

La construcció del territori: geografia, identitat i usos polítics

Actes de l'XI Congrés de la CCEPC

Banyoles, 23 i 24 de novembre de 2018

La construcció del territori: geografia, identitat i usos polítics

Actes de l'XI Congrés de la CCEPC
(Banyoles, 23 i 24 de novembre de 2018)

• *Publicacions de la Coordinadora
de Centres d'Estudis de Parla Catalana - 10* •

La construcció del territori: geografia, identitat i usos polítics

Actes de l'XI Congrés de la CCEPC
(Banyoles, 23 i 24 de novembre de 2018)

Directors de l'edició:
Ignasi Cuadros Vila
Oriol Fort Marrugat

COORDINADORA DE CENTRES D'ESTUDIS DE PARLA CATALANA
INSTITUT RAMON MUNTANER
CENTRE D'ESTUDIS COMARCALS DE BANYOLES
COSSETÀNIA EDICIONS

Editen:

Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana
Institut Ramon Muntaner
Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles

Primera edició: desembre de 2019

Cossetània Edicions • C. de la Violeta, 6 • 43800 Valls
Tel. 977 602 591
cossetania@cossetania.com • www.cossetania.com

© dels textos: els autors
© d'aquesta edició: els autors

Fotografia de la coberta: Oriol Clavera

Disseny i composició: Imatge-9, SL

Amb el suport de:

ISBN: 978-84-9034-905-2

Dipòsit legal: DL T 1466-2019

Índex

PRESENTACIÓ. <i>LXI Congrés de la CCEPC: complexitats, fronteres i identitats</i> per Ignasi Cuadros Vila i Oriol Fort Marrugat.....	9
CONFERÈNCIA INAUGURAL. <i>Governar el territori en temps de complexitat</i> per Quim Brugué Torruella	13
CONFERÈNCIA DE CLOENDA. <i>Territoris i comarques als Països Catalans</i> per Vicenç M. Rosselló i Verger	25

ÀMBIT 1

La construcció de les personalitats territorials

PONÈNCIA. <i>Identitat local i legalitat administrativa o el joc del gat i la rata</i> per Jesús Burgueño	47
PONÈNCIA. <i>Ciutat i país: la dualitat en l'articulació territorial</i> <i>i construcció de Catalunya</i> per Mita Castañer, Javier Martín-Uceda	67
RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT 1. <i>La construcció de les personalitats territorials</i> per Ignasi Mangue Alférez	79
<i>La vegueria del Penedès: història i lluita</i> per Ramon Arnabat.....	89
<i>El cas de les Botigues de Sitges: una irregularitat d'origen històric</i> per Josep Campmany Guillot	109

ÍNDIX

<i>Les diverses duanes d'una frontera: eth Pònt de Rei (Val d'Aran)</i> per Joan-Ramon González Pérez i Maria José Atienza Averós.....	123
<i>Fronteres autonòmiques i fronteres d'estat. Una comparativa dels usos polítics i de les realitats socials dels darrers quaranta anys</i> per Oscar Jané	137
<i>Formentera, o l'assoliment del màxim estatus possible com a territori i poder públic a les Balears i a l'Estat espanyol</i> per Àngel Custodio Navarro Sánchez	157
<i>La identitat al sud del territori valencià</i> per Ramón Santonja Alarcón.....	173
<i>El Montserratí: velles comarques noves</i> per Jordi Serra i Massansalvador	183
<i>Colònies agrícoles a Catalunya. Urbanització de l'espai rural</i> per Rosa Serra Rotés.....	197

ÀMBIT 2

Ordenar (i administrar) el territori, canviar la societat

PONÈNCIA. <i>El marc jurídic i institucional de l'organització territorial de Catalunya: evolució, limitacions i perspectives de futur</i> per Vicenç Aguado i Cudolà.....	213
PONÈNCIA. <i>El debat polític sobre l'ordenació territorial i turística a les Illes Balears</i> per Macià Blázquez-Salom.....	231
RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT 2. <i>Ordenar (i administrar) el territori, canviar la societat</i> per Ignasi Cuadros Vila	253
<i>Osona en el segle del moviment. Les elits vigatanes davant l'arribada del ferrocarril</i> per David Cao Costoya	261
<i>Relacions fronteres dels municipis gironins i les comunes franceses</i> per Antoni Llagostera Fernández	275
<i>El tren que no va arribar a la conca minera de Mequinensa</i> per M. Jesús Llaveró	303
<i>Infraestructures, comunicacions i noves capitalitats. La Seu d'Urgell i la creació de la província de Lleida</i> per Lluís Obiols Perarnau, Daniel Fité Erill i Josep Porredon Feliu.....	317

ÍNDIX

<i>El fet federal, equilibrador territorial. El cas andorrà</i> per Antoni Pol i Solé	333
<i>Súria, 1869</i> per Josep Reguant.....	341
<i>Administrar el territori pròxim com a font de recursos</i> per Genís Riba Sanmartí i Carles Riba Romeva	355

ÀMBIT 3

Identitats territorials i representacions polítiques: societat i cultura

PONÈNCIA. <i>Creure's la frontera: la identitat en territoris limítrofs</i> per Ramon Sistac i Vicén.....	365
PONÈNCIA. <i>Catalunya i Espanya: territori, identitat i política.</i> <i>Metàfores utilitzades en el procés d'independència</i> per Arantxa Capdevila Gómez.....	385
RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT 3. <i>Identitats territorials i representacions polítiques: societat i cultura</i> per Erola Simon Lleixà	401
<i>Un exemple de col·laboració territorial en projectes culturals.</i> <i>El col·lectiu Itineraris en terres de cruïlla</i> per Victòria Almuni	409
<i>El pes de l'estany de Banyoles en la representació de la comarca del Pla de l'Estany</i> per Jordi Galofré	423
<i>L'emblemàtic Turó de la Seu Vella de Lleida, el gran referent d'una contrada</i> per Joan-Ramon González Pérez.....	435
<i>La llengua primordial: realitat o supervivència?</i> per Josep M. Nadal, Pilar Monreal, Santiago Perera, Francesc Feliu i Annabel Gràcia	447
<i>El Carxe, territori i minoria catalanoparlant a la Regió de Múrcia</i> <i>o la perifèria de les perifèries</i> per Àngel Custodio Navarro Sánchez	461
CONCLUSIONS. <i>Assaig de cloenda</i> per Jaume Mascaró Pons.....	481

PRESENTACIÓ

LXI Congrés de la CCEPC: complexitats, fronteres i identitats

Ignasi Cuadros Vila | Oriol Fort Marrugat

Geògraf. Centre d'Estudis del Bages i CCEPC | Humanista i gestor cultural

Centre d'Estudis Molletans i CCEPC

El Congrés *La construcció del territori: geografia, identitat i usos polítics* se celebrà a Banyoles els dies 23 i 24 de novembre de 2018 a l'Auditori d'aquesta ciutat, sota l'organització de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (CCEPC), l'Institut Ramon Muntaner (IRMU), el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles (CECB) i l'Ajuntament de Banyoles. El Congrés va comptar amb el suport de les Diputacions de Girona, Lleida i Barcelona, la Generalitat de Catalunya, l'Institut d'Estudis Catalans, la Fundació Privada Mútua Catalana i la Fundació Josep Irla. Cal, doncs, en nom de la Coordinadora, agrair l'aportació de totes aquestes institucions, així com de les persones que les representaven, i de totes aquelles altres persones que, a títol individual, contribuïren a la seva organització i el seu desenvolupament.

Aquest congrés fou l'onzè que organitzava la Coordinadora, des del primer realitzat l'any 1994 a Lleida sobre Moviments socials i dinàmica associativa, i aquestes Actes assoleixen el volum 10è de la col·lecció de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana dins l'editorial Cossetània, després que les corresponents al primer congrés es publicuessin en quatre volums per Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

El congrés donà a conèixer i debaté treballs geogràfics, socials, històrics, jurídics, científics i tècnics al voltant del fet que, des del segle XVIII, bona part d'Europa viu un seguit d'ordenaments territorials orientats a adaptar les necessitats de la construcció

de l'Estat amb el territori. En el cas de França, aquestes construccions s'iniciaren clarament amb l'aparició dels departaments; i a Espanya, l'establiment de les províncies ha tingut conseqüències profundes en el sistema de comunicació social, econòmic i polític, tant en l'àmbit local com nacional, un fet que s'ha anat arrossegant fins als nostres dies i que no sembla a prop de ser modificat. S'oferia una bona ocasió per replantejar la relació que existeix entre la geografia, la identitat i la política pel que fa a les representacions del mateix territori, i de quina manera s'ha projectat, ordenat i construït al llarg dels anys.

Mantenint aquesta visió sobre la construcció del territori, l'XI Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana definí tres àmbits de participació: La construcció de les personalitats territorials; Ordenar (i administrar) el territori, canviar la societat; i Identitats territorials i representacions polítiques: societat i cultura. Així doncs, el congrés s'estructurà en aquests tres àmbits temàtics definits i s'adreçà tant al col·lectiu de membres i col·laboradors dels centres i instituts d'estudis o d'associacions afins, com a tota la comunitat científica i tècnica organitzada al voltant de les universitats, altres institucions acadèmiques o institucions i col·lectius professionals.

El congrés es desenvolupà al llarg dels dos dies referits, amb la participació d'un centenar de persones inscrites i amb el seguiment per part de nombroses persones més a través de l'emissió en *streaming*. Aquesta trobada cultural, acadèmica, científica i associativa comptà amb la presentació de trenta-un treballs, dels quals vuit foren ponències o conferències encarregades per a l'ocasió, vint comunicacions presentades per part dels inscrits als tres àmbits convocats i tres relatories de comunicacions dels àmbits corresponents.

Cal remarcar, com és habitual en els nostres congressos, una gran varietat d'especialitats representades, amb força diversitat d'aproximacions a les temàtiques dels tres àmbits definits, un alt nivell acadèmic dels continguts i unes aportacions, dels ponents, comunicants i assistents, amb capacitat analítica, sentit crític i també propostes sobre la temàtica tractada al congrés. Volem subratllar que els debats —que es desenvoluparen, majoritàriament, a continuació de les sessions de ponències i comunicacions dels tres àmbits— tingueren un destacat nivell d'argumentació i implicació per part dels participants.

Conseqüentment amb això, en publicar les Actes volem fer arribar a les persones que participen en les activitats dels centres d'estudis, als col·lectius acadèmics, científics i tècnics i a tot el públic interessat, les riques i contrastades aportacions formulades al congrés. Així, i fent una mirada tant cap endins com cap enfora del nostre àmbit, i citant el pròleg a les actes d'un altre congrés podem afirmar que: «Els centres d'estudis locals estableixen un *vinde entre la recerca formal, realitzada a la universitat, i la no formal*. Es tracta d'un nexce que permet l'enriquiment recíproc, en tant que la universitat

PRESENTACIÓ

proporciona el marc teòric i el rigor metodològic que necessiten els estudiosos locals i aquests aporten unes dades i uns resultats d'interès per als professionals.»¹

És per totes aquestes raons que a partir del congrés les nostres activitats resulten potenciades. En aquest sentit, aquest congrés, un cop ja tancat amb l'edició d'aquestes Actes, vol obrir vies de continuïtat i de nova projecció a través d'altres projectes i iniciatives. Una d'aquestes és el que hem anat anomenant *Congrés obert*, el qual sorgeix, des de fa una dècada i mitja, de la voluntat de fer arribar la presentació de les Actes a les seus dels centres i instituts d'estudis que hi puguin estar interessats, amb la característica que, a més de l'estricta presentació del volum editat, cada centre pot optar a sol·licitar una conferència impartida per part dels ponents o conferenciants que hi participaren, o per una altra persona, si es troba convenient, tot versant la conferència sobre les temàtiques i qüestions tractades i sorgides al Congrés.

Finalment, ens complau agrair la participació de totes aquelles persones que, treballant com a membres del comitè científic i organitzador, ponents, conferenciants, relators, comunicants o simplement assistents, feren possible la realització d'aquest XI Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i el seu desenvolupament amb un resultat reeixit, tant pel que fa al vessant acadèmic com en tots els altres aspectes de l'esdeveniment. A totes aquestes persones, moltes gràcies.

¹ Jaume BUSQUETS I FÀBREGAS (2006), «Els centres d'estudis locals: una mirada des de l'era de la globalització», a Ignasi CUADROS I VILA (dir.), *Paisatge, territori i societat a les terres de parla catalana, Actes del V Congrés de la CCEPC*, Valls, Cossetània Edicions, p. 7-12.

CONFERÈNCIA INAUGURAL

Governar el territori en temps de complexitat

Quim Brugué Torruella

Universitat de Girona

En aquesta ponència ens proposem abordar els reptes de governar el territori en moments d'alta complexitat; és a dir, quan en aquests territoris conflueixen lògiques i dinàmiques plurals, diverses i, sovint, contradictòries. El territori ja no és l'objecte d'estudi d'aquells que dominen certes variables geològiques o geogràfiques sinó que, inevitablement, ha d'incorporar mirades ambientals, econòmiques, socials, polítiques, educatives, etc.

Per tractar aquesta temàtica, en primer lloc, ens referirem als dos grans models clàssics que s'han usat per explicar el desenvolupament territorial, sobretot des de la perspectiva de l'economia regional. En segon lloc, incorporant una mirada més propera a la ciència política, ens referirem al govern de la complexitat a partir de la introducció de dues idees bàsiques: les xarxes i la deliberació. Finalment, voldrem il·lustrar les principals idees a través d'algun exemple concret.

PUNT DE PARTIDA: ELS MODELS DE DESENVOLUPAMENT

Els models de desenvolupament, com ja hem anticipat, ha estat conceptualitzats des de l'economia regional i s'ocupen de les raons que expliquen perquè uns territoris estan més desenvolupats (econòmicament) que d'altres. Es tracta, per tant, d'identificar aquells factors que expliquen el major o menor nivell de desenvolupament d'un territori

i, així, a partir d'aquest coneixement, ser capaços d'incidir (de governar) el creixement en un territori determinat (Blakely, 1994; Furió, 1996).

La resposta més clàssica a aquest interrogant s'emmarcava en l'anomenat *model funcional* que, de manera molt simplificada, afirmava que el nivell de desenvolupament assolit per un territori s'explicaria per la seva posició en una jerarquia donada d'espais. És a dir, l'espai està jerarquitzat en funció de l'efecte d'aglomeració econòmica, de manera que la distància respecte aquesta aglomeració explicaria els diversos nivells de desenvolupament. D'aquesta manera, si ets un espai central on es concentra l'activitat industrial i laboral, estaries en la cúspide de la jerarquia territorial; mentre que si et situes en un cercle de proximitat podries aprofitar els efectes de difusió de la concentració econòmica i esdevenir un territori ubicat de segon nivell. En canvi, si et trobes allunyat i desconnectat d'aquests espais d'aglomeració industrial, se't consideraria un territori perifèric i marginal, poc desenvolupat econòmicament. Cada territori té una posició funcional i cada funció disposa d'una categoria més o menys avançada en termes de desenvolupament econòmic.

Una derivada d'aquest *model funcional* clàssic és que situa la *responsabilitat* en relació amb el grau de desenvolupament del territori fora del mateix territori. Hi ha dinàmiques estructurals que assignen posicions jerarquitzades a cada espai i, per tant, són aquestes dinàmiques les que expliquen les diferents situacions i no les capacitats o les habilitats desplegades per cada territori. No es tracta de territoris que es mostren més o menys competitius que d'altres, sinó que la seva competitivitat els ve donada per raons geogràfiques i històriques que expliquen la seva funcionalitat. Una ubicació propera a vies fluvials o zones de frontera ben connectades poden explicar una aglomeració industrial. No és cap mèrit ni del territori ni de les persones que l'ocupen.

En aquesta situació, però, els territoris en situacions menys avantatjoses poden disposar també d'expectatives de desenvolupament, però amb unes característiques molt concretes. En destacarem tres que ens semblen especialment interessants:

En primer lloc, des de l'òptica del *model funcional* existeix una única trajectòria de desenvolupament: l'aglomeració industrial. Només si aconseguim que un espai sigui capaç d'atreure activitat industrial i, per tant, també els treballadors per executar-la, podrem progressar en la jerarquia territorial. La piràmide jeràrquica ens ve donada i, per tant, si volem escalar-la hem de pujar uns graons ja clarament definits.

En segon lloc, per aconseguir atreure aquesta activitat industrial cal disposar del capital físic necessari per tal que els productes i les persones puguin circular adequadament. Amb d'altres paraules, només si es disposa de bones infraestructures de comunicació —carreteres, ferrocarrils, aeroports, ports, etc.— serà possible propiciar l'efecte aglomeració que ens ha de permetre escalar en la jerarquia del desenvolupament territorial.

Finalment, en tercer lloc, la construcció d'aquest capital físic requereix de grans inversions i aquestes, òbviament, només poden ser abordades des d'instàncies governamentals molt solvents. El mateix territori no és capaç de mobilitzar els recursos

necessaris per impulsar el seu desenvolupament, de manera que haurà d'esperar que sigui objecte de grans inversions per part de l'estat o altres entitats *supralocals*. Aquest ser objecte d'un pla de desenvolupament que arriba des d'instàncies no locals va inspirar els clàssics *Pols de Desenvolupament* del Franquisme, més tard etiquetats com a models exògens de desenvolupament.

Com pot deduir-se dels punts anteriors, el *model funcional* es correspon amb una economia industrial —que entra en una profunda i irreversible crisi a partir dels anys vuitanta— on les polítiques de desenvolupament econòmic resten clarament en mans dels governs centrals, allunyades dels actors del territori.

L'anomenat *model territorial*, en canvi, se situa en un context històric on s'està superant l'industrialisme i on cada cop queda més clar que la macroeconomia ha de deixar pas a la microeconomia. Usem de manera poc ortodoxa aquests termes per a referir-nos a la necessitat de traslladar les polítiques de desenvolupament del nivell estatal (*macro*) al territorial (*micro*). Des d'aquesta nova perspectiva, el nivell de desenvolupament ja no depèn del lloc que una jerarquia donada li assigna a un territori sinó de la capacitat d'aquest territori —i, sobretot, dels actors que el conformen— de mostrar-se prou competitiu i emprenedor (Keating, 1998).

El grau de desenvolupament ja no és un accident geogràfic sinó el producte d'accions intencionades. I, és clar, la derivada més immediata és que ara els actors són responsables del nivell de desenvolupament dels seus territoris. No poden excusar-se ni en trajectòries històriques ni esperar inversions externes. Han d'entomar la responsabilitat de governar ells mateixos allò que són i allò que volen ser en el futur. Els territoris ja no ocupen un lloc que els ve donat per raons funcionals sinó que l'ocupen en funció d'allò que hagin estat capaços de fer per aconseguir una determinada posició en competència amb d'altres territoris. Ells, els actors locals, porten les regnes i, en conseqüència, en són responsables (Goetz & Clarke, 1993; Bagnasco & Le Gales, 2000).

El *model territorial*, conceptualment oposat al *funcional*, també provoca una canvi radical en la manera de pensar i dissenyar les polítiques de desenvolupament:

D'entrada, s'obren alternatives al model d'aglomeració industrial. La literatura fa referència a la necessitat d'identificar i aprofitar els avantatges comparatius de cada territori i, d'aquesta manera, definir trajectòries de desenvolupament pròpies i específiques. Aquest nou enfocament trenca amb la dependència geogràfica i històrica del model anterior, obrint possibilitats de desenvolupament en espais fins ara considerats com a condemnats a ocupar una posició marginal (Alden & Boland, 1996; Allen [et al.], 1998).

En segon lloc i com a derivada del punt anterior, les diverses trajectòries de desenvolupament poden buscar el suport del capital físic que proporcionen les grans infraestructures, però també poden aprofitar-se del capital humà i del capital social disponible en el territori. De fet, aquest serà en seu principal actiu. El desenvolupament, d'aquesta manera, es posa en relació amb les persones que habiten un territori o, més

concretament, al seu capital formatiu i a la seva capacitat d'emprenedoria. I també, molt important destacar-ho, depèn del capital social: les dinàmiques relacionals, la capacitat de col·laborar i de treballar plegats per uns objectius compartits.

Finalment, cal subratllar el contrast quant a qui posseeix el protagonisme de les estratègies de desenvolupament. Mentre que en el *model funcional* aquest protagonisme s'ubicava fora del territori, en nivells *supralocals*, ara es recupera la noció de desenvolupament endogen (Garofoli, 1992; Romer, 1994) i, per tant, el protagonisme del mateix territori. Davant dels antic *Pols de Desenvolupament* apareixen els *Districtes Industrials* típics del nord d'Itàlia (Scott, 1988). També apareixen amb força tot un conjunt d'iniciatives al voltant d'allò que s'ha anomenat el *màrqueting territorial* (Bailey, 1989; Ward, 1998; Ashworth & Voogd, 1990).

Darrere el contrast entre el *model funcional* i el *model territorial* hi trobem dues mirades: una mirada que simplifica funcionalment els usos del territori i una altra que assumeix la seva complexitat. La primera considera el territori com a donat, mentre la segona el pensa com un espai obert on poden desplegar-se projectes diversos. La mirada *funcional*, si se'm permet la simplificació, expressa la lògica d'una societat industrial, mentre que la *territorial* s'ubica ja en un món postindustrial.

Aquest trànsit no només és històricament inevitable sinó que, des de diferents perspectives, pot resultar positiu per almenys dues raons. D'una banda, atorga possibilitats de desenvolupament a tots els territoris, independentment de la seva geografia i la seva posició històrica. Aquesta mena de *democratització* del potencial de desenvolupament ha estat font de trajectòries innovadores i ha permès a territoris aparentment perifèrics explotar oportunitats fins recentment menyspreades. D'altra banda, la desvinculació de les circumstàncies estrictament geogràfiques no només situa els diversos actors en una nova i central posició sinó que, a més a més, implica que el desenvolupament és cosa de tots. Només mobilitzant els diversos actors i establint estratègies de col·laboració dins el territori s'aconseguirà ser competitiu en el món exterior (Duffy, 1995; Oatley, 1998; Sassen, 2000).

Tanmateix, totes les monedes tenen una cara i una creu. I en el cas del model territorial de desenvolupament, aquesta creu es manifesta també a través de dos aspectes: la lògica guanyadors-perdedors i les dificultats de governar les xarxes territorials (Benko & Lipietz, 1997). Ambdós aspectes requeririen d'un estens tractament, però ara ens podem limitar a apuntar el seu significat més genèric. Així, d'una banda, el fet de responsabilitzar als actors del territori dels seus nivells de desenvolupament significa, d'entrada, que han de construir projectes que competeixin amb d'altres territoris i, tot seguit, que en funció dels resultats obtinguts seran responsables d'haver impulsat un projecte guanyador o un projecte perdedor (Vázquez Barquero, 1999; Simmie, 2001). Amb un agreujant, les posicions funcionals dels models clàssics, en no ser responsabilitat del mateix territori, no es traduïen en guanyadors-perdedors sinó en rics —per la seva ubicació més que pels seus mèrits— i pobres —també per la seva ubicació i no pels seus

demèrits. Sense voler entrar ara en aquest debat, només cal esmentar que és pitjor ser perdedor —per raó d'una mala gestió del potencial del territori— que ser pobre —per pures circumstàncies geogràfiques. Els primers han d'aprendre a espavilar-se, mentre els segons són objecte legítim de solidaritat territorial.

D'altra banda, la capacitat d'un territori de dissenyar i implementar un projecte territorial és molt dependent d'allò que hem anomenat *governança*; és a dir, de la capacitat d'articular els múltiples actors locals —amb interessos complementaris i també contradictoris— en un projecte compartit des del treball en xarxa i la col·laboració (Harvey, 1998). Hem parlat fins l'avorriment de la *governança* i del treball en xarxa com les condicions d'èxit per al desenvolupament territorial, però sabem poc sobre com passar de les paraules als fets; com passar de la retòrica a la pràctica. Dedicarem el proper apartat a donar alguns tímids passos en aquesta direcció.

GOVERNANÇA, O COM GOVERNAR LA COMPLEXITAT

Entre tots ho farem tot és una expressió catalana que podria sintetitzar prou adequadament el significat d'un terme tant usat i abusat com el de *governança*. Mentre que seguint la lògica d'una posició per a cada funció, la tasca de govern corresponia a aquells que se situaven en la cúpula d'una piràmide jeràrquica, la *governança* passa a diluir aquesta simplificació i a considerar que les tasques de govern s'han de fer entre els múltiples i variats membres d'una xarxa. La *governança* és un govern descentrat, on les decisions no tenen un *locus* sinó que es construeixen a partir de contactes i relacions.

Acceptant aquest punt de partida, solem oblidar una segona expressió també molt catalana: *entre tots ho farem tot*, d'acord; però... *el més calent és a l'aigüera*. Com un gerro d'aigua freda, aquesta expressió ens recorda que allò que era la solució —fer-ho entre tots— es converteix en un problema quan volem dur-ho a la pràctica. *Fer-ho entre tots*, magnífic; però, com ens hi posem? Com resollem els moments de paràlisi? Com abordem les contradiccions? Qui assumeix la responsabilitat d'impulsar i desbloquejar? No existeix una resposta clara per aquests interrogants, però podem proposar dues línies de reflexió acadèmica que ens ajudaran a donar uns primers passos: la primera fa referència a les estructures de govern, mentre la segona ens trasllada a l'àmbit de les seves dinàmiques de funcionament (Kooiman, 1996; Pierre & Peters, 2000; Rhodes, 1997).

En primer lloc, les estructures governamentals —com ja hem anat avançant— muten des de les clàssiques formes piramidals, tancades i jeràrquiques, cap a articulacions en xarxa, obertes i flexibles. Aquesta diferència, que alguns autors han explicat a través de la metàfora del pas de l'àtom a la xarxa com el nou símbol de la ciència (Jönsson [et al.], 2000), té importants implicacions a l'hora d'entendre el funcionament del govern actual. Hi ha almenys tres dimensions a considerar:

D'una banda, les lògiques *top-down* s'han de complementar amb lògiques *bottom-up*. Ja no es tracta només d'una estructura descendent, on la cúspide piramidal trasllada instruccions precises que cauen en cascada cap a la base organitzativa, sinó que també

existeixen fluxos ascendants. L'estructura no només és jeràrquica sinó que ha d'escoltar les bases i, d'aquesta manera, modificar la clàssica *unidireccionalitat* de les relacions que s'estableixen (Goss, 2001).

D'altra banda, observant horitzontalment l'estructura governamental, la lògica de l'especialització ha de complementar-se amb la lògica de la transversalitat. No es tracta només d'introduir la *bidireccionalitat* dels fluxos ascendants i descendents, com afirmàvem en el punt anterior, sinó de generar nous fluxos horitzontals. L'aposta per la transversalitat, tan recurrent els darrers anys, suposa un autèntic desafiament per a una estructura de govern habituada més a distribuir competències sectorials que no pas a abordar conjuntament problemes substantius.

Finalment, també cal reconèixer que els límits administratius ja no s'ajusten a la complexitat dels problemes, de manera que caldrà traslladar-se del món de la delimitació de competències al del govern multinivell (Hooghe & Marks, 2001). Amb aquesta expressió es reconeix una realitat també molt reptadora per a les estructures de govern, ja que els insta a governar amb altres nivells governamentals.

Allò que tenen en comú els tres punts anteriors és la referència a unes estructures on les separacions deixen pas a les interaccions. Unes estructures menys murallades i més poroses. Unes estructures on, per tant, les dinàmiques de funcionament es veuen profundament afectades per la sobtada aparició de relacions i interaccions abans inexistents (Börzel, 1998). Aquest era el segon punt al qual volíem referir-nos i que ens introdueix en un escenari on apareixen conceptes fins ara desconeguts com els del diàleg i la confiança. La idea, de fet, és molt senzilla: si hem de treballar plegats, caldrà que en parlem i si, a més a més, volem que aquest diàleg sigui constructiu, necessitarem articular-lo des de posicions de confiança mútua. Només una breu referència a cadascun d'aquests dos aspectes:

D'una banda, el diàleg era un ingredient innecessari en les dinàmiques governamentals clàssiques. L'objectiu era que cadascú desenvolupés la seva feina amb la màxima eficiència, concentrat i sense *perdre el temps* conversant amb altres. En canvi, ara proposem que la complexitat exigeix *guanyar temps* entrant en diàleg amb els altres. Un diàleg que genera el coneixement polièdric que avui necessitem per abordar amb intel·ligència problemes d'alta complexitat. A nivell conceptual aquest tema ha estat tractat des de l'òptica de la racionalitat deliberativa (Fisher, 2003; Hajer & Wagenaar, 2003), mentre que a nivell pràctic han estat constants les referències a diferents formes de participació ciutadana (Parés, 2009; LAAAB, 2018).

D'altra banda, la confiança és el ciment que permet mantenir junts els diferents en un marc de diàleg i/o intercanvi d'arguments. No ha estat un terme usat a l'hora d'entendre les formes de govern, però és imprescindible quan ens movem cap a la *governança*. Sense construir-la pacientment, tot allò que venim exposant es converteix en un castell de sorra. Es tracta d'un factor intangible, però sense capacitat per a gestionar-lo

diffícilment avançarem en la tangibilitat d'una *governança* que ens permeti abordar la complexitat dels reptes de la nostra societat (Child & Faulkner, 1998; Zeldin, 2014).

Després de revisar alguns dels reptes i de les idees al voltant de les noves formes de governar la complexitat, dedicarem el darrer punt d'aquest capítol a il·lustrar-ho amb algun exemple. El debat teòric és dens i abstracte, de manera que poder mostrar alguns exemples sembla imprescindible per tal de donar cos a una retòrica que podria resultar excessivament acadèmica.

DE LA TEORIA A LA PRÀCTICA: DOS EXEMPLES

Atès que l'interès d'aquest volum se centra en el govern del territori, proposem dos exemples que hi estan vinculats. El primer té a veure amb la forma de planificar un entorn urbà, mentre que el segon es refereix a la decisió, ara d'escala nacional, sobre on ubicar les presons. El cas de la planificació urbana presenta una complexitat derivada de la *multidimensionalitat* d'una política que ha de tenir en compte aspectes molt diversos, com ara urbanístics, socials, econòmics, ambientals, etc. El cas de les presons, en canvi, deriva la seva complexitat d'allò que la literatura ha anomenat els problemes NIMBY (*Not In My Back Yard*); és a dir, les resistències que certs equipaments o infraestructures desperten entre una ciutadania cada cop més exigent, més organitzada i més sofisticada.

Per valorar el contrast entre la simplicitat i la complexitat en l'àmbit de la política urbanística, resulta útil revisar els enfocaments de dos referents del món de l'arquitectura: Le Corbusier i Jane Jacobs. El genial arquitecte francès representa el gran professional que disposa de les respostes urbanístiques als problemes urbanístics. Aquestes respostes poden ser d'una gran sofisticació tècnica i expressar les habilitats d'un tècnic i un artista excepcional, però són simples perquè no es nodreixen d'altres perspectives. Le Corbusier interactua amb la seva disciplina, però no és capaç d'incorporar altres veus que, des d'altres sensibilitats, podrien enriquir les seves propostes urbanístiques.

Un exemple molt conegut d'aquesta manera de fer el trobem en el disseny de la ciutat de Brasília, obra d'Òscar Niemeyer, un deixeble de Le Corbusier. Expliquen que aquest arquitecte brasiler mai va posar els peus a la ciutat que estava dibuixant, doncs el seu era un projecte fet a ull de falcó o, si es prefereix, dibuixat des de la torre d'ivori d'un professional molt reconegut. Des de la seva talaia, Niemeyer pensava la ciutat com a arquitecte i només com un arquitecte, composada d'espais destinats a determinats usos i de línies que permetien circular d'un punt a un altre. Una talaia, però, que li va impedir parlar amb la ciutadania, interactuar amb experts en dinàmiques econòmiques urbanes, escoltar a pedagogs coneixedors dels efectes de l'ús de l'espai en la formació dels joves o incorporar la visió de treballadores socials assabentades de les lògiques de marginalització i exclusió territorial. La seva visió com a arquitecte era, doncs, tant excepcional com simple.

Jane Jacobs, una urbanista molt activa a Nova York durant els anys seixanta, representa una posició alternativa; una forma d'entendre la seva feina que incorpora de manera natural la complexitat. Per a Jane Jacobs no tenia cap sentit planificar una ciutat des dels despatxos dels arquitectes —per brillants que aquests o aquestes fossin. Un ciutat, argumentava, reclama ser dissenyada a partir de la immersió en les seves dinàmiques quotidianes, de la interacció amb les persones que la usen i de la capacitat d'escoltar les expectatives i les frustracions que la ciutat desperta en una àmplia varietat d'actors. La ciutat, en definitiva, no era només un disseny arquitectònic sinó, sobretot, un espai educatiu, un entorn de seguretat, un model de desenvolupament econòmic o un procés d'exclusió social. Només si incorporem totes aquestes perspectives (i altres), s'aconseguirà passar d'una planificació professionalment eficient al disseny intel·ligent d'una ciutat capaç de tractar amb la complexitat del nou mil·lenni.

El territori, en aquest cas urbà, és un espai de trobada i, per tant, de complexitat. Ordenar-lo des de la voluntat de simplificar i distribuir els seus usos és avui una quimera impossible de gestionar. Ens cal, en canvi, governar-lo entre tots, des de les converses i les relacions que es produeixen en aquest espai híbrid i polièdric.

El segon exemple fa referència al Pla d'Equipaments Penitenciaris que va aprovar el govern de la Generalitat de Catalunya l'any 2005. Aquests Pla es va aprovar després de gairebé dues dècades de bloqueig en la construcció d'aquests equipaments. Un bloqueig derivat de les mobilitzacions per part d'actors locals que, per raons diverses —econòmiques, de seguretat, ambientals, relacionades amb el preu de l'habitatge, etc.—, no acceptaven aquestes instal·lacions en els seus territoris. És important destacar que no es tractava de resistències davant les presons sinó davant les presons *a prop de casa meva* —un clàssic problema NIMBY.

Aquest bloqueig de gairebé dues dècades s'explica, sobretot, per un model de planificació dels equipaments territorials que es basava en una explosiva combinació d'oportunisme, tecnicisme i opacitat. Oportunisme perquè les ubicacions proposades no responien a criteris de planificació penitenciària sinó a conjuntures *políticopartidistes* locals, a possibilitats derivades de la baixa capacitat de resistència i mobilització d'algun territori o a la disponibilitat eventual d'alguna parcel·la. Tecnicisme perquè només des dels despatxos es prenen les decisions, tot i que, com es deriva de la lògica oportunista, aquest tecnicisme fos molt feble. De fet, no és senzill respondre només amb criteris tècnics sobre quina és la millor ubicació per a una presó. I opacitat perquè, considerant-se aquest un tema polèmic, s'optava per cert secretisme i molta discreció. La combinació d'aquests tres ingredients confegia un còctel molt difícil d'empassar per part de la ciutadania.

Davant d'aquesta situació, el 2004 es va optar per —usant els termes d'aquest capítol— assumir tant la complexitat del problema com la necessitat de governar-lo des de les relacions i el diàleg. No podem ara entrar en detalls d'aquest procés (Brugué, 2017), però sí que podem constatar com aquest nou enfocament va permetre desbloquejar la

política i planificar 5 nous centres penitenciaris, 4 dels quals ja estan en funcionament. La clau no va ser ni aprofitar-se d'alguna conjuntura ni blindar la decisió tècnicament ni aconseguir esquivar el debat públic. La clau, més aviat, va estar en donar la volta a aquesta situació: partir de criteris clars i acordats políticament sobre quines característiques definien un territori adequat per a un equipament penitenciar, obrir el diàleg amb els diversos actors implicats —veïns, comerciants, mitjans de comunicació, ajuntaments, etc.— i, sobretot, treballar des de la màxima transparència.

En definitiva, tornem a insistir-hi, es tractava d'acceptar que estàvem davant d'un problema complex i que, conseqüentment, només es podia abordar des de les relacions, el diàleg i la confiança. Aquest va ser un cas d'èxit, la qual cosa no significa que tothom estigués content amb la decisió final. Significa, més aviat, que es va aconseguir dissenyar un Pla d'Equipaments Penitenciaris que va incorporar diferents sensibilitats i que va poder ser assumit —que no és el mateix que ser acceptat amb entusiasme— per uns col·lectius socials que van entendre el procés de presa de decisions i que van percebre que les seves resistències eren escoltades i entomades. Governar la complexitat territorial és això, entendre que no es poden maximitzar interessos sectorials ni cercar solucions tècnicament neutres. Cal parlar, escoltar i, arribat el moment, prendre una decisió que mai satisfarà les màximes expectatives de tothom. Aquesta és la gran virtut de l'acció de governar. També la gran dificultat.

BIBLIOGRAFIA

- ALDEN, J. & BOLAND, J. (eds.) (1996). *Regional Development Strategies: An European Perspective*. Londres: Jessica Kingsley Publishers.
- ALLEN, J.; MASSEY, A.; COCHRANE, A. (1998). *Rethinking the Region*. Londres: Routledge.
- ASHWORTH, G.J.; VOOGD, H. (1990). *Selling the City: Marketing Approaches in Public Sector Urban Planning*. Londres: Belhaven.
- BAGNASCO, A. & LE GALÈS, P. (eds.) (2000). *Cities in Contemporary Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BAILEY, J.T. (1989). *Marketing Cities in the 1980s and Beyond*. Chicago: American Economic Development Council.
- BENKO, A.; LIPIETZ, J. (1997). *Las regiones que ganan*. València: Ed. Alfons el Magnànim.
- BLAKELY, E. (1994). *Planning Local Economic Development*. Londres: Sage.
- BÖRZEL, T. (1998). «Rediscovering Policy Networks as a Modern Form of Government». *Journal of European Public Policy*, núm. 5, p. 354-359.
- BRUGUÉ, Q. (2017). «Políticas públicas: entre la deliberación y el ejercicio de autoridad». *Cuadernos de Administración Pública*, núm. 1.
- CHILD, J.; FAULKNER, D. (1998). *Strategies of Co-operation. Managing Alliances, Networks and Joint Ventures*. Oxford: Oxford University Press.

- DUFFY, H. (1995). *Competitive Cities: Succeeding in the Global Economy*. Londres: Spon.
- FISHER, F. (2003). *Reframing Public Policy. Discursive Politics and Deliberative Practices*. Oxford: Oxford University Press.
- FURIÓ, E. (1996). *Evolución y cambio en la economía regional*. Barcelona: Ariel.
- GAROFOLI, G. (ed.) (1992). *Endogenous Development and Southern Europe*. Avebury: Aldershot.
- GOETZ, E. & CLARKE, S. (eds.) (1993) *The New Localism: Comparative Urban Politics in a Global Era*. Londres: Sage.
- GOSS, S. (2001). *Making Local Governance Work*. Londres: Palgrave.
- HAJER, M.A.; WAGENAAR, H. (2003). *Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in the Network Society*. Cambridge University Press.
- HARVEY, D. (1989). «From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism». *Geografiska Annaler*, 71 B, p. 3-17.
- HOOGHE, L; MARKS, G. (2001). *Multi-Level Governance and European Integration*. Nova York: Rowman & Littlefield.
- JÖNSSON, C.; TÄGIL, S.; TÖRNQVIST, G. (2000). *Organizing European Space*. Londres: Sage.
- KEATING, M. (1998). *The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change*. Cheltenham: Edward Elgar.
- KOOIMAN, J. (ed.) (1996). *Modern Governance. New Government-Society Relations*. Londres: Sage.
- LAAAB (Laboratorio de Aragón Gobierno Abierto) (ed.) (2018). *Abrir instituciones desde dentro*. Saragossa: LAAAB.
- OATLEY, N. (ed.) (1998). *Cities, Economic Competition and Urban Policy*. Londres: Paul Chapman Publishing.
- PARÉS, M. (ed.) (2009). *Participación y calidad democrática. Evaluando las nuevas formas de democracia participativa*. Barcelona: Ariel.
- PIERRE, J.; PETERS, G. (2000). *Governance, Politics and the State*. Londres: Macmillan.
- RHODES, R.A.W. (1997). *Understanding Governance. Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability*. Londres: Sage.
- ROMER, P. (1994). «The Origins of Endogenous Growth». *Journal of Economic Perspectives*, 8 (1), p. 3-18.
- SASSEN, S. (2000). *Cities in the World Economy*. Boston: Pine Forge Press.
- SCOTT, A. (1988). *New Industrial Spaces*. Londres: Pion.
- SIMMIE, J. (ed.) (2001). *Innovative Cities*. Londres: Spon.

- VÁZQUEZ BARQUERO, A. (1999). *Desarrollo, redes e innovación. Lecciones sobre desarrollo endógeno*. Madrid: Pirámide.
- WARD, S.W. (1998). *Selling Places. The Marketing and Promotion of Towns and Cities 1850-2000*. Londres: Spon.
- ZELDIN, T. (2014). *Conversación. Cómo el diálogo puede transformar tu vida*. Barcelona: Plataforma Editorial.

CONFERÈNCIA DE CLOENDA

Territoris i comarques als Països Catalans

Vicenç M. Rosselló i Verger

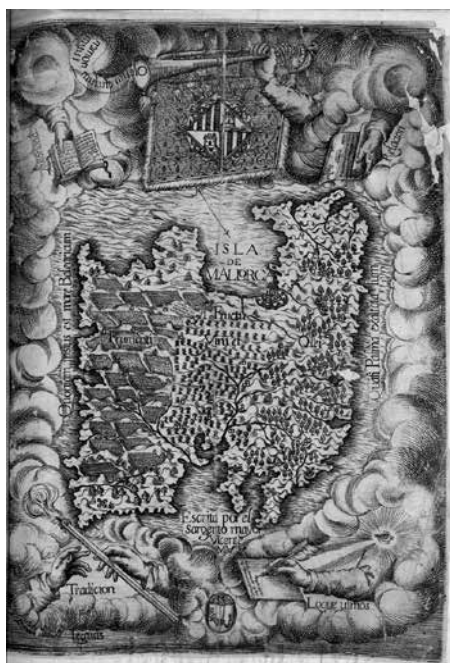
Universitat de València

LES ILLES

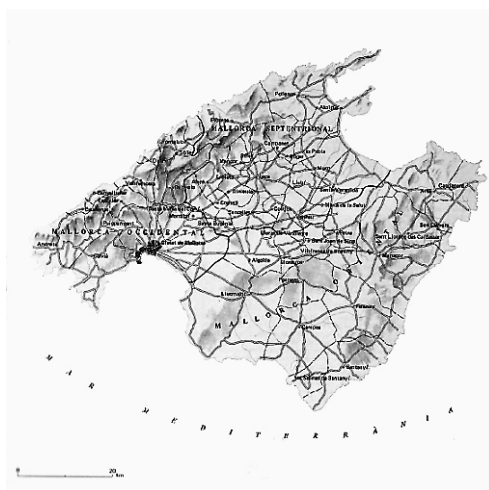
No hi ha en elles «consciència comarcal, ni tan sols a Mallorca» (Seguí, 1988), tot i que els polítics de torn, des dels anys 1970, han assajat de provocar-la. Ara per ara, es manté un torcebraç entre Ciutat i la Part Forana que, en realitat, és una constant històrica des d'almenys el segle xv.¹ Les comarques han estat sol·licitades sovint per a la recerca geogràfica o l'eficiència administrativa a partir de la «transició» i —sens dubte— en un transsumpte més o menys conscient de la comarcalització del Principat.

Aquí, com per tot, comptem amb els límits obligats dels termes —paisatgística-ment mixts— per a traçar fronteres entre comarques. Molts de nuclis són centres d'irradiació —i d'atracció—, però també d'intercanvi (els vells mercats, ara atracció turística); un garbuix de fluxos que s'entrevessen i que no són gaire fàcils d'aclarir, atesa la «litoralització de l'economia» (Rullan, 2002) postturística.

¹ «Ciudadà, cagaforà» era l'epítet amb què m'obsequiaven els atlots de Sant Joan en uns llunyans 1930-1940...

La triple divisió popular de Mallorca: muntanya, pla i marina, segons el cartògraf Vicenç Mut (1650).

La divisió de Mallorca de Joan Soler (1964), adoptada per la Gran enciclopèdia catalana.

«Tants de caps, tants de barrets» diu la parèmia i les propostes de comarcalització o de construcció territorial han estat innumbrables. Comencem per una d'un pregeògraf —o cartògraf— Vicenç Mut que el 1650 va brindar una triple divisió, muntanya, pla i marina, adobant-la amb una cita bíblica estafeta: *Quoniam ipsius est mare Balearicum / a fructu Frumenti / Vini et / Olei / Quasi Palma exaltata sum (Ps., 4, 8)*.² El forment o blat correspon en el gravat a la Marina, el vi al Pla i l'oli a la Muntanya. La trilogia mediterrània dels geògrafs francesos, *avant la lettre!*

Saltem als partits judicials de 1870 que encara duren, decidits en tres nuclis fonamentals, Ciutat/Palma, Inca i Manacor amb una constel·lació de municipis separats per una Y que encertadament vol equilibrar territoris: els camins d'aleshores eren molt dolents... Menorca tenia un únic partit judicial radicat a Maó, i les Pitiüses, un altre situat a Vila d'Eivissa. Posats a triar propostes posteriors, em decideixo per la de la Fundació Patxot, dins un marc de Països Catalans, realitzada per Joan Soler i Riber al principi de la dècada de 1960 i popularitzada per Max Cahner i la *Gran enciclopèdia*

² El poeta Miquel Costa va popularitzar un himne a la Mare de Déu de Lluç: «Dau l'oli pur a la Serra, / dau an el Pla fonts de vi. / Sien los fruits de la terra / semblança d'un fruit més fi. / Donau sempre bona anyada...» (1882).

catalana. Es fundava en criteris semblants a la del Principat, arrencant de la dels partits judicials amb lleugeres modificacions: els noms no eren precisament feliços: Mallorca Septentrional (Inca), Mallorca Oriental (Manacor) i Mallorca Occidental (Palma), a la que —a diferència dels partits— se'n sostreia l'enorme terme de Lluçmajor i el d'Algaida. Els cinquanta-tres municipis donaven els següent resultats:

Comarques	km ²	1975 hab.	2011 hab.	% ciutat 1975	% ciutat 2011
Mallorca Occidental	802	331.899	535.830		
Mallorca Septentrional	1.064	90.673	150.038		
Mallorca Oriental	1.760	102.404	187.366		
Mallorca	3.626	524.976	873.234	53,7	75,6

L'any 1964, el que us parla —o escriu— un poc per justificar l'abast de la seva tesi doctoral (*Mallorca. El Sur y Sureste*, 1964*b*) i, un altre poc, per explicar el regadiu escampat per l'illa (Rosselló, 1964*a*) va embastar una classificació fisiogràfica que fou difosa pel col·lega Bartomeu Barceló (1977). Onofre Rullan (2002) rastreja la inspiració de les meves comarques en la *Guia de Mallorca, Menorca e Ibiza* de Josep Pla (1950): no en soc conscient. Jo no havia somiat mai que la proposta tingués efectes polítics o administratius... La fundava en l'oposició històrica muntanya/pla i en un concepte paisatgístic, *marina*.³ El rètol de *Muntanya*, nom popular i no poètic, el vaig conservar; el de *Llevant*, l'havia creat Andreu Ferrer, mestre i folklorista; el *Pla* era popular —no gaire planer, per cert— i el *Migjorn* s'adaptava als meus migjorn i xaloc. El *Raiguer* és un arcaisme que sortia de la *Crònica* de Pere Marsili (1319): «lo peu de les montanyes lo qual apeylen Rayguer». La denominació, potser per eufonia, ha tingut molta sort perquè resolía no només una faixa de transició, un ecotò agrari i comercial, sinó també un corredor d'enllaç entre Alcúdia i Palma.⁴ Ara existeix una Mancomunitat del Raiguer i una altra del Pla (tractament dels fems). El nom ha fet la cosa.

Em proposava, el 1964, fabricar comarques naturals: Rullan (2002) dictamina que eren geogràfiques o paisatgístiques. Ara és vigent la tercera moda del paisatge...

La metròpolis s'ho menja tot

La macrocefàlia mediterrània urbana és un mal que ve de vell i Ciutat de Mallorca no en va escapar: fa temps que conté la meitat o més de la meitat dels habitants de

³ A banda de la proximitat de la mar, el mallorquí té un concepte florístic de garriga i pinar. Hi subjau la plataforma miocènica que abasta prop d'un terç de l'illa.

⁴ El mot evolucionat *reguer* —que ve, com *raiguer*, del llatí *radicariu* i no de *regar*— té una persistència al marquesat del Reguer i cal Reguer (actual Casal Balaguer) de Ciutat. Al sud del País Valencià i a Múrcia es conserva el topònim *raiguer*, repetit amb el mateix sentit de *piemont*.

l'illa i ara, el 46%.⁵ Al principi de l'edat moderna, la propietat s'hi va concentrar —per pagar menys impostos, *nihil nouum sub sole*— i els forans eren considerats de categoria secundària.

Ja fa anys (Rosselló, 1978) vaig plantejar un esquema diferent d'àrea metropolitana-turística que incorporava a la capital Marratxí, Calvià i Lluçmajor. D'aquests dos darrers termes, Calvià tenia un 79% de la població activa dedicada a serveis i només un 7% al sector agrari; aquesta proporció tindria Lluçmajor en el futur. A l'Àrea metropolitana, la complementaren —organitzativament— Tramuntana, Centre i Llevant: el Raiguer desapareixia.

PROPOSTA ALTERNATIVA (SITIBSA)

Noms	Municipis	Superfície km ²	Població 1975
Àrea metropolitana	4	729,38	319.906
Llevant	14	1.347,25	86.678
Tramuntana-Centre	34	1.549,14	118.392
(Tramuntana)	(13)	(744,26)	(40.265)
(Centre)	(21)	(804,88)	(78.127)
Mallorca	52	3.625,77	524.976

L'espai de l'oci —una manera d'enfocar el turisme— és el motiu bàsic de l'organització territorial i/o econòmica. Albert Quintana (1979) defensava una àrea metropolitana que cobria tot Mallorca que, llavors 1970, no ho era: encara hi havia pagesos i el sòl urbà no havia proliferat com ara. No és menys notable que el seriós llibre d'O. Rullan, concebut (com a tesi doctoral) abans del canvi de segle amb el títol *Comarques de Mallorca*, esdevingués *La construcció territorial de Mallorca*, en ser publicat el 2002.

El fet turístic, realitat de la que no ens podem desempallegar, ha impulsat unes *àrees estadístiques* que reconeixen la màxima concentració a Palma (405.318 h, el 2011, un 46% dels illencs); es Pla queda reressagat, mentre que Llevant i la Serra de Tramuntana (amb Andratx, Sóller i Pollença) capturen el turisme litoral en una mena d'anell urbà o urbanitzat que Rullan (2002) va qualificar d'«atolonament» de la Mallorca europea.⁶ Aquesta aposta es tracta d'un recurs instrumental.

⁵ La població flotant —turística— probablement capgiraria aquesta proporció, elevant-la força.

⁶ En aquests moments, l'estany central s'ompli: els europeus s'hi estableixen.

ÀREES ESTADÍSTIQUES (IDEIB, 2017)

Àrees	Població 1970	Població 2011
Serra de Tramuntana	19.912	96.411
Nord	39.456	66.926
Llevant	35.255	86.986
Migjorn	27.286	83.670
Mancomunitat del Pla	30.832	32.271
Palma	265.540	405.318
Raiguer	41.749	101.832
Mallorca	460.030	873.414

Les altres illes

A l'antiguitat les Balears oposaven una *Maiorica* més gran que *Minorica* i unes Pitiüses que formaven una unitat a part, integrada per Eivissa i Formentera; aquesta illa va romandre despoblada durant períodes llargs i absolutament subsidiària de la major; no tenia ni terme municipal. «No cal dir que Formentera no té viabilitat... i seria ridícul enfrontar-la a Eivissa o Vila» (Rosselló, 1978). Tanmateix, una carambola política de la dreta —que creia que li donaria vots— va obtenir la declaració de Consell Insular (1977), segregat del d'Eivissa i Formentera que determinava l'Estatut.⁷ Ara tenim un Consell Insular que coincideix amb un Ajuntament muntat amb presses i amb unes infraestructures mínimes.

Les Illes —ara oficialment Balears— no tenen comarques ja que conformen territoris aïllats que, en últim cas, es podrien subdividir en contrades a efectes específics, cinc o sis, com a molt. Tot seria qüestió d'escalas o de distància focal o de graus d'obertura d'objectiu.

EL PAÍS VALENCIÀ

«La Generalitat, eixida d'una autonomia atorgada —i no exigida—, és subjecta a les moltes limitacions d'un Estatut esquitit [...] i a la manca d'una armadura territorial» (Rosselló, 1987). N'analitzarem les nombroses comarcalitzacions anteriors i posteriors a l'autonomia.

⁷ La representació més o menys proporcional de cadascuna de les illes va endarrerir l'Estatut autonòmic de les Balears. Va ser el penúltim o últim que va ser promulgat a l'Estat espanyol.

Les divisions anteriors a l'Estatut

Des de les acaballes del segle XIV ens podem referir a una compartimentació del regne a efectes fiscals en vint-i-sis districtes per a la recaptació del «tall del drap» (Muñoz, 1986). N'anotem que aleshores —malgrat que el nombre que no comprenia els territoris incorporats el segle XIX— només en coincidien quatre amb les «32 comarques»: l'Alt Millars amb el districte de Vilafermosa, el Racó d'Ademús amb Castellfabib, i els de l'Alacantí i el d'Oriola.

Fig. 1. Divisió en quaters per al cobrament del tall del drap, 1404. *cc.* Muñoz Pomer (1986).

El Regne de València dividit en districtes per al «tall del drap» (segle XV), segons Muñoz (1986).

La visió costanera i estratègica distingia només un Llevant (que en realitat era gregal) i un Ponent (sud-oest) a partir de la ciutat de València.⁸ Les governacions de l'època foral repartien el regne en una Governació d'Oriola i una de València, dividida en quatre parts separades pel Xúquer (dellà del Xúquer...) i pel riu Belcaire, llavors anomenat Uixó (dellà d'Uixó). Tot vist des del cap i casal.

Antoni J. Cabanilles a les seves *Observaciones...* (1795-1798) munta la descripció acurada del *Reyno de Valencia* sobre un esquema fisiogràfic estalonat a la història i a la dualitat senyoria-reialenc, ben vitenca al seu temps; un cert afany arbitrari ho justifica. La *Geografía general del Reino de Valencia* [1918-1927], dirigida per Francesc Carreras i Candi, encomanada a la intel·lectualitat felibrenca valenciana d'aleshores, es va acontentar amb l'esquema provincial i la compartimentació dels partits judicials, com havia fet a Catalunya.⁹ Es tracta d'un treball de gestació molt desigual, però ben valuós.

⁸ El mateix A. van den Wijngaerde (1563) s'equivoca en posar la rosa dels vents dels seus panorames.

⁹ És curiós que el responsable principal de la teoria que el valencià provingués de l'ibèric o en tingués una bona càrrega és responsabilitat de F. Carreras.

Felip Mateu i Llopis, a la primeria del nacionalisme polític, fou el capdavanter a traure a la llum (*El País Valencià*, 1933) un elenc de comarques, més tost historicista, calcat del de mossèn Cabanilles.¹⁰ A la mateixa època (1934) correspon la divisió d'Emili Beüt, un diletant benintencionat, que no va publicar fins al 1968, però l'havia utilitzada parcialment en opuscles anteriors. Manuel Sanchis Guarnier a la seva *Gramàtica valenciana* (1950) i als volums d'*Els pobles valencians parlen els uns dels altres* (1982-1983, edició pòstuma) optava per un compromís entre la fisiografia i la història amb una certa càrrega racionalista i antropològica basada en els tòpics i les parèmies.

El *desarrollismo* de la dècada dels 1960 entrava en una etapa de voluntat organitzativa de «zones territorials amb una estructura polar»: calia trobar centres d'irradiació que econòmicament esdevingueren centres comarcals.

Autor	Any	Nombre de comarques
F. Mateu	1933	28
E. Beüt	1934-1968	41
Ministerio de la Gobernación	1965	37
M. Sanchis	1950-1983	30
J. Soler (Fundació Patxot)	1963-1967	32
PREVASA	1978	24
Partits judicials	1979	22
M. J. Ribera - B. Cabrer	1981	26
B. Cabrer - J. M. Bernabé - V. M. Rosselló	1982	14

Les divisions posteriors a l'Estatut

A poc a poc es va anar obrint el mètode: hi havia unes comarques per estudiar i unes comarques per actuar. En altres mots, els científics anaven per un camí divers dels administradors o els polítics. Els diputats provincials eren elegits per partits judicials integrants, segons l'article 152.1 de la Constitució, cosa que depenia del color predominant als cinc-cents municipis i escaig.

La comarcalització que va assolir més predicament —en un rampell una mica *colonial*— va ser la de la Fundació Patxot que en realitat havien embastat Enric Lluch i Joan Soler a la traducció de l'*Enciclopèdia Larousse* editada per Planeta: devia ser l'any 1963 o 1964 i no tots els redactors dels articles s'hi avingueren. Era un assaig

¹⁰ A la meua primera entrevista amb ell —la dècada dels 1960, quan era cap de la *Biblioteca Central* (ex Biblioteca de Catalunya)— em parlava en castellà, cosa que em va sobtar en un dels més conspicus redactors d'*El Camí*...

Les 32 comarques del País Valencià, segons Joan Soler (1963).

1970) i, des de 1968, a la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*. Cal dir que l'esmentada divisió imposava la lògica implacable de la frontera lingüística. «Demarcació comarcal» seria allò que cercava, tot confessant haver seguit els mètodes de la ponència de la Generalitat de Catalunya (*Serra d'Or*, 1978: 811-813).

Les objeccions a la divisió més ponderada de totes se centren en *a)* la prevalença del criteri lingüístic; *b)* el trencament d'àrees urbanes com La Plana, L'Alcoià-El Comtat, Elda-Petrer; *c)* el minifundisme de certes demarcacions, no viables funcionalment i *d)* a la nomenclatura, neologismes al patró principadí, substitucions no gaire justificades (*La Marina Alta* per *El Marquesat*¹¹ i *L'Alcalatén* (qui se'n recordava?).

general. L'hivern de 1967 es va celebrar al local de Publipress un reunió en què participàrem A. López Gómez, V. M. Rosselló i P. Pérez Puchal com a geògrafs, Max Cahner i Joan Soler com a responsables del projecte, a més de J. A. Garcia Richart i Adolf Pizcueta, un supervivent del nacionalisme històric. L'amfitrió, Vicent Ventura, va qualificar els documents de «materials de treball i lluita».

Val a dir que la unanimitat no va ser absoluta: recordem-ne un detall, com la divisió d'Alta/Baixa d'una Plana castellonenca o de la hipertrofiada Marina. Justament hom arribà a un acord —després no acomplit— de canviar-ne la connotació antigeogràfica per Septentrional/Meridional. Els geògrafs no n'abonàrem molts d'altres extrems. Tot i amb això, la divisió de les «32 comarques» passava al canemàs de *L'estructura econòmica del País Valencià* (1970) d'Ernest Lluch *et al.*, publicada pel Banc de València i patrocinada per Ignasi Villalonga, com també al *Nomenclàtor geogràfic del País Valencià* (Promocions Culturals, SA,

¹¹ Hom volia —en un atac de neomarxisme— suprimir les connotacions senyorialistes i evitar que el nom de la capital aparegués per tal de descartar susceptibilitats de veïnatge. Tanmateix, *L'Alcantès* fou substituït per *L'Alcantí*, però subsistiren *El Marquesat* i *El Comtat*.

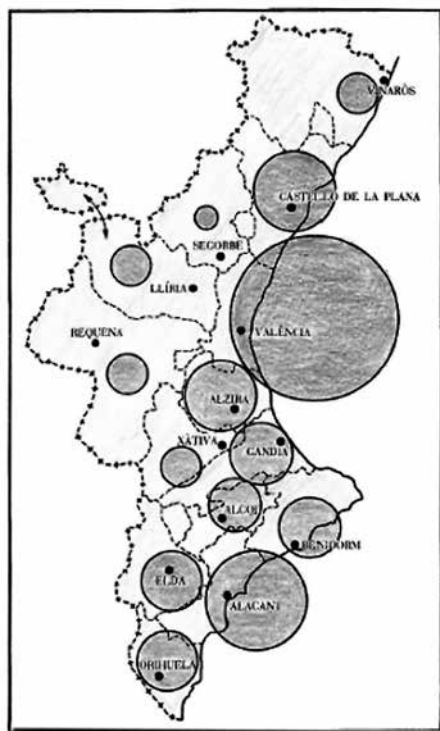
El novembre de 1979, en plena eufòria preautonòmica, un Servei d'Estudis i Planificació Social de la Diputació de València va convocar una taula rodona sobre la comarcalització on es va presentar Manuel Girona —massa optimista— com a «últim president de la Diputació»: l'Estatut aprovat poc després ho desmentiria (*Taula rodona sobre la comarcalització del País Valencià*, 1981-1982). A la «reunió de polítics frustrats permanents» (J. Marquès), va seguir una comissió d'experts a fi de preparar la llei prevista a l'Estatut d'autonomia (1-7-1982). Encara que no hi havia polítics, la dreta s'hi va insinuar a través de PREVASA que presentava una llista de 29 comarques, oposada a la d'un grup de geògrafs i economistes més tost esquerrans, amb una divisió de 14 demarcacions només (Piqueras; Membrado, 1995). La confrontació va conduir a una síntesi de 16 comarques, amb dos districtes metropolitans, designats per les capitals respectives, amb la xifra arrodonida de la població respectiva d'aleshores:

14 GOVERNACIONS DEL PAÍS VALENCIÀ (Cabrer, Bernabé i Rosselló, 1982)

Capital	Població aproximada	Superfície (km ²)
Vinaròs	74.000	2.946
Castelló de la Plana	329.000	2.110
Segorbe	29.000	1.623
València	1.362.000	1.070
Llíria	75.000	2.438
Alzira	261.000	1.246
Xàtiva	78.000	1.234
Gandia	206.000	1.150
Requena	81.000	3.627
Alcoi	138.000	1.092
Benidorm	176.000	1.311
Elda	172.000	1.263
Alacant	507.000	1.146
Orihuela	156.000	1.015
País Valencià	3.644.000	23.271

Tot i la solemne declaració dels polítics «identificant autonomia amb comarcalització» i que «comarcalitzar era fer país», encara és l'hora que llur voluntat hagi cristal·litzat en un projecte de llei. L'article 46 de l'Estatut admet la comarca com una agrupació de municipis que pot ser considerada circumscripció administrativa i entitat local. Més encara, l'article 121 preveu la futura llei electoral amb un suport comarcal.

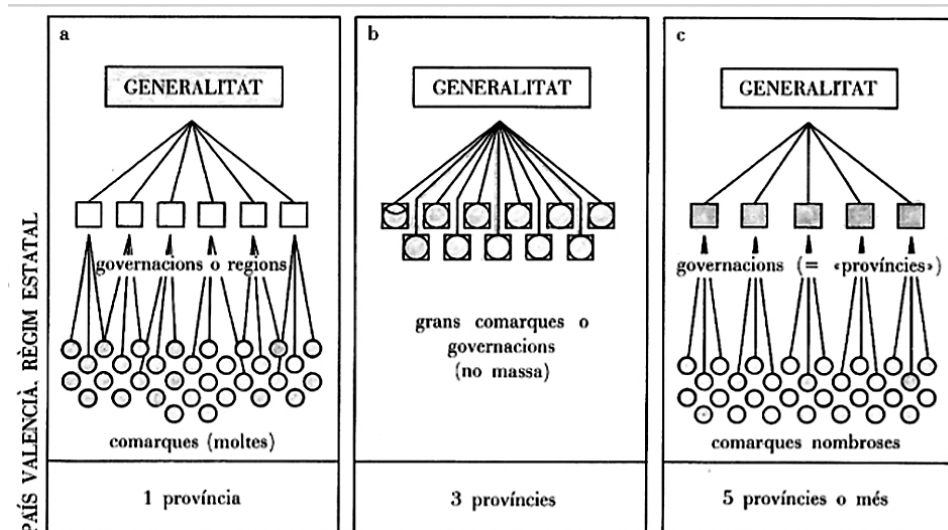
A primeries d'octubre de 1982, a fi de remoure posicions ancorades en una multitud de comarques, fou llançada una petita càrrega explosiva: per poder anar endavant, calien

Les 14 governacions del País Valencià, segons B. Cabrer, J. M. Bernabé i V. M. Rosselló (1982).

com a molt una dotzena de territoris de dimensió superior a la majoria de comarques «convencionals». La resta era arqueologia; serien comarques o governacions o demarcacions. Més de la meitat de la comissió, inesperadament, va assumir la idea.

Hom pensava en tres possibilitats (fig. 6) *a)* Una sola província estatal abastaria tot el País Valencià i en aquest cas serien creades mitja dotzena de regions o governacions —el buc de les funcions administratives i polítiques— i moltes comarques. *b)* Hom manté les tres províncies, prescindint de comarques convencionals i confegeix «no massa governacions» o macrocomarques que rebrien la majoria de transferències. *c)* Augmenta el nombre de províncies —5 o 6— amb sàtrapa o sense, però a l'ensens són doblades de governacions amb poder «autonòmic» i encapçalen minicomarques «abundants». La solució *b)* conculca la frontera lingüística.

Tres possibilitats teòriques de províncies, governacions i comarques (Rosselló, 1987).

TERRITORIS I COMARQUES ALS PAÏSOS CATALANS

El 1987, la Generalitat en un exercici d'hipocresia o de camuflatge lingüístic parlava de DTH, demarcacions territorials homologades; fins i tot n'admetia una reagrupació...

14 GOVERNACIONS + 2 DISTRICTES METROPOLITANS

Capital	Població 1980	Superfície (km2)
Vinaròs	78.000	3.390
Castelló de la Plana	320.000	1.742
Segorbe	30.000	1.959
Sagunt	70.000	268
València	1.338.000	1.896
Llíria	73.000	2.310
Alzira	239.000	1.096
Xàtiva	77.000	1.129
Gandia	209.000	1.150
Requena	52.000	2.774
Alcoi	138.000	1.096
Benidorm	176.000	1.327
Elda	174.000	1.265
Alacant	310.000	662
Elx	198.000	488
Orihuela	153.000	953
País Valencià	3.635.000	23.505

Això era el segle passat. Entre dos segles, hom parlava de «Comarques Centrals» —una nova província?— que hauria d'integrar amb La Safor, la Vall d'Albaida i el Marquesat. Amb un manifest del 2006, havia sorgit una «nova cultura del territori» que als ambients universitaris maldava per la sostenibilitat. Sorribes (2011), fa més poc, proposava onze governacions amb una nomenclatura eclèctica (històrica, fluvial, orogràfica), tot i reconeixent-ne la desigualtat. Just ara, en setembre de 2018, acaba de reparèixer el fantasma de les comarques en una «Llei de mancomunitats», combinada amb una campanya plausible del govern «del Botànic» de buidar les diputacions provincials «de competències impròpies». ¹² M'ha sorprès que un mapa comarcal del 2018, pretesament oficial, acusi unes «àrees funcionals», en nombre de 15, que coincideixen parcialment amb les nostres de 1982.

¹² La Diputació d'Alacant es resisteix; la de València s'hi conforma.

El que us parla —o escriu— ha causat baixa en l'afer de les comarques i ara té unes altres curolles; la metropolitanització ha capgirat el país i els desequilibris s'han accentuat. Les comunicacions han millorat: les isocrones van d'una altra manera. Una «supracomarca» seria un concepte adient, sense caure en capitalisme de casino: amb quatre, cinc o sis circumscripcions economicopolítiques n'hi hauria prou...

Les peculiaritats valencianes

Un país «de set jornades de llong» (Soler, 1998) tira de tramuntana a migjorn 350 km, dimensió que s'accentua perquè amb prou feines abasta els 50 o 60 km d'amplària: un habitant de Vinaròs, ran del riu de la Sénia, té ben poc que veure amb un de Guardamar... El bessó central del país està relativament endegat, però els extrems són ben diferents.

La muntanya del nord, els *piramos* centrals i el Caroig no arriben a un habitant per quilòmetre quadrat i, a l'altra banda, L'Horta depassa els 2.000 h/km² i no són pocs els claps litorals de més de 800, sobre un fons aproximat de 200 h/km². El contrast litoral-interior s'imposa en el relleu, la densitat del poblament i la llengua. Dualitat, en deien els historiadors.

Aquesta és la segona peculiaritat, el bilingüisme. El 42% del territori valencià (9.700 km²) és castellanòfon, però no conté més que el 12% dels pobladors. Una altra cosa seria aclarir si la resta (88%) exerceixen de catalanòfons, sobretot a les àrees metropolitanes que acumulen dos terços del total de valencians... Per aquestes raons i per altres d'històriques, la frontera lingüística és mala d'aplicar: Guardamar romandria fora de la seva demarcació natural del Baix Segura; Elda i Petrer quedarien confrontades per un carrer comú, cosa que no deixa de ser un fet *sectari*.¹³

El bilingüisme territorial al País Valencià (Rabella, 2001).

¹³ Circula a la xarxa amb el pseudònim Pol Sureda (el Talp) que «la filosofia divulgada per l'influent Rosselló, segons la qual la frontera lingüística no té cap mena d'importància». Jo diria que *només* per a una demarcació politicoadministrativa.

La tradició provincial —gairebé immutable segons l'article 141 de la Constitució— hi és molt arrelada i ha forjat un peculiar «patriotisme»: són cinc o sis generacions d'inscrits als padrons provincials! I, a banda, la qüestió de noms a què al·ludia Joan Fuster, els anys 1960. Comptat i debatut, un habitant «mitjà» de les terres del nord us contestarà —si li demaneu l'origen— que és castellanenc i un del migjorn, que és alacantí. El diari més antic, el segon més llegit de València, es diu *Las Provincias* i el de més tiratge *Levante*, tot un poema politicosociològic.

L'estatut d'autonomia aprovat el 1982, recollia al títol IV d'Administració Local, en l'article 46, una projectada llei de divisió comarcal com a «circumscripcions administratives» i «àrees metropolitanes», sense renunciar a les Diputacions Provincials (art. 47). La nova redacció de l'estatut, elaborada per la dreta el 2006, relegà al títol VIII l'Administració Local i a l'article 65 una llei que «podrà determinar la divisió comarcal», sense gaire concreció.

EL PRINCIPAT

La bibliografia concernent a la marcació territorial és abundantíssima i m'excusareu de no haver-la reunida tota. Em reduiré ara i aquí a passar-ne unes ràpides instantànies, perquè entre els presents hi ha més d'un autor que «me'n podria donar amb una cullereta».

En Pere Gil —que va ser rector del col·legi de Montis-sion de Mallorca— devers 1600 parlava en expressió ptolemaica de 27 *climes* o comarques de la Catalunya estricta. El segle XVIII hi havia 15 vegueries (Oliveras, 2012). Mossèn Norbert Font —el geòleg seminal— el 1897, s'avançava amb cinc vegueries (sis amb Catalunya Nord). La cèlebre *Ponència* de 1932, encapçalada per Pau Vila (1937) i *canonitzada* després, escometia de valent el problema territorial a base d'una divisió amb «perspectiva ibèrica» —ara arcaica— de 38 comarques, vigent des de 1936¹⁴ a 1939, a la que se n'afegirien tres, el 1988, i una altra, el 2015.¹⁵ La filosofia dels mercats i l'economia del carro ja estava perillosa, feia temps (Lluch; Nel·lo, 1983). El president Tarradellas (1978) es va oposar a la *restauració* comarcal: no volia maldecaps o embolics (Oliveras, 2009). L'Estatut de 1979, tanmateix, preveia les vegueries.

La *Gran enciclopèdia catalana* parlava de regions en sentit politicoadministratiu. Mentrestant s'havia suscitat la qüestió de les vegueries, una solució territorial més raonable; les havia propugnat Antoni Rovira en nombre de quatre (1932) —que substituirien les províncies—, les cinc o set vegueries de Pasqual Maragall a la sisena legislatura (2003-2006); la cinquena *província* de Comarques Centrals,¹⁶ i nou, des-

¹⁴ 27 d'agost de 1936, en plena guerra civil.

¹⁵ Hom parlava d'un «Pallars Mitjà» i d'un «Lluçanès».

¹⁶ Aquest capçalera va inspirar unes «Comarques Centrals» valencianes, presidides per la ciutat de Gandia.

Regions dels Països Catalans (GEC, 1970).

prés, que momentàniament (1936) esdevingueren *regions* i vegueries, altre cop (1937) (Oliveras, 2012). L'Estatut de 2006 va projectar sis vegueries i una sotsvegueria. Tot i que la llei de les vegueries fou aprovada el 2010, no havia assolit ni consens polític, ni territorial per confegir una *identitat*: un fracàs col·lectiu no duit a la pràctica. Ernest Lluch († 2000) hi havia insistit com a «configuració genuïna de la terra», però les diputacions i les cambres de comerç hi feren front. Un detall, les set vegueries, sense capital fixada..., havien de substituir les províncies i foren declarades «inconstitucionals» pel corresponent tribunal de Madrid. I ara, les «regions» (GEC, 1978) o vegueries es troben «en estat d'hibernació» (Oliveras, 2012). La proposta multiescalar de Jesús Burgueño (1995) s'embarcava en una Catalunya Central, p. e., aglutinant Igualada, Manresa, Vic i Puigcerdà; contra la metròpoli?

QÜESTIONS PRÈVIES (O POSTREMES?)

La no-definició de comarca

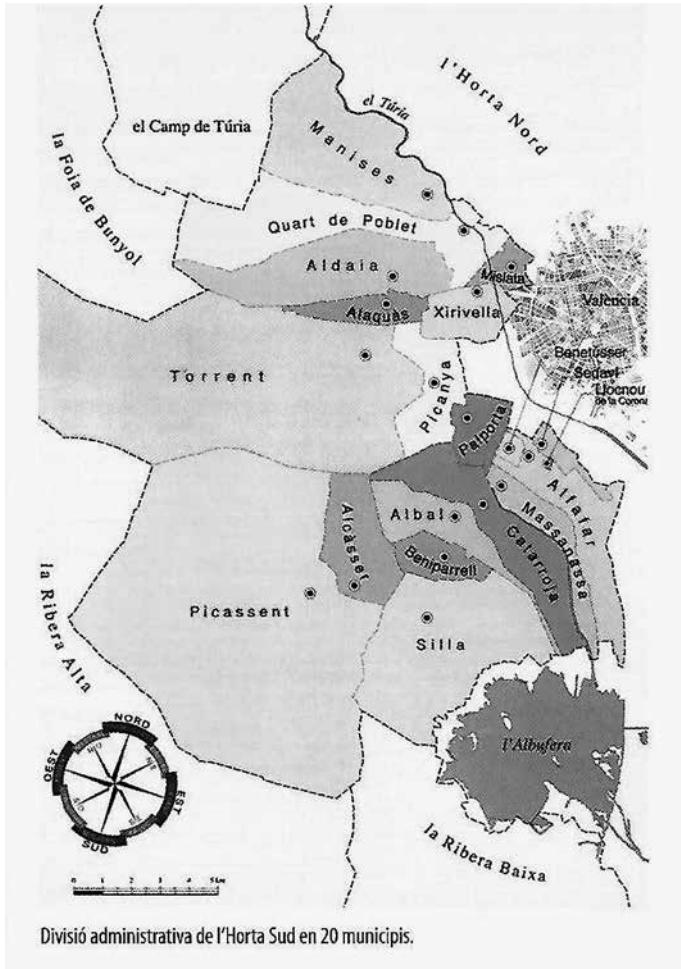
Vaig prometre, a principi de segle o de mil·lenni, no tornar a motar sobre la qüestió de les nostres comarques... i, tanmateix, aquí em teniu fent dos cèntims de les meves opinions. Potser que caldria, abans de tot, posar-nos a discutir què són i per a què volem les comarques, perquè i per a què demarcar la nostra terra. Per classificar el territori i estudiar-lo —com temptejàvem fa mig segle— o per organitzar-lo: els criteris i mètodes serien ben diferents (geogràfics, històrics, sociològics...) en un cas, polítics, administratius, de serveis, en l'altre.

Els municipis, els límits i els governs locals

És clar que cal compartimentar el territori per articular-lo en *una* balda de la cadena des del País —o, ai las! dels Països— fins al peu forçat municipal. Tant uns com els altres *patim* massa municipis, més de 1.900 o de 1.600, si filem més prim.¹⁷ Potser en faria falta una triadella i uniformitzar-los. Encara se'n constitueixen de nous, bé que se n'integren alguns dels antics. Molts tenen alcalde perpetu i ni tan sols disposen de secretari... Les superfícies cobertes pels municipis oscil·len entre unes poques hectàrees i la dels que abasten més que una província basca. I la població presenta els mateixos desequilibris, des dels que caben en un tramvia fins als que depassen el milió d'habitants.¹⁸ Els límits d'uns i altres —subjectes a la història del feudalisme o de la propietat— no sempre són lògics i poden pecar d'arbitraris, però és sobre aquest mapa que cal confegir unitats.

¹⁷ Si no he comptat malament els 1.912 surten de l'àmbit catalànic més ampli: Catalunya Nord, Andorra, la Franja i els tres països espanyols habituals, Principat, País Valencià i les Illes. Aquests darrers només donarien 1.612 municipis. Excessius també.

¹⁸ N'hi 143 que depassen els 20.000 habitants, segons dades de 2017.

*Llocnou de la Corona,
el municipi més petit
del País Valencià.*

Tanmateix, un mínim de superfície —contrarestat pel poblament— no desmenteix els grans desequilibris territorials que hi ha a la nostra àrea, entre muntanya i pla, interior i litoral. El «govern local» no pot tenir els mateixos recursos en un ajuntament de 50 o 500 habitants que el que frueix en un de 50.000. Tot i així, s'imposa la necessitat de crear un esglau intermedi entre província i municipi, de vegades suplert per les mancomunitats de serveis.

La nomenclatura i la capitalitat

Joan Soler i companyia —era un criteri assumit per Max Cahner— van imposar que les comarques, per asèpsia, no incloguessin el nom del municipi capitalí per tal d'evitar rancúnies de veïnatge, localismes de campanar. Tot i així, inventaren l'«Alacantès»

(esdevingut, després, l'Alacantí), l'Alcoià, Andorra, el Camp de Morvedre (Sagunt), la Canal de Navarrés, la Foia de Bunyol, el Solsonès, la Vall d'Albaida o la Vall de Cofrents.

Determinats rètols, sobretot històrics, s'han imposat, com el Montsià, el Raiguer, la Safor, en comarcalitzacions diverses i en un garbuix de denominacions que admeten el Priorat o el Comtat, però eliminen el Marquesat...

L'afer de les vegueries o regions va naufragar precisament per la qüestió de les capitalitats, mantingudes en suspens des de fa un grapat d'anys per manca de consens: des de baix, no hi ha forma de resoldre-ho; caldria imposar-ho des de dalt? Jo crec que sí, un cop consultats uns tècnics independents.

La qüestió metropolitana

La xarxa ferroviària de velocitat alta, transformada en espinada del país i que enllaça el Baix Llobregat amb el Barcelonès, el Maresme i el Vallès ha permès a qualcú parlar de «la Barcelona de set milions» que no estic autoritzat a dictaminar si és una realitat. Vostès mateixos. Una llei de 1968 es referia a la Regió Metropolitana de Barcelona com un conjunt de 3.236 km² i 4,8 milions d'habitants. L'actual, creada el 2010, té una superfície de 636 km² i prop de 3,2 milions de ciutadans (Nel·lo; Renyer, 2014).

Resulta curiós que el títol de l'article de Sorribes (2011) parli del model de Governació de la Regió Metropolitana de València a la que inclou la comarca de l'Horta, el Camp de Morvedre, la Foia de Buñol, la Vall dels Alcalans, etc. fins a setanta municipis, tot excedint la Governació del Túria. Només l'Horta acumulava, el 2014, més d'un milió i mig d'habitants sobre 625 km², fàcticament repartida en quatre comarques *polítiques*. El Consell Metropolità de l'Horta, establert el 31 de desembre de 1986, va ser un *fiasco*. La interesclaritat, a mitjan camí entre consideració urbana i consideració territorial, és un dilema mal de resoldre (Tort, *et al.*, 2008): ja ho havien percebut, tant Ildefons Cerdà com Pau Vila...

L'Estat espanyol no s'ha preocupat gaire de la política metropolitana¹⁹ i l'ha delegada a les comunitats autònomes que no sempre l'han exercida. L'Estat ha afavorit —i segueix fent-ho— les capitals provincials, sobretot a partir de la Llei de modernització del govern local del 2003 que tractava igual Soria o Terol que Alacant o Palma. Tot i amb això, l'ens metropolità no ha aparegut (*Carta municipal*) més que en una Llei especial del 2006, dedicada a Madrid i Barcelona. No hi ha dubte que la [con]urbanització és «un dels principals vectors de canvi de la societat contemporània» (Nel·lo; Renyer, 2014).

La governança metropolitana de Barcelona coordina tots els serveis —excepte els transports, potser el més essencial— a la mateixa escala. En canvi, la de València unifica la prestació de serveis a escala diferent: el transport públic abasta 60 municipis; el cicle de l'aigua, 51 i l'eliminació de fems o residus, només 45. Cal dir que el gran

¹⁹ M'inspiro en un article de Mariona Tomàs a l'*Ara* (9-6-2018).

42 comarques: una més al Principat. El problema de les àrees metropolitanes.

municipi de València (53 km² i 810.000 habitants) té una primera corona (481 km², 678.000 h) i una segona (868 km², 255.000 h) que totalitzen una àrea de 1.402 km² i 1.738.000 habitants.²⁰ Altrament existeix al País Valencià la conurbació Alacant-Elx que assoleix els 800.000 habitants.

Què hem de fer amb les àrees metropolitanes *versus* comarques i/o regions-vegueries?

Sineu, 8 d'agost / València, 31 d'octubre de 2018

²⁰ L'Àrea Metropolitana de València encabia, el 1995, el 63% de la població provincial; la d'Alacant-Elx, el 41% respectivament (PIQUERAS i MEMBRADO, 1995).

BIBLIOGRAFIA

- BARCELÓ, Bartomeu (1977). «Per una divisió territorial de Mallorca». *Lluc*, núm. 675, p. 255-257.
- BURGUEÑO, Jesús (1995). *De la vegueria a la província. La formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans (1790-1850)*. Barcelona: Rafael Dalmau. 270 p.
- CABANILLES, Antoni Joseph (1795-1797). *Observaciones sobre la historia natural, geografia... del Reyno de Valencia*. Madrid: Imprenta Real. 2 volums.
- QUINTANA, Alberto (1979). *El sistema urbano de Mallorca*. Mallorca: Editorial Moll. 289 p.
- LLUCH, Enric; NEL·LO, Oriol (1983). *La gènesi de la divisió territorial de Catalunya (1931-1936). Edició de Materials*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- (1984). *El debat de la Divisió Territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*. Barcelona: Diputació Provincial. LXXVIII. 1.491 p.
- MATEU, Felip (1933). *El País Valencià*. València: L'Estel. 133 p.
- MUÑOZ, M. Rosa (1986). «Aproximació a una divisió comarcal a través del tall del drap (1404)». *X Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica*. València: Universitat de València – Conselleria d'Administració Pública, p. 530-534.
- NEL·LO, Oriol; RENYER, Jaume (2014). «Realitats metropolitanes i governs locals». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 78, p. 69-98.
- OLIVERAS, Josep (2009). «Reflexions sobre l'organització territorial de Catalunya». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 67-68, p. 179-198.
- (2012). «Les vegueries. Interessos locals i territori en la creació d'aquests nous ens locals a Catalunya». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 74, p. 101-128.
- PIQUERAS, Juan; MEMBRADO, Joan Carles (1995). «La política territorial de la Generalitat Valenciana i la comarcalització pendent». *Cuadernos de Geografia*, núm. 58, p. 337-364.
- RIBERA, Maria J.; CABRER, Bernadí (1981). *Los desequilibrios espaciales. Una comarcalización del País Valenciano*. València: Institut d'Estudis d'Administració Local. 160 p.
- ROSSELLÓ I VERGER, Vicenç M. (1964a). «El regadío en la isla de Mallorca». *Aportación española al XX Congreso Internacional de Geografía*. Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 235-254.
- (1964b). *Mallorca. El Sur y Sureste*. [Tesi doctoral]. Palma: Cámara de Comercio, Industria y Navegación. 547 p. [Suara s'acaba de reeditar en versió catalana: *Mallorca. El sud i el sud-est*. Palma: Institut d'Estudis Catalans - Institut d'Estudis Balearics, 2018. 560 p].

- (1964 [1965]). «Ensayo de una división comarcal de la provincia de Alicante». *Saitabi*, núm. 14, p. 157-177.
- (1978). «Les comarques balears». *Lluc*, núm. 679, p. 65-74.
- (1980). «Les comarques valencianes: un enfocament geogràfic». *Taula redona sobre la comarcalització del País Valencià. I*, p. 39-47.
- (1987). «La divisió territorial del País Valencià». *Revista de Catalunya*, núm. 4, p. 40-60.
- (1994). «Les Comarques Centrals a debat». *Espai Obert*, núm. 1, p. 10-11.
- RULLAN, Onofre (2002). *La construcció territorial de Mallorca*. Mallorca: Editorial Moll. 435 p.
- SANCHIS, Manuel (1950). *Gramàtica valenciana*. València: Editorial Torre. 327 p.
- (1982-1983). *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*. València: Editorial Tres i Quatre. Quatre volums.
- SEGUÍ, Joana M. (1988). «L'organització territorial a les Illes Balears». *Treballs de Geografia*, núm. 39, p. 131-140.
- SOLER, Abel (1998). «Un país de set jornades de llong». *Cuadernos de Geografía*, núm. 63, p. 217-244.
- SORRIBES, Josep (2011). «La Regió Metropolitana de València: quin model de Governació?» *Quaderns de l'Horta*, núm. 7, p. 1-12.
- Taula redona sobre la comarcalització del País Valencià (1980-1982)*. València: Diputació de València. Dos volums.
- TORT, Joan; PAÛL, Valerià; MALUQUER, Joan (eds.) (2008). *L'organització del territori un repte per al segle XXI?* Cabrera del Mar: Galerada - Fundació Universitat Catalana d'Estiu. 664 p.
- VILA, Pau (1937). *La divisió territorial de Catalunya*. Barcelona, Conselleria d'Economia de la Generalitat. 116 p. [Hi ha una reproducció facsímil de Barcelona, Seix Barral, 1977].

ÀMBIT 1
LA CONSTRUCCIÓ DE LES
PERSONALITATS TERRITORIALS

PONÈNCIA

Identitat local i legalitat administrativa o el joc del gat i la rata

Jesús Burgueño

Universitat de Lleida

AMANERAD'INTRODUCCIÓ. CONFLICTES D'IDENTITAT TERRITORIAL AL PLA DE BARCELONA, CAP AL 1800

L'any 1791, l'Audiència de Catalunya instruïa un plet instat pel batlle i regidors de Sarrià contra els regidors de Barcelona. Ambdós ajuntaments es disputaven la possessió del convent de Ntra. Sra. de Gràcia (els Josepets) i les cases que s'havien construït a l'immediat Camp dels Xiprers. Les autoritats barcelonines havien identificat mitjançant rajoles numerades les cases i el mateix convent, i fins i tot havien tingut la gosadia de presentar-se a les festes que se celebraven a l'esmentat camp, per la segona Pasqua i sant Isidre. Les autoritats de Sarrià presentaven com a prova de delimitació històrica el mapa del terme elaborat el 1730 per motiu del Cadastre, en el qual s'hi incloïa clarament el convent, atès que el límit amb Barcelona i Horta era la riera de Vallcarca o de Cassoles.¹

També els rectors de Sarrià i de l'església barcelonina dels Sants Just i Pastor es disputaven aquest territori. El de Sarrià es queixava al prior dels Josepets que els frares li impedien de «posar el salpàs en les portes del convent».² Els sarrianencs defensaven que «el término del lugar de Sarriá comprende igual espacio y tenuta de terreno que

¹ Jesús BURGUEÑO i M. Mercè GRAS (2014), *Atlas de la Catalunya senyorial (1800-1860). Els ens locals en el canvi de règim (1800-1860)*, Barcelona, ICGC, p. 48.

² ACA: Reial Audiència, Plets civils, 1433, f. 247.

la parroquia del mismo lugar, de modo que la jurisdicción espiritual y temporal se extiende a un mismo terreno sin ser más dilatado uno que otro».³

Entre la documentació aportada en el plet, un detall esdevé revelador de la nova identitat territorial assumida per la comunitat del convent dels carmelites descalços. El símbol heràldic de Sarrià és una petxina de sant Jaume; en relació amb això, un testimoni sarrianenc afirmava haver sentit dir a un pagès:

Estando en conversación con otros sugetos, en asunto de si el convento de Nuestra Señora de Gracia era, o no, sito dentro del término de dicho lugar, que si los religiosos de dicho convento no querían ser de este término era preciso que sacasen la concha, vulgo *petxina*, que se hallaba encima del arco del pórtico de dicho convento. Y posteriormente pasando el declarante [...] observó [...] que los expresados religiosos, por no ser de Sarriá, habían convertido la concha o petxina en reloj, y observó [...] que [...] conservaba aún la figura de conxa o petxina.⁴

La ciutat de Barcelona, representada pel síndic Josep F. de Castellarnau, va passar a l'ofensiva tot negant la major: «el lugar de Sarriá en jamás ha tenido término»,⁵ perquè forma part de l'ample Territori de Barcelona i del més reduït *Hort i Vinyet*. Després de la Nova Planta, ambdós conceptes estaven molt devaluats, però en aquest plet resultava útil retreure'ls.⁶ Per això que no es coneix cap rodalia o document de descripció d'atermenament, ni de la Barcelona *estreta* ni de cap dels pobles del Pla. El que sí podien al·legar els de Sarrià era documentació parroquial i cadastral; això darrer era desqualificat pel síndic barceloní: «situar y sentar la rodalia de un término no es [competencia] del caballero intendente y mucho menos de un geómetra».⁷

La ciutat no tenia cap interès a fer un atermenament que posés límits a la seva teòrica preeminència sobre les localitats veïnes. Les descripcions detallades dels termes

³ ACA: Reial Audiència, Plets civils, 1433, f. 24.

⁴ ACA..., f. 31r, Josep Bosch. Ho confirma un altre testimoni, Gabriel Font: el rellotge de sol «era de antemano concha o petxina, añadiendo haver ohído decir a sus antepasados que el prior y religiosos del convento de Nra. Señora de Gracia habían hecho esta mutación a fin de sacudirse el ser de este lugar de Sarriá» (f. 19r). El procurador Pere Serra conclou: «procuraron los padres del convento de Gracia borrar la concha que se halla encima la puerta del pórtico de dicha iglesia formando en ella un cuadrante o reloj [...] comprendiéndose en el día que dicho reloj se formó sobre una conxa, pues conserva la misma figura» (f. 65). L'anònim autor de les respostes de Sarrià a Francisco de Zamora (1789) encara afirmava que a la clau del pòrtic hi havia l'escut d'armes sarrianenc; vegeu Jesús BURGUEÑO (2016), *El Pla de Barcelona a la fi del s. XVIII: respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*, Barcelona, Societat Catalana de Geografia, p. 179.

⁵ ACA..., f. 302.

⁶ En relació amb la qüestió, vegeu: Francesc CARRERAS CANDI [1916], *Geografia general de Catalunya*, Barcelona, Albert Martin, vol. VI, p. 331-339; Pere ORTÍ i GOST (2001), «El municipi de Barcelona i les parròquies del seu entorn al segle XIV», *Anuario de estudios medievales*, núm. 31; Sebastià SOLÉ i COT (2001), *La Nova Planta i l'organització política del Pla de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona.

⁷ ACA..., f. 159r.

barcelonins són fruit del liberalisme, i no esdevenen un instrument normal fins poc abans de les agregacions a Barcelona (1897).⁸

El plet, remogut per Sarrià els anys 1805, 1807 i 1819, mai s'arribà a resoldre. En el Trienni Liberal, Gràcia assolí una efímera primera existència independent, amb un territori definit amb bona lògica geogràfica, que incorporava sectors o barris dels municipis d'Horta —Vallcarca i el vessant meridional dels Tres Turons— i de Sarrià —no pas de Sant Gervasi, que era gairebé un enclavament dins del terme sarrianenc—, incloent-hi l'exconvent de Gràcia.⁹ Però al marge d'aquest fugaç episodi, el cert és que Barcelona va continuar afermant la seva possessió de fet sobre l'església i la plana immediata, a despit que Sarrià mantingués el convent i les cases en conflicte dins del seu cadastre.¹⁰ Tanmateix, la nova delimitació establerta per a Sant Gervasi el 1850 exclouïa definitivament aquest àmbit, que va passar a formar part del municipi de Gràcia creat el mateix any.

En relació amb tot plegat, podem creure que la segregació de la vila de Gràcia respecte de Barcelona és un exemple d'èxit —per bé que de vida efímera— de la pugna de la identitat local per assolir forma administrativa. Segurament en el fons és així, però la història sempre és complexa: l'expedient de segregació es va desencallar per una qüestió estrictament política i d'ordre públic, per iniciativa del capità general de Catalunya, que el 1846 es dirigí al ministre de la Guerra i al *jefe político* per explicar que:

Las últimas ocurrencias acaecidas en Gracia, y de que tengo dado a V.E. el oportuno conocimiento, me han demostrado la inconveniencia de que continúe por más tiempo en la actual situación y consideración de barrio o arrabal de esta capital.¹¹

En la disputa per l'església dels Josepets, som davant un plet identitari? Certament les comunitats locals són capaces d'esmerçar grans energies i recursos per qüestions aparentment de principi, punt d'honor i identitat. Però el més freqüent és que, barrejada amb la qüestió identitària, hi hagi també una qüestió de caire econòmic i fiscal. Sovint la documentació no és gaire explícita en relació amb el joc d'interessos locals. En aquest

⁸ Joan CAPDEVILA (2016), «Delimitació i representació cartogràfica del terme municipal de Barcelona: les campanyes de 1889 i 1917», a: R. GRAU i C. MONTANER (ed.), *Mapes i control del territori a Barcelona. Vuit estudis*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona-ICGC, p. 124-141.

⁹ La rodalia del territori de Gràcia aprovada per la Diputació provincial el 22-2-1821 en: Francesc P. COLLEFORNS (1936), *Les parròquies barcelonines en el segle XIX. I. Època constitucionalista (1820-1824)*, Barcelona, Subirana, p. 204.

¹⁰ Fins el punt de traspasar-los a Sant Gervasi el 1850, quan s'aprovà una nova delimitació entre Sarrià i Sant Gervasi. En la relació d'edificis que canvien de terme figuren l'exconvent dels pares Josepets (proprietat aleshores de Llorenç Amigó) i les quatre cases dels Xiprers de Gràcia (de Cecília Vidal). Arxiu Municipal del Districte Sarrià-Sant Gervasi: Sarrià, caixa 19.

¹¹ Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona, lligall 735, exp. 3, escrit del 22-6-1846. Eliseu Toscas es refereix a una agressió a un cura, a Gràcia, l'any 1846: E. TOSCAS (1994), «Sentimiento de pertenencia local y territorio en una colectividad del Llano de Barcelona entre el antiguo Régimen y el Estado liberal: Sarrià (1780-1860)», *Estudios geográficos*, núm. 216, p. 516.

cas, a banda que aquestes terres contribuïssin en el Cadastre de Sarrià, en el procés es diu que l'arrendatari de la taverna del comú «vendia vino, aguardiente y comestibles en ocasión de concurso de gentes en el baile que había inmediato al convento de N.S. de Gracia y parage nombrado lo Camp dels Xiprés»,¹² i ara topava amb la competència de mercaders barcelonins. La parròquia de Sarrià també devia obtenir-hi alguna renda. Dels interessos que hi podien tenir els frares, el plet només ens informa que a:

dichos religiosos no les acomodava que dicho convento sea reputado por de la parroquia de Sarriá porque siéndolo, quando se confieren en esta ciudad tendrían que presentarse al superior de la Casa de Sn. Joseph de la misma, de cuyo acto de sumisión se eximirían siendo reputados por de Barcelona.¹³

Però també és probable que, ja aleshores, *els josepets* veiessin clar que la seva església podia esdevenir la futura parròquia del creixent barri barceloní d'extramurs, cada vegada més conegut amb el topònim de Gràcia —en detriment de Jesús, advocació d'un convent franciscà més proper a la ciutat comtal. Efectivament, el 1821, el primer Ajuntament de Gràcia va demanar al bisbat que l'església del convent esdevingués la parròquia del nou municipi.¹⁴

Amb la plena incorporació de l'església dels Josepets al nounat municipi de Gràcia, al que havia donat nom, podem pensar que per fi el gat havia encaçat la rata. L'administració havia acabat avalant la situació creada de fet i li havia donat empara jurídica. Final del joc? Segons com es miri; el 1897 Barcelona va aconseguir engrandir el seu terme i reabsorbir Gràcia, juntament amb altres cinc municipis del pla. El creixement urbà i la puixança de Barcelona imposava una redefinició dels límits administratius, a l'empara d'una conjuntura política favorable: la necessitat governamental d'aconseguir recaptar contribucions extraordinàries de Barcelona per fer front a l'augment de despesa militar motivada per la Guerra de Cuba.¹⁵ I si allarguem la mirada fins al present, a la creació dels actuals 10 districtes de la ciutat,¹⁶ trobem que els barris de Vallcarca i del Coll —l'adscripció dels quals al municipi d'Horta havia estat conflictiva

¹² ACA..., f. 28r, testimoni de Fèlix Oller.

¹³ ACA..., 65 r. Vegeu també el testimoni del f. 31.

¹⁴ COLLDEFORNS, 1936, p. 162. En canvi, un mapa de cap al 1848 representa els límits d'una proposta de divisió en quatre parròquies; portada del llibre de J. M. MARTÍ i BONET *et al.* (1987), *Els «Josepets», parròquia de la Verge de Gràcia i sant Josep. 300 anys d'història*, Arxiu Diocesà de Barcelona. En relació amb aquest i altres plànols graciencs: Francesc NADAL (2014), «La cartografia municipal de Gràcia, 1850-1897», dins R. GRAU i C. MONTANER (ed.), *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI: els mapes d'una ciutat en expansió*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona-ICGC, p. 120-143.

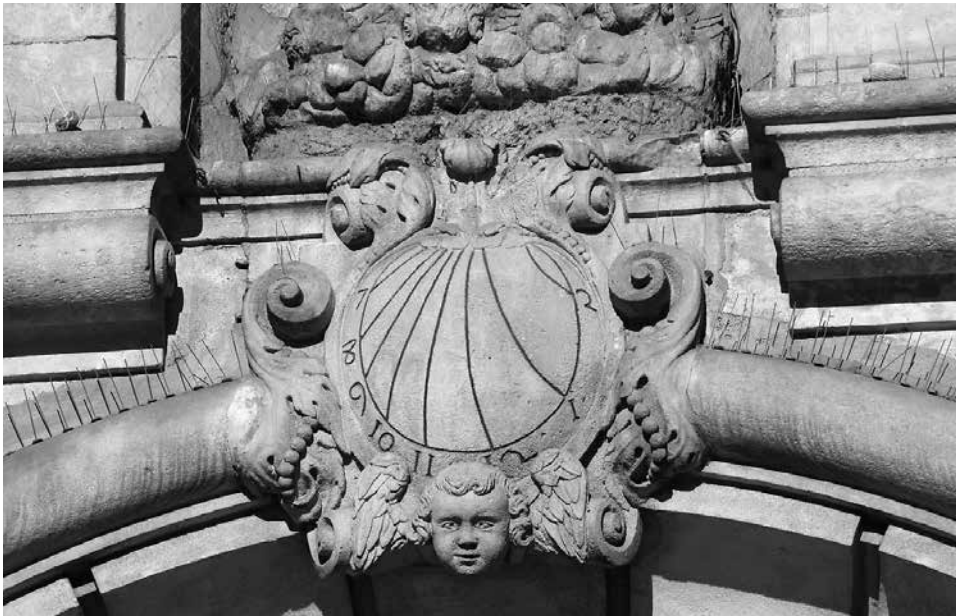
¹⁵ Ramon GRAU i Margarida NADAL (1997), *La unificació municipal del Pla de Barcelona, 1874-1897*, Barcelona, Institut Municipal d'Història de Barcelona-Proa, p. 131-141.

¹⁶ Joaquim CLUSA (2000), *Els districtes de Barcelona de 1984: criteris de formació i avaluació de l'experiència*, Ajuntament de Barcelona.

tota la segona meitat del segle XIX¹⁷ també s'han incorporat al districte de Gràcia, tal com s'havia fet en el Trienni Liberal. L'anar i venir administratiu de les identitats de vegades és un carrusel.

L'exemple ha estat prolix, però crec que exemplifica un seguit de temes essencials dels afers d'identitat territorial: la construcció i destrucció de símbols o fites, la disputa pels ingressos territorials, la connexió entre la identitat civil —el comú o ajuntament— i l'eclesiàstica —la parròquia—, la importància dels topònims en la gestació d'identitats, la contradicció de demarcacions emanades de diverses instàncies legals, la rellevància de les festes com a eines de construcció d'identitat, els canvis de percepció derivats de les noves realitats urbanes... Temes, tots ells, susceptibles d'estudi pels diversos professionals de les ciències socials —la perspectiva geogràfica és una de les possibles— i per descomptat dignes d'atenció dels estudiosos i centres d'estudis locals i comarcals.

Tot seguit desenvolupem algunes d'aquestes temàtiques, sovint recolzant-nos en exemples de geografia aplicada, és a dir, en intervencions o informes tècnics de caràcter geogràfic que hem desenvolupat els darrers anys.

La petxina, símbol heràldic de Sarrià, convertida en rellotge de sol, a la clau del pòrtic de l'església de Gràcia.

¹⁷ *Atles de la Catalunya senyorial...*, p. 159.

LA IDENTITAT LOCAL COMENÇA PEL NOM

No descobrim res en dir que la toponímia és una expressió molt visible i amb elevada càrrega simbòlica del vincle sentimental que s'estableix entre la societat local i el territori, entre els veïns d'un lloc i la seva geografia.¹⁸ Contràriament, els territoris sense nom troben més dificultats per a esdevenir àmbits administratius. Aquest fou el cas de la comarca de Banyoles, que en la seva pugna per tal d'encabir-se en l'organització territorial de Catalunya hagué de superar el problema de la manca de denominació tradicional. Això va donar lloc a una mena de concurs de *branding* entre els estudiosos de la comarca —Baixa Garrotxa, Banyolia, Vall del Terri, Terraprim d'Empordà...—, que al capdavant es resolgué a partir del nom de la Mancomunitat Intermunicipal de l'Estany (1975) afegint-hi un genèric (Pla), en paral·lel a la també «nova» comarca del Pla d'Urgell.¹⁹

Els noms de lloc són material altament sensible i motiu de nombrosos conflictes de diversa mena. Uns en relació amb la llengua que vehiculen, en situacions de contacte —o topada— de llengües amb rols socials diferents i que es palesa a molts territoris on la parla pròpia es troba en una situació feble o subordinada. Altres conflictes tenen un caire estrictament local, en relació amb la grafia que cal emprar: si la forma tradicional o l'etimològica o normativa —Capdella/Cabdella, Cassà/Caçà...—, malgrat que la diferent ortografia no impliqui una pronúncia diferent.²⁰

La lluita per la desbilingüització dels topònims a Catalunya semblava cosa feta fa uns anys. Avui dia això no està tan clar, perquè als despropòsits propugnats per alguns pseudolingüistes bel·ligerants contra la catalanitat, s'ha afegit la facilitat de difusió de l'absurd mitjançant internet; vegeu si no les entrades municipals a Wikipedia. Però que quedi clar: pel que fa a Catalunya, els organismes estadístic i cartogràfic de l'Estat respecten, de fa anys, la normalització toponímica; ara el problema ve de la mà d'empreses privades que decideixen retolar els seus mapes amb topònims oficials de fa 50 anys —encara que ningú hagi dit que siguin grafies castellanques, com ara Vich. Ara

¹⁸ Per exemple, el Consell Valencià de Cultura emeté el 2009 un «Informe sobre toponímia i identitat» en el que, «conscient de la importància que la toponímia valenciana té com a signe d'identitat i com patrimoni, vol manifestar el seu interès per la recuperació en alguns casos i el manteniment en altres dels noms propis dels indrets de tot el territori valencià» i per això «recomana a totes les administracions públiques, i als organismes amb competència sobre el tema, una atenció especial per a dignificar els noms dels nostres accidents geogràfics i/o urbans, bé retornant-los el nom propi o bé retolant els espais de forma correcta i coherent amb la història i amb el sentiment popular».

¹⁹ Pere RIERA I MICALÓ (1986), *L'Àrea de Banyoles dins la Divisió Territorial de Catalunya. Recull documental, 1939-1985*, Banyoles, Ajuntament de Banyoles.

²⁰ És comprensible la recança envers grafies que conviden a una pronúncia estranya per al parlant local, com succeeix en el binomi cerdà d'Aràns i Músser, davant la fórmula, potser més evolucionada però no menys genuïna, d'Aransa i Mussa.

per ara Michelin sembla que ha esmenat l'errada en la seva cartografia i el problema s'ha traslladat cap a Google Maps, que no és pas poca cosa!

Geògrafs i estudiosos locals tenen un gran camp a córrer en l'estudi de la toponímia, en la recuperació de noms, en la seva correcció gràfica i en la seva correcta localització. És de plànyer que, des de la campanya massiva d'enquesta toponímica realitzada a primers dels anys 80 per l'Institut Cartogràfic de Catalunya, com a material imprescindible per arrencar amb l'elaboració d'una cartografia pròpia, no s'hagi establert una metodologia sistemàtica i persistent de revisió i ampliació de la nòmina toponímica. En bona part del país ja hem fet tard, perquè les darreres generacions que, per raó del seu arrelament i mode de vida, comptaven amb un gavadal de coneixença toponímica del seu entorn, ara ja són pràcticament desaparegudes.

Tota prudència i cerca de documentació és poca en l'estudi toponímic. Les raons locals han de ser escoltades des d'un exercici d'empatia, mal que topin amb els nostres esquemes racionalistes i les nostres saberudes certeses. L'etimologia és camp particularment relliscós i massa vegades hom comprova que els fiscals de la norma han tirat pel dret sense gaires miraments ni explicacions, de vegades amb un afany pueril de diferenciació respecte de les formes gràfiques tradicionals, a les que —sovint injustament— s'ha titllat de castellanitzades.²¹

Em sembla particularment il·lustratiu de la força del vincle que s'estableix entre el topònim i els veïns un cas que hem estudiat darrerament, referit al Pinell de Brai (la Terra Alta).²² Alhora, és un cas exemplar de la difícil relació d'interferència i control governamental en la toponímia local. Novament el joc entre legalitat i realitat espontània.

De sempre, els estats han volgut cognomenar els pobles per evitar confusions d'homonímia. La gent del lloc i de la rodalia de Cabrera no han necessitat mai dir-ne *de Mar* per no confondre-la, per exemple, amb la Cabrera *d'Anoia*. És el foraster —i en particular el funcionari— qui precisa —ara no tant, amb l'ús de codis numèrics— dels complements determinatius. Alguns diferenciadors són seculars, però altres tenen a penes un segle o encara menys temps, i malgrat això poden haver arrelat fonament en la identitat local.

El 1906, la junta directiva de la Real Sociedad Geográfica espanyola acollí la idea d'afegir algun element discriminador en topònims municipals idèntics. Tot seguit va traslladar una proposta concreta a les diputacions provincials per tal que fessin les observacions o esmenes que estimessin oportunes. La RSG suggeria distingir el Pinell

²¹ El lector pot intuir el meu parer de l'estudi sobre la suposada castellanització toponímica, que en manta casos ha estat simplement fossilització de formes genuïnes catalanes que avui dia han esdevingut arcaïques: Jesús BURGUEÑO (2017), «Castellanización y afrancesamiento de los nombres de los municipios catalanes», *Estudios geográficos*, núm. 283, p. 633-656.

²² Jesús BURGUEÑO i Albert AUBET (2016), «Les reformes de la toponímia municipal impulsades per la Real Sociedad Geográfica (1916) i la Generalitat de Catalunya (1933). Crònica d'una errada ortogràfica: el Pinell... de Brai?», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 82, p. 35-68.

ebrenc del Pinell solsonenc mitjançant l'afegit al primer del complement *del Río*. La Diputació de Tarragona, d'acord amb el parer del seu secretari, l'historiador Emili Morera, va pensar a proposar *Pinell del Ebro*, però finalment va adoptar la idea —atribuïble al diputat del partit de Gandesa, Joaquim Monteverde— de dir-ne *Pinell del Broy*, en referència a la partida i a la font que abasteix d'aigua el poble, i que òbviament sorgeix d'un broll.

Ara bé, la llista toponímica tarragonina va ser transcrita malament per algú de la RSG, que va confondre la *o* de Broy i la transmutà en *a* (Bray). De llista en llista, la pífia va anar endavant fins que un Govern presidit pel comte de Romanones expedí el decret (27-6-1916) que adjectivava un total de 573 municipis a tot l'Estat —56 a Catalunya. El municipi de la Terra Alta es va passar a dir *Pinell de Bray*. L'Ajuntament no va protestar pel nom erroni —d'altres sí ho van fer.

La Mancomunitat no va esmenar l'errada en la primera llista de topònims municipals, publicada el 1918.²³ Amb la Segona República hi hagué una altra oportunitat: el 1931, la Generalitat va encarregar a l'Institut d'Estudis Catalans que «revisés l'ortografia dels noms del municipis de Catalunya i restablís la forma catalana dels noms castellanyzats». L'estudi va ser desenvolupat pels filòlegs Pompeu Fabra, Joan Coromines i Josep M. de Casacuberta, i comptà amb la col·laboració puntual dels geògrafs de la Comissió de Divisió Territorial. La llista amb la nova forma oficial dels noms dels municipis catalans va ser aprovada pel Consell Executiu el 13-2-1933; entre ells hi havia *el Pinell de Brai*. L'esmena i catalanització havia consistit en recuperar l'article —en la forma normativa, no pas *lo*— i en canviar la *-y* per *-i*.

Amb la benedicció filològica, només restava per explicar el sentit del mot Brai. Joan Coromines manifestava la seva estranyesa: «ningú sabé donar-me clarícies en les enquestes que he fet allí prop, mentre que m'hi assenyalaren una extensa partida dita *els Brois* al volt d'un vell mas».²⁴ Però així i tot encara s'arriscava a proposar que «no fóra impossible potser formalment, trobar-li alguna etimologia aràbiga». Algú fins i tot ha volgut veure un significat geològic en el mot, atès que en aquest argot un *bray* és un anticlinal esventrat. Tot i que hi havia qui assenyalava que Brai no podria ser altra cosa que una deformació de Broi —i aquest, alhora, de Broll—, la Generalitat i l'IEC van tornar a beneir la forma mal transcrita per un escriptent de Madrid en el *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya* (2a edició de 2009).

Tot sospitant de la falsedat de l'afegitó del topònim municipal, vam oferir a l'Ajuntament del Pinell la realització d'un petit informe sobre el tema. El resultat de la recerca que evidenciava l'error comès va ser exposat als veïns del poble el desembre de 2016. A parer nostre, l'Ajuntament pot avaluar diverses alternatives de red denominació

²³ MANCOMUNITAT DE CATALUNYA (1918), *Nomenclàtor de les ciutats, viles i pobles de Catalunya*, Barcelona, Impr. Casa de Caritat.

²⁴ *Onomàsticon*, vol. III, p. 123.

municipal, però totes passen per esmenar, d'una o altra manera, aquesta vergonyosa errada: el Pinell del Broi, el Pinell d'Ebre, lo Pinell... Però el més revelador del cas és el que ha vingut després, quan s'ha conegut l'embolic: el silenci. Silenci de l'Ajuntament, silenci de l'IEC i de la Generalitat, que tanmateix compta amb una Comissió de Toponímia de Catalunya.

Sovint d'eines per autogovernar-nos no ens en falten, però falla la valentia i la voluntat real d'autogovern; després em referiré a altres exemples que sustenten el meu parer. Ara per ara, l'Ajuntament del Pinell no té el tema en l'agenda. Ens imaginem els motius: «el tema causaria divisió en la població», «el nostre mal no vol soroll», «qui dia passa any empeny», «això no preocupa la gent»...

Sigui com sigui, això també és un exemple de defensa de la identitat local. Durant un segle tots els rètols i papers oficials han dut escrit Bray o Brai, i així ho ensenyaven els mestres; això ha gravat a foc una errada ortogràfica en la identitat del poble. Qui gosarà encalçar la rata?

POSAR LÍMITS GEOGRÀFICS A LES IDENTITATS LOCALS

Parlar d'identitats locals suposa que les podem atribuir a un cert àmbit geogràfic, més o menys concret o difús. Una identitat de caràcter *territorial* assumeix com a pròpies unes determinades referències físiques, històriques i paisatgístiques compartides.

Els municipis són un cas extrem de formalització d'identitat territorial, que dona lloc a la definició d'uns termenals rígids, mitjançant línies convencionals que enllacen fites o termes situades sobre el terreny —originàriament, però ara les noves tecnologies permeten definir les coordenades i estalviar-se la monumentalització. Com tots els llandars legals —ja siguin d'edat, ingressos, distàncies, nombre d'habitants, etc.—, les línies de terme —i les fronteres en general— tenen importants dosis d'arbitrarietat i sempre comporten una certa injustícia, perquè a una banda i altra de la línia els drets i els deures poden ser diferents. No ho sabem fer més bé ni d'altra manera: vivim envoltats de límits convencionals de tota mena.

La localització de les termes o fites és freqüent en mapes jurisdiccionals antics, dels quals aportem una mostra significativa en el nostre *Atlas de la Catalunya senyorial*. L'estudi de les fites —com a element de cultura material— i dels perímetres o termenals que defineixen —geografia política— és una temàtica que compta amb algunes valuoses aportacions d'estudiosos locals.²⁵ Tanmateix manca molt per fer; per exemple,

²⁵ Lluís ESTEVA I CRUAÑAS, i Lluís PALLÍ I BUXÓ (1990), *El termenal de Sant Feliu de Guíxols (1354-1980)*, St. Feliu de Guíxols, Amics del Museu Municipal. Marta ALBÀ I ESPINET, i Lluís TORRES I LLINÀS (2001), *El termenal de Llagostera*, Ajuntament de Llagostera. Gustau ERILL I PINYOT *et al.* (2006), *Monistrol de Calders. El poble dels pagesos enginyers*, Ajuntament de Monistrol de Calders. Pere TRIJUEQUE I FONALLERAS (2000), *El termenal de Palamós*, en línia. L'historiador Jacinto BONALES CORTÉS compta amb diversos estudis referits a Andorra, com ara: (2011), *Andorra la Vella sense límits. Història de les afrontacions d'una parròquia del Principat*

és evident que hi ha diverses tipologies de fita —creus gravades, fites retolades, blocs escairats, munts de rocs...— i de preferència litològica, però ignorem gairebé del tot la seva geografia. L'atermenament, d'altra banda, era una pràctica cultural tradicional que tenia les seves pròpies normes, afortunadament recollides per la Mancomunitat de Catalunya en una publicació de 1921.²⁶

Les creus de terme tenien un valor simbòlic superior al d'una simple fita; atesa la seva visibilitat, esdevenien referències culturals de primer ordre en la percepció dels àmbits municipals. En el cas de Barcelona i sense cap ànim d'exhaustivitat, en podem esmentar cinc:

- la que assenyalava el límit dels termes d'Horta i Gràcia a la plaça Lesseps, on ara hi ha l'escola Rius i Taulet —en el plànol de Gràcia 1889 encara hi trobem la plaça de la Creu—;
- dues assenyalaven el contacte del terme ample (o antic) de Sarrià amb Barcelona: la Creu Trencada, a la riera de Malla a tocar de la Travessera —Cerdà dibuixa la base en el plànol topogràfic de 1855— i la Creueta de can Ferrer;
- la Creu d'en Llavallol, en el límit entre Vallvidrera i Sant Just Desvern —única que encara és dempeus, malgrat la pèrdua de l'original;
- i la més cèlebre, la Creu Coberta —a l'actual cruïlla del Paral·lel amb el carrer Sepúlveda, com veiem en l'excel·lent plànol militar francès de cap al 1825²⁷—, que assenyalava el límit de terme entre Barcelona i Sants —això, fins que el 1839 s'incorporà el barri d'Hostafrancs a Barcelona.

Amb tot, també hi ha creus de terme molt properes als pobles, lluny de la partió municipal, que més aviat estaven destinades a la benedicció del terme en la celebració de la Santa Creu, pels volts del 3 de maig. Sens dubte aquesta era la festivitat parroquial més geogràfica, juntament amb el salpàs o benedicció de totes les cases de la parròquia, per Pasqua.

No cal dir que els conflictes de límits són un tema recurrent en la història de les localitats, terreny idoni per a la interacció de les aproximacions històrica, geogràfica i cultural.²⁸

(*segles XIII-XXI*), Comú d'Andorra la Vella. Al País Valencià cal destacar el detallat estudi de Francesc TORRES FAUS i Vicenç M. ROSELLÓ i VERGER (2012), *Jeroni Munyós i la frontera valenciana amb Castella (1565-1566)*, Universitat de València - Institut d'Estudis Catalans.

²⁶ Reeditat com: OFICINA D'ESTUDIS JURÍDICS, MANCOMUNITAT DE CATALUNYA (2013), *Costums sobre terminals, camins i aigües*, Barcelona, Societat Catalana de Geografia.

²⁷ <<http://betaserver.icgc.cat/bcn1827/>>.

²⁸ Un estudi recent sobre una modificació municipal que no havíem detectat, per Xavier OLIVERAS GONZÁLEZ (2017), *L'ampliació del terme de Navarcles el 1927*, Ajuntament de Navarcles.

Hem començat la nostra exposició amb l'exemple del conflicte respecte del bressol de Gràcia. Sense sortir de Sarrià, es pot afirmar que tots els veïnatsges amb els pobles del pla de Barcelona han tingut els seus conflictes i van donar lloc a tres importants reformes amb el liberalisme: l'efímera delimitació del nou municipi de Gràcia en el Trienni Liberal, la segregació de les Corts (1836) i la regularització de límits amb Sant Gervasi (1850).

La concreció dels límits municipals va comptar amb dues grans operacions generals de definició. La primera, poc coneguda, es va dur a terme com a pas preliminar imprescindible a la realització del sempre ajornat Cadastre (R. D. 30-8-1889).²⁹ Va ser responsabilitat exclusiva dels ajuntaments, sense mediació de cap organisme estatal. La descripció de les fites que s'hi fa és literal, sense suport cartogràfic de cap mena. La segona gran operació va ser realitzada per l'Estat mitjançant l'Instituto Geográfico Nacional —i en alguna zona fronterera, també l'Estat Major— com a mesura prèvia a l'aixecament del Mapa Topográfico Nacional, el qual es va fer municipi a municipi.³⁰ Aquests treballs de *deslinde* es van realitzar a Catalunya principalment entre 1909 i 1932, tot avançant de sud a nord. Els enginyers geògrafs dirigien totes les operacions, però lògicament s'hi requeria la presència dels ajuntaments afectats. Amb tot, atès que l'aixecament del mapa era una tasca urgent, si algun consistori no es presentava a l'acte d'atermenament, o si no hi havia acord de les parts, l'enginyer tirava pel dret i llestos.

En un país vell com el nostre, el fet que de vegades un límit municipal es resolgui mitjançant una llarga línia recta resulta estrany i sospitos: en la majoria de casos es tracta de simplificacions degudes a la pressa per enllestir el mapa topogràfic. Per exemple, en els treballs de revisió de l'atermenament que actualment duu a terme la Generalitat, s'ha comprovat que a la línia entre Agramunt i Castellserà (Urgell), descrita per l'IGN mitjançant 5 fites, en realitat en tenia el triple. D'aquí la importància de revisar la documentació del segle XIX per tal de millorar la delimitació. De fet, la jurisprudència evidencia una clara preferència per l'acord municipal més antic documentat, la qual cosa acostuma a remetre a les actes realitzades arran del reial decret de 1889. Així, el Tribunal Superior de Justícia de Catalunya ha desautoritzat la línia descrita per l'IGN el 1924 entre els municipis de Llanera (avui Torà) i Llobera (Solsonès), tot donant preferència a la línia acordada anteriorment pels dos ajuntaments; les primitives

²⁹ Hi ha altres disposicions anteriors que en ocasions van donar lloc a altres atermenaments: de la Comissió provincial d'Estadística de Barcelona el 1852, la R.O. 11-11-1859 en relació amb la llei de «medición del territorio» i el D. 23-12-1870.

³⁰ Joan CAPDEVILA (2005), «Els treballs de delimitació municipal del Instituto Geográfico Nacional a Catalunya, 1909-1930», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 60, p. 45-69; (2016); «Delimitació i representació cartogràfica del terme municipal de Barcelona: les campanyes de 1889 i 1917», dins *Mapes i control del territori...*, p. 124-141. FRANCESC NADAL i LUIS URTEAGA (2012), «La primera edició del Mapa Topogràfic d'Espanya a escala 1:50.000. Fulls relatius a Catalunya (1910-1945)», dins *Atlas topogràfic-històric de Catalunya 1:50.000*, Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, p. 13-64.

22 fites havien estat reduïdes a només 7.³¹ La vella demarcació deixa clara la pertinença d'un important dolmen —i de la masia propera— a l'antic terme de Llanera. Aquest és un exemple de conflicte de límits amb implicacions en la possessió de béns culturals.³²

En el cas esmentat del Solsonès, la masia propera al dolmen (la Vila) va canviar de parròquia el 1926, passant de Llanera a una de les rectories del municipi de Llobera (Torredenegó). Topada d'identitats, doncs, entre la filiació parroquial —en aquest cas, d'època recent— i la municipal històrica, aliena als darrers transvasaments de masies entre parròquies. Arribats a aquest punt, ja hem al·ludit en prou ocasions a la divisió eclesiàstica i convé fer un esment una mica més ampli. Les parròquies han estat, durant segles, l'àmbit fonamental de socialització local, i per tant de creació d'identitat. Cal no perdre de vista aquest fet, com posà de manifest Joaquim M. Puigvert.³³ És significatiu que el qüestionari adreçat als pobles per tal d'aplegar la informació necessària per a la implantació del Cadastre, el 1716, generalment tenia dos destinataris: el rector i el comú. Per la mateixa raó, en moltes ocasions van ser capellans els que respongueren el cèlebre qüestionari de F. de Zamora (1789).³⁴ Possiblement és extrapolable arreu la conclusió d'Eliseu Toscas referida a Sarrià: l'espai local amb el que la majoria de la població s'identifica encara a mitjan segle XIX era més aviat la parròquia que no pas el municipi.³⁵ La legislació liberal enfortirà la institució municipal i la farà més visible i present en la vida quotidiana mitjançant l'exercici del control urbanístic, el creixement dels serveis municipals —abastament d'aigua, il·luminació dels carrers...— i la participació en operacions estatals de gran abast, com la fiscalitat —*amillaramiento*— o el reclutament.

IDENTITATS LOCALS VS. LÍMITS MUNICIPALS, UN EXEMPLE D'ESMENA

Els límits municipals delimiten —o pretenen fer-ho— les identitats locals. A vegades es tractarà d'una identitat geogràfica relativament simple o uniforme —municipi mononuclear—, però sovint hi conviuran identitats complexes juxtaposades: quan el municipi aplegui diverses entitats històriques o bé estigui format per diversos pobles o barris d'accentuada personalitat. La relació de les entitats locals amb els límits mu-

³¹ Sentència núm. 917/2017 de la Sala del Contenciós-Administratiu, amb data 14-12-2017.

³² Un altre cas fou la disputa entre el Papiol i Sant Cugat per la possessió de l'ermita de la Salut, inequívocament de la parròquia del Papiol, però de Sant Cugat segons la línia traçada per l'IGN. La CDT va dictaminar la pertinença al Papiol, el 2010.

³³ Joaquim M. PUIGVERT I SOLÀ (1997), «Església i territori en els orígens de la Catalunya contemporània», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 44, p. 85-111; i (2000), *Església, territori i sociabilitat* (s. XVII-XIX), Vic, Eumo.

³⁴ En el cas de la vall d'Aran, en tots els pobles; vegeu M. Àngels SANLLEHY I SABÍ (2014), *Les respostes de la Val d'Aran als qüestionaris de Francisco de Zamora*, Tremp, Garsineu.

³⁵ Eliseu TOSCAS (1994), «Sentimiento de pertenencia local y territorio en una colectividad del Llano de Barcelona entre el Antiguo Régimen y el Estado liberal: Sarrià (1780-1860)», *Estudios Geográficos*, núm. 216, p. 503-529.

nicipals de vegades és conflictiva i la realitat administrativa topa, per algun motiu, amb la realitat humana. Si hi ha intel·ligència per les parts implicades, la incomoditat suscitada per un determinat límit s'intentarà apaivagar, compensar d'alguna manera. Però rarament s'arriba al punt d'una rectificació administrativa, perquè la inèrcia dels límits —dels interessos institucionals que sustenten— és formidable. Amb tot, molt de tant en tant, s'obren finestres d'oportunitat que permeten l'adaptació de la llei a la realitat local: amb una segregació/agregació municipal, amb el reconeixement d'una entitat municipal descentralitzada (EMD) o amb la rectificació puntal dels límits. En altres llocs hem fet inventari d'aquestes modificacions a Catalunya.³⁶

La legislació municipal catalana va ser pionera en establir una tipologia de les disfuncions territorials municipals, així com un procediment específic d'esmena.³⁷ Les principals disfuncionalitats tipificades són els enclavaments, els continus urbans a banda i banda de la línia de terme i la manca de comunicació directa d'un lloc amb la seva capital. Malgrat la claredat jurídica de la via d'intervenció pública en els límits municipals, els successius governs de Catalunya han estat molt porucs a l'hora d'emprendre aquesta via legal d'intervenció. Per això val la pena comentar el cas de la darrera disfunció territorial esmenada de fa poc (D. 190/2018, de 28 d'agost), perquè il·lustra molt bé una correcció dels límits per tal de donar resposta a una reclamació d'identitat local; al capdavant, una adaptació de la llei a la geografia humana. Un poblet fins ara partit en tres trossos ha aconseguit la unificació: la Beguda Alta s'ha integrat en un sol municipi, Masquefa (l'Anoia).

El poble té el seu origen en lloc de parada —de beguda— de les bèsties de càrrega dels traguers que recorrien el camí del Blat. En aquesta contrada, molts termens —d'origen medieval— justament segueixen camins. A mitjan segle XIX ja hi havia prou cases com perquè el bisbat de Barcelona hi establís una nova rectoria en el marc dels arranjaments parroquials, una posada al dia del mapa eclesiàstic.³⁸ Les cases es van construir, com és lògic, a les dues bandes del camí. El resultat fou que hi havia habitants adscrits a tres municipis: Masquefa, Sant Esteve Sesrovires i Sant Llorenç d'Hortons. Per acabar-ho d'adobar, l'organització territorial va adscriure cadascun dels tres municipis a comarques diferents: l'Anoia, el Baix Llobregat i l'Alt Penedès, respectivament.

Així com l'Església va adoptar una demarcació més moderna i funcional, moure les fites municipals acostuma a ser una tasca titànica que rarament tira endavant. Atesa la pràctica impossibilitat de formar un nou municipi, la dificultat d'aquest contenciós

³⁶ Jesús BURGUEÑO i Ferran LASSO DE LA VEGA (2003), *Història del mapa municipal català*, Barcelona, Direcció General d'Administració Local. Per al País Valencià: Francesc TORRES i FAUS (1999), *Evolució del mapa municipal valencià*, Simat de la Vallidigna, La Xara.

³⁷ Montse GUERRERO LLADÓS i Jesús BURGUEÑO (2018), «Disfunciones territoriales municipales en Catalunya», *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, núm. 78, p. 302-328. <<http://dx.doi.org/10.21138/bage.2435>>.

³⁸ *Atles de la Catalunya senyorial...*, p. 172-178.

consistia a convèncer tothom que l'opció més pràctica era aplegar els tres bocins en un sol terme, i que en aquest supòsit l'ajuntament més avinent era Masquefa, per ser el més proper i amb el que més relació quotidiana tenen els begudencs. La idea ja s'havia enunciat en l'informe d'una comissió d'experts que estudià el model d'organització territorial de Catalunya, fet públic el gener del 2001 (*Informe Roca*). Però han hagut de passar més de 15 anys perquè aquesta alternativa fos assumida com la més raonable, pels veïns i els ajuntaments implicats. Finalment, en l'enquesta que es va fer als veïns en el marc de l'informe encarregat per la Mancomunitat de la Beguda Alta a la Universitat de Lleida, es va registrar una majoria aclaparadora a favor de la integració a Masquefa. Això en tots els sectors del poble, tret de la urbanització darrerament construïda en terme de Sant Esteve Sesrovires, la població de la qual es va decantar clarament per romandre en el seu actual municipi. Cal observar que aquesta urbanització, físicament, dona l'esquena al poble, i està concebuda com a espai tancat. S'observa, doncs, una notable discrepància de voluntats i al capdavant d'identitats entre el poble històric i la urbanització, que principalment acull nouvinguts procedents de l'Àrea Metropolitana de Barcelona.

Aquest cas esdevé, doncs, un exemple identitari doblement significatiu. D'una banda tenim el cas del poble, que ha assolit un marc administratiu més idoni per a una racional prestació de serveis municipals, el qual alhora ha de permetre el seu reconeixement com a entitat local diferenciada. Hi ha un precedent similar: la unificació, el 1995, dels tres bocins de Sant Miquel de Balenyà —procedents de Balenyà, el Brull i Seva— dins un sol municipi, Seva. Aquest agrupament va facilitar, anys després (2014), el seu reconeixement com a entitat municipal descentralitzada (EMD). Tanmateix, Sant Miquel de Balenyà persisteix a demanar la plena independència municipal. La unificació és una mesura prèvia imprescindible per reforçar la personalitat local.

D'altra banda hi ha el cas de la urbanització. Les urbanitzacions sovint són un no-lloc, un espai amb escassa vida comunitària, sense botigues, sense festa major... A més, en aquest cas la interlocució amb l'ajuntament no amoïna gaire, perquè la comunitat de propietaris ja assumeix una part significativa dels serveis. La vida quotidiana en les urbanitzacions i en molts barris dels àmbits metropolitans defuig les identitats locals existents i no sempre en crea de noves, en part perquè l'espai de vida dels estadants, com arreu, ha esclatat i s'ha fragmentat mercès a una mobilitat abans impensable. A més, la identitat local es construeix en gran mesura a l'escola: si pocs nens de la urbanització van a l'escola pública immediata, no cal confiar gaire en què aquesta població se senti mai begudenca.

La resolució política del contenciós mereixeria un estudi a part. Perquè aquest cas sí i altres no? En més d'una ocasió la Comissió de Delimitació Territorial (CDT) va tractar el tema, però fins ara cap dels governs que havien passat per la Generalitat d'ençà 2001 havia tingut el valor d'afrontar-lo decididament. Les finestres d'oportunitat les obren les persones; d'entrada cal comptar amb una ciutadania tossuda i lluitadora que reclami l'atenció de l'administració; sense això no es fa res, perquè sempre és més fàcil mirar cap a una altra banda que no pas actuar.

*Representació,
sobre una imatge
d'StreetView,
de les partions
municipals
del nucli de la
Beguda Alta.*

Però en aquests processos sempre és necessari també que hi hagi algun polític local que esdevingui persona clau en la resolució del conflicte, senzillament perquè fa bé la seva feina, de manera persistent i convençuda, i recorda al Govern que el seu càrrec demana prendre decisions i que això segurament molestarà a alguns, però beneficiarà a molts més. De vegades el canvi sí és possible.

UN INVENTARI D'ENTITATS (I IDENTITATS) LOCALS: EL NOMENCLÀTOR DE POBLACIÓ

L'any 2009, l'Ajuntament de Torà (la Segarra) em va demanar un informe sobre el poble de l'Aguda, per tal que l'Institut Nacional de Estadística l'incorporés al *Nomenclàtor de població*, registre i descripció del poblament intramunicipal. L'antic municipi de l'Aguda es va unir a Torà cap a l'any 1843, després de la destrucció patida en la primera guerra carlina. La condició de parròquia —sufragània de Torà— es perllongà encara fins a l'arranjament parroquial del bisbat de Solsona, el 1896. En la sèrie de nomenclàtors de població publicats per l'Estat a partir del 1857, l'Aguda sempre figura com a entitat diferenciada de Torà. En el cens del 1981, potser per error, aquesta entitat històrica va passar a ser una part indiferenciada de Torà. La resposta de l'INE a la petició de rehabilitació de l'entitat feta per l'Ajuntament de Torà no va àgil, però d'ençà el padró de 2014 l'Aguda torna a figurar com a entitat de població diferenciada.

La qüestió no només presenta un vessant identitari; la prestació de serveis municipals s'encareix amb la dispersió del poblament i, per tant, calen instruments per a la correcta descripció d'aquest encariment estructural que es puguin emprar com a variables correctores del finançament local. Actualment el Fons de Cooperació Local contempla, entre altres paràmetres de ponderació, el nombre de nuclis de població dels municipis.

Aquest cas concret ens ha fet adonar de la situació irregular de diverses entitats de població històriques que no apareixen correctament descrites en el Nomenclàtor. L'absència d'un nomenclàtor de població propi, objectiu, coherent i posat al dia és una mancança que tenim com a país, però que seria fàcil d'esmenar. Pel que fa al tema que ens ocupa, les identitats locals, l'entitat de població és el nivell de descripció del poblament que més ens interessa, perquè evoca l'existència d'un àmbit territorial —més enllà del nucli estret— amb una personalitat pròpia d'ordre intra o submunicipal.

En base a quins criteris hem d'identificar, a Catalunya, les entitats de població? Des de sempre, l'estadística espanyola —el nomenclàtor— ha tingut present la singularitat d'Astúries i Galícia pel que fa a aquest nivell territorial identitari inferior al municipi, tot reconeixent la parròquia com a primer nivell de subdivisió municipal; totes les altres subdivisions de l'esmicolat poblament galaic —aldees, veïnats...— remetent sempre a la parròquia. En alguns sectors de la Catalunya Central i de Girona, segurament la parròquia encara podria ser adoptada com a entitat de població. Recordem que a Andorra el municipi és la parròquia. De fet en aquests territoris hi ha una gran coincidència entre la demarcació eclesiàstica tradicional —la prèvia als arranjaments parroquials— i la jurisdicció municipal històrica —l'anterior a les nombroses agregacions municipals realitzades arran de la Llei d'ajuntaments de 1845, que establia un mínim poblacional de 150 habitants per romandre com a municipi constitucional—, i per això la majoria d'aquestes parròquies-municipis ja figuren avui dia com a entitats de població en el Nomenclàtor.

Catalunya, com els altres països catalans, no ha fet una reflexió pròpia sobre el Nomenclàtor, sobre l'inventari de les identitats locals. Som del parer que cal aprofitar la fórmula de l'entitat de població per a recollir aquestes personalitats diferenciades que romanen, sovint amb força, dins l'entramat municipal. En particular, sembla imprescindible reforçar i destriar bé el concepte d'*entitat* respecte del de *nucli*. Per dir-ho curt: una urbanització pot ser perfectament un nucli de població, però difícilment es pot identificar com una entitat de població. Entitat sempre remet —ho diu el nostre diccionari— a un concepte reforçat: essència o substància d'un ésser, col·lectivitat considerada com una unitat, persona jurídica. Tanmateix el Nomenclàtor vigent, a partir de l'arbitrari criteri que en determinada ocasió va aplicar un funcionari d'ajuntament o bé la respectiva delegació provincial d'Estadística, no s'està de considerar com a entitat, per exemple, petites urbanitzacions que cap veí és capaç de destriar de les altres immediates. En el Nomenclàtor estatal —que la Generalitat empra a ulls clucs— hi trobem «entitats» tan surrealistes com una estació de tren, una ermita, una simple partida de terme, un mas, una presó, un barri, un bloc de pisos... De la identitat d'aquestes suposades entitats parlen prou clarament noms com ara *Villa San Francisco* (l'Albiol), *El Pinar IV Fase* (Castellvell del Camp) o *Flor de Almendro* (la Pobla de Montornès). Ningú no dubtarà, en canvi, de la correcta identificació de sis entitats de població dins del municipi de Montblanc: la Guàrdia dels Prats, Lilla, Montblanc, el Pinetell,

Prenafeta i Rojals; totes elles han estat, un temps o un altre, jurisdiccions separades, sovint amb parròquia pròpia, i en alguns casos els seus límits històrics encara es van dibuixar en la primera edició del Mapa Topogràfic Nacional.

Vet aquí una qüestió geogràfica no resolta en la qual les aportacions locals són ben necessàries. Per exemple, a les comarques de Girona i al Vallès Oriental és freqüent la subdivisió històrica dels termes municipals en veïnats. Encara tenen aquests, avui dia, prou *entitat* per a ser considerats *entitats de població*? I si se'ls ha de comptar, quin àmbit geogràfic comprenen?

Una clau per a destriar *entitat* de *nucli* és precisament l'àmbit geogràfic. Els nuclis són estrictament les cases agrupades, però els municipis i, afegim, les entitats de població també compten amb un territori rústic vinculat, generalment amb poblament disseminat.

En aquesta línia d'identificació de les principals entitats submunicipals, per encàrrec de l'Institut per al Desenvolupament de l'Alt Pirineu i Aran (IDAPA) i amb la participació de la Fundació del Món Rural, darrerament hem cartografiat els termes tradicionals de les comarques pirinenques.³⁹ En aquesta tasca de reconstrucció aproximada ha estat de gran utilitat la documentació forestal, atès que bona part dels ens locals històrics del Pirineu han conservat —sota una o altra fórmula jurídica— part dels seus béns comunals. Una part significativa de les forests comunals es va salvar de la Desamortització (privatització) mercès a la seva inclusió en el Catàleg d'Utilitat Pública. Aquesta és una història que encara resta per fer: la dels enginyers forestals —com ara els germans Lluís i Xavier de Ferrer, de la Bisbal d'Empordà— que a finals del segle XIX i començaments del segle XX van contribuir a inventariar i, al capdavant, a preservar en mans col·lectives moltes forests comunals.⁴⁰

Molt sovint els límits d'una forest corresponen també al termenal dels municipis extingits en alguna de les dues grans onades d'agregacions municipals: 1845-1847 i 1965-1975. La possessió de les forests i béns comunals sempre ha estat font de conflictes entre ens locals. Aquests enfrontaments es resolien sovint mitjançant pactes d'usos o concòrdies.⁴¹ Si bé actualment el baix preu de la fusta i la manca de ramats que optin

³⁹ L'informe del Pallars Sobirà: <<http://www.fmr.cat/ca/projectes-i-biblioteca/fons-bibliografic/informe-benscomunals>>. El mapa conjunt de les comarques pirinenques:

<<https://www.instagram.com/visor.html?businessid=f565f7f9a3e27bba50627efdececebe4&id=40956330&title=Termes-tradicionals-dels-pobles-del-Pallars-Sobir&3D=false#11/42.6537/0.8974>>.

⁴⁰ Entre els treballs de caràcter general destaca el de Vicente CASALS COSTA (1996), *Los ingenieros de montes en la España contemporánea, 1848-1936*, Barcelona, Ed. del Serbal.

⁴¹ M. Àngels SANLLEHY I SABI (1996), «Les concòrdies a la Val d'Aran (s. XVI-XVIII): de la delimitació de territoris a la limitació d'usos comunals», a: Joan BUSQUETA i Enric VICEDO (ed.), *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 219-235. Igualment de M. Àngels SANLLEHY (2007), *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica*, Tremp, Gaisineu.

a llogar les pastures fan que la possessió del bé comunal no sigui gaire conflictiva, el conflicte sempre pot aparèixer en relació amb un nou ús més lucratiu, com ara les pistes d'esquí, l'aprofitament hidroelèctric o la implantació d'una nova infraestructura com ara una antena telefònica.

L'Alt Pirineu té diversos contenciosos oberts en relació amb els usos d'origen comunal. Més enllà del cas dramàtic de la muntanya de Tor (el Pallars Sobirà),⁴² però no gaire lluny, ens sembla paradigmàtica la situació de la Muntanya de Lladorre, gestionada sota la fórmula de comunitat de propietaris. Els veïns del poble de Lladorre no admeten la ingerència de forasters en els aprofitaments turístics que es fan a la seva Muntanya —Pla de Boavi, Certascan...— i barren el pas a qualsevol vehicle foraster, inclosos els de Tavascan, localitat del mateix municipi per la qual és obligat passar des de Lladorre per tal d'arribar a la seva Muntanya. És clar que els taxis de Lladorre tampoc poden recollir ni deixar cap viatger a Tavascan, només hi poden passar sense aturar-se. És clar que els veïns de Lladorre i Tavascan, dos pobles del mateix municipi, es consideren mútuament forasters. Les identitats submunicipals poden romandre vigents i amb molta força en la mentalitat local, a despit de més de segle i mig de «convivència» dins d'un mateix municipi.⁴³

UN APUNT SOBRE IDENTITATS COMARCALS

Em sembla obligat fer esment de la qüestió comarcal, 30 anys després del reconeixement de les tres *noves* comarques de l'Alta Ribagorça, el Pla de l'Estany i el Pla d'Urgell.⁴⁴ Els anys 80, fins i tot geògrafs coneixedors d'aquest territori no veien amb bons ulls la segregació del Pla de l'Estany respecte del Gironès.⁴⁵ L'oposició al franquisme havia fet bandera de la divisió de 1936 i no contemplava la seva modificació. Altres pensaven que la segregació de Banyoles no lligava amb el dinamisme de la ciutat de Girona. D'altres, finalment, eren contraris a fer comarques petites. En canvi, avui dia, ningú gosaria negar que el Pla de l'Estany tingui entitat i identitat comarcal. La força dels fets administratius ha arrelat fortament en les mentalitats.

El 1987 es van suscitar altres reivindicacions comarcals, però van ser bandejades per la majoria política que presidia Jordi Pujol. El geògraf Lluís Casassas s'escarrassà a defensar-les en la CDT, com a fórmula d'encaminar el mapa supramunicipal envers la utopia territorial que ell defensava: la Catalunya de les 127 ciutats, les *municipalies*. A l'inici del nostre segle, un *Informe sobre la revisió del model d'organització territorial*

⁴² Carles PORTA (2005), *Tor: tretze cases i tres morts*, Barcelona, La Campana.

⁴³ El municipi, com tants d'altres de la província de Lleida, es va formar el 1847, per suma d'altres quatre. Primerament la capital es va situar a Tavascan, però cap a 1851 ja va passar a Lladorre; per tant, la pugna entre els dos llocs ve d'antic.

⁴⁴ Jesús BURGUEÑO (2003), *Història de la divisió comarcal*, Barcelona, Rafael Dalmau.

⁴⁵ RIERA, *L'Àrea de Banyoles...*

de Catalunya (Informe Roca) plantejà la creació de 6 noves comarques.⁴⁶ Ara per ara, només el Moianès ha reeixit en la seva reivindicació. Ho ha aconseguit principalment per la intensa i dilatada trajectòria de col·laboració dels seus 10 municipis. La petició de nova comarca va seguir estrictament els tràmits establerts en la Llei comarcal⁴⁷ i va obtenir el vistiplau de la CDT el desembre de 2010.⁴⁸ Al cap de cinc anys de marejar la perdiu, el Govern va establir un nou requisit que no està previst en la legislació comarcal: la celebració d'una consulta popular, la qual es va fer el 22-3-2015. Cal preguntar-se quantes comarques s'haurien format el 1987 i quina delimitació haurien tingut si s'hagués fet una consulta popular que requerís una determinada participació i l'adhesió de la majoria de municipis.⁴⁹ Tanmateix, el resultat va ser molt favorable: participació del 47%, vot afirmatiu del 80% i majoria a favor en tots 10 municipis. Finalment, el Parlament aprovà la *nova* comarca del Moianès: Llei 4/2015, de 23 d'abril. Sens dubte en molt poc temps els darrers escèptics que hi pugui haver davant la consideració del Moianès com a comarca se sumaran al convenciment que aquest àmbit no és pas cap invenció, sinó un fet ben natural.

La dificultat que la identitat percebuda com a socialment majoritària es traslladi a les urnes —i d'això n'hauríem d'haver après bastant a Catalunya!— es va demostrar en el cas paral·lel del Lluçanès. En la consulta popular del 26-7-2015 hi hagué una participació del 55%, el vot afirmatiu del 71% però a 5 dels 13 municipis es registrà una majoria de vots contraris a la nova comarca. La identitat s'afebleix cap a la perifèria i els interessos dels pobles a vegades van per una altra banda. Cal comptar amb la possible rivalitat amb la localitat que aspira a la capitalitat —un altre fet d'identitat local, doncs—; pot ser que pesi més la inèrcia històrica, o que la distància al centre comarcal actual no sigui excessiva, o que es tracti d'una ciutat amb gran capacitat d'atracció —com ara Vic... I en acabat sorgeixen condicionants difícils de preveure i contrarestar, com ara la preferència d'un municipi per romandre al Berguedà per tal de conservar la bonificació en el peatge del túnel del Cadí. El cas és que d'aleshores ençà la reivindicació lluçanesa transita per un Parlament amb legislatures curtes i que té el cap en altres qüestions més ambicioses, no menys identitàries.

L'existència administrativa durant alguns anys reforça i, si convé, crea de bell nou identitats territorials. Quan els mapes indiquen que una comarca existeix, quan ho diu

⁴⁶ L'Alta Segarra, el Baix Llobregat Nord, el Moianès, el Segre Mitjà, la Selva Marítima i la Vall de Camprodon. També es plantejava la necessitat d'estudiar el cas de la rodalia de Sant Celoni i es reconeixia el Lluçanès com a subcomarca d'Osona, sembla que per no molestar massa a Vic atès que Osona s'encabia a la Catalunya Central.

⁴⁷ Com ara la presentació d'una *Memòria justificativa dels motius i l'oportunitat del reconeixement del Moianès com a comarca* (2010) que va ser encarregada pel Consorci del Moianès a un equip de la Universitat de Lleida.

⁴⁸ Gràcies al vot de qualitat del conseller de Governació, en un context de profunda divisió del darrer govern del tripartit d'esquerres.

⁴⁹ En el cas del Lluçanès es parlava d'una participació mínima del 35% del cens i l'obtenció d'un resultat favorable en la meitat dels municipis.

la dona del temps i la mestra ho ensenya a l'escola, la força identitària comarcal esdevé imparabile. El mapa comarcal no era, ni de lluny, ben establert a l'inici de la Segona República. Mireu, si no, les respostes que van donar els ajuntaments a la pregunta «¿a quina comarca pertany el vostre poble?». Pau Vila se'n feia creus: el resultat obtingut no podia ser «més desorientador».⁵⁰ Fàcilment es podrien haver justificat una seixantena de comarques, de dimensions molt heterogènies. La identitat encara no havia passat pel sedàs legal. El neguit de la Ponència de divisió territorial davant el plural resultat de l'enquesta es va resoldre aixoplugant-se en els partits judicials,⁵¹ que de cop i volta van passar a ser considerats uns àmbits geogràfics, en general, força encertats.

D'esquenes al mapa comarcal, les províncies gaudeixen encara d'una magnífica salut, gairebé 200 anys després de la seva creació —la primera fornada amb una fesomia similar a l'actual data del 1822 i, després d'una dècada de lapse, les províncies van reparèixer reformades el 1833.⁵² Actua la mateixa lògica de la benedicció administrativa: la colossal força inercial que assoleix un determinat mapa polític gràcies al pas de diverses generacions per l'escola. Hi ha una gran resistència a prescindir del marc provincial com a element ordenador de la percepció de la realitat geogràfica, també a Catalunya. La sola idea de canviar de província un municipi concret provoca vertigen. Ja es comprovarà això, si mai arriba el moment de substitució de les províncies per les vegueries. Som animals de costums: allò que durà uns quants anys ben aviat considerem que és «de sempre», que és ben natural, que ja està bé i no cal canviar-ho.

Les identitats populars, sorgides de les relacions socials i les vivències compartides, sovint aconsegueixen esdevenir realitat legal, administrativa; però sobretot és la mateixa existència del fet administratiu allò que consolida, i fins i tot genera a partir del no-res, identitats locals fortes. Potser, com deia Josep Pla, «les comarques no es fan darrera la taula d'un despatx»,⁵³ però quan s'arriben a fer, d'una o altra manera, s'autojustifiquen i acabem per considerar-les identitats tan naturals com qualsevol altra.

⁵⁰ GENERALITAT DE CATALUNYA. CONSELLERIA D'ECONOMIA (1937), *La divisió territorial de Catalunya*, Barcelona, p. 52.

⁵¹ Els ponents ho reconeixien sense embuts. Rovira i Virgili afirmava el 1945 que «les comarques vénen a ésser els partits judicials, però amb la delimitació corregida en molts casos»; a: Enric LLUCH i Oriol NEL·LO (1984), *El debat de la divisió territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*, Barcelona, Diputació de Barcelona, p. 21.

⁵² J. BURGUEÑO (2011), *La invención de las provincias*, Madrid, Los Libros de la Catarata.

⁵³ RIERA, *L'Àrea de Banyoles...*, p. 35.

PONÈNCIA

Ciutat i país: la dualitat en l'articulació territorial i construcció de Catalunya

Mita Castañer, Javier Martín-Uceda

Departament de Geografia, Universitat de Girona
mita.castaner@udg.edu, javier.martin@udg.edu

RESUM

Aquesta ponència vol fer un repàs als diferents debats i visions que han imperat en l'ordenació del territori català des dels inicis del segle xx. El major element de tensió ha estat com articular l'àrea metropolitana de Barcelona en el conjunt de Catalunya. Dues realitats territorials, la rural i la urbana, que han semblat en molts casos dos mons difícilment integrables, dues *Catalunyes* que responien a diferents concepcions del territori. La dualitat del territori català ha estat, però, també resultat de dues propostes polítiques que han significat una lluita de poder entre els principals actors polítics imperants en cada moment de la història. Per aquesta raó, també els instruments d'ordenació territorial i urbana han respost a la voluntat i visió d'aquells que els han impulsat.

Paraules clau: territori, ciutat, Barcelona, ordenació territorial, Catalunya.

INTRODUCCIÓ

Aquest text és el resum de la presentació feta pels geògrafs Mita Castañer i Javier Martín a Banyoles, en el marc de l'XI Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (CCEPC), el novembre de 2018. L'exposició tenia com a objectiu

exposar l'evolució de les diferents propostes teòriques i polítiques d'organització i ordenació del territori català que han imperat a Catalunya durant el segle XX i fins al moment. El document s'articula en tres apartats. Un primer, en què s'analitzen propostes d'organització per al territori català des de l'inici del segle XX i fins a la Guerra Civil espanyola. La segona part, recull l'etapa des de la recuperació de la democràcia fins a l'actualitat, amb especial èmfasi al debat sobre la *Catalunya-ciutat* i la *Catalunya-nació* establerts entre Pasqual Maragall i Jordi Pujol. I per últim, un breu apartat de conclusions i reflexions finals per al debat.

La dualitat en la construcció del territori català no és nova, i el seu debat es pot remuntar a fa més d'un segle i ha estat comentat per diferents autors i punts de vista. Els desequilibris entre una Barcelona dinàmica i creixent en alguns moments de la història i la resta del territori amb tendència a l'estancament socioeconòmic, ha estat el gran aspecte a debatre pels gestors del territori. Però inclús a dia d'avui, si ens fixem en els resultats electorals, sembla que les propostes polítiques i de construcció de país divergeixin entre Barcelona i la seva àrea metropolitana respecte a la resta de Catalunya. Diferents visions que es poden enfocar des de variades disciplines, com la història, l'economia, la geografia o la sociologia.

DISCURSOS I PROPOSTES PER AL TERRITORI CATALÀ DURANT EL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX: LA POR A LA GRAN CIUTAT

Amb l'aprovació de la Mancomunitat de Catalunya l'any 1914, l'interès per dotar a Catalunya d'instruments útils per a la seva planificació a diferents escales i per a diferents àmbits va anar creixent. El moment històric i el context social del país, especialment de Barcelona, marcaren bona part de les propostes.

La ciutat de Barcelona es trobà, durant bona part dels primers decennis del segle, un període d'elevada agitació social i política. Els conflictes com la Setmana Tràgica de 1909 o el fenomen del Pistolerisme, comú als anys vint, són bons exemples de la tensa situació que suportava la ciutat durant l'època. Cal sumar a aquestes situacions, vagues i altres tensions derivades del creixement de la classe obrera lligada a la potent industrialització de Barcelona. Una industrialització que suposa un fort creixement demogràfic per la necessitat de mà d'obra. Bona part d'aquest creixement està lligat a les primeres grans onades d'emigrants procedents de la resta de l'Estat espanyol, que provoca també l'expansió urbana de Barcelona per tot el seu pla entre els rius Besòs i Llobregat. Aquest creixement demogràfic feia que algunes veus de la classe dirigent apostessin per moderar-lo, inclús disminuir-lo, per por a major tensions socials. Oriol Nel·lo (2013) recull aquestes dialèctiques en els discursos territorials, des de textos de Valentí Almirall o Joan Maragall, fins al demògraf i economista Josep Antoni Vandellós. Nel·lo recull els postulats *antimacrocefàlia* i en favor de la descentralització envers la resta del territori català. Una descentralització per potenciar les ciutats mitjanes i petites, com a contrapès de la capital.

CIUTAT I PAÍS: LA DUALITAT EN L'ARTICULACIÓ TERRITORIAL I CONSTRUCCIÓ DE CATALUNYA

Per altre costat es consolida també un temor, no només al desequilibri causat per un desmesurat augment de la població barcelonina respecte a la resta del territori, sinó també a la pèrdua d'identitat catalana. Així, un exemple d'aquesta corrent que il·lustra bé el periodista de Sant Feliu de Guíxols Agustí Calvet, *Gaziel*, el 1923: «¡Alerta catalanes! ¡Barcelona es, para Cataluña entera, un verdadero peligro! La ciudad tentacular, la excesiva testa de Cataluña, Barcelona, tiende fatalmente a sorber casi toda la espiritualidad catalana, dejando desolado y yermo el resto de nuestra tierra». El lligam de la identitat més tradicional amb el món rural català està, segons l'autor, en risc.

PROJECTE DE DIVISIÓ ADMINISTRATIVA DE CATALUNYA PER AGRUPACIONS DE LES COMARQUES NATURALS (1919)

Font: Cartoteca Digital de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

Bona mostra d'aquest intent per potenciar el creixement de les ciutats mitjanes i petites de Catalunya com a contrapès de Barcelona, és la proposta de divisió administrativa feta per part de la Mancomunitat. El mapa de la proposta del 1919, realitzat pel Servei del Mapa Geogràfic de Catalunya —embrió de l'actual Institut Cartogràfic de Catalunya— es realitzà a partir d'enquestes; els municipis s'havien de posicionar amb les comarques naturals catalanes, per donar coherència al conjunt (Burgueño, 2013). El mapa mostra com es constitueix una xarxa de ciutats de referència per al conjunt del territori, al mateix temps que es relaciona amb el medi físic. Un intent, per tant, d'incloure els aspectes socials i naturals per establir una xarxa de ciutats coherent al territori, deixant de banda, en part, Barcelona (figura 1). Una proposta que, per culpa, entre d'altres factors, de la desaparició de la Mancomunitat l'any 1923 per part de la dictadura de Primo de Rivera, no s'aprovarà. I, per tant, no serà executada.

Aquesta visió, però, no serà l'única. De manera paral·lela sorgeixen també altres discursos que propugnaràn una Catalunya diferent, on Barcelona i el fet urbà no són vistos com un element negatiu, ni un risc per a la integritat de Catalunya i la seva identitat. Les ciutats europees del moment, especialment les capitals, començaven a ésser espais d'un gran dinamisme i modernitat, com a centres econòmics i culturals de primer ordre. Autors com Gabriel Alomar defensen les bonances de la ciutat i la seva capacitat per generar dinamisme en el conjunt del territori. La visió contraposada a la que hem vist en primer terme propugnà una revisió de la relació del conjunt del territori amb Barcelona.

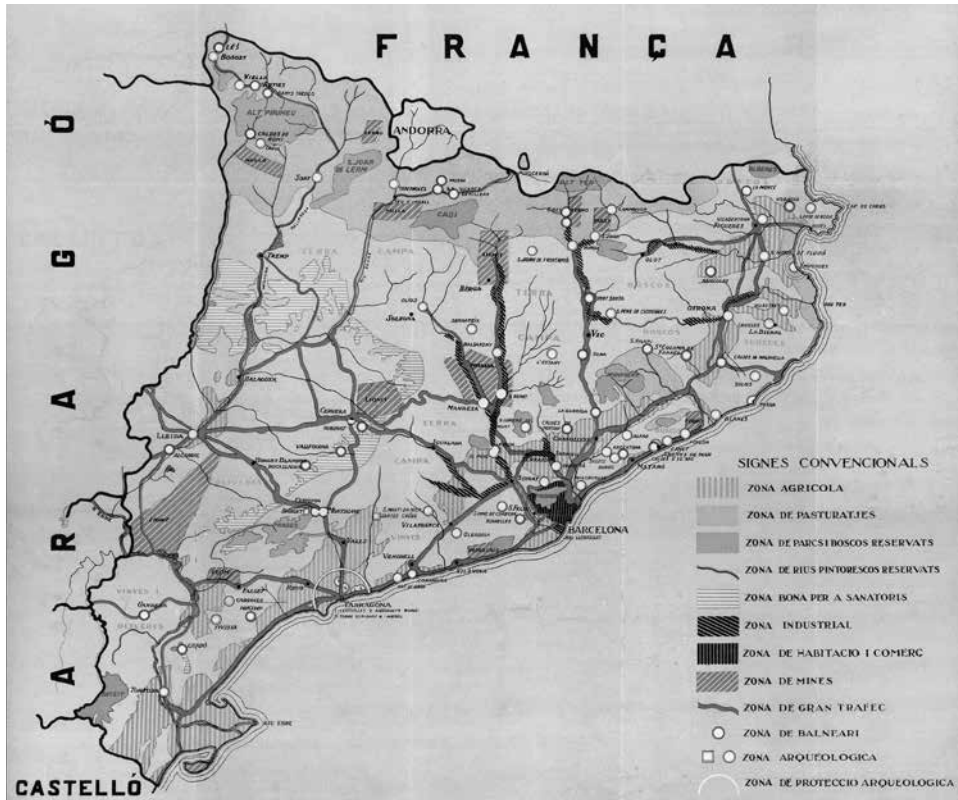
Dues propostes que responen a dues idees que coincideixen, en bona mesura, amb propostes de conservadorisme o progressisme social, de manera d'entendre l'organització de la societat, que es reflecteix també en com gestionar la ciutat i el territori, i la seva relació amb la identitat col·lectiva.

LA XARXA DE CIUTATS, LA CATALUNYA-REGIÓ I EL PLA MACIÀ

Com dèiem anteriorment, Alomar, autor mallorquí noucentista, aposta per Barcelona com a força motriu que mou el conjunt del territori català, irradiant la seva capacitat dinàmica cap a la resta de la regió. I de fet, en alguns dels seus textos, tal com recull i cita Nel·lo (2013), l'autor mallorquí afirmà el 1907 que:

La gradació progressiva no és aquesta: regió (ruralitat), ciutat, nació. Sinó ben diversament, aquesta: regió, nació, ciutat [...]. La mera nació és col·lectivitat tancada dins si mateixa, movent-se a si mateixa, exercint la seva influència en el cercle de si mateixa; i la ciutat és nucli d'irradiació, d'influència sobre l'exterior; si en la nació hi ha esperit conscient, en la ciutat hi ha esperit pensant i imperant; si en la nació hi ha sentimentalitat, en la ciutat hi ha pensament i volició. Els interessos nacionals són de resistència a l'adaptació de lo estrany; són tradicionals, conservatius del moviment i la llei pròpia. Els interessos de la ciutat són futuristes, perquè veu tota la seva missió en el pervenir, en la sort futura i en la potència fecundant i generatriu de les idees que llança, en l'èxit de les empreses que escomet. [...] Deuria dir-se: la regió és moguda, la nació se mou; la ciutat mou. La regió és inert. La nació és se-movent. La ciutat és motriu.

MAPA DEL *REGIONAL PLANNING* (1932)

Font: Cartoteca Digital de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

Una idea de modernitat que propugna la necessària planificació territorial per poder fer arribar el fet urbà més enllà de la ciutat de Barcelona. Aquesta concepció del territori suposa avançar cap a un model de planificació regional, basat en part en els preceptes d'estudiosos com Patrick Geddes, on la regió i la ciutat es fonen pel creixement planificat dels espais urbans. A Catalunya un dels millors exemples d'aquesta concepció regional és la proposta de *Regional Planning, Pla de distribució en zones del territori català*. Redactat per ordre de la Generalitat republicana del president Macià, va ser redactat per Nicolau i Santiago Rubió i Tudurí el 1932.

Aquesta proposta significa el primer intent de planificació del territori català, dividint-lo segons les seves funcions i, per tant, apostant per la complementarietat del conjunt, entorn a la ciutat de Barcelona (figura 2). L'impuls i dinamisme de Barcelona havien d'ajudar a portar el desenvolupament al conjunt de Catalunya.

Una altra proposta encarregada per la Generalitat republicana serà de divisió de Catalunya en comarques, igual que feu la Mancomunitat. L'encàrrec, liderat pel geògraf Pau Vila, proposà una Catalunya dividida en comarques. Per definir-les, s'utilitzarà el mètode d'enquestes als ajuntaments, igual que en la proposta anterior de 1917. Aquesta proposta, però, té en les àrees funcionals urbanes un pes molt important, lligat a la importància de les ciutats mitjanes, a la xarxa urbana i els seus serveis sobre el territori, com els mercats.

Al mateix temps que aquesta proposta per al territori de Catalunya, hi ha un projecte d'urbanisme per a l'àrea metropolitana de Barcelona, seguint també amb la visió complementària dels diferents territoris, entesos com a conjunt amb la ciutat central. L'anomenat *Pla Macià* pretén transformar Barcelona per convertir-la en una ciutat moderna, a l'alçada de les metròpolis contemporànies, primant la funcionalitat per a un millor benestar dels seus ciutadans.

Un grup d'arquitectes i urbanistes, seguint els corrents contemporanis de la construcció i el disseny, faran una proposta per ordenar el conjunt de l'àrea funcional. Una idea que pretenia dividir la metròpolis en diferents espais, on es complementen i s'integren les funcions per donar una millor qualitat de vida al conjunt de ciutadans. Una proposta racionalista que, per altra banda, buscava també integrar el fet urbà continuant cap al conjunt de la xarxa urbana de Catalunya. Aquestes propostes, però, es veieren estroncades per l'esclat de la Guerra Civil espanyola. Les propostes progressistes de la Generalitat republicana per a Catalunya i Barcelona no arribaran a entrar en vigor.

El franquisme suposa el gran aturador del procés de desenvolupament d'una política territorial pròpia, impulsada per la Generalitat. Durant els anys del franquisme, però, les transformacions territorials queden molt concentrades en polítiques urbanes, destacant especialment les propostes de gestió de l'àrea metropolitana de Barcelona. El debat territorial i sobre el policentrisme desapareix, i la gestió es dedica gairebé en exclusiva a la gestió de la realitat urbana metropolitana. Es creen diferents instruments, com el *Plan de Ordenación de Barcelona y su zona de influencia* de 1953, com a primer instrument supramunicipal de gestió urbanística; el *Plan Provincial de Barcelona* de 1959; o el *Plan Director del Área Metropolitana de Barcelona* de 1968, formalment no aprovat. Per últim i en el moment de la transició, s'aprovà el *Pla General Metropolità de Barcelona* de 1976.

LA RECUPERACIÓ DE LA DEMOCRÀCIA: LES LLUITES PER LA CATALUNYA-REGIÓ I LA CATALUNYA-CIUTAT

Amb la represa de la democràcia i de les institucions d'autogovern de Catalunya, la Generalitat recupera competències, entre les quals l'ordenació i organització del territori. El desenvolupament polític del país mostra una realitat: un control quasi general per part de Convergència i Unió de la Generalitat i de la majoria del món rural, i el poder

per part del Partit Socialista a Barcelona i la seva àrea metropolitana. Una dualitat que sembla, en part, recuperar el debat anteriorment analitzat: la dicotomia entre Barcelona i el món més urbà, representant de la modernitat i el dinamisme; al costat de la ruralitat, associada al tradicionalisme i l'essència de la identitat. S'enfronten, per tant, dues propostes diferents d'entendre el territori català, la seva estructuració i, al mateix temps, sobre com ens articulem amb el nostre entorn europeu. Aquest debat quedà reflectit de la mà dels màxims representants de cada un dels dos partits polítics: d'un costat Jordi Pujol com a president de la Generalitat de Catalunya i de l'altre Pasqual Maragall com a alcalde de Barcelona.

Amb la recuperació de la Generalitat i el Parlament, una de les primeres lleis de la legislatura serà la Llei de política territorial, l'any 1983.¹ En el seu text consolidat, es recull:

El desenvolupament econòmic modern ha anat lligat a tot de canvis profunds en la distribució de la població i de les activitats en el territori. L'augment de pes relatiu de la indústria i dels serveis ha significat un ràpid creixement de les zones del litoral i del prelitoral, sobretot dels nuclis urbans, així com un procés de despoblament d'una gran part de la Catalunya interior.

Per tant, reconeixent les transformacions urbanes del territori, sorgeix altra vegada, com amb la Mancomunitat i durant la República, la necessitat d'avançar amb instruments i mètodes de govern del territori. La Llei de 1983 reconeix la necessitat d'aprovar un Pla Territorial General, del que es despendran diversos plans territorials parcials per a cada àmbit funcional. Dels treballs preparatoris pel Pla Territorial General, en sorgeix una realitat: un territori cada vegada més polaritzat, amb diversos nuclis urbans pel conjunt de Catalunya, conformant una xarxa entorn de Barcelona. Tanmateix, el Govern de la Generalitat, després de moltes discussions, no aprovarà el Pla Territorial General fins al 1995, més d'una dècada després de la Llei de política territorial. Però sí, en canvi, el Govern Pujol farà una divisió comarcal l'any 1987.

Aquesta Divisió comarcal recupera en bona mesura la divisió anterior, realitzada per encàrrec de la Generalitat republicana i liderada per Pau Vila. La proposta s'amplia amb tres noves comarques respecte a les inicials i avança en la divisió de Catalunya, deixant de banda, en bona part, els canvis socioeconòmics que havia viscut el territori català en les darreres dècades. Els documents relatius al Pla Territorial General constataren un procés potent de concentració de la població entorn de Barcelona i el litoral. El Pla Territorial General recull la consolidació dels sistemes urbans i àmbits territorials funcionals territorials (ATF) i els descriu dient que: «són formats per un sistema urbà central, que en polaritza les relacions, i uns sistemes urbans que s'hi relacionen, amb un

¹ Llei de política territorial. Generalitat de Catalunya (1983).

<https://portaljuridic.gencat.cat/ca/pjur_ocults/pjur_resultats_fitxa/?documentId=15808&action=fitxa>

cert grau de dependència, de manera que el conjunt constitueix una unitat funcional definida i composta a partir de sistemes urbans de diferents comarques». La realitat funcional s'imposa en el territori, però no l'estructura administrativa.

Mostra, per tant, una voluntat política, una línia d'actuació per part del Govern de la Generalitat en contraposició amb la visió més urbana. Una proposta, la de Jordi Pujol, que s'enfronta amb la de Pasqual Maragall, alcalde de Barcelona. El debat emmarca una pugna pel control polític del territori. La ciutat de Barcelona i la seva àrea metropolitana, en mans històricament del Partit Socialista, encapçalat per Maragall; enfront del govern regional, en mans de la Convergència de Jordi Pujol. Dues propostes que tenen el màxim punt de tensió amb l'eliminació de la Corporació Metropolitana de Barcelona, l'any 1987. Mariona Tomás, que ha estudiat l'acció territorial de Maragall i la seva proposta metropolitana, recull en el seu treball *Governar la Barcelona real: Pasqual Maragall i el dret a la ciutat metropolitana* (Tomás, 2017) un fragment de la carta de Pujol a Maragall sobre Catalunya, redactada el 1987, mateix any que la supressió per part del Govern de la Generalitat de la Corporació Metropolitana de Barcelona. En la missiva, Pujol fa un símil amb les ciutats hanseàtiques del nord d'Europa, per afirmar que:

Per concepte hanseàtic de Catalunya s'entén aquella idea formulada o informada, conscient o inconscient que Catalunya és Barcelona i poca cosa més. Que Catalunya sense Barcelona no seria res, o ben poca cosa. Les ciutats hanseàtiques eren [...] una ciutat poderosa, fonamentalment un gran port comercial, ara a més amb un entorn industrial important, i pràcticament res més. No tenen rerepaís. No són un país. Nosaltres volem que Catalunya sigui un país. I un país és molt més que una ciutat, per gran, poderosa i entranyable que sigui [...] Una altra cosa, també, i gens contradictòria amb el que s'acaba de dir, és el concepte que defensem de Catalunya ciutat. S'entén per Catalunya ciutat que no tot Catalunya sigui una ciutat, sinó que a tot Catalunya hi hagi, tant com sigui possible, els nivells i la qualitat de vida que en molts aspectes hi ha a les ciutats.

Se'n desprèn, per tant, la visió contraposada a la idea de Catalunya entesa com a xarxa de ciutats de Maragall. Pujol creu que Catalunya va molt més enllà de Barcelona, per molt gran que sigui, i que el fet urbà en si no és determinant, tant com la capacitat de generar qualitat de vida al conjunt del territori. Oriol Nel·lo, en el seu capítol sobre el pensament i acció de govern de Maragall, recull aquest mateix debat (Nel·lo, 2017). Per ell, Pujol té una visió estanca del territori. Entén Catalunya com una regió tancada, ben delimitada. En canvi Maragall entén el territori com un node, que s'articula amb un altre node: una xarxa de fluxos a múltiples escales. En aquest model, les ciutats generen les relacions i, per tant, Barcelona, com a capital, articula el conjunt de Catalunya i, al mateix temps, continua amb l'articulació amb la resta d'Europa.

En deixar l'alcaldia de Barcelona el 1997, en una carta de Maragall dirigida a Pujol,² recull algunes de les crítiques i reflexions sobre les lluites i debats entre ells respecte al territori, i especialment sobre el paper de Barcelona en l'articulació de Catalunya des del seu punt vista. En la missiva, Maragall apunta:

És coneguda la meua posició sobre l'àrea metropolitana. La seva dispersió en diverses entitats sectorials i territorials va ser un error polític i estratègic, segurament sense grans repercussions electorals a curt termini, i dictat per un càlcul de reequilibri territorial a Catalunya que ja no té raó de ser, ateses les tendències espontànies. Les millors èpoques de la història de Catalunya han anat unides a les d'una Barcelona forta políticament i econòmicament. No és cert que l'economia de Catalunya demani, exigeixi o simplement es pugui permetre una Barcelona feble. No és cert que Barcelona tregui la seva fortalesa d'haver substituït un poder català inconstant, insuficient i mal vist per la resta de la península. Barcelona ha fet aquesta funció de substitució. I, per dir-ho d'alguna manera, tot Catalunya sobreviu en alguna mesura gràcies a aquest fet.

I encara ho és també que la potència de Barcelona —el que un dia vostè mateix, senyor president de la Generalitat, va anomenar la *force de frappe* de Catalunya— no tindria la consistència i la profunditat que té si no fos per l'existència d'una xarxa urbana molt rica i atapeïda, de la qual Barcelona és tan sols l'encapçalament, i que Barcelona ha de col·laborar a fer que es respecti i s'enforteixi com a tal malla de país, perquè d'ella obté la demanda, les arrels, l'estabilitat i la raó històrica de la seva pròpia existència com a capital.

Critica doncs la postura de Pujol respecte a Barcelona i la seva àrea metropolitana, així com la idea del president de restar força al fet urbà per una suposada por a disminuir l'empenta del conjunt de Catalunya com a país, enlloc de sumar.

De fet, aquesta contraposició de models per a l'articulació i la concepció de Catalunya, també es reflecteix en les diferents propostes d'entendre el conjunt d'Europa. Mentre Pujol, com a president de la Generalitat, impulsa la xarxa dels Quatre Motors d'Europa, conjuntament amb Baden Württemberg, Roine-Alps i Llombardia; Maragall impulsa primer la xarxa C6, com a alcalde, i l'Euroregió Pirineus-Mediterrània com a president de la Generalitat. La primera proposta és una xarxa transregional de diferents regions potents econòmicament que busquen col·laborar per potenciar la seva capacitat de posicionar-se en el conjunt del territori europeu. Les xarxes C6 i Euroregió, en canvi, són dues xarxes transfrontereres, on el concepte de territori passa a ser primordial, ja que entén Europa precisament com un espai obert i connectat, amb nodes a diferents escales (Martín-Uceda, 2018). Maragall segueix propostes que havien fet altres experts de la planificació i del territori, com el geògraf francès Roger Brunet, que descriu l'Europa funcional amb xarxes i corredors. I precisament descriu

² Carta de Maragall a Pujol i González. Arxiu Maragall.
<<http://www.pasqualmaragall.cat/media/0000001000/0000001344.pdf>>

l'arc mediterrani, entre la península Ibèrica i la Itàlica, com a eix de desenvolupament de futur a tot el continent europeu.

Hi ha, per tant, un paral·lelisme entre les propostes per a Catalunya i la d'Europa. No són dues propostes que signifiquin només una lluita pel control de les institucions, sinó una concepció diferent per al territori.

Amb el govern tripartit d'esquerres, a partir del 2003 i encapçalat pel mateix Maragall, canvia en bona mesura la política territorial, els seus instruments i propostes. Es desenvolupen i s'aproven tots els plans territorials parcials que preveia la Llei de política territorial i el Pla Territorial General de 1995. Uns plans, els parcials, amb capacitat d'articular una malla urbana a l'entorn de Barcelona i per tot el territori català, irradiant serveis i equipaments. Una visió funcional del territori, a semblança de la feta per Brunet per al continent europeu dècades abans.

Aquesta dualitat podem dir que s'ha mantingut fins a temps recents, i ha estat present durant bona part del període democràtic. Amb el trencament, en part, de l'eix vertebrador de la política catalana, amb l'arribada del debat sobre la relació amb Espanya, sembla que es deixa de banda aquesta qüestió territorial. Però, en bona mesura, emergeix encara una dualitat pel que fa a Barcelona i la seva àrea urbana i la resta de Catalunya. Aquest fet es mostra, tot i ser en un aspecte diferent, en els resultats electorals recents.

A MODE DE CONCLUSIÓ

Per concloure, algunes reflexions sobre l'exposat fins ara. Les diferents visions sobre l'articulació territorial de Catalunya i l'encaix de Barcelona han estat un motiu de disputa política de primer ordre. La capacitat de decidir sobre l'articulació i planificació territorial ha estat camp de discussió política i intel·lectual, generant idees contraposades que s'han manifestat en diferents opcions a l'hora de governar Catalunya i Barcelona. Una dualitat que respon a concepcions sobre la societat, l'economia, el territori i la identitat com a col·lectiu.

No s'ha imposat una sobre l'altra de manera clara o contundent, ni tampoc s'ha acabat amb les divergències dels models i propostes. El dinamisme propi del territori necessita també noves eines i reflexions. La dualitat potser és necessària i enriqueix, però ha de generar consensos i propostes de conjunt, essent conscients de com funciona avui el món i les seves dinàmiques.

BIBLIOGRAFIA

BURGUEÑO, Jesús (2013). «Una Enquesta de la Mancomunitat sobre les comarques naturals (1917)». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, Barcelona, núm. 76, p. 261-273.

- MARTÍN UCEDA, Javier (2018). «Europa en l'horitzó: Barcelona i Catalunya en l'articulació i la construcció europea. Les relacions transfrontereres en el pensament i acció de govern de Pasqual Maragall». Working-paper 5. Fundació Catalunya Europa.
- NEL·LO, Oriol (2013). «Barcelona y Cataluña: las raíces sobre el debate del policentrismo del sistema urbano catalán». *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, Madrid, núm. XLV, 176, p. 317-341.
- NEL·LO, Oriol (2017). «La ciutat de Pasqual Maragall». A: BADIA, Jaume; BELLMUNT, Jaume; BRUGUÉ, Quim; FUSTER-SOBREPERE, Joan; NEL·LO Oriol; CLARET, Jaume (coordinador). *Pasqual Maragall: pensament i acció*. Barcelona: La Magrana [En premsa].
- TOMÁS, Mariona (2017). *Governar la Barcelona real. Pasqual Maragall i el dret a la ciutat metropolitana*. Barcelona: Fundació Catalunya Europa [En premsa].

RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT 1

La construcció de les personalitats territorials

Ignasi Mangué Alférez

Fundació Assut - Centre d'Estudis de l'Horta Nord

Dins del primer àmbit d'aquest XI Congrés de la CCEPC —*La construcció del territori: geografia, identitat i usos polítics*—, s'han presentat un total de huit comunicacions, amb diferents models d'anàlisi, en distinta escala geogràfica i en diferents marcs temporals. Aquesta diversitat d'òptiques i escales de recerca, observable també en anteriors congressos, sens dubte ha enriquit la perspectiva territorial d'aquest bloc de continguts, tot i la migrada presència de textos de caràcter i vocació holística. Pensem que cal fer aquesta darrera matisació, ja que els darrers avenços en el camp de la ciència geopolítica, la història ambiental o la *fusió interdisciplinària* entre les ciències naturals i les ciències socials, demostren que qualsevol aproximació qualitativa a la gènesi dels diferents racons del mosaic mediterrani demana un projecte d'estudi que abordi, o si més no ho intenti, la complexitat sistèmica d'aquests indrets.¹

Tornant a les comunicacions presentades, i en un intent de poder agrupar-les en raó dels seus continguts, hom observa **quatre espais de recerca** diferenciats.

En un **primer bloc**, s'enquadrarien els textos sobre Formentera (A. C. Navarro), el Montserratí (J. Serra), i la vegueria del Penedès (R. Arnabat). Aquí el fil conductor és

¹ Ramon FOLCH i Josepa BRU (2016), *Ambient, territori i paisatge. Valors i valoracions*, Barcelona, Editorial Barcino.

la narració, en clau política i de vegades també econòmica, de distints territoris, que a hores d'ara busquen una redefinició del seu poder i fesomia territorial, a través de la segregació política o la consolidació d'un nou *status quo*. Des d'un cas reeixit com el de Formentera, a altre que està en situació de *sala d'espera*, la vegueria del Penedès, o per últim, un altre que comença a plantejar-se la viabilitat d'un nova estructura territorial, el Montserratí.

En el **segon bloc** quedarien fixades dues comunicacions, adscrites a l'estudi de la frontera, com un element multi-identitari de tensions i contradiccions internes o externes dels seus respectius territoris: «Les diverses duanes d'una frontera: eth Pònt de Rei (Val d'Aran)» (J. R. González i M. J. Atienza) i «Fronteres autonòmiques i fronteres d'estat» (O. Jané). Cal dir, però, que ambdós textos són força diferents, tant en el plantejament, com en l'escala geogràfica. Mentre que el primer, un treball de microhistòria de caire descriptiu, se centra en un espai interestatal molt acotat de la Vall d'Aran, el segon planteja una recerca més complexa i proactiva, que hibrida gèneres (assaig i una anàlisi geogràfica-sociològica-històrica) i transita entre escales geogràfiques distintes, la interautonòmica (Catalunya-Aragó, Catalunya-Aragó-País Valencià) i la interestatal (França-Espanya).

El **tercer espai** d'aquest àmbit, aplegaria dos treballs de recerca històrica territorial de gran volada: «Les colònies agrícoles a Catalunya...» (R. Serra Rotés) i «El cas de les Botigues de Sitges...» (J. Campmany Guillot). Tot i que un i altre estudi presenten objectius de recerca, escala geogràfica i marc temporal força diferents. Així, mentre que el primer planteja una recerca d'història política i econòmica centrada en la formació i desplegament de les colònies agrícoles a Catalunya entre la segona meitat del segle XIX i principi del segle XX, el segon treball, amb el rerefons d'una aspiració de segregació municipal recent (les Botigues de Sitges), està centrat en un àrea geogràfica més restringida, el corredor litoral entre les comarques del Garraf i el Baix Llobregat, i un arc temporal més llunyà, ubicat en les cronologies medievals.

En **quart lloc**, i tancant aquest àmbit sobre la construcció de les personalitats del territori, ens quedaria una comunicació, «La identitat al sud del territori valencià» (R. Santonja), centrada en una recerca geogràfica i històrica sobre els canvis i transformacions de les identitats polítiques i culturals al sud del País Valencià des dels temps medievals fins al present.

Feta la presentació de les distintes comunicacions d'aquest àmbit, a partir dels seus possibles agrupaments entre unes i altres, comencem un repàs sobre els elements més singulars o remarcables de cadascuna d'elles.

En el **primer bloc**, destaca per damunt de la resta la comunicació d'Àngel Custodio Navarro sobre l'illa de Formentera, un exemple territorial de gran transcendència social, econòmica i política, ja que representa un cas extrem d'autogovern dins del model autonòmic espanyol. Una situació que contrasta amb l'accelerada pèrdua d'autono-

mia política que pateix a hores d'ara Catalunya, dins del seu conflicte polític amb el govern espanyol.

El jurista i professor universitari **Ángel Custodio Navarro**, protagonista d'excepció de tot aquest procés de reforma política insular, ens ha regalat una comunicació, bastida des de l'òptica del dret i la història jurídica més recent, que constitueix una narració rigorosa de primeríssima mà, on esbrossa tots i cadascun dels passos jurídics, administratius i polítics que Formentera ha implementat durant les darreres dècades fins assolir el seu màxim òrgan d'autonomia política, el Consell Insular de Formentera (2007). Una exigència de sobirania fonamentada en una mobilització ciutadana de gran abast, una necessitat d'unes infraestructures i serveis adients, «la protecció màxima del territori i els seus ecosistemes naturals» i «la recuperació plena de la llengua i cultura catalanes». Tot plegat, una situació de maduració social i política de la comunitat ciutadana formenterena, que ha permès tirar endavant una de les propostes de protecció territorial més avançades del marc geogràfic espanyol i europeu, la Llei per a la sostenibilitat mediambiental i econòmica de Formentera (2018).

La següent comunicació d'aquest primer bloc correspon al text de l'historiador i polític **Ramon Arnabat** «La vegueria del Penedès: història i lluita». Si l'anterior cas de Formentera representava l'èxit d'una aspiració d'autonomia política dins de l'Estat espanyol, aquest, un territori intercomarcal a *l'ombra metropolitana* de Barcelona, se situa en un estadi distint, en espera de poder activar la seva nova fesomia territorial policèntrica —aprovada fa escassament dos anys pel Parlament de Catalunya (2017)— enmig del turbulent panorama polític global de Catalunya durant els darrers anys. Una part rellevant dels continguts d'aquest text sobre l'autonomia del Penedès giren al voltant d'un ordenat exercici d'història política del territori, des dels seus inicis medievals fins arribar al segle XXI; l'altra part, com bé assenyala l'autor, queda encabida en una valoració sociològica, relacionada amb els darrers afers i esdeveniments socials que apunten la recuperació d'aquesta vegueria.

Així doncs, el gruix de fets pretèrits presentats serveixen per justificar amb una argumentació històrica sòlida l'antiguitat d'aquesta vegueria i la lògica de la seua recuperació actual. D'aquesta manera, Ramon Arnabat estableix tres grans eixos en la seva narració històrica: el primer està lligat als orígens i configuració històrica medieval del Penedès, amb la formació de la seua primera vegueria durant el segle XIV. Una estructura territorial i econòmica que la cartografia i documentació escrita catalana dels segles posteriors associava a l'espai comprès per l'Alt Penedès, Baix Penedès, Garraf, Anoia, i una part de l'Alt Camp, Tarragonès i Baix Llobregat que duraria fins els primers anys del segle XVIII. La segona gran etapa històrica és la de la supressió de la vegueria arran la Guerra de Successió i el Decret de Nova Planta (1714), substituïda primer per la nova figura politicoadministrativa del Corregiment de Vilafranca (1717), i temps després pels partits judicials (Vilafranca del Penedès, el Vendrell, Igualada, etc.) que quedaran enquadrats en les respectives províncies que formaran l'Estat espanyol liberal del huit-

cents. Aquesta etapa llarga de desorganització de les lògiques territorials forals, arribarà fins meitat del segle xx, havent passat per una fase intermèdia de recuperació de les senyes d'identitat catalanes a partir de final del segle xix, que inclourà fites rellevants com: la comarcalitat de la Mancomunitat de Catalunya (1919), la divisió del Penedès de Paula Vila (1931) o el projecte republicà de Llei de Divisió territorial de Catalunya (1934). El tercer gran període comença durant la segona meitat del segle xx, i estaria vinculat a allò que Arnabat diu «assolir la unitat administrativa del Penedès», una darrera fase de recuperació de les arrels medievals, on sobretot, a partir dels anys 70 amb la Denominació d'Origen Penedès, s'aniran donant passos transcendents —Informe Roca (2001), Institut d'Estudis Penedesencs, Pacte de Sant Martí (2004), Plataforma pro vegueria pròpia (2005), l'*Àmbit de Planificació Territorial del Penedès* (2010)— en la consecució de la recuperació de la vegueria del Penedès (2017). Una fase, accelerada a partir de l'any 2004, amb allò que aquest professor universitari diu la fase de lluita, quan des de l'Institut d'Estudis Penedesencs es publica un manifest que constitueix l'inici d'un període de grans i continuades mobilitzacions ciutadanes per la unitat i redisseny territorial del Penedès. Aquí, s'observa una decisiva confluència transversal, que suma actius a diferents nivells territorials —social, econòmic i polític. Un triomf del conjunt de la societat penedesenca que, segons l'autor, passa per «afrontar urgentment els reptes de mobilitat al territori i del territori amb la resta del país; cal potenciar l'activitat econòmica aprofitant els avantatges competitiu que tenim; cal avançar en la sostenibilitat en la gestió del territori i en la producció i consum d'energia». És a dir, assumir la complexitat holística en la gestió d'aquests indrets. Comprat i debatut, el llarg viatge d'un projecte territorial d'origen feudal fins arribar a convertir-se en un procés territorial sostenible i participatiu del segle xxi.

Jordi Serra és l'autor de la tercera comunicació d'aquest bloc, «El Montserratí: noves comarques velles», centrada al nord del Baix Llobregat, sorgeix, en paraules de l'autor, a partir de la revifada del «debat social i polític» dels darrers anys relacionat amb la necessitat de crear una nova comarca en aquest territori, el Montserratí. Un espai geogràfic incardinat entre quatre comarques i comprés pels municipis d'Abrera, el Bruc, Castellbisbal, Castellví de Rosanes, Collbató, Esparreguera, Gelida, els Hostalets de Pierola, Martorell, Masquefa, Olesa de Montserrat, Piera, Sant Andreu de la Barca, Sant Esteve Sesrovires i Sant Llorenç d'Hortons.

D'aquesta manera, Jordi Serra decideix explorar les possibilitats reals d'aquesta zona geogràfica, a través de complir o no «quatre requisits»: és el Montserratí un espai natural? És un espai econòmic? És una entitat històrica? És un espai de relació?

Les respostes de cadascuna d'aquestes preguntes són examinades sota la lupa dels darrers informes de l'*Observatori del Paisatge de Catalunya*, arreglats en els seus catàlegs del paisatge, unes «eines útils per a l'ordenació i la gestió del paisatge des de la

perspectiva del planejament territorial». ² A partir de la lectura d'aquestes dades, l'autor convé que hi ha múltiples raons de pes per validar aquest nou projecte territorial. No obstant això, decideix sotmetre aquests resultats al filtre d'una mena d'anàlisi DAFO per evidenciar les oportunitats i amenaces que es presenten per al conjunt d'aquests territoris. Iniciat aquest pas, de manera immediata sorgeixen tres qüestions estructurals d'envergadura. La primera és la disparitat d'interessos entre alguns d'aquests municipis montserratins, atesa la seva ubicació geogràfica més al centre o més a la perifèria. El segon afer és l'impacte de la intervenció de l'Àrea Metropolitana de Barcelona en el context territorial actual del Baix Llobregat, afavorit per una possible voluntat política regional de potenciar aquesta influència. Sens dubte, una derivada d'alta complexitat, ateses les implicacions bàsiques com la xarxa energètica o el desplegament o no de la xarxa d'infraestructures lligades a la xarxa de mobilitat metropolitana. La darrera qüestió és l'atomització i lluita partidista que una sèrie de forces polítiques sostenen pel control i equilibri de forces en el govern del tauler metropolità. Tot plegat, un horitzó de complexitat difícil de desxifrar. Sense menysvalorar les valuoses o importants connexions històriques, paisatgístiques, de serveis o infraestructures entre alguns d'aquests municipis del Montserratí, resulta paradoxal que no hi haja, en aquest cas, un llarga trajectòria comuna d'*insistència* política o econòmica capitalitzada des del conjunt d'agents socials, econòmics i polítics que pertanyen als municipis d'aquesta zona. Doncs, com bé indica l'autor, dels 15 municipis implicats, «la idea de la nova comarca només té el suport explícit de 7 municipis de la zona...». L'experiència anteriorment comentada de la vegueria del Penedès ens indicava la transcendència de posseir una força territorial unànime i cohesionada al si d'un projecte de gestió territorial viable en el segle XXI.

Entrem en el **segon bloc** de comunicacions d'aquest àmbit, capitalitzat per dos textos que han treballat de manera específica l'àmbit de la frontera, però amb objectius, mètodes, estils i resultats força dispersos.

La primera comunicació, «Les diverses duanes d'una frontera: eth Pònt de Rei (Val d'Aran)» de **Joan-Ramon González Pérez** i **Maria José Atienza Averós**, constitueix una mena de treball de microhistòria de caire eminentment patrimonial, centrat en l'espai interestatal d'eth Pònt de Rei, a la Vall d'Aran. L'estructura del treball presenta, de manera senzilla, una introducció necessàriament geogràfica i després uns antecedents històrics per a poder situar-nos en el context espacial i temporal d'aquest indret pirinenc. A partir d'aquí, la segona part de la comunicació ofereix una mena d'exhaustiu i meticulós «catàleg» patrimonial i històric dels principals elements singulars d'aquest paisatge transfronterer entre França i Espanya. Per una banda, es descriuen les duanes i les construccions de frontera (el pont, fites, el casino, l'hotel). I per altre costat, ens

² Consultable en línia <http://www.catpaisatge.net/cat/catalegs_documentacio.php>.

ofereixen una curiosa «radiografia social», potser excessivament simplificada, dels diferents tipus de protagonistes que vivien o transitaven per aquesta frontera: viatgers, clandestins, guàrdies, migrants, turistes, invasors.

La segona comunicació, «Fronteres autonòmiques i fronteres d'estat. Una comparativa dels usos polítics i de les realitats socials dels darrers 40 anys» d'Òscar Jané, és un treball sobre la frontera força diferent de l'anterior, i que desplega una visió de més abast i major complexitat intel·lectual. Les ratlles inicials d'aquest text ja suggereixen, des d'una prevenció clàssica molt de gust de Pierre Bourdieu³, la necessitat de cohabitar les propietats objectives i subjectives de les nostres indagacions —«les realitats a partir de dades i anàlisis i, també, la realitat de les percepcions dels individus que tot sovint no es corresponen, precisament, amb cap realitat». Un plantejament reafirmat en la idea general de l'autor d'obrir debat i permeabilitzar les recerques frontereres.

A partir d'aquest enunciat inicial, Òscar Jané estructura la seua comunicació en tres apartats principals: les decisions polítiques, els efectes culturals i les decisions amb efectes socioeconòmics en el paisatge.

Una altra qüestió força interessant en aquesta comunicació és la possibilitat de transitar per distints espais fronterers a diferents nivells, oferint-nos perspectives variades, i sobretot fent paleses les disfuncionalitats i contradiccions generades al voltant de les polítiques «de saló» que a una i altra banda d'una ratlla fronterera autonòmica o estatal han volgut marcar els governs de torn, dissenyant diferències i obligacions aparentment insalvables entre la ciutadania d'uns i altres territoris. La varietat de situacions tractades i exposades en aquesta comunicació ens mostren la fragilitat de les identitats potsmodernes, intercalades entre el capritx polític, els incontrolables fluxos de capitals, mercaderies, persones i mentalitats, i les ràncies postures de formes de governança regional. Així i tot, front al seguit de conflictes identitaris, socials, polítics, culturals i econòmics que es manifesten en més d'un d'aquests indrets, en paral·lel, també sorgeixen múltiples acords i actes de cooperació, que milloren la situació dels veïns transfronterers, transnacionals o interregionals —com per exemple la Taula del Sénia o l'Hospital Transfronterer de la Cerdanya. En darrer lloc, s'assenyalen un seguit de causes socioeconòmiques (energia, aigua, etc.) que deriven positivament en l'acostament de territoris (les euroregions) i la relaxació o inexistència de fronteres, a partir de la necessitat de bastir infraestructures o compartir interessos econòmics comuns. A mode de cloenda, l'autor ens deixa una reflexió força interessant, de cara al futur immediat de les identitats dels nostres territoris català, espanyol o europeu, a partir de les conseqüències que l'arribada de grans contingents de persones en les darreres dècades «ha pogut o pot anar modificant-ne les identitats múltiples i les relacions creuades.

³ Pierre BOURDIEU (1980), «Éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région», *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 35, p. 63-72.

Fins a quin punt es pot produir un canvi en la identitat pròpia a través de la identitat dels altres? Sabent que els altres som, si més no, nosaltres mateixos».

En el **tercer espai** de comunicacions d'aquest primer àmbit tenim dues recerques de caire històric més *tradicional*. La primera que comentarem és «Colònies agrícoles a Catalunya. Urbanització de l'espai rural», un text d'història econòmica elaborat per la historiadora **Rosa Serra Rotés**, que s'enquadra entre la segona meitat del segle XIX i les primeres dècades del nou-cents, i que presenta les colònies agrícoles com un actiu econòmic de primer ordre en el desenvolupament del capitalisme a Catalunya i la modernització del seu camp.

La primera part d'esta comunicació no difereix d'altres textos de recerca centrats en l'evolució del capitalisme industrial i agrari català o espanyol del huit-cents. Aquí, l'autora desgrana el nou context legal espanyol d'aquest període, l'aparició d'una sèrie de lleis que prepararen el desembarcament dels nous poders econòmics en el territori: lleis de desamortització del sòl (1836 i 1855), lleis de colònies (1855, 1866 i 1868) o lleis d'aigües (1866, 1876, 1879). Un redactat jurídic que va haver d'adaptar-se als entrebancs i dificultats que plantejava la complexa i diversa realitat de l'Estat espanyol, en un moment de transició estructural del seu model polític, econòmic i social. Com bé explica l'autora, fent un repàs de distintes experiències d'arreu d'Espanya, l'acumulació de fracassos dels primers assajos de colonitzacions agràries durant les dècades centrals del huit-cents, van reorientar els esforços cap a l'impuls dels grans projectes hidràulics. En un segon apartat, dins d'aquesta primer bloc, l'autora parla de les dificultats d'implantació de les colònies agràries, front a les colònies industrials o mineres. I com un pas següent fou aplicar en les colònies agrícoles les pràctiques europees de recloure, tancar i agrupar a sectors i col·lectius de les classes populars «considerats xacres socials», com a colons i mà d'obra essencial.

A partir d'aquí la comunicació entra en una segona part, amb un nivell d'anàlisi més de detall, centrat en casos concrets de l'àmbit català, i revisant algunes de les experiències més reeixides. L'autora organitza la informació sobre les principals colònies agràries catalanes a partir d'un criteri geogràfic: colònies del delta de l'Ebre, colònies del delta del Llobregat i colònies de Ponent. Però, més enllà de les descripcions dels diversos projectes agropecuaris i les seves característiques, el principal valor d'aquest bloc d'informació rau en la llista de factòtums i grans empresaris que capitalitzaren l'impuls d'aquests projectes monumentals. A partir de la figura inicial d'Isidre Gasol, un veritable *self-made man*, ens apareixen un seguit de diversos emprenedors que presenten un mateix patró, la diversificació de negocis econòmics i la seva presència activa en el poder polític estatal o regional. Així, la colònia agrària, no respon a una aposta econòmica unilateral, sinó que forma part d'un complex projecte d'hegemonia política, social i econòmica sobre el territori per part d'una nova elit. A tall d'exemple, Gasol, a més d'empresari agrícola, tenia interessos en el sector tèxtil, el bancari o en

infraestructures, com el ferrocarril i obres hidràuliques d'envergadura com el canal de l'esquerra de l'Ebre. Sense descurar tampoc el seu paper polític com a diputat i senador.

Així, seguint aquest perfil de Gasol, ens trobem en casos semblants, com el dels Pons, també a la zona de l'Ebre, els Casanova i Bertrand a la zona del Llobregat o els Girona a les colònies de Ponent. Tots participaven d'una economia diversificada d'alta volada, i a més a més estaven implicats en les altes esferes socials, culturals i polítiques del seu temps. Així doncs, estem davant d'un capitalisme agrari, apèndix d'un capitalisme global i internacional d'origen català, que sens dubte va posar les bases d'una part essencial de la personalitat hegemònica dels nostres territoris entre les darreries del segle XIX i les primeres dècades del nou-cents.

La següent comunicació d'aquest bloc, «El cas de les Botigues de Sitges: una irregularitat d'origen històric», constitueix un altre treball d'història del territori, però girat vers els temps medievals. Aquí, l'investigador **Josep Campmany** fila una recerca d'envergadura a partir d'un fet present que marca una disfuncionalitat en el territori entre Sitges i Castelldefels, el cas de les Botigues de Sitges. Aquesta anomalia territorial, «que no respon a la realitat social» actual d'aquest indret, empena l'autor a interrogar a les fonts històriques per a poder esbrinar les causes d'aquesta situació. El que ve a continuació és un treball de recerca de gran abast, on fil per randa Campmany realitza una meticulosa reconstrucció historicogeogràfica del corredor litoral entre Sitges i Castelldefels, remuntant-se als temps medievals. L'origen de tot plegat el situa en l'antic terme jurisdiccional d'Eramprunyà, un espai territorial que «abastava tot el delta occidental del Llobregat i el massís de Garraf, fins a la cala d'Aiguadolç a Sitges». La riquesa de fonts documentals medievals emprades per l'autor li permeten anar reconstruint pas a pas el difícil trencaclosques d'aquesta fragmentació de jurisdiccions, drets eminents, propietats, cessions, traspassos i vendes que han anat format l'organització territorial d'aquest passadís litoral. Finalment Campmany, descoberta les causes i raons d'aquest «anacronisme» històric en el present, assenyala que, més enllà d'aquesta situació, l'Estat té en la seua mà solucionar aquest tipus d'entrebancs territorials, atenent les peticions locals i facilitant les consultes ciutadanes al respecte d'aquests afers.

En **darrer lloc** i tancant aquest àmbit sobre la construcció de les personalitats del territori, tenim la comunicació «La identitat al sud del territori valencià» de **Ramón Santonja Alarcón**. Un text centrat en una recerca geograhicohistòrica sobre els canvis i transformacions de les identitats polítiques i culturals al sud del País Valencià des dels temps medievals fins al present.

En aquest treball l'autor intenta esbrinar les raons dels canvis identitaris en el conjunt de la població del sud del territori valencià a partir de dues parts diferenciades. En la primera part fa, a grans trets, un repàs històric lineal de l'evolució d'aquest territori des dels temps medievals fins l'època contemporània (segle XX).

La segona part queda dividida en dos apartats. En el primer, Santonja es deté en la qüestió d'identificar les diferents ideologies que traspua aquest territori en el present i

els seus protagonistes. El segon apartat constitueix un treball de camp de caire *sociològic*, on l'autor té com a objectiu principal conèixer l'opinió i la idea que un selecció de la població d'aquesta contrada té sobre el territori, la nació i la llengua. En paraules de l'autor, el resultat d'aquesta mostra indica «que en gran part de la població, hi ha un doble sentiment de pertànyer a Espanya, com a Estat, per norma general, tant en les zones castellanoparlants com les valencianoparlants. Però entre la segona zona hi ha el sentiment, identificat amb la llengua, per considerar-se a si mateixos i a tots aquells que la parlen, com a valencians...».

A mode de cloenda, l'autor indica que en el territori del sud valencià el valor de la identitat ha canviat al llarg de la història fruit d'una sèrie d'esdeveniments i afers estructurals de caire polític i cultural, que han condicionat l'adscripció identitària dels seus habitants a una o altra opció lingüística o cultural.

Una vegada analitzades el conjunt de comunicacions d'aquest àmbit, a **mode de cloenda**, crec que caldria fer un parell de petites reflexions globals, a partir del seu mateix títol, *la construcció de les personalitats territorials*. Doncs, tot i les diferències metodològiques, asimetries d'estil i subtemes exposats en aquests textos, és necessari destacar que l'encadenament dels continguts d'algunes comunicacions ens ha permès observar la importància transcendental de la personalitat del territori en la configuració del seu poder polític. Parafrasejant a Pierre Bourdieu, «habitar és significar i apropiar-se de l'espai».⁴ Així, per exemple, els distints casos exposats, les Botigues de Sitges, el Montserratí, la vegueria del Penedès o Formentera, representen una part d'un ample conjunt d'unitats territorials que reclamen un nou marc de sobirania política, en funció d'una arrelada personalitat territorial que no ha trobat encaix sota el paraigües de l'Estat i les seves estructures a través del temps. Altres exemples, com és el cas de les asimetries i tensions entre les fronteres interautonòmiques i les fronteres interestatals, ratifiquen aquesta qüestió, i afegeixen també altres complexitats econòmiques, socials i culturals fruit de la globalització que de manera fefaent condicionen i condicionaran el present i futur de la personalitat dels nostres territoris.

⁴ Pierre BOURDIEU (1980), «Éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région», *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 35.

La vegueria del Penedès: història i lluita

Ramon Arnabat

ISOCAC-Universitat Rovira i Virgili i Institut d'Estudis Penedesencs

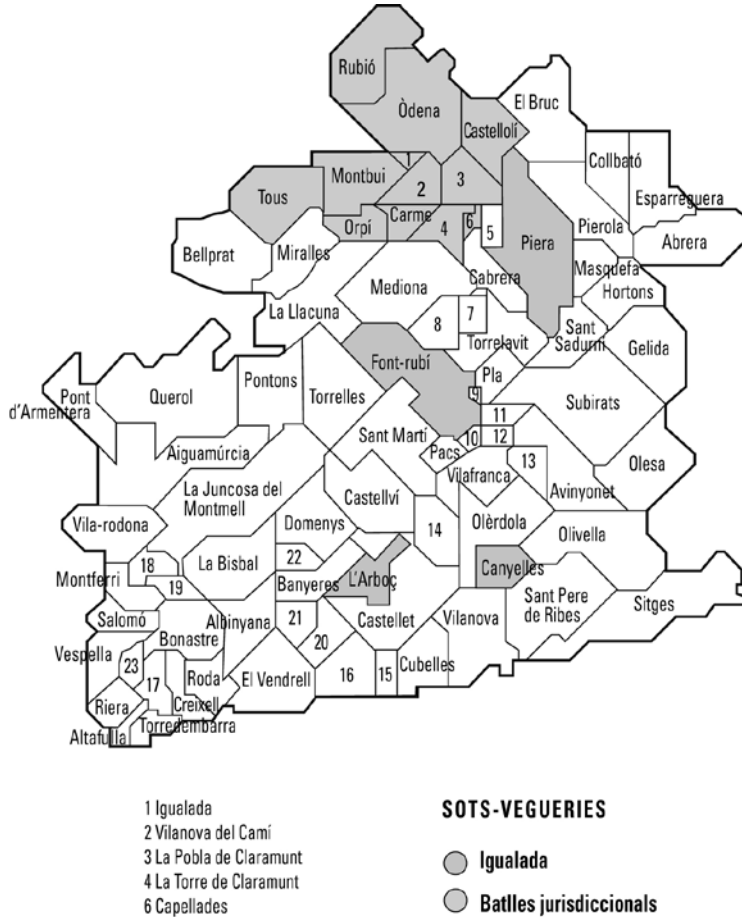
En aquest text fem un repàs per la històrica i la lluita per la vegueria del Penedès. Des de la configuració històrica de la vegueria de Vilafranca del Penedès (segles XIV-XVIII) i fins a l'organització administrativa durant el període de la seva supressió: corregiments, províncies, comarques (segles XVIII-XX). A continuació analitzem la lluita per assolir la unitat administrativa del Penedès que s'inicia la segona dècada del segle XX i s'estén fins a començaments del segle XXI en la reivindicació perquè el Penedès esdevingui una vegueria de Catalunya. Al voltant d'aquest darrer aspecte s'ha conformat un potent moviment polític i social entre 2004 i 2018 que s'analitza des del vessant politicosociològic.

QUÈ ÉS EL PENEDEÀS?

Si el Penedès té unes justificacions irrefutables, aquestes són la geogràfica i la històrica, prou ben reflectides en la toponímia del territori que abasta. Així, el topònim Penedès figura a les denominacions oficials de diverses poblacions d'aquesta terra situada entre l'Arc de Barà i el Pont del Diable i des de la serra d'Ancosa a la Mediterrània, és a dir, les comarques de l'Alt Penedès, del Baix Penedès, del Garraf, la part meridional de l'Anoia i les parts orientals del Tarragonès i de l'Alt Camp (vegeu l'annex 1 i el mapa 1). El marc geogràfic i una història comuna són les arrels d'aquesta consciència i del sentit d'adscripció, de pertinença, a aquesta terra per part dels penedesencs. Així,

la *Gran geografia comarcal de Catalunya* afirma que «el Penedès constitueix una regió natural i històrica de Catalunya».¹

MAPA I. MUNICIPIS DE LA VEGUERIA DEL PENEDÈS, 1304

Font: Elaboració pròpia.

¹ Albert VIRELLA, Josep RIBA, Josep M. TORRAS I RIBÉ i Antoni PLADEVALL (1982), *Alt Penedès, Baix Penedès, Garraf, Anoia*, vol. 5, *Gran geografia comarcal de Catalunya*, Barcelona, Gran Enciclopèdia Catalana. Vegeu, també, Ramon PLANAS PLANAS (1961), *El Penedès i Garraf*, vol. II, *Comarques de Catalunya*, Barcelona, Alberti Editor; Josep M. INGLÈS I RAFECAS (1988), «El Penedès, una unitat històrica», *Miscel·lània Penedesenca*, XII, p. 179-194; Albert VIRELLA BLODA (1979), «El Penedès: quelcom més que una comarca. De la Vegueria i del Provincialisme», *Miscel·lània Penedesenca*, II, p. 255-280; Joan SOLÉ BORDAS (2006), «El Penedès, concepte i identitat». *Revista Del Penedès*, núm. 12, p. 56-64; Ramon ARNABAT (2014), «Què és el Penedès?», *Recull de Treballs*, 15, p. 229-245.

A partir del segle IX, el Penedès es converteix en una terra de marca, o sigui, un territori fronterer entre dominis cristians i musulmans. A partir del segle X, el comtat de Barcelona comença l'aixecament sistemàtic d'una xarxa de castells termenats per controlar el territori, els castells de la Marca, que comparteixen territori amb les masies i els petits nuclis dispersos de poblament. És en aquest segle X quan apareix el topònim Penedès, primer com a territori *Penetese* (917), després *in Penitese* (956), *Penedes* (988), *Penitense* (992), *Penedès* (1000).² Tot plegat prové de la paraula llatina *pinna*, que vol dir penya, i que en llatí vulgar, el que parlaven els pagesos de la contrada, en deien *pinnetum*, que vol dir roquissar. El gran nombre de castells roquers que hi havia en aquest territori de Marca —més de seixanta els segles X i XI— devia donar pas a la denominació d'aquest territori com a terra dels castells roquers.

A la mort del comte Berenguer Ramon I (1035), el comtat de Barcelona es dividí entre els seus fills, anant a parar el territori penedesenc —«des del Llobregat a terra de pagans»— a Sanç, tot i que aquest hagué de renunciar-hi pressionat per l'hereu Ramon Berenguer. Tot i això, el territori penedesenc continuà denominant-se a la documentació com a «ipso comitatu quem dicunt Penitensem» (1039-1145). Els barons establerts al Penedès, sota el cabdillatge de Mir Geribert, pertanyent a la família vescomtal, es revoltaren contra el comte de Barcelona i pretengueren d'independitzar el comtat del Penedès. L'any 1041 Mir Geribert fins i tot s'intitulà príncep d'Olèrdola.³ Més tard, entre 1082 i 1089 serà el baró Arnau de Sant Martí qui encapçalarà la resistència del Penedès enfront del comtat de Barcelona. El fracàs d'aquestes revoltes farà que el Penedès resti dins el comtat de Barcelona, això sí, amb una administració delegada per part del comte-rei durant els segles XI a XIII per mitjà dels vicaris —l'antecedent dels veguers. Així, l'any 1198 trobem un escrit on figura Bernat de Boix com a «vicarii domini regis in Penitense», és a dir, vicari del senyor rei al Penedès.

LA VEGUERIA DE VILAFRANCA

Serà Jaume II qui convertirà els vicaris en veguers, i que donarà forma definitiva a l'organització del territori català en vegueries. El Principat es dividirà en 15 vegueries i 9 sotsvegueries. Els veguers són els representants del rei en el territori i en alguns casos tenien dret d'assistir a les Corts. Per sota dels veguers hi havia els sotsveguers —a Igualada—, i els batlles amb capacitat jurisdiccional —a Piera, Font-rubí, l'Arboç i Canyelles. Tot i que des de 1280 hi ha constància que hi ha veguer a Vilafranca, i que en l'Ordinació XXVII de les Corts a Barcelona de l'any 1301, es parla del Vicari

² Núria MOLIST, «Dels ibers al feudalisme»; Josep M. MASACHS, «El Penedès a l'alta edat mitjana i el inici de Vilafranca (segles XII-XIII)», Ramon ARNABAT i Jordi VIDAL (COORD.) (2008), *Història de Vilafranca del Penedès*, Vilafranca del Penedès, Ajuntament de Vilafranca del Penedès, p. 45-85 i 86-119.

³ Ramon PLANAS (1970), *Mir Giribert, Príncep d'Olèrdola*, Barcelona, Dalmau.

de Vilafranca, no serà fins l'any 1304 que Jaume II o *el Just* autoritzarà la formació oficial de la vegueria de Vilafranca o del Penedès.

La vegueria de Vilafranca comença de Gayà, ço és la riba de la mar davant Tamarit, e puja-se'n per Gayà a amunt entró sus a Villa-redona e a Sanctes Creus e al Pont d'Armentera e, puys, travessa en lo terme de Tous e comprèn Muntbuy, dins aquest terme, e passa per los termes que comprèn e per Jorba e per la serra sobre Aygalada e comprèn Jorba et Òdena e Castellaulí entre Saguàrdia e passa per la rocha de Muntserrat deçà e ix en Lobregat sobre coll Bató et, tenent la ribera de lonch en lonch de Lobregat, hix a la riera de Martorell e travessa les muntanyes entre Castellviy e Gilida, qui roman de la dita vegueria. E passa per les muntanyes sobre lo terme de Cervelló e ix al terme d'Araprunya. E puis devala tro en la mar dessobre Garraf e puis tot lo maresme entró a Gayà.⁴

En un primer moment, la delimitació de la vegueria depenia de la voluntat del rei, però a partir de 1336 adquirí estabilitat, abastant la zona compresa entre el Gaià i el Llobregat i entre la conca d'Òdena i la Mediterrània. L'any 1356 Pere III va establir la capitalitat de la vegueria a Vilafranca i manà fer un cens dels pobles que hi pertanyien per presentar a les corts de Cervera d'aquest any. L'abast d'aquesta vegueria és el que anomenem Penedès històric i funcionà des de començament del segle XIV fins a començament del segle XVIII, és a dir, al llarg de quatre segles. Hi pertanyien els territoris corresponents als 27 municipis actuals de l'Alt Penedès, als 14 del Baix Penedès, als 6 del Garraf, a 21 de l'Anoia, a 6 de l'Alt Camp, a 9 del Tarragonès i a 3 del Baix Llobregat, és a dir, a 86 municipis actuals.

Dins la vegueria de Vilafranca hi havia la sotsvegueria d'Igualada o de la conca d'Òdena que en depenia, amb els municipis de Carme, Capellades, Castellolí, Orpí, la Pobla de Claramunt, Igualada, Santa Margarida de Montbui, Òdena, Rubió, Tous i Vilanova del Camí. El segle XV aquesta sotsvegueria estigué incorporada a la vegueria de Barcelona durant un temps.

Les vegueries van permetre d'encabir tot el país dins d'una única xarxa demarcacional i administrativa de titularitat reial, que es va mantenir des d'inici del segle XIV fins a l'anorreament de les institucions catalanes a començament del segle XVIII. La permanència i arrelament de les vegueries es basa en el fet que aquesta no era una organització més del monarca sobreposada a les demarcacions feudals, sinó en què s'havien assumit unes regions definides espontàniament des de l'activitat socioeconòmica i irradiada pels nuclis urbans i que respectava les característiques de l'espai.⁵

⁴ Ramon ARNABAT (2006), «El Penedès, una justificació històrica», Revista *Del Penedès*, 12, p. 83-100.

⁵ Flocel SABATÉ (1997), *El territori de la Catalunya medieval*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana; Jesús BURGUEÑO (1995), *De la vegueria a la província. La formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans (1790-1850)*. Barcelona, Rafael Dalmau.

Al llarg de l'edat Moderna són nombrosos els estudis i mapes que divideixen el territori català en comarques, en funció de les seves realitats geogràfiques, econòmiques i històriques. Així, el Penedès com a tal surt ja reflectit en un manuscrit de Francesc Calça de final del segle XVI on es divideix Catalunya en 59 demarcacions, i dues d'elles són Penedesium i Conca d'Òdena. A començament del segle XVII Pere Gil, en el seu manuscrit *Libre primer de la història cathalana*, divideix Catalunya en 27 comarques i una d'elles és el Penedès, que engloba la Conca d'Òdena: «La 24 és nomenada Panadès». El Penedès apareixerà també en els escrits geogràfics d'Onofre Manescal (1602) i Esteve de Corbera (1678). Pel que fa a la cartografia impresa, el Penedès sortirà ja en el primer mapa imprès de Catalunya, el *Nova Principatus Catalonie descriptio*, realitzat pel cartògraf Jan Baptist Vrients a començament del segle XVII, on el Penedès és una de les onze comarques cartografiades, si fa o no fa, amb els límits de la vegueria. De fet, el primer mapa imprès amb les vegueries és de 1702, *Principaute de Catalogne* de Gerard Valc, i en ell de nou trobem el Penedès. A començament del segle XVIII, Josep Aparici també presentà una divisió comarcal de Catalunya, on la vegueria restava dividida en dues de les 34 comarques: El Penedès, «del Llobregat i costes de Garraf al Gaià», i la Conca d'Òdena. Al seu torn, el Penedès se'ns presenta dividit en tres zones: la Marina al sud —la franja costanera de Sitges a Altafulla—, el Pla al centre —la major part de l'Alt Penedès i part del Baix Penedès— i la Muntanya, que envolta el Pla des d'Olivella a Vespella de Gaià, passant per Gelida, Piera, Bellprat, Querol i el Montmell —part del Garraf, l'Anoia i el Baix Penedès.⁶

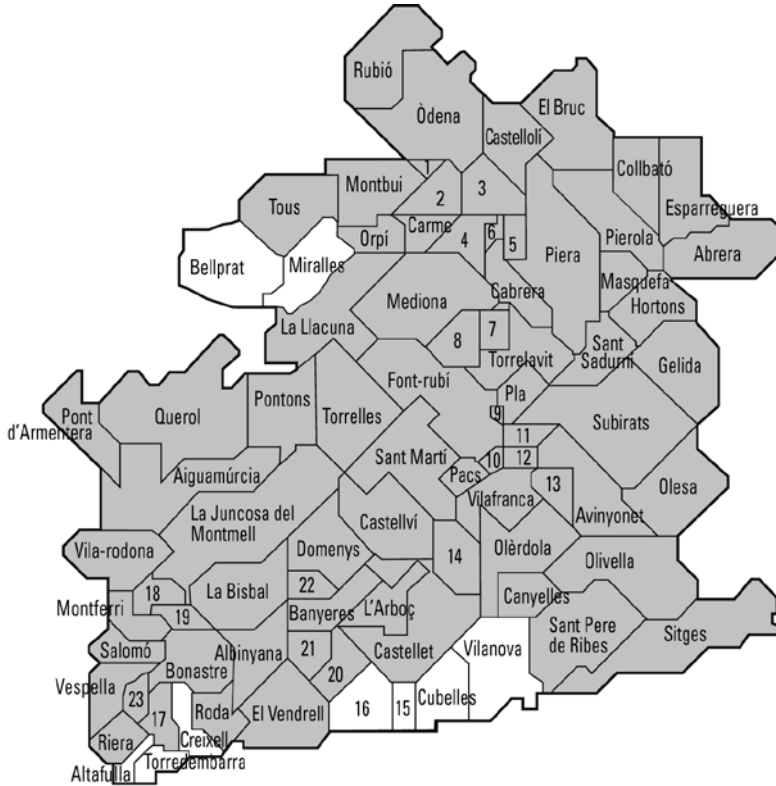
EL CORREGIMENT DE VILAFRANCA

A nivell politicoadministratiu, la vegueria de Vilafranca es mantindrà fins l'any 1714 quan, amb la derrota de les institucions catalanes davant Felip V i la posterior imposició del Decret de Nova Planta (16 de gener de 1716), el territori català passarà a estructurar-se en dotze corregiments, seguint el model del regne de Castella. El corregiment de Vilafranca del Penedès es configurarà l'any 1717, tot mantenint la mateixa extensió territorial que la vegueria de Vilafranca i integrant la sotsvegueria d'Igualada, amb un total de 112 pobles. Després, el 1719, es retallà una franja costanera del corregiment per tal d'adscriure aquests municipis al de Tarragona —Vilanova i la Geltrú, Cubelles, Cunit, Calafell, Creixell, Torredembarra i Altafulla— per una qüestió purament econòmica, ja que eren llocs de reialenc que pagaven impostos al rei. També s'incorporà els municipis de Bellprat i Santa Maria de Miralles al corregiment de Cervera. En total restaven al corregiment de Vilafranca 77 del 86 municipis de l'antiga vegueria. El corregiment restava a càrrec d'un corregidor que tenia tot el poder polític, judicial i

⁶ Tots els mapes citats i els que se citaran es serveixen a la cartoteca històrica de l'Institut Cartogràfic de Catalunya [en línia] <<http://cartotecadigital.icgc.cat/>>

militar del corregiment i que era, alhora, alcalde-corregidor de Vilafranca del Penedès (vegeu el mapa 2).⁷

MAPA 2. MUNICIPIS DEL CORREGIMENT DE VILAFRANCA, 1719

1 Igualada	9 Puigdàlber	16 Calafell
2 Vilanova del Camí	10 Les Cabanyes	17 La Poble de Montornès
3 La Poble de Claramunt	11 Santa Fe	18 Rodonyà
4 La Torre de Claramunt	12 La Granada	19 Masllorenç
5 Vallbona d'Anoia	13 Sant Cugat Sesgarrigues	20 Bellvei
6 Capellades	14 Santa Margarida i els Monjos	21 Santa Oliva
7 Sant Pere de Riudebitlles	15 Cunit	22 Llorenç del Penedès
8 Sant Quintí de Mediona		23 La Nou de Gajà

Font: Elaboració pròpia.

⁷ Joan MERCADER (1950), «Los comienzos de la Planta corregimental en las comarcas del Penedès y Conca d'Òdena», *Actas y comunicaciones de la 1ª Asamblea Intercomarcal*, Martorell, p. 69-86.

L'estructura corregimental es mantindrà fins la configuració de l'estat liberal a començament del segle XIX. L'any 1829 al corregiment de Vilafranca es crearan tres alcaldies majors, a més de la ja existent d'Igualada: Capellades, Vilanova i la Geltrú i Sitges. Durant aquest segle el Penedès s'anirà especialitzant en la vitivinicultura, estenent el conreu de la vinya arreu del territori, tant a la plana com a la muntanya, i adquirint un gran desenvolupament les activitats industrials i comercials lligades a la vitivinicultura.

PROVÍNCIES I PARTITS JUDICIALS

Tot i les temptatives de 1812-1814 i 1820-1823, serà a partir de 1834 quan l'organització territorial liberal es consolidarà a partir dels trenta-quatre partits judicials i de les quatre províncies. La major part del territori penedesenc restarà dividit entre els partits judicials de Vilafranca del Penedès (28 municipis), del Vendrell (25 municipis) i d'Igualada (24 municipis): 77 dels 86 municipis de la vella vegueria. Els 9 municipis restants seran adscrits als partits judicials de Sant Feliu de Llobregat (5), Valls (3), i Montblanc (1). L'any 1860 es crearà el partit judicial de Vilanova i la Geltrú, al qual s'adscriuran 8 municipis del partit de Vilafranca que, al seu torn, recuperaran els municipis de Sant Joan de Mediona, Sant Pere de Riudebitlles i Sant Quintí de Mediona, que estaven adscrits al partit d'Igualada. La vella vegueria quedava a partir de 1860 dividida bàsicament en quatre partits judicials: Vilafranca del Penedès (23 municipis), el Vendrell (25), Igualada (21) i Vilanova (8). Els partits judicials de Vilafranca, Igualada i Vilanova seran adscrits a la província de Barcelona, i el del Vendrell a la de Tarragona (1835), i així s'ha mantingut fins l'actualitat.

Malgrat aquesta divisió politicoadministrativa en partits i províncies, al llarg del segle XIX continuaran presentant-se propostes organitzatives de tipus comarcalista, unes seguint la tradició renaixentista, com ara la de Tomàs Bertran i Soler (1847) que divideix Catalunya en 60 comarques; i unes altres incorporant nous criteris, com la d'Antoni Cebrià i Costa (1864), que la divideix en trenta comarques. Posteriorment serà el republicanisme federalista qui farà seva la reivindicació comarcal, tot plantejant-la en el seu projecte de Constitució federal de l'estat (1883). A final del segle XIX seran diversos els mapes de Catalunya que recuperaran la divisió comarcal, i en tots ells el Penedès —amb els límits de la vella vegueria— apareix com una de les quinze grans comarques catalanes. L'estudi i el mapa més important, per l'esforç de delimitació raonada de les comarques, és el de Norbert Font i Sagué de 1897 (mapa 3), en el qual el Penedès amb els límits de la vella vegueria, més alguns municipis del Baix Llobregat i del Tarragonès, és una de les trenta-quatre comarques en què divideix el Principat. El primer mapa de Catalunya que divideix la vella vegueria penedesenca en quatre comarques és el de Francesc Flos i Calcat (1906): Penedès (Alt Penedès), comarca del Vendrell (Baix Penedès, fins el Gaià), comarca de Vilanova (Garraf) i comarca d'Igualada (Anoia), això sí, totes elles agrupades en una supracomarca: Penedès.⁸

⁸ Jesús BURGUEÑO (2003), *Història de la divisió comarcal de Catalunya*, Barcelona, Dalmau.

NAIXEMENT DEL COMARCALISME

A començament del segle xx, el comarcalisme incorpora al seu vessant més romàntic, naturalista i històric, el vessant econòmic, social, urbà i científic, i serà Francesc Carreras Candi qui, en la seva *Geografia general de Catalunya* (1913-1918), cartografiarà aquest nou comarcalisme, on el Penedès es manté essencialment unit des del Gaià al Garraf i se'n separa la Conca d'Òdena.⁹ Posteriorment, la Mancomunitat de Catalunya va plantejar un projecte de divisió territorial de Catalunya en quinze comarques, una de les quals era el Penedès, amb capital a Vilanova i la Geltrú (1919) i que abastava el territori de la vella vegueria. A partir d'aquell moment, aparegueren diferents propostes de divisió comarcal de Catalunya que mantenien la major part del Penedès unit, tot i que separant-ne la part de l'Anoia, per exemple els mapes del Centre Excursionista de Catalunya. Aquesta és la proposta que va presentar l'any 1931 el geògraf Pau Vila, on la vella vegueria es dividia en tres quartes parts al Penedès (Alt i Baix Penedès i Garraf) i una quarta part a la Conca d'Òdena (Anoia).

Diverses iniciatives comarcalistes penedesenques coincidiran a començament del segle xx: *Penedès. Revista comarcal il·lustrada*; la revista *Penedès*; la *Gaseta de Vilafranca*; les *Exposicions d'Art del Penedès*; el projecte d'un *Institut d'Alts Estudis Penedesencs*; els *Aplecs Excursionistes i de Germanor penedesenca*; la revista *Hèlix*; i els *Quaderns Il·lustrats Penedès*.¹⁰

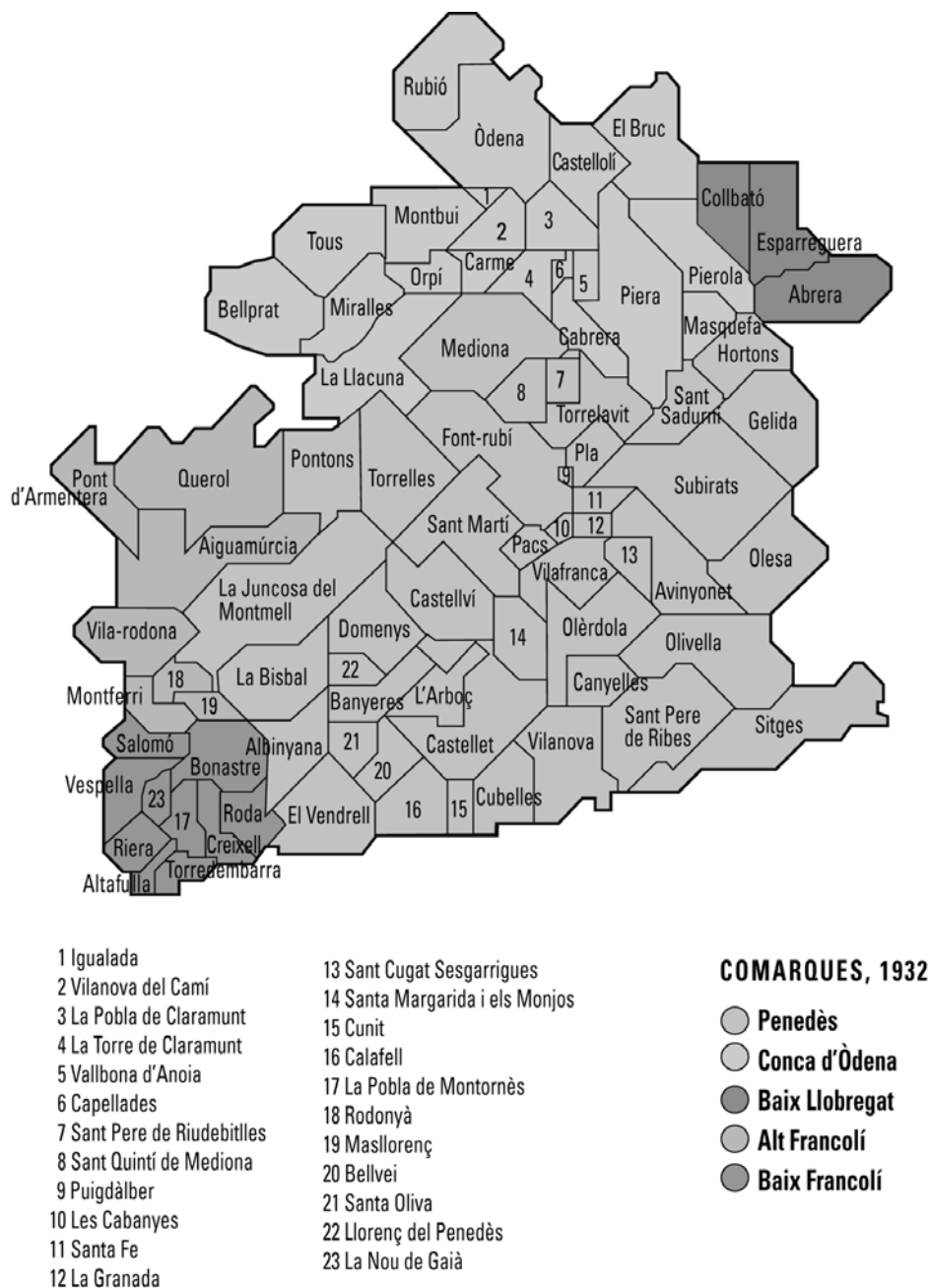
La proclamació de la Segona República possibilitarà que aquest sentiment comarcalista pugui fer-se realitat. De l'octubre de 1931 al febrer de 1933 treballà la Ponència de la divisió comarcal de Catalunya. Un dels treballs de la ponència fou recollir les respostes dels ajuntaments sobre els sentiments de pertinença comarcal; d'aquesta enquesta en resultà que la majoria dels municipis de la vella vegueria se sentien integrants del Penedès o del Baix Penedès, i una part de la comarca d'Igualada. D'aquí en sortí un primer projecte de divisió territorial, en què el Penedès seguia unit (45), tot exceptuant els municipis de l'Anoia incorporats a la Conca d'Òdena (21), els del Tarragonès (10) i l'Alt Camp (7) incorporats a l'Alt i Baix Francolí i els del Baix Llobregat incorporats a aquesta comarca (3). Quant a la divisió en vegueries o regions, Pau Vila proposà a la Comissió d'organització territorial que es creés una vegueria del Penedès amb capital a Vilafranca. Aquesta proposta d'unitat del Penedès havia estat defensada per Pere Mas i Parera i per setze ajuntaments de les tres comarques (vegeu el mapa 3).¹¹

⁹ Francesc CARRERAS CANDI (1913-1918), *Geografia de Catalunya*, Barcelona, Alberto Martín; Lluís CASSASSAS SIMÓ (1981), «L'organització territorial a Catalunya», *Gran geografia comarcal de Catalunya*, Barcelona, Gran Enciclopèdia Catalana, vol. I, p. 3-18; Josep IGLESIAS (1967), *La divisió comarcal a Catalunya*, Barcelona, Bruguera.

¹⁰ Montserrat COMAS GÜELL, Immaculada SOCIAS I BATET i Joan SOLÉ BORDES (2012), *De les Exposicions d'Art del Penedès. Vilafranca del Penedès, 1926. El Vendrell, 1927. Vilanova i la Geltrú, 1929*, Vilafranca del Penedès, Institut d'Estudis Penedesencs.

¹¹ Pere MAS I PARERA (1969), *Pro-Penedès. Editorials de la Gaseta de Vilafranca, 1926*, Vilafranca del Penedès, Museu de Vilafranca; Pau VILA (1978), *La divisió territorial de Catalunya. Selecció d'escrits de geògrafs*, Barcelona, Curial.

MAPA 3. PROPOSTA DE DIVISIÓ COMARCAL DEL PENEDÈS: PAU VILA, 1932

Font: Elaboració pròpia.

Finalment, les conclusions de la Ponència es publicaren a final de 1933 en el volum *Divisió Territorial, Estudis i Projectes. Nomenclàtor de municipis de Catalunya*. Aquí es plantejava una organització en trenta-vuit comarques i el Penedès històric restava dividit fonamentalment en quatre comarques: l'Alt Penedès (25 municipis), el Baix Penedès (12), el Garraf o Marina del Penedès (8) i l'Anoia (21); 66 municipis de 86. I, ens menys mesura, en les del Tarragonès (10), l'Alt Camp (7) i el Baix Llobregat (3) (vegeu el mapa 4). Quant a les vegueries o regions se'n plantejaven nou. Les tres comarques penedesenques foren adscrites a la Regió III, juntament amb el Tarragonès i l'Alt Camp, de manera que la Regió III coincideix en la immensa majoria amb el Penedès històric, mentre la comarca d'Igualada fou adscrita a la regió VII. L'any 1934 es redactà el *Projecte de Llei de divisió territorial de Catalunya*, però, a causa de la supressió de la Generalitat de Catalunya a partir dels fets d'octubre de 1934, restà en suspens, fins que els decrets de 27 d'agost i 23 de desembre de 1936, un cop iniciada la guerra civil, implantaren oficialment la nova divisió territorial de Catalunya.¹²

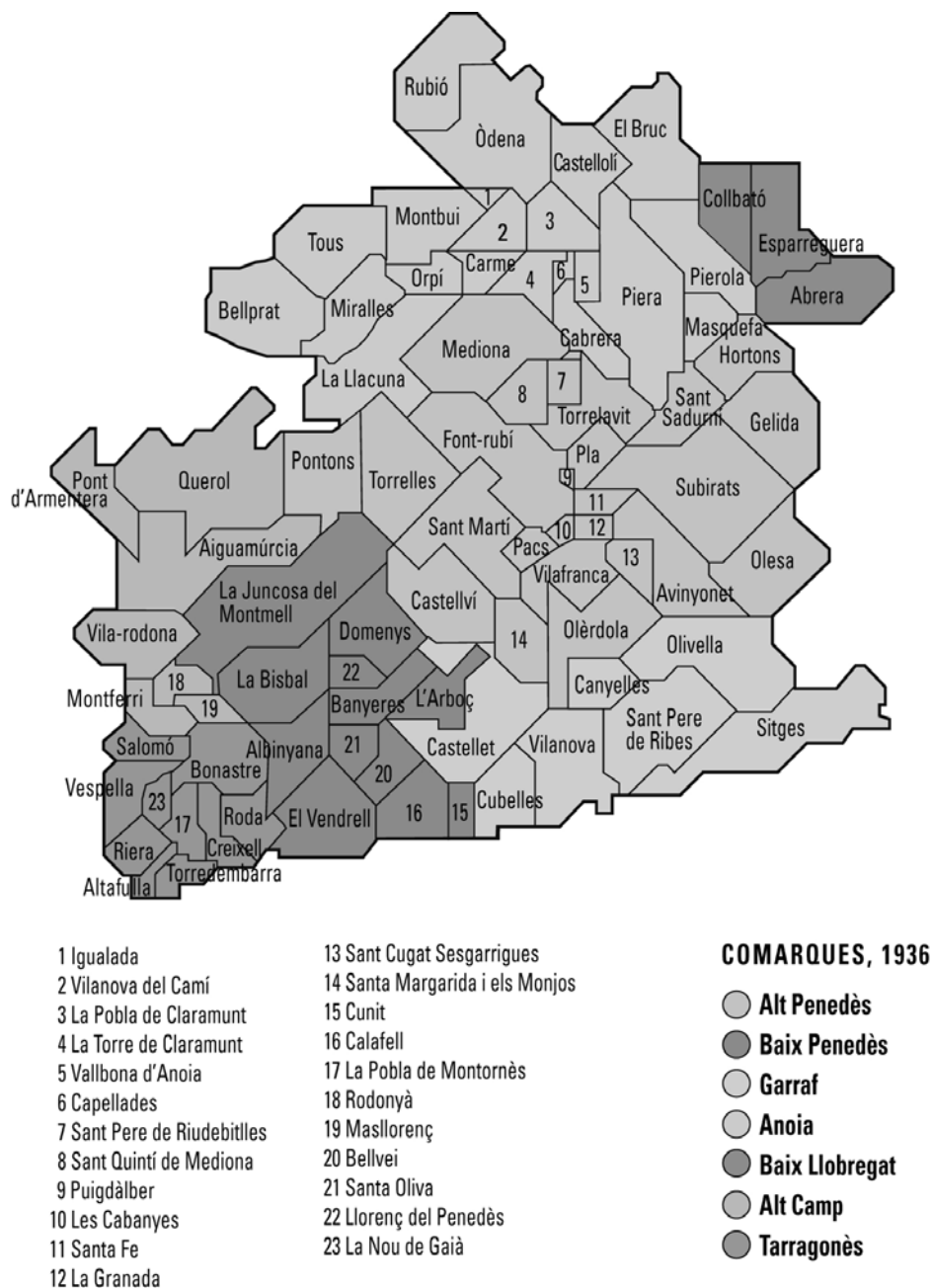
MOVIMENTS PER RECUPERAR LA UNITAT PENEDESENCA

La dictadura franquista farà desaparèixer les comarques i les regions i centrà l'organització territorial en les províncies i, subsidiàriament, en els partits judicials. Mentre l'oposició catalanista i democràtica reivindicà el marc comarcal i regional, dins les reivindicacions per a la restauració de l'autonomia de Catalunya i la Generalitat. Ja l'any 1951 apareixerà un mapa dels Països Catalans dividits en comarques. I el Congrés de Cultura Catalana, l'any 1977, tornarà a reivindicar les comarques (<http://congres.fundccc.cat/>). A nivell penedesenc, cal citar iniciatives com ara el Cercle d'Estudis Penedesencs (CEP), que es va començar a reunir al Museu de Vilafranca a partir de 1942 i va preparar diversos treballs, debats i algunes exposicions. L'any 1950 se celebra a Martorell la *primera Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, que reuneix estudiosos del Penedès i la Conca d'Òdena, tot recuperant l'espai territorial de la vella vegueria. L'any 1961 es publica *El Penedès i Garraf*, el segon volum de *Comarques de Catalunya*. Finalment, l'any 1977 es crea l'Institut d'Estudis Penedesencs (IEP) que abasta les tres comarques penedesenques (www.iepenedesencs.org).¹³ També s'organitzen en l'àmbit penedesenc el Grup de Mestres del Penedès i l'Escola d'Estiu del Penedès, així com el Centre Excursionista del Penedès. La creació de la *Denominació d'Origen Penedès* a començament dels anys seixanta, ratificada el 1976, tornava a donar unitat i entitat al Penedès històric, ja que abastava 57 dels 85 municipis de l'antiga vegueria.

¹² Pau VILA (1932), *La divisió territorial de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya; i Enric LLUCH i Oriol NEL·LO (1983), *La gènesis de la divisió territorial de Catalunya*, Barcelona, Diputació de Barcelona.

¹³ Joan SOLÉ BORDAS (2002), *1977-2002. Vint-i-cinc anys de recerca i bibliografia local*, l'Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès, Institut d'Estudis Penedesencs; i Ramon ARNABAT (dir.) (2012), *Penedès + Cultura = Institut d'Estudis Penedesencs*, Vilafranca del Penedès, IEP, [vídeo].

MAPA 4. DIVISIÓ COMARCAL FINAL, 1936

Font: Elaboració pròpia.

L'any 1987 els Alcaldes de Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú, el Vendrell i Santa Sadurní d'Anoia, tots ells pertanyents al PSC-PSOE, signen el *Pacte del Penedès*, compromentent-se a treballar conjuntament per la unitat de les comarques de l'Alt i Baix Penedès i el Garraf. El mateix any, el Parlament de Catalunya, amb majoria de CiU, aprovà la divisió territorial de Catalunya, tot respectant la divisió comarcal de la Generalitat Republicana (Llei 6/1987). Malgrat les nombroses manifestacions per a la unitat del Penedès, mantingué la seva fragmentació en tres comarques: l'Alt Penedès, el Baix Penedès i el Garraf, més l'Anoia (vegeu el mapa 5).

Després, l'any 1988 es crearen tres comarques noves, establint-se el total en quaranta-una. L'any 1990 es canvià l'adscripció d'alguns municipis, de manera que Bonastre (Tarragonès) i Masllorenç (Alt Camp) s'adscriviren al Baix Penedès i Olesa de Bonesvalls i Castellet i la Gornal passaren del Garraf a l'Alt Penedès (Llei 3/1990). Però, a més, deu ajuntaments de l'Alt Camp, la meitat d'ells pertanyents a la vella vegueria del Penedès, havien proposat d'unir-se al Penedès —Aiguamúrcia, Vallmoll, Nulles, Vilabella, Puigpelat, Alió, Bràfim, Montferri, Rodonyà i Vila-rodona—; i quelcom semblant havia fet el municipi de Begues (Baix Llobregat).¹⁴

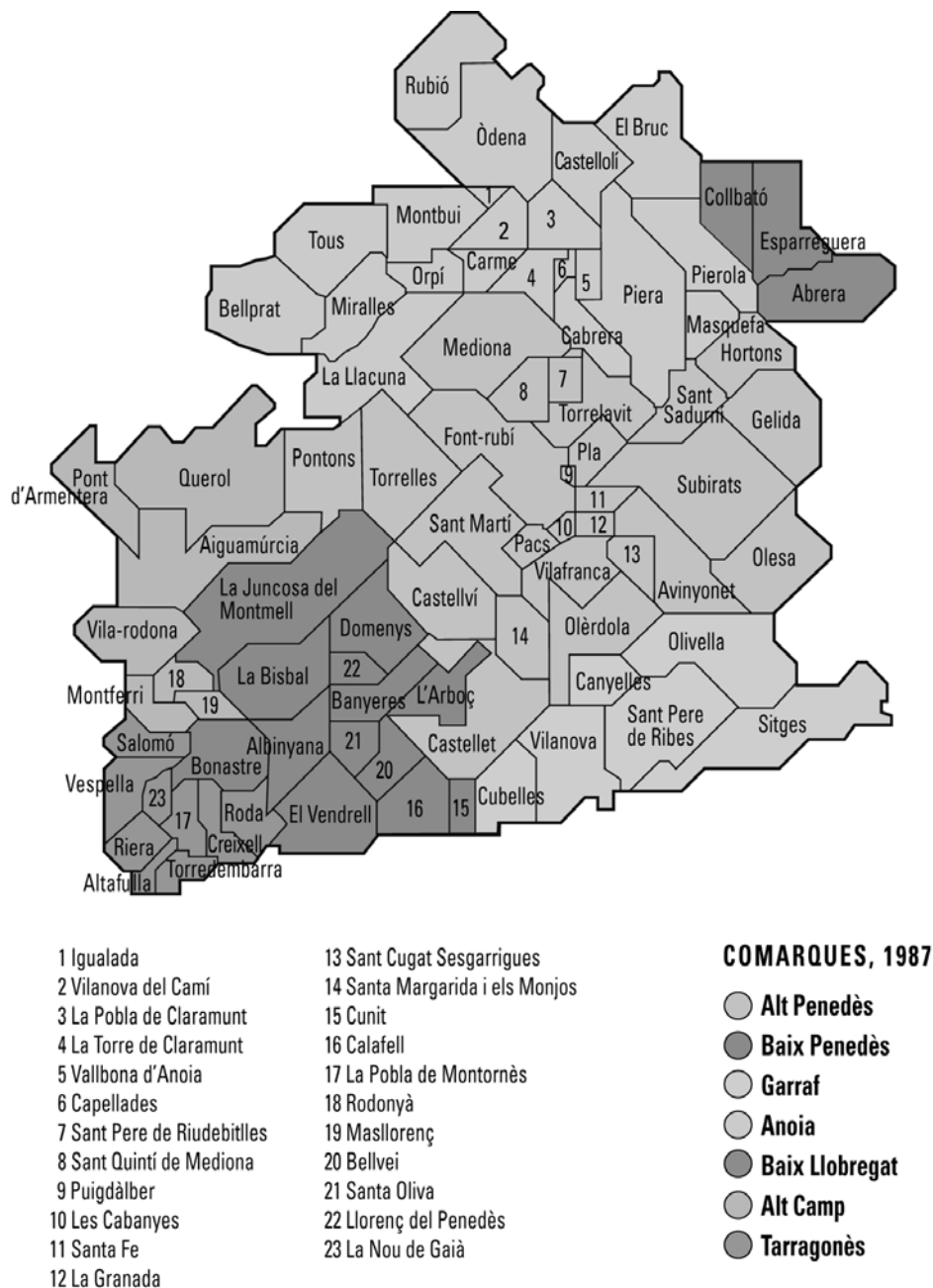
L'any 1995 el Parlament va decidir d'organitzar el Pla Territorial General de Catalunya en sis àmbits d'aplicació, de manera que el territori de la vella vegueria penedesenca restava esquarterat en tres Plans territorials parcials: Àmbit Metropolità (Alt Penedès i Garraf), Camp de Tarragona (Baix Penedès) i Comarques Centrals (Anoia). L'any 2001 s'hi afegí un setè àmbit d'aplicació: l'Alt Pirineu i Aran.

L'any 2001 es va elaborar l'informe de revisió de l'organització territorial de Catalunya, conegut amb el nom d'*Informe Roca*.¹⁵ En aquest Informe es proposava de dividir Catalunya en set vegueries o regions —seguint els plans territorials parcials—, crear sis noves comarques i algunes subcomarques i agrupar petits municipis. Pel que fa al Penedès històric, proposava de mantenir la divisió comarcal —Alt i Baix Penedès, Garraf i Anoia—, tot passant els municipis de Gelida, Sant Llorenç d'Hortons, Piera, els Hostalets de Pierola, Masquefa i el Bruc, a la nova comarca del Baix Llobregat Nord; el de Bonastre al Tarragonès; i el de Masllorenç a l'Alt Camp. També contemplava la possibilitat d'adscriure el Baix Penedès a la regió barcelonina per unificar el Penedès.

¹⁴ Lluís CASSASSAS SIMÓ i Joaquim CLUSA (1981), *L'organització territorial de Catalunya*, Barcelona, Fundació Jaume Bofill; i Enric LLUCH i Oriol NEL·LO (1984), *El debat de la divisió territorial de Catalunya*, Barcelona, Diputació de Barcelona.

¹⁵ Miquel ROCA JUNYENT *et al.* (2000), *Informe sobre la revisió del model d'organització territorial de Catalunya*, Barcelona.

MAPA 5. DIVISIÓ COMARCAL DEL PENEDÈS, 1987

Font: Elaboració pròpia.

LA LLUITA PER LA VEGUERIA DEL Penedès

L'any 2004 i davant les notícies que el Penedès pot seguir esquarterat en la nova ordenació territorial de Catalunya en vegueries, es plantegen des del territori diverses iniciatives per assolir una vegueria del Penedès, fonamentades tant en la història, com en la realitat territorial i la voluntat de la seva gent de no deixar-se engolir i esquarterar en tres vegueries: Barcelona, Tarragona i Comarques Centrals.¹⁶ Serà l'Institut d'Estudis Penedesencs, qui de fet ja s'organitza a nivell penedesenc, qui prendrà la primera iniciativa col·lectiva i publicarà un primer *Manifest* on proposarà la necessitat d'organitzar-se per defensar la unitat i l'autonomia del Penedès:

NO ACCEPTEM cap mena de divisió territorial en vegueries o regions que no reconguí i agrupi en una unitat les tres comarques actuals —Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf— que constitueixen el Penedès històric.

NO VOLEM una nova estructura administrativa que deixi fora del Penedès històric municipis com Masllorenç, Bonastre, Mediona, Gelida, Sant Llorenç d'Hortons o el Montmell, excepte en el cas que els ciutadans d'aquests, de forma lliure i explícita, manifestin la seva voluntat de segregar-se del Penedès històric.

ENS ADSCRIVIM a qualsevol estructura de divisió territorial que, bo i mantenint la identitat comarcal de cadascú, remarqui els vincles històrics del Penedès amb la comarca de l'Anoia. [...]

FEM UNA CRIDA a persones, entitats i càrrecs de tota mena a adherir-se a aquest manifest, a difondre'l i a donar-lo a conèixer arreu.

INSTEM específicament als representants polítics al Parlament de Catalunya a obrir una línia de debat sobre l'estructura territorial de Catalunya, prenent en consideració aquest Manifest pel Penedès.¹⁷

Cal recordar que la proposta de reforma de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya recull que l'organització del territori català es farà a partir dels municipis, les comarques i les vegueries, sense fixar-ne el nombre en cap cas (articles 83 a 91).

A partir d'aquesta crida sorgeixen diverses iniciatives, com ara el *Pacte de Sant Martí*, signat aquest mateix any pels alcaldes d'Igualada, Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú i el Vendrell i els presidents dels consells comarcals de l'Anoia, l'Alt Penedès, el Baix Penedès i el Garraf, tots ells del PSC i de CiU, en què es comprometen a treballar conjuntament per estructurar el Penedès pel que fa a les infraestructures, el desenvolupament

¹⁶ Ramon ARNABAT, «Què en fem del Penedès?», *La Fura* de 18/24 de juny de 2004. Vegeu el marc general a SOCIETAT CATALANA DE GEOGRAFIA (1990), *La regionalització del territori i els ens intermedis*, Barcelona, Barcelona, Diputació de Barcelona; i SOCIETAT CATALANA D'ORDENACIÓ DEL TERRITORI (1989), *Les futures regions a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

¹⁷ Primer manifest de l'Institut d'Estudis Penedesencs per una Vegueria del Penedès (estiu de 2004) [<http://www.vegueriapropia.org/index.php/manifestos/433-1r-manifest-linstitut-destudis-penedesencs>]. L'IEP publicà un segon manifest el mes de febrer de 2010 [En línia] <<http://www.vegueriapropia.org/index.php/manifestos/475-manifest-de-linstitut-destudis-penedesencs-2010>>.

lupament econòmic, el sòl industrial, els serveis, el transport de viatgers i mercaderies, la protecció mediambiental, etcètera.

Però el factor decisiu, que ha portat fins a la vegueria del Penedès, va ser l'organització de la *Plataforma pro vegueria pròpia* (<<http://www.vegueriapropia.org>>), que el mes de març de 2005 publicà el *Manifest a favor d'una vegueria pròpia*, on es deixava clara «la ferma voluntat de constituir una vegueria del Penedès que abasti les comarques de l'Alt Penedès, l'Anoia, el Baix Penedès i el Garraf, en el marc de la nova divisió territorial del nostre país». El *Manifest* palesava la voluntat de recuperar la unitat del *Penedès històric* mitjançant una vegueria «possible i realitzable», amb una superfície d'uns 2.000 km² i una població actual d'uns 400.000 habitants. Alhora que defensava la desaparició de les províncies i de les diputacions provincials i el traspàs de les seves competències a les vegueries, la supressió dels consells comarcals, de manera que l'administració del país resti simplificada en tres nivells: Generalitat, vegueries i municipis. Deixant oberta la possibilitat de formació de mancomunitats, dins de la mateixa vegueria o entre municipis de diferents vegueries, per tal de resoldre qüestions específiques. Finalment, el *Manifest* justificava la demanda d'una vegueria penedesenca en quatre punts: «refermar la capacitat de decisió dels penedesencs sobre el nostre futur», «millorar la gestió dels serveis públics i de les infraestructures en el territori i apropar la seva gestió a la ciutadania», «reforçar la força dels penedesencs a l'hora de participar en les decisions de futur del país, al poder disposar d'una veu pròpia» i «enfortir els llaços comunitaris i culturals entre els penedesencs, servant aquells trets diferencials que contribueixen a una millor qualitat de vida». ¹⁸ Han aparegut també en els darrers anys altres iniciatives: com *Som Penedès*, *Marca Penedès* o *Penedès Marítim*, que han contribuït a impulsar el moviment cap a la vegueria del Penedès, i d'altres de precedents s'hi han posat a treballar, com la *Fundació Pro-Penedès* (<<http://www.propenedes.com/>>).

La *Plataforma* desplega una intensa i extensa activitat, mitjançant reunions, conferències, debats, publicacions, exposicions, etcètera, aconseguint mobilitzar una part important de la societat penedesenca, sobretot a l'Alt Penedès i al Garraf, i en menor mesura al Baix Penedès i a l'Anoia. També aconseguí el suport de la majoria de partits polítics a nivell local i comarcal —CiU, ERC, PSC, ICV i PP— i fer arribar al Govern i al Parlament de Catalunya la seva reivindicació. Al final, va aconseguir milers d'adhesions individuals i dos centenars de col·lectives i que s'aprovesin mocions a favor de la vegueria del Penedès en els consells comarcals de l'Alt i del Baix Penedès, del Garraf i de l'Anoia i en 66 municipis d'aquestes quatre comarques —amb el 93% de la població.¹⁹

¹⁸ [En línia] <<http://www.vegueriapropia.org/index.php/manifestos/1-2n-manifest>>. El mes de novembre de 2006 la Plataforma publicà un segon Manifest a favor de la Vegueria del Penedès, [En línia] <<http://www.vegueriapropia.org/index.php/manifestos/2-3r-manifest>>.

¹⁹ A través del web de la *Plataforma per una vegueria pròpia* es poden seguir les activitats realitzades durant els catorze anys de lluita, [en línia] <www.vegueriapropia.org>.

Els vaivens polítics i els interessos partidistes nacionals han fet que, malgrat la unitat aconseguida al territori, la lluita per la vegueria del Penedès s'hagués de mantenir contínuament activa durant quinze anys. Després de sis anys de lluita, el 14 de juliol de 2010, el Ple del Parlament, per unanimitat, va aprovar la creació de l'Àmbit de planificació territorial del Penedès; i el 22 del mateix mes es va signar la Llei 23/2010, per fixar l'*Àmbit de planificació territorial del Penedès*; alhora que se li encomanava al Govern que, en el termini de tres mesos, havia d'iniciar els treballs d'elaboració del Pla territorial parcial del Penedès. Treballs que no es van iniciar fins a la tardor de 2014 i que encara segueixen.

Finalment, a començament de febrer de 2017, el Parlament de Catalunya es va fer ressò de la reivindicació penedesenca i modificà la Llei de vegueries per crear-ne una més, la del Penedès (vegeu el mapa 6), amb 94 vots a favor —Junts pel Sí, PSC, Catalunya Sí que es Pot i CUP— i 34 vots en contra —PP i Ciutadans. La primavera d'aquest any, els alcaldes d'Igualada, el Vendrell, Vilafranca del Penedès i Vilanova i la Geltrú i els presidents dels consells comarcals de l'Alt Penedès, l'Anoia, el Baix Penedès i el Garraf van fer públics el seu posicionament a favor de la capitalitat compartida de la vegueria. Els signants defensaven un model territorial de vegueria «equilibrat, cohesionat, complementari i sostenible» i asseguraven que les capitals comarcals «no s'entenen sense la comarca que els envolta, al mateix temps que les comarques no podem funcionar harmoniosament sense una capital que lideri el territori, però amb una filosofia que cerqui la complementarietat entre la capital i la resta de la comarca». I s'apostava per un model veguerial *policèntric* per al Penedès, un model d'igualltat, d'equilibri i de complementarietat, «on les quatre capitals se situïn en un mateix pla d'igualltat i equitat, es respecta i posa en valor la realitat i característiques territorials de cadascuna de les quatre comarques».

Caldrà, però, esperar encara un any i mig més, a l'estiu de 2018, perquè el Govern català nomeni un delegat territorial del Penedès, en la persona de l'alcalde de Vilafranca del Penedès Pere Regull. A final de 2018 el Penedès ha avançat cap a la vegueria, però encara té pendent dos grans reptes per estar en una situació d'igualltat amb la resta de vegueries: aprovar el Pla Territorial del Penedès, que ha de delimitar les grans línies del seu futur territorial, i el desplegament de les delegacions territorials penedesenques de les diverses conselleries del govern. Dos anys després d'aprovada la vegueria del Penedès, el més calent és a l'aiguera.

CONCLUSIÓ

Després de catorze anys de lluita, el Penedès ha aconseguit figurar en la divisió veguerial de Catalunya. Ara, però, cal seguir treballant amb la màxima unitat en dues direccions: convèncer a la majoria de penedesencs de la validesa i utilitat de poder disposar de la Vegueria per millorar la vida de la gent del Penedès; i treballar en el seu desenvolupament.²⁰ Disposem ja d'algunes eines útils: el *Pla estratègic del Penedès*, elaborat per la Fundació Pro-Penedès; els diferents plans estratègics comarcals i les *Cartes del Paisatge* de l'Alt Penedès i del Garraf, elaborats pels consells comarcals; el *Catàleg del Paisatge del Penedès*, que s'està elaborant; o el *Llibre blanc de la Cultura al Penedès*, impulsat per l'Institut d'Estudis Penedesencs.²¹ O dels treballs preliminars que ha fet la Comissió redactora del *Pla territorial parcial del Penedès*. Cal, però, afrontar urgentment els reptes de mobilitat al territori i del territori amb la resta del país; cal potenciar l'activitat econòmica, aprofitant els avantatges competitius que tenim; cal avançar en la sostenibilitat en la gestió del territori i en la producció i consum d'energia, etc.; en definitiva, cal planificar participativament per fer del Penedès un territori sostenible on les persones hi puguin viure i treballar dignament.

Les dues peces fonamentals del futur del Penedès son la redacció del *Pla territorial parcial del Penedès* i el desenvolupament de la *Vegueria del Penedès*. Pel que fa al primer, cal que surti a la llum pública i que comenci un procés participatiu entre la gent del territori. Sense transparència i participació, el Pla territorial restarà com un Pla tecnòcrata més i no ho volem. Ha de ser un Pla viu que permeti al Penedès posicionar-se a Catalunya i planificar el seu futur de forma sostenible. I, pel que fa al segon, cal que el Govern de la Generalitat es posi les piles i desplegui la Vegueria del Penedès en tot allò que pugui, com ha fet a d'altres territoris. Cal que l'organització dels departaments de la Generalitat de Catalunya s'estructurin a partir de l'organització veguerial. I per fer això no cal permís de Madrid, sinó voluntat política.

²⁰ Ramon ARNABAT (2010), «De la Vegueria de Vilafranca a la vegueria del Penedès», *Revista Del Penedès*, 23; i Ramon ARNABAT (2010), «El Penedès, trajectòria d'un sentiment i una realitat», *El Penedès a la Catalunya del segle XXI*. Vilafranca del Penedès, IEP.

²¹ [En línia] <<http://www.iepenedesencs.org/lilibreblanc/>>.

ANNEX 1

Abast territorial de la vegueria de Vilafranca, segons els municipis i comarques actuals

ALT CAMP	ANOIA	BAIX PENEDÈS
Aiguamúrcia	Bellprat	Albinyana
Montferri	El Bruc	L'Arboç
El Pont d'Armentera	Cabrera d'Anoia	Banyeres
Querol	Capellades	Bellvei
Rodonyà	Carme	La Bisbal del Penedès
Vila-rodona	Castellolí	Bonastre
	Els Hostalets de Pierola	Calafell
ALT PENEDÈS	Igualada	Cunit
Avinyonet del Penedès	La Llacuna	Llorenç del Penedès
Les Cabanyes	Masquefa	Masllorenc
Castellet i la Gornal	Òdena	El Montmell
Castellví de la Marca	Orpí	Sant Jaume dels Domenys
Font-rubí	Piera	Santa Oliva
Gelida	La Pobla de Claramunt	El Vendrell
La Granada	Rubió	Garraf
Mediona	Santa Margarida de Montbui	Canyelles
Olèrdola	Santa Maria de Miralles	Cubelles
Olesa de Bonesvalls	Sant Martí de Tous	Olivella
Pacs del Penedès	La Torre de Claramunt	Sant Pere de Ribes
El Pla del Penedès	Vallbona d'Anoia	Sitges
Pontons	Vilanova del Camí	Vilanova i la Geltrú
Puigdàlber		
Sant Cugat Sesgarrigues	BAIX LLOBREGAT	TARRAGONÈS
Sant Llorenç d'Hortons	Abrera	Altafulla
Sant Martí Sarroca	Collbató	Creixell
Sant Pere de	Esparreguera	La Nou de Gaià
Riudebitlles		La Pobla de Montornès
Sant Quintí de		La Riera de Gaià
Mediona		Roda de Barà
Sant Sadurní d'Anoia		Salomó
Santa Fe del Penedès		Torredembarra
Santa Margarida i els		Vespella de Gaià
Monjos		
Subirats		
Torrelavit		
Torrelles de Foix		
Vilafranca del Penedès		
Vilobí del Penedès		

El cas de les Botigues de Sitges: una irregularitat d'origen històric

Josep Campmany Guillot

Centre d'Estudis de Gavà

El passat 26 de maig, l'Estat espanyol prohibia de forma arbitrària una consulta organitzada per l'Ajuntament de Sitges en què els veïns del nucli de les Botigues havien d'opinar sobre la conveniència o no de segregar-se d'aquell municipi i adherir-se al veï de Castelldefels. L'origen de la consulta responia al fet que la situació geogràfica del nucli, a la part oriental del massís de Garraf, així com la seva realitat social, econòmica i d'utilització de serveis públics, està vinculada al municipi baixllobregatí de Castelldefels, amb qui conforma un continu urbà. En canvi, administrativament, el nucli forma part del municipi de Sitges, situat a l'altra banda del massís i d'una altra comarca, el Garraf. Ens trobem, doncs, davant d'una divisòria territorial que no respon a la realitat social.

EL SIGNIFICAT DEL TERME MUNICIPAL

L'actual delimitació dels termes municipals no és arbitrària, ni respon exclusivament a raons geogràfiques o econòmiques. En molts casos, un terme municipal és l'esquelet fòssil de les vicissituds per les que han passat les col·lectivitats humanes que l'han poblat. Així, interrogar-se sobre el perquè el terme té una determinada forma i extensió, per què voreja unes muntanyes o un riu i no uns altres, o per què s'acaba en tal lloc i no en tal altre, equival a interrogar la història passada. El cas de Castelldefels no és pas una excepció. Ans al contrari, presenta una especial particularitat: el límit amb Sitges per la banda de ponent no es produeix al començament de les costes de Garraf, sinó

una mica abans, al turó de la Cova Fumada, de tal forma que el barri conegut com «les Botigues de Sitges», que tant geogràficament com econòmica és part de Castelldefels, del delta del Llobregat, de l'àmbit metropolità i del Baix Llobregat, no forma part de Castelldefels, almenys de moment, sinó d'un altre municipi (Sitges) i d'una altra comarca (el Garraf). L'origen cal buscar-lo en l'alta edat mitjana.

LA INDEPENDÈNCIA DEL TERME MUNICIPAL DE CASTELLDEFELS

A l'alta edat mitjana, els documents situen Castelldefels de la manera següent: «in terminum Erepugnanum, locum vocitatum Kastrum Felix»; o sigui: «al terme d'Eramprunyà, el lloc anomenat Castelldefels». Era, doncs, un enclavament encara sense terme propi. En aquell temps, el terme jurisdiccional era Eramprunyà i abastava tot el delta occidental del Llobregat i el massís de Garraf, fins a la cala d'Aiguadolç, a Sitges. Dins d'aquest terme, les possessions del monestir de Santa Maria de Castelldefels, que després del 985 va restar adherit a Sant Cugat, constituïen un rosari de terres, la major part concentrades al voltant del cenobi situat a l'actual puig del Castell, però d'altres escampades d'ací i d'allà del terme.

Un document del 29 d'abril de l'any 1011,¹ pel qual el comte de Barcelona Ramon Borrell i la comtessa Ermessenda confirmen una donació efectuada pel seu pare Borrell II —que governà entre els anys 945 i 992—, detalla els límits de les propietats del monestir. El document és important perquè el comte de Barcelona —aleshores senyor superior també de tot el terme del castell d'Eramprunyà—, fa explícit esment que: «Quantum istas affrontaciones includunt, sic donamus et iura prelibati martiris contradimus [...], simul cum universa illarum pertinencias, plantaciones vel edificias, ad proprium pretaxatum cenobium, cum exiis et regressiis earum ut servientes cenobicos eidem monasterio agant et faciant exinde, quedmadmodum de aliis munificenciis domui illius pertinentibus»; és a dir: «Tot el que aquestes confrontacions inclouen, ho donem i ho posem sota jurisdicció del màrtir esmentat [Sant Cugat] [...], tant la totalitat de pertinences, plantacions i edificis propis de l'esmentat cenobi, com les despeses i ingressos que tinguin i treguin els servents cenobítics d'aquest monestir, com igualment les altres riqueses de les cel·les que li pertanyen».

D'un cop de ploma, doncs, el comte de Barcelona i senyor d'Eramprunyà —ja fos Borrell o el mateix Ramon Borrell, que ampliava així la donació del seu pare— extreia les propietats del monestir de Castelldefels de la jurisdicció d'Eramprunyà i les posava sota jurisdicció de Sant Cugat del Vallès. Des d'aquest moment, protegit Castelldefels per un senyor eclesiàstic tan poderós com Sant Cugat, els senyors d'Eramprunyà dei-

¹ Cartulari de Sant Cugat, f. 268, doc. núm. 831. Publicat per José RIUS SERRA (1945-1947), *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones científicas, 3 volums, vol. 1, p. 80-81, doc. 436.

xaren de tenir domini sobre les seves terres. El document, doncs, ve a ser com l'acta d'independència local —independència d'Eramprunyà, submissió a Sant Cugat, s'entén—, que donaria lloc a l'actual terme municipal.

Al mateix document hom localitza els alous que canvien de jurisdicció, que romanen dispersos en diversos llocs, a saber: el *Kastrum Felix*, on s'ha fundat la basílica consagrada a Santa Maria i altres altars, el lloc anomenat la *Vall de Canis* a Sant Climent, el lloc anomenat *Gevanum*, la *Senucem*, la Vall anomenada *Vultureeram*, i el *Cigiarem*. Tots aquests alous en conjunt estan limitats, al nord, pel castell d'Eramprunyà i l'era Ventuosa; a llevant, per l'hort comtal al lloc de Sales i el *Monte Bagium*; a migdia, pel mar i els aiguamolls —*fluctuum aquarum*—; i a ponent, pel *Garrafo* i la *Edera* —nom d'una cova situada al pla de les Basses.

Queda clar, doncs, que el límit occidental del terme del monestir era el *Garrafo*, en català sens dubte Garraf. Està clar que fa referència al massís muntanyós que s'eleva per la banda de ponent de l'actual terme municipal de Castelldefels. El problema rau en saber exactament on consideraven els redactors del document del 1011 que començava aquest massís. Estem convençuts que vers l'any 1000 el terme de Castelldefels no s'estenia més a ponent de l'actual Torre Barona —situada en un esperó rocallós que aleshores hom anomenava Penyella— i que els barris del Poal i Bellamar aleshores no formaven part del terme del monestir de Castelldefels. Clarificarem aquest punt a partir de la documentació dels segles XIV i XV.

JURISDICCIO DEL MONESTIR DE SANT CUGAT A CASTELLDEFELS VERS L'ANY 1100

Amb la segregació de les propietats del monestir de Castelldefels del terme d'Eramprunyà i el pas a jurisdicció de Sant Cugat del Vallès, s'originava un terme separat, propi, dins del superior terme d'Eramprunyà. De fet, el terme municipal de Castelldefels nasqué de les propietats del monestir de Castelldefels-Sant Cugat, petit enclavament en un terme més gran.

La jurisdicció de Sant Cugat a les terres de Castelldefels era equivalent a la d'un senyor feudal i, a la pràctica, els monjos l'exercien com a tal. Així, hi ha documents que els mostra jutjant delictes comesos a les seves terres, apoderant-se dels béns dels pagesos o percebent ingressos dels seus vassalls. Aquesta jurisdicció xocava de vegades amb les pretensions dels senyors d'Eramprunyà, que maldaven per recuperar part del domini sobre les terres del monestir. En aquest sentit, ens fem ressò d'uns enfrontaments de principis del segle XII entre Sant Cugat i Jordà de Sant Martí, senyor d'Eramprunyà, per unes terres propietat del monestir de Castelldefels.

Tot començà per unes terres que la besàvia de Jordà havia llegat a Sant Cugat. Jordà en feu cas omís i es quedà les terres, mentre impedia per la força la presa de possessió de Sant Cugat. L'afer es ventilà als tribunals i el 23 d'abril del 1111 Jordà hagué de

claudicar i cedir les terres a Sant Cugat. A canvi, l'abat Rotllà li donava l'usdefruit de tres quartes parts de les terres, i es reservava l'onzena part dels fruits que se'n traguessin. Jordà tampoc complí la sentència, per la qual cosa l'any 1117 fou amenaçat d'excomunió, acusat de «iniuste auferens quibusdam aliis ipsum vexacionibus gravat»; és a dir, de «retenir il·legalment [les terres] i agreujar-ho amb altres vexacions». L'excomunió fou promulgada pel papa Calixt III i executada. El 13 de març de 1121 Jordà es comprometé de nou a tornar les terres, a canvi de l'aixecament de l'excomunió i 30 morabatins d'or. Però tampoc aquest cop complí la promesa. No fou fins el 5 d'abril de 1131, gràcies a la intervenció de Sant Oleguer, que Jordà donà a Sant Cugat les terres de la seva besàvia. De fet, en tornà només la meitat i per la resta pagà 50 morabatins d'or a l'abat Ermengol. Un any després, la pugna entre Eramprunyà i Sant Cugat es tancava amb la signatura d'un document pel qual Jordà i els seus fills es comprometien a «quod ab hac die inantea et deinceps non faciamus neque facere faciamus aliqua forzam aut malam prisionem aut toltam in honore s. Cucuphatis, qui sunt infra terminos meorum chastellorum, neque hospitemus in eis dominicaturis, si abbas vel eius prepositus non nos invitaverint, neque distringamus homines vel feminas s. Cucuphatis per ullam rem»; o sigui: «que d'avui en endavant i mai més no farem, ni farem fer, cap acte de força, apropiació indeguda o robatori, als honors de Sant Cugat situats dins dels termes dels nostres castells, ni ens hostatjarem en les seves propietats si l'abat o el seu prepòsit no ens hi conviden, ni sota cap concepte atenallarem cap home ni cap dona de Sant Cugat».²

Aquest darrer paràgraf és fonamental, perquè en ell el senyor d'Eramprunyà es compromet a no exercir cap jurisdicció a les terres que el monestir de Sant Cugat tenia a Castelldefels —cal entendre «atenallar (*distringere*) cap home ni cap dona» en el sentit d'imposar impostos, persecucions, càstigs o mandats. Des d'aquest moment, Eramprunyà deixà d'immiscir-se en els afers de Castelldefels.

LA PUGNA ENTRE SANT CUGAT I EL BISBE DE BARCELONA

L'exempció jurisdiccional de Castelldefels, però, no només afectava els senyors laics d'Eramprunyà, sinó que també afectava al bisbe de Barcelona.

La Santa Seu havia emès sengles butlles, els anys 1002, 1007, 1023,³ declarant el caràcter «exempt» de les possessions i esglésies del monestir de Sant Cugat, tot i reconeixent l'apropriació del delme feta pel monestir, i prohibint i castigant qualsevol

² Els documents originals d'aquest enfrontament es troben al Cartulari de Sant Cugat, f. 278, doc. 864, f. 390, doc. 1140, f. 279, doc. 865, f. 279, doc. 866, f. 280, doc. 867. i a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, ACA, Monacals, perg. Sant Cugat 407. Foren publicats per José RIUS SERRA (1945).

³ Butlla de 1002, al *Cartulari de Sant Cugat*, José RIUS SERRA (1946), vol. II, doc. 382. Butlla de 1007, al *Cartulari de Sant Cugat*, José RIUS SERRA, vol II, doc. 412, i la butlla papal de 1023, al *Cartulari de Sant Cugat*, José RIUS SERRA (1946), vol. II, doc. 486.

intromissió, ja fos feudal o episcopal, amb una fórmula clara i diàfana: «statuentes apostolica censura sub divini iudicii obestacionibus, et anathematis interdictionibus, ut nulli umquam regum, nulles episcoporum, nullesque hominum cuiuscumque sit dignitatis vel ordinis, audeat moleste causas eiusdem monasterii incumbere, nec homines illorum per ullam causam distringere»; és a dir: «sota judici diví i amb censura apostòlica ens oposem i prohibim, sota anatema, que cap governant, bisbe, ni home qualsevol, sigui dignitat (laica) o ordenat (clergue), gosi provocar raons molestes al monestir, ni atenallí per cap causa els seus homes». Fem notar que la prohibició papal inclou el bisbe.

Castelldefels i les esglésies del monestir «infra terminum de Castrum Erapruniano, ecclesia sancte Marie et s. Petri, cum ipso pugo quod dicunt de Castrum Felix, cum terminis et adiacentiis suis; et ipsum alaudem de Gavano vel de Sales, et ipsum alaudem quod habet de Monte Petroso usque ad mare et usque in flumen Lupricato, cum terminis et aiaentiis suis» és a dir, les esglésies de Santa Maria i Sant Pere, el pujol dit Castelldefels, l'alou de Gavà i el de Sales, i el que hi ha des de Montpedrós fins al mar i al riu Llobregat, amb tots els seus termes i pertinències) s'escapen, doncs, fora de l'abast del bisbe, fora de la institució parroquial. I seguiran així gairebé noranta anys més.

El bisbat no podia tolerar aquesta situació i inicià una pugna amb el monestir per obtenir el control de les seves esglésies: dret de nomenar els rectors, de controlar-ne i castigar-ne el capteniment, de visitar les seves esglésies i de jutjar els conflictes entre rector i parroquians.⁴

Tot i això, a final del segle XI, un aire d'espiritualitat i reforma recorria les esglésies d'Europa, concretat en la reforma gregoriana. I una de les seves conseqüències fou la introducció de control forà sobre Sant Cugat. Per implantar la reforma, Roma posà el monestir sota el control de l'abat del cenobi francès de Thomières,⁵ que, entre altres coses, ni tan sols acceptà reconèixer l'abat elegit pels monjos.⁶

Aquesta situació provocà una revisió de l'exempció de Sant Cugat —i, per tant, també de Castelldefels— de l'església barcelonina. Si, entre els anys 1000 i 1090, Sant Cugat havia protegit la seva independència del bisbat tot acostant-se a Roma, ara, en canvi, intentà protegir-se de la ingerència romana acostant-se a l'episcopat barceloní. Així, a la dècada del 1090, els monjos i el bisbat actuen junts, protegint-se mútuament contra el legat romà.

⁴ Josep Maria MARTÍ BONET (1983-1984), «Los privilegios papales y las parroquias de la diócesis de Barcelona», *Anthologica Annua*, vol. 30-31, p. 298-31

⁵ Paul Fridolin KEHR (1929), «El papat i el Principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó», *Estudis Universitaris Catalans*, vol. XIV, Barcelona 1929, p. 289-323.

⁶ Diversos episodis d'aquests enfrontaments, al *Cartulari de Sant Cugat*, José RIUS SERRA (1946), vol. II, docs. 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745 i 753.

La conclusió d'aquest agitat període és una butlla d'Urbà II de 1098, que confirma les possessions del monestir, però elimina la independència episcopal, obligant l'abat a ser confirmat pel bisbe de Barcelona.⁷ És en aquesta nova etapa de relacions en què cal emmarcar la consagració parroquial de Santa Maria de Castelldefels, gairebé cent anys després dels primers esments sobre l'existència de parròquies a Eramprunyà. Consagració parroquial i «ingerència» episcopal afavorides per la coincidència d'abadiat i episcopat en una mateixa persona: el bisbe-abat Berenguer.

EL TERME PARROQUIAL DE CASTELLDEFELS AL SEGLE XII

La primera delimitació parroquial de Castelldefels es va efectuar entre anys 1099 i 1104, quan el bisbe-abat Berenguer va consagrar l'església de Santa Maria de Castelldefels, «a la diòcesi de Barcelona, dins del terme del castell d'Eramprunyà», tot atorgant-li un terme parroquial propi i separat del de Sant Pere i Sant Miquel d'Eramprunyà. L'acta de consagració designa els límits de la nova parròquia: «ad oriente ipsa rocam quam vocant de Gava, a meridie in litore maris, ad occidentem in ipsa Penela, a circio in ipsa Sentid»;⁸ és a dir, a orient la Roca de Gavà —antiga quadra amb terme propi que s'estenia per l'actual Pla de Queralt—, a migdia el litoral marí, a ponent la Penyella —promontori on hi ha actualment la Torre Barona o de la Guarda—, i al nord la Sentiu. El terme parroquial era definit, doncs, amb els mateixos límits que aleshores tenien les possessions castelldefelenques de Sant Cugat. Diverses dades de coetànies ens permeten confirmar que els actuals barris del Poal i Bellamar no estaven integrats dins d'aquesta parròquia.

La consagració reservava per a la nova parròquia la primícia de tots els fruits i les oblacions dels fidels, que fins aleshores havien estat recaptades directament per al monestir de Sant Cugat. A més, el bisbe de Barcelona i abat de Sant Cugat, amb consell de tots els monjos del monestir, donava per al sosteniment del culte a la naixent parròquia dos masos en propietat. Hi afegia terres, vinyes i propietats a «Bertriges» —es tracta de la Coma Bertiga, a l'actual barri de Montemar. Finalment, el bisbe triava, d'entre els predis de Sant Cugat, una parcel·la, entorn de Santa Maria, formada per la muntanya on s'aixecava l'església i el cementiri, per a que la nova parròquia se'n quedés delme i primícies i hi exercís jurisdicció perpètua. Amb aquesta darrera donació, el bisbe-abat creava una Sagrera, és a dir, un territori sagrat entorn de l'església parroquial, de jurisdicció especial, que gaudia de diverses immunitats, proclamades per les assemblees de Pau i Treva: «que ningú gosi assaltar ni violar les esglésies ni les cases posades dintre un

⁷ *Cartulari de Sant Cugat*, José RIUS SERRA (1946), vol. II, doc. 774.

⁸ Arxiu de la Catedral de Barcelona, *Diversorum C (c), carp. 2, núm. 1*. Reproduït per Ramon ORDEIG MATA (1988), «Inventari de les Actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes, Anys 1101-1125», *Revista Catalana de Teologia*, vol. XIII/2, doc. 284, p. 398-400.

circuit de trenta passes [...] El qui ho fes o ho hagués fet, si no anés a penedir-se'n i a esmenar-ho a plena satisfacció de la santa mare Església [...] en l'espai de tres mesos, sigui excomunicat del cercle de l'Església i de la comunitat dels cristians [...] Si no fan cas de l'excomunió, passats els tres mesos seran condemnats a l'anatema, això és, perduts com Judes traïdor».

Ara bé, a principi del segle XII, un cop allunyat el perill d'ingerència romana a Sant Cugat, els monjos volgueren recuperar l'exempció del bisbat. Pretensions a les quals, lògicament, s'oposà el bisbe de Barcelona. L'abril de 1117 arribà com a mitjancer el cardenal Bossó, enviat papal. Bossó dictaminà contra les pretensions del monestir, que establí que «monachi soli habitantes in ecclesiis redean ad monasterium suum»; és a dir, que els monjos establerts a les esglésies havien, obligatòriament, de tornar al monestir i que les esglésies pròpies del monestir, Castelldefels entre elles, havien d'estar regides per rectors seculars. L'abat de Sant Cugat es reservava el dret de presentar els candidats —dret de patronatge—, però era el bisbe qui nomenava, consagrava i autoritzava els sacerdots de les esglésies del monestir; i el que era més important, conservava el dret a visitar, inspeccionar i castigar, si s'esqueia, aquests rectors.⁹ Aquesta resolució fou confirmada per la butlla de Calixt II de 15 de febrer de 1120.¹⁰

EL TERME DE CASTELLDEFELS EN ÈPOCA DELS SENYORS FEUDALS

La sentència del 1117 obligà els monjos de Sant Cugat a residir al seu monestir i a deixar, per tant, el control directe que fins aleshores exercien a les propietats del cenobi allunyades de la seu central. Aquesta situació obligà a Sant Cugat a encomanar l'administració de les seves terres a la baronia d'Eramprunyà, centrades a Castelldefels, a senyors feudals laics.

Aquests senyors feudals foren els Tició. La família Tició està documentada diverses vegades al llarg del segle XII. El fundador de la nissaga, anomenat, segons els diversos documents, Tició de Feixa, Tició de Gavà o simplement Tició, tenia propietats a Sant Boi de Llobregat (anys 1152 i 1179), Gavà (anys 1145 i 1178), Viladecans (anys 1171 i 1178) i Castelldefels (anys 1157, 1178, 1179, 1181 i 1185), i fou batlle del rei d'Aragó a Viladecans els anys 1144 i 1147. Tició, fill de Berenguer Guillem, es casà probablement dues vegades, primer amb Alamanda —esmentada com a esposa seva l'any 1178— i després amb Maria —esmentada ja l'any 1179—, i tingué, almenys, tres fills ja majors d'edat el 1178: Ramon, Guillem i Berenguer. La seva vida pública,

⁹ Arxiu de la Catedral de Barcelona, ACB, *Libri Antiquitatum*, vol. IV, f. 214, citat per Josep Maria MARTÍ BONET (1983-1984), «Los privilegios papales y las parroquias de la diócesis de Barcelona», *Anthologica Annua*, vol. 30-31, p. 311.

¹⁰ Josep Maria MARTÍ BONET (1983-1984), «Los privilegios papales...», p. 306.

doncs, es degué desenvolupar des del 1144, quan tot just devia d'haver assolit la majoria d'edat, fins després del 1185.

L'any 1144,¹¹ Tició ja era batlle reial a Eramprunyà; és a dir, era l'encarregat de cobrar i vetllar pels interessos que el rei mantenia al terme d'Eramprunyà. L'any 1178,¹² l'abat de Sant Cugat li atorgà la senyoria de Castelldefels, amb dret hereditari.

A Tició el succeïren el seu fill Berenguer Tició —a qui, entre 1223 i 1234, Sant Cugat segrestà el feu de Castelldefels, que fou donat vitaliciament a Berenguer Gerart—, el seu net Ferrer Garí, àlies Tició, —esmentat l'any 1286— i el fill d'aquest, Ferrer Tició, àlies Garí —esmentat l'any 1293. La vídua d'aquest darrer, Maria, vengué Castelldefels a Berenguer de Relat l'any 1340. A aquest el succeí Isabel, filla seva, casada amb Gispert de Guimerà, àlies Relat. Els anys de 1360 a 1378 és senyor de Castelldefels el fill d'ambdós, Berenguer de Relat, àlies Guimerà, l'any 1394 el seu hereu, Bernat de Relat, i el 1410 Gispert de Relat, àlies Guimerà, el darrer dels senyors privatis de Castelldefels. Aquest darrer, l'any 1427, arran d'una sentència de la cúria reial, es va veure obligat a vendre a Lluís Marc, senyor d'Eramprunyà, el feu que per Sant Cugat tenia a Castelldefels.¹³

Durant aquests gairebé 250 anys, els termes de Castelldefels no tingueren variació. Així, els actuals barris del Castell, Vista Alegre, Montmar i Centre formaven part dels dominis del senyor de Castelldefels. Igualment, la parròquia de Santa Maria comprenia aquestes terres. Cal fer notar, tot i això, que l'espai de la Sagrera —és a dir, el tros de muntanya immediat a l'església de Santa Maria i el cementiri— i els masos que l'any 1100 foren posats sota senyoriu directe de la parròquia, no foren donats al senyor de Castelldefels. Així, per exemple, al fogotament de 1378 podem veure que el rector de Castelldefels tenia la propietat de 5 masos, situats dins la parròquia, mentre que Berenguer de Relat era senyor d'uns altres 26.

Per altra banda, els actuals barris del Poal i Bellamar seguien sota senyoria i jurisdicció dels senyors d'Eramprunyà. Així, per exemple, el 7 de febrer de 1256, el castlà d'Eramprunyà, Guillem de Terrassa, i la seva muller Berengueta, van donar uns terrenys anomenats Terrasel, al terme d'Eramprunyà, per construir-hi una església i convent dedicat a Sant Salvador. La fundació no prosperà i el 6 d'octubre de 1264 van haver-hi d'establir Guillem Goguer, per tal que es fes càrrec de la capella, la qual cosa originà l'actual masia de can Vinyes —abans Sant Salvador dels Arenys—,¹⁴ al barri de Bellamar.

¹¹ ACA, pergami de Ramon Berenguer IV, núm. 167, citat per Pròsper BOFARULL MASCARÓ (1849), *Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, vol. 4, p. 92.

¹² José RIUS SERRA (1947), *Cartulari de Sant Cugat*, Barcelona, vol. 3, doc. 1117, p. 270-271.

¹³ Pere CATALÀ i Miquel BRASSÓ (1990), *Els castells catalans*, vol. I, Ed. Dalmau, Barcelona, p. 343-344.

¹⁴ ACA, Fons de Montalegre, perg. núm. 98 i 129, citat per Francisco de BOFARULL, (1911), *El castillo y la baronía de Aramprunyá*, Barcelona, Impr. Enrich y Cia, p. 51

Més dades d'aquestes terres, mantingudes sota el senyoriu i la parròquia d'Eramprunyà, les tenim al fogatjament de 1378, que fa referència a dos «focs qui son de Sent Miquel de Alaprunya e son del dit castell de felchs», esment probable de les dues masies —l'actual de can Vinyes i alguna de veïna— situades prop de Castelldefels, sota el domini d'Eramprunyà.

Una nova referència la trobem l'any 1391, quan el senyor d'Eramprunyà Jaume Marc II portà a terme una àmplia operació d'establiments de terres, per tal de redistribuir un poblament afectat greument per la pesta negra.¹⁵ En aquesta ocasió, l'11 de març de 1391, Jaume Marc estableix a Arnau Pujols un mas anomenat mas Pujols —que el 1587 era propietat de Gaspar Valls, amb 18 mujades de terra—, que antigament hom anomenava mas del Pi, a Castelldefels, al lloc anomenat els Pujols, que limita a orient amb un torrent, a migdia amb l'estrada o camí ral, a occident amb l'honor d'en Vilar —que potser fa referència al Vilar d'Esperan, esmentat el segle XII, i que situem prop de l'actual Port Ginesta, a les Botigues de Sitges— i al nord amb el mateix honor d'en Vilar.¹⁶ Un altre establiment en aquesta zona està datat el primer d'abril, quan Pere Parellada de Castelldefels rep el mas anomenat Barceló —l'actual can Vinyes, que el 1587 ja era propietat de Pere Joan Vinyes—, que limita a llevant amb un pujol anomenat Jaubert —potser el pujol on hi ha la Torre Moruna—, a migdia amb el camí ral, a ponent amb el puig Pinell i al nord amb el puig Sedal.¹⁷ Per acabar, farem referència a l'establiment més curiós d'aquesta tongada: el 10 de gener de l'any 1399, Jaume Marc establí a Guillem Costa, mestre de cases de Barcelona, «tota illa cova de las arens», que limitava a llevant amb Arnau Ferrer, a migdia amb el camí que anava fins a l'entrada de la cova, a ponent amb Arnau Pujols i al nord altre cop amb Arnau Ferrer.¹⁸

Queda doncs clar que, en tota l'època medieval, tota l'actual zona de ponent de l'actual terme municipal de Castelldefels no estava sota el domini i jurisdicció del senyor de Castelldefels. Aquest territori, situat entre l'actual Torre de la Guarda (hotel Jaume I) i el terme de les Botigues de Sitges, no era altra cosa que la façana marítima dels senyors d'Eramprunyà.

LA UNIFICACIÓ DELS TERMES SENYORIALS

El 1427, el senyor d'Eramprunyà Lluís Marc comprà el senyoriu de Castelldefels. Aleshores, sota un únic senyor, es pogueren unificar les dues zones, donant lloc, més o menys, a l'actual terme municipal de Castelldefels. Fou també aleshores quan la

¹⁵ Josep CAMPANY GUILLOT (1999), «Pagesos i senyors a Eramprunyà (1323-1460)», *Materials del Baix Llobregat*, núm. 5, p. 105-121.

¹⁶ Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, notari F. Fuster, 59/15, *Manual d'establiments de Jaume Marc, 1390-1399*, f. 29r-30r.

¹⁷ Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, notari F. Fuster, 59/15..., f. 30r-21v.

¹⁸ Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, notari F. Fuster, 59/15..., f. 173r.

parròquia va ampliar el seu terme, abastant totes les terres fins al Garraf. Això ho sabem a partir de les visites pastorals,¹⁹ que ja el 1508 inclouen també la capella de Sant Salvador dels Arenys dins la parròquia. D'aquesta manera, hi havia un fet pràctic: el culte parroquial, la seva administració, la compra d'objectes sagrats, la celebració de les festes, teixien tot un seguit de relacions interpersonals entre els castel·ldefelencs d'aleshores, que passaven per sobre les divisions i jurisdiccions feudals i que prengueren rellevància a l'hora de definir el marc territorial de la col·lectivitat.

Així, els primers documents referents a les assemblees de veïns que, sota la presidència del batlle senyorial, es reunien per tractar els afers col·lectius, prenen com a marc territorial la parròquia. I en aquest sentit és rellevant assenyalar que l'any 1480 es documenta el primer nomenament d'un batlle exclusiu per a tots els habitants de la parròquia de Castelldefels.²⁰

LES BOTIGUES DE SITGES

Hem vist en capítols precedents que la configuració bàsica de l'actual terme municipal de Castelldefels, és a dir, la unificació de les jurisdiccions est —depenent del monestir de Sant Cugat— i oest —depenent directament d'Eramprunyà— es va produir al segle xv. Això explica que el terme arribi fins al turó de la Cova Fumada, però no més enllà, perquè, en aquella època, l'actual enclavament de les Botigues de Sitges ja no formava part d'Eramprunyà, sinó que pertanyia al monestir de Sant Vicenç de Garraf, i amb ell passà a Sitges, cent anys abans que es conformés l'actual terme de Castelldefels.

El primer esment a l'església de Sant Vicenç és en un document de l'any 994, pel qual Guillem de Sant Martí cedeix a la Seu de Barcelona els seus drets a les esglésies de Sant Boi, Eramprunyà i Sant Vicenç.²¹ La següent referència ja és del 1068.²² Més tard, el 17 de setembre de 1159, el senyor d'Eramprunyà Guillem de Sant Martí, la seva esposa Beatriu de Montcada i el seu fill Guillem donaren un lot de terrenys a l'església de Sant Vicenç. El següent document és del 22 de setembre de 1163, pel qual Alfons I, rei d'Aragó i comte de Barcelona, donà a Sant Vicenç una coma per tal que hi fos edificada una basílica o convent que seguís la regla de Sant Agustí. Hom delimità les afrontacions de les terres del monestir, que per la part de llevant acabaven

¹⁹ Josep MAS DOMÈNECH (1906), *Notes històriques del bisbat de Barcelona*, vol. ix, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 3-089/5D49, ms. B-230, f. 185.

²⁰ Neus LORENZO GALÉS (1989), *Entre mar i muntanya. Breu història de la parròquia i vila de Castelldefels*, Castelldefels, Ajuntament, p. 60.

²¹ Àngel FÀBREGA (1995), *Diplomatari de la Catedral de Barcelona / documents dels anys 884-1260. Vol. I (844-1000)*. Barcelona, Capitulum Almae sedis Barcinonensis, Archivum, volum 1, doc. 253

²² Francisco de BOFARULL (1911), *El castillo y la baronía de Aramprunyá*, Barcelona, Impr. Enrich y Cia. Apèndix 2.

«en Speclunca Cremata et in litore maris».²³ *Expluga Cremata*, en català Cova Fumada, no és altra que la cova que fa actualment de terme entre Castelldefels i les Botigues Sitges i que al segle XII ja s'esmenta com a límit del priorat de Sant Vicenç de Garraf.

Hem d'entendre que aquesta donació és dels drets alodials que corresponen al rei, no pas als drets de propietari útil, que ja foren cedits el 1159 pel senyor d'Eramprunyà, ni dels drets jurisdiccionals, que es reservaria encara la corona fins al segle XIV. El tercer document relacionat amb Sant Vicenç de Garraf és del 25 de juny de 1167.²⁴ És una altra donació, aquest cop efectuada pels castlans d'Eramprunyà, Pere de Santa Oliva i la seva esposa Dolça. L'església de Sant Vicenç rep unes terres amb oliveres i altres arbres a Eramprunyà, al lloc dit Arenes. Els límits de la propietat, d'est a oest, són descrits així: «de Expluga Cremata usque ad torrentem de Valle Mala»; o sia: «de la Cova Fumada al torrent de Vall Mala (possiblement, el torrent d'Aigua Puda)». L'any següent, el 5 de desembre de 1168, un tal Huguet casat amb Arsendis —Pere de Santa Oliva tenia una germana d'igual nom— fa el seu testament i li lliga diversos béns.²⁵ Una nova donació queda enregistrada el 13 de març de 1172,²⁶ data en la qual Guillem de Sant Martí i Beatriu, juntament amb llur fill Guillem i la seva muller Anglesa, donen a l'església de Sant Vicenç el dret que tenen al Camp Gras, situat dins d'Eramprunyà. Finalment, per acabar amb aquestes donacions, el 22 d'abril de 1184,²⁷ un tal Ramon Bremon i la seva esposa Ermessenda fan donació a Sant Vicenç del tros que tenen a Eramprunyà, a la parròquia de Sant Pere i de Sant Miquel, al lloc dit Vilar Desperan. Amb aquest document es tanca el cicle de donacions de terrenys que conformaran el patrimoni de Sant Vicenç de Garraf.

El que cal remarcar és que, des de final del segle XII, les terres de més enllà de la Cova Fumada passen a ser propietat de Sant Vicenç de Garraf. I que la donació reial incloïa tots els delmes, primícies i tots els altres drets usuals que prestaven els homes de Garraf, que queda així constituït fiscalment en terme independent d'Eramprunyà.

²³ L'original és a l'ACA, *Varia 2, Alfonsi I testam. privil. statutorum etc.* (Joan LLOPIS BOFILL, 1980, *Assaig històric sobre la vila de Sitges*, Sitges, Grup d'Estudis Sitgetans, 2a edició facsímil, apèndix 2). Un trasllat és del 21-V-1397 i és l'ACB, 4-78-1 (Josep BAUCCELLS REIG, 1990, *El Garraf i La Pia Almoïna de la Seu de Barcelona: catàleg del fons en pergami de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona* [en endavant PA], Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, doc. 526), l'altre es troba a l'ADB, Caixa 13, núm. 2 (Jesús ALTURO PERUCHO, 1985, *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200: aproximació històrico-lingüística* [en endavant ASA], Barcelona, Fundació Noguera, doc. 366). Per un error d'impremta, aquest es data el 1161 en lloc del 1163.

²⁴ ADB, ASA, doc. 393.

²⁵ ADB, ASA, doc. 401.

²⁶ ADB, ASA, doc. 432.

²⁷ ASA, doc. 513.

A partir del segle XIII no hi ha noves donacions. La documentació coneguda,²⁸ una desena de pergamins, fa referència només a diversos establiments dins de les terres del monestir i a litigis amb els senyors veïns. El fogatjament de 1359 atorgava a la «quadra de Garraf» quatre focs; el de 1365, tres; el de 1385, dos. L'any 1413 hi seguia havent només dos vassalls. A final del segle XVIII, 16 habitants, i cent anys després tenia tres focs. La independència de Garraf respecte del terme d'Eramprunyà es mantenia amb fermesa: el 1342, el rector de Begues i el prior del monestir litigaven pel delme, la tasca i les primícies de Campgràs;²⁹ i el 1390, el prior i Jaume Marc, senyor d'Eramprunyà, pledejaven per determinar la partió dels dos termes, així com els drets de pasturatge que cadascun tenia en terres de l'altre.³⁰ Però malgrat aquests plets, el decandiment del monestir era imparable. El 28 de juliol de 1413 es fa efectiva la permuta entre procuradors de la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona —senyora de Sitges i Campdàsens— i el prior de Sant Vicenç del Garraf. Aquest cedeix a l'Almoïna la quadra de Garraf a canvi de diners.³¹ Poc després, l'Almoïna nomena batlle de Garraf el mateix funcionari que exerceix el càrrec a Sitges.³² El priorat, però, seguí formalment erigit, fins que el 1423 fou agregat al priorat agustinià de Santa Eulàlia del Camp, a Barcelona,³³ data en què desapareix com a entitat pròpia.

Pel que fa al mer i mixt imperi de Garraf, fou cedit a Bernat de Fortià l'any 1385. Recuperat poc després pels reis, l'1 de juny de 1394 fou venut a la Pia Almoïna,³⁴ que en prengué possessió el 13 de juny d'aquell any. L'Almoïna ajuntava així domini alodial i jurisdicció i esdevenia senyora única de les terres a ponent de la Cova Fumada. Senyora també de Sitges i Campdàsens, unificà els tres termes, dotant-los d'un batlle únic i configurant l'actual terme municipal de Sitges, on actualment aquests territoris antigament vinculats a Eramprunyà romanen integrats. És aquest el motiu històric pel qual les Botigues de Sitges no formen part de Castelldefels ni del Baix Llobregat. De fet, les Botigues de Sitges no van ser habitades fins a la segona meitat del segle xx. Fins aleshores eren simplement un espai on feien estada pescadors barracaires de forma provisional i, per tant, quan es va fer la divisió comarcal de 1936 aquest territori era irrellevant.

²⁸ ACB, PA, docs. 526-537.

²⁹ ACB, PA, docs. 530, 531, 533 i 544.

³⁰ ACB, PA, docs. 530, 531, 533 i 544.

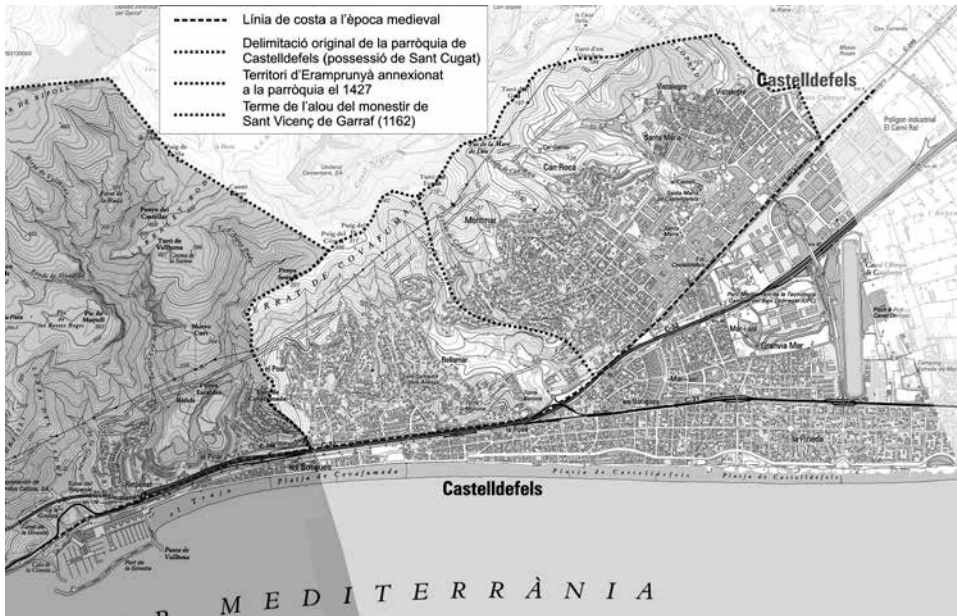
³¹ ACB, PA, doc. 539.

³² ACB, PA, doc. 540.

³³ ADB, ASA, vol 1, p. 137.

³⁴ ACB, PA, doc. 545.

EL CAS DE LES BOTIGUES DE SITGES: UNA IRREGULARITAT D'ORIGEN HISTÒRIC

Formació del terme municipal de Castelldefels a partir de la segregació i annexió d'espais territorials dins del terme original del castell d'Eramprunyà.

CONCLUSIÓ

Vist tot l'exposat fins ara, resulta clar que la delimitació dels termes municipals en aquesta part limítrof del Garraf i el Baix Llobregat és el fruit de diverses vicissituds històriques, que tenen a veure amb la fragmentació jurisdiccional que comportà el feudalisme i la lenta reunificació dels termes, d'acord amb processos històrics lligats tant a l'estructuració eclesiàstica com a l'evolució de les senyories feudals, laiques i religioses.

El cas de les Botigues de Sitges és, doncs, una romanalla medieval, fruit d'uns processos històrics que actualment han quedat superats per la realitat. Malauradament, l'entestament de l'Estat a prohibir les consultes ciutadanes, així com la reticència a rectificar els termes municipals, pot provocar que l'estat disfuncional actual es mantingui, malgrat l'acord polític entre els dos ajuntaments de Castelldefels i Sitges de respectar la voluntat del veïnat d'aquest enclavament.

Les diverses duanes d'una frontera: eth Pònt de Rei (Val d'Aran)

Joan-Ramon González Pérez, Maria José Atienza Averós

INTRODUCCIÓ

Les característiques peculiars del territori aranès, situat al vessant septentrional del Pirineu i capçalera de l'important riu atlàntic que és el Garona, pertanyent plenament a la cultura occitana, però depenent administrativament de la Corona d'Aragó primer i de l'Estat espanyol després, fan de l'atractiu país d'Aran un lloc especial per estudiar les característiques artificials de les fronteres establertes entre els estats, però que sense cap dubte influeixen en els condicionants econòmics i socials que acaben marcant el seu desenvolupament.

Deixant de banda els diversos passos que podem trobar a la muntanya, aptes per als bons coneixedors del territori, cosa que permet el tràfic de mercaderies i de persones que no poden passar fàcilment pels accessos més planers i, per tant, totalment controlats per les respectives policies de cada país, a Aran sols hi ha dos accessos fronterers.

Per una banda pel Pòrt d'eth Portilhon de Bossòst, que comunica la val de Garona i de la Pique, presidida aquesta per la famosa població termal de Banhèras de Luishon (Bagnères-de-Luchon), el qual té una altitud de 1.292 metres, cota relativament baixa pel context que l'envolta, però que pot tenir dificultats de pas segons la climatologia hivernal. L'altre pas és eth Pònt de Rei, situat sobre el Garona, en què cada costat és d'un estat: Espanya/França; d'un territori: Aran/Haute-Garonne; i d'un municipi:

Bausen/Hòs. Aquest pas, situat a uns 570 m d'alçada, permet amb més facilitat el trànsit fronterer i ha esdevingut fins al segle XX l'entrada natural cap a Aran. Fins i tot podríem dir que gairebé l'única de manera planera i practicable pràcticament tot l'any. Aquesta singularitat canviarà a partir de 1924, quan es va fer la carretera pel Port de la Bonaigua a Naut Aran, i del 1948, quan s'obrí el primer túnel de Vielha o dit oficialment d'Alfons XIII, facilitant moltíssim la circulació amb la banda sud del Pirineu, a través del Pallars o de l'Alta Ribagorça, respectivament. Aquest darrer pas compta amb un nou túnel de Vielha o de Joan Carles I, molt més ample i millor dotat de serveis, inaugurat l'any 2007, el qual és la gran porta meridional cap a Aran. Però el pas septentrional principal continua sent l'històric Pont de Rei.

Tot i que el primer nucli habitat és el petit lloc de Pontaut, la primera població important d'Aran que es troba tot passada la frontera és Les. Aquesta situació fronterera va marcar l'evolució del poble, esdevenint durant el primer terç del segle XX una de les primeres localitats de la Val en importància, comptant amb serveis primerencs com hotels, bancs i duanes.

Aquí, precisament, volem dedicar la nostra atenció a la curiosa evolució dels controls duaners que, des de final del segle XIX fins a l'aparició de l'espai Schengen, hi ha hagut. Primer prop d'eth Pònt de Rei, després a la mateixa població de Les, amb dos emplaçaments diferents, i finalment a la població francesa de Melles, a tocar de Fos-Mèles i Hòs, respectivament, en occità.

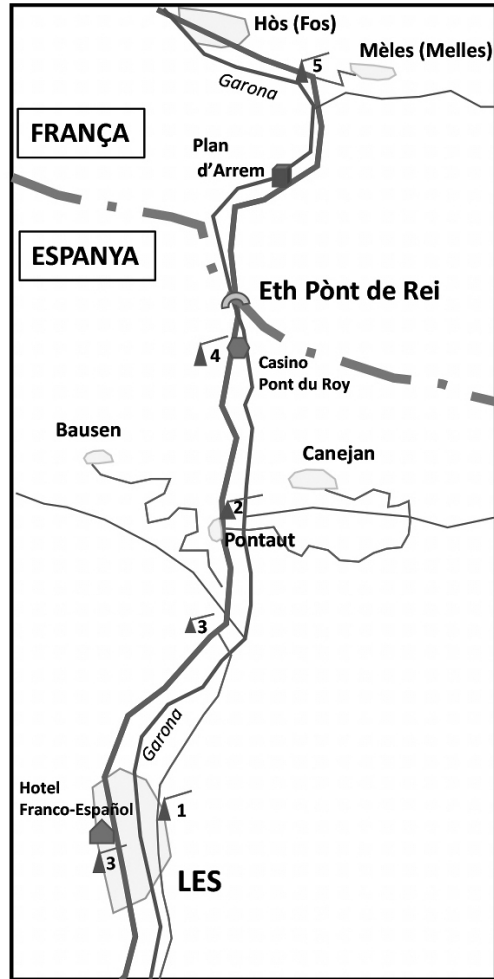
ANTECEDENTS

Cal reconèixer que el pacte entre la gent d'Aran i el rei d'Aragó, pel qual bàsicament es reconeixia que els aranesos podien gaudir del seu país en propietat a canvi d'un impost, el *galin reiau*, una mida de blat a lliurar anualment al monarca, marca l'origen oficial de la personalitat aranesa.¹ El tractat d'Emperança, signat pels aranesos l'any 1130 amb Alfonso el Batallador i ratificat el 1175 per Alfons el Cast, pel qual evitaven caure sota la dependència dels comtes de Comenge. Aquesta dependència política de la Val, situada al nord del Pirineu, respecte al regne existent al sud de la serralada, donava una quasi independència de facto, ja que els passos per les muntanyes més freqüentats, com el port de la Picada, el de Beret-Montgarri, el de Vielha o el de Oelhcrestada, eren normalment impracticables per la neu durant set o vuit mesos l'any. Això feia que la relació habitual dels aranesos amb els veïns septentrionals fos la més habitual, els quals, a més, tenien la mateixa parla i cultura que ells. Aquesta circumstància, singular de dependre políticament d'un regne i pertànyer culturalment a un altre, ha marcat sense cap dubte la singularitat aranesa, la qual ha perviscut fins als nostres dies, amb la reconeixença explícita feta pel Parlament de Catalunya el

¹ <https://ca.wikipedia.org/wiki/Galin_Reiau>.

5 de febrer de 2015 amb la Llei del règim especial d'Aran. Per tant, cal pressuposar que durant bona part de la seva història les fronteres de la corona d'Aragó amb el regne de França eren força permeables.

Probablement, el primer control d'un territori, més que d'una frontera, fou quan es bastí el Castèth Leon en una zona força estratègica, ja que controlava els dos passos més importants cap a l'Aragó, per l'Artiga de Lin cap a la vall de l'Èsera i seguint per Aran amb els passos ja citats. Quan els francesos envaïren Aran l'any 1283, bastiren a es Bordes aquell castell i, probablement, no els preocupava que no fos estrictament a la mateixa frontera, sinó al punt més convenient per a la defensa de la vall i que, com hem dit, esdevenia l'indret on nasqué Castèth Leon. Quan l'any 1313 la Val torna a mans aragoneses, el castell continuarà com el més important de tota la vall, ja que serà la seu dels diferents governadors i representants reials que hi hagué fins el 1719, quan fou destruït definitivament.² No deixa de sorprendre que la situació d'una fortalesa en aquell indret era una mica com renunciar a controlar bé una part de la vall aranesa. Mentre el control era dels francesos la situació del castell era per evitar possibles atacs de tropes que baixessin per les dues valls, però dues terceres parts d'Aran restaven una mica en terra de ningú, mentre que el Baish Aran era a poc a poc més afrancesat; aspecte que passaria a l'inrevés, quan les tropes aragoneses primer i espanyoles després tenien una guarnició en aquest

Croquis planimètric de la situació de les diverses duanes que al llarg dels anys han controlat el pas fronterer d'eth Pònt de Rei, així com dels altres elements relacionats amb l'existència de la línia de separació entre França i Espanya.

² <<http://www.valdaran.com/listing-item/el-casteth-leon/>>.

indret, però ara semblava que les terres de Bossost i Les fossin més fàcilment renunciabls en cas d'un nou atac francès. De fet, tornem a trobar-nos amb una frontera força practicable i que solament era controlat efectivament el pas d'un exèrcit amb intencions poc pacífiques.

Aquesta necessitat de passar la frontera segons les necessitats dels seus veïns, independentment dels avatars bèl·lics, va ser formalment ratificada el 22 d'abril de 1513 amb el tractat de Lies e Patzeries, pel qual tot i que els dos regnes fossin en estat de guerra, la gent d'Aran, de Coseran i de Comenge podia passar amb els ramats amb tota normalitat a l'altre costat de la frontera i tenir els necessaris intercanvis econòmics per viure. El document fou signat en el Plan d'Arrem,³ a poc més d'un quilòmetre del Pònt de Rei, en el terme d'Hòs, on avui es pot veure un monument vora la carretera bastit l'any 2003 per commemorar els 500 anys del conveni que posa de manifest la voluntat de fer força permeable la frontera entre veïns.

1. DUANES

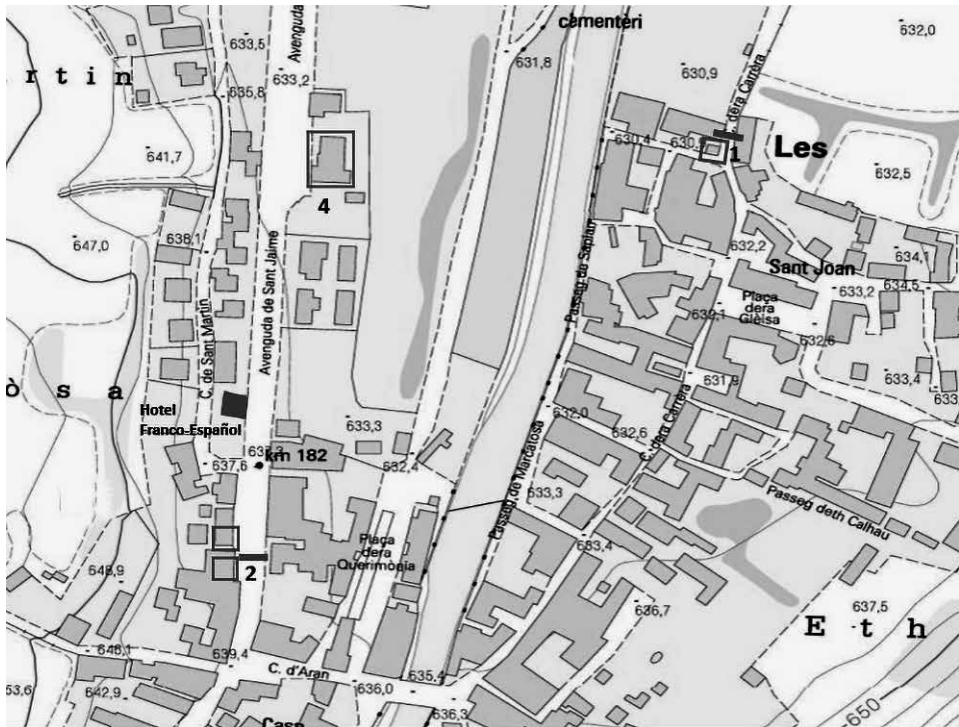
L'aparició d'un control més rígid en la frontera arribarà amb els estats liberals del segle XIX. De totes maneres, en contra de la lògica de posar els controls en els mateixos punts fronterers, veurem com les barreres que impedièn el pas franc als viatgers i les mercaderies se situen no en el mateix Pònt de Rei, per on passa la línia divisòria entre França i Espanya, sinó en la primera població important que hi ha més a prop, com és per la banda espanyola el poble de Les.

Veritablement, la situació d'aquesta població a cinc quilòmetres de la frontera la feia la més idònia per establir el lloc de control o duana, encara que en aquell espai que la separa de França restessin pobles com Canejan i Bausen, a tocar gairebé literalment de la línia fronterera, però situats en sengles valls laterals i a una alçada de 894 i 925 m respectivament; mentre que el Garona corre gairebé a uns tres-cents metres per sota, cosa que fa que Les estigui a 633 m i Pontaut a 611 m, la primera localitat que obligatòriament es troba en passar la frontera o la darrera en el cas de fer el viatge en direcció contrària. Caldria preguntar-se ara per què els controls existents aquí no són suficients, tot estant a quilòmetre i mig de la frontera? Probablement la resposta seria per la comoditat d'estar en una població més gran, cosa que efectivament és Les, i que per tant esdevindrà la població aranesa més fronterera.

Conviure amb una barrera al sortir del poble no era fàcil, ja que les tasques quotidianes d'anar al bosc o a les pastures de la Lana eren sempre controlades. Cal reconèixer que la praxi sempre s'acaba imposant i els guardes, coneixedors habitualment dels moviments quotidians dels seus propis veïns, no posaven cap trava a la lliure circulació, mentre no anessin a França o... tant se val!

³ <https://ca.wikipedia.org/wiki/Tractat_del_Pla_d%27Arrem>.

LES DIVERSES DUANES D'UNA FRONTERA: ETH PÒNT DE REI (VAL D'ARAN)

Detall planimètric de la diacronia dels controls fronterers a la població de Les.

Estat actual de la duana espanyola situada prop d'eth Pònt de Rei (la número 4 en la diacronia duanera).

1.1. Primera duana

Quan Les era solcat de sud a nord pel camí Reiau i tot el poble era a la dreta del Garona, el control era situat a la sortida de la població, en la Carrera, un cop passada l'església i poc abans d'arribar al cementiri, el qual curiosament ja era a l'altra banda de la barrera. Encara es conserva avui aquella primera construcció, convertida en garatge de la veïna casa d'Alonso o de Montoya, com també és coneguda actualment, la qual cosa indica la seva modesta mida. És una edificació solament de planta baixa de forma rectangular, amb alta teulada de pissarra a quatre aigües. La construcció és de pedra i arrebossada exteriorment, mostra a ponent una porteta sota una llucana, mentre que al nord s'obre actualment l'ample accés per als vehicles. Cal pensar que seria la que estaria en ús durant el segle XI i que actualment està força transformada. La barrera era simplement una cadena que creuava el carrer.

1.2. Segona duana

A Pontaut hi ha almenys documentades dues construccions duaneres. La primera és molt senzilla: una petita casa rectangular, amb teulada a dues aigües i porta oberta al sud. Situada justament a tocar la nova carretera, a uns dos metres sobre un mur de pedra seca.

Posteriorment es bastirà en el mateix indret una de planta quadrada, teulada piramidal, porta i finestra en la mateixa posició, però amb un elegant arc carpanell.

1.3. Tercera duana

A principi del segle XX el pont de Les és una realitat, igual que la carretera que puja des de França, però és evident que ho fa per la banda esquerra del Garona, cosa que obliga a passar el control duaner a l'altra banda del riu, on avui hi ha la part nova de l'Hotel Joan Canejan. La carretera, amb l'obertura del pas per la Bonaigua l'any 1924, comença a tenir més trànsit. La barrera ja seria rígida i amb el característic suport que permetia aixecar-la.

Durant aquesta època es basteix la caserna de Pontaut, per aixoplugar els vigilants de la línia fronterera, tant a la muntanya com als controls del fons de la vall. Probablement és en aquest moment que es fan d'altres llocs de control complementaris, com la caseta que hi havia vora el pont de la Lana.

1.4. Quarta duana

Després de la Guerra Civil es projecta una zona d'expansió de Les al voltant de la carretera, pel carrer avui anomenat de Sant Jaume, mitjançant la construcció de diverses cases unifamiliars. La primera d'aquestes serà ocupada per la policia. El trànsit anirà en augment a l'obrir-se el pas pel túnel de Vielha.

Ara ja no hi ha barrera, passant el primer control a la zona propera a Pònt de Rei. Justament passat el pont, a uns 300 m a mà dreta, hi havia una caseta de fusta amb barrera rígida, la qual fou substituïda per una de pedra i fusta actualment ben barrada i que seria abandonada en traslladar tots els controls al punt de la darrera duana, situat a un parell de quilòmetres dins del territori francès.

1.5. Cinquena duana

Sobre els anys setanta es fa l'actual casa comissaria de policia, situada a la dreta del carrer de Sant Jaume, en la zona de Matabós. El control de barrera es trasllada al territori francès. Justament a l'arribar al poble d'Hòs, el primer del costat francès, si bé el lloc es coneix pel nom de Mèles, ja que la duana està a l'extrem sud-oest d'aquest municipi, encara que la població està un quilòmetre més amunt.

Mereix esmentar que les dues casetes de control són al peu del turonet on s'aixeca encara una torre de guaita de planta rectangular, relacionada amb la vigilància durant l'edat mitjana. En aquest cas, el sistema de control correspon a la manera més habitual de fer-lo en el darrer terç del segle xx, consistent en tenir cada país una casa gran per a l'allotjament dels guardes i les oficines i, al costat est, que en aquest cas és per on passava la vella carretera, una caseta metàl·lica amb grans vidres des d'on controlar la característica barrera de fusta plana pintada de blanc i negre.

Esdevé, per tant, un contundent pas fronterer que l'entrada en vigor de l'espai Schengen, a partir de l'any 1995, ha deixat fora d'ús. Curiosament, les construccions espanyoles són totalment abandonades; la caseta, però, està oberta i el terra de fusta mig desmanegat per manca de manteniment. Encara hi ha alguns impresos per sobre les taules i alguna estufa elèctrica; roman també un quadre de la Verge del Pilar a la paret. La casa gran, tot i estar feta amb pedra del país, té una estructura diferent de la francesa. Un relleu del mapa d'Espanya fet amb ciment llueix de manera singular a la part baixa propera a la porta. Les construccions franceses estan millor conservades, la caseta ben tancada i l'edifici principal llueix la bandera i encara té funcionaris.

2. CONSTRUCCIONS DE FRONTERA

Al voltant de les fronteres hi ha tot un món peculiar que viu de la necessitat que tenen els estats moderns de controlar el pas per aquella línia artificial, i de les normatives diferents que hi ha a cada banda per gestionar el pas de mercaderies i els usos socials. També, d'aquells que busquen la manera de transgredir aquelles vigilàncies per gaudir d'avantatges econòmics o simplement de llibertat.

2.1. Pont

La frontera s'estableix en un punt on la Garona s'estreny especialment, en un tram curt però que esdevé una mena de porta natural a la Val d'Aran. Sembla que almenys ja al segle xv Renat I bastí un pont per facilitar el pas per l'indret i, coincidint que cada estrep estaria en un territori diferent, fou allò que en altres llocs s'ha conegut com un autèntic pont internacional. La construcció actualment existent creua perpendicularment el riu i correspon al moment de fer la carretera, a principi del segle xx.

Recentment s'ha fet un nou pont, que creua el riu seguint la direcció recta que porta la carretera, evitant el doble gir de noranta graus del vell pas. Uns metres abans un altre pont també perpendicular creua el riu, per portar a la central elèctrica excavada a la roca que aprofita per darrer cop l'aigua del riu atlàntic per fer la tant preuada energia.

2.2. Fites

La línia acordada entre els dos estats com a límit del seu territori, la que figura marcada als mapes, no té una fàcil transposició al terreny. Probablement l'element més antic i que marca una frontera és la fita encara existent passat el Pont de Rei, a la dreta de la carretera vella, formada per un bloc prismàtic triangular de pedra d'un metre d'alçada; té una cara paral·lela al rocam de la muntanya; la cara nord té la llegenda: FRANCE / LES – 5 KS / BOSSOST – 8 KS / VIELLA – 24 KS / 410; i la sud: ESPAGNE / FOS – 3 KS 860 / ST. BEAT – 10 KS 360 / MARIGNAC – 14 KS 360 / 410. La interpretació és senzilla: la fita està feta per l'Estat francès i és la número 410 de les que deu tenir per tota la frontera; per això posa els noms de cada país en llengua francesa; el vèrtex del prisma estaria sobre la línia fronterera i per això cada cara indica en el país que es troba el lector i les tres poblacions més importants i a la distància que les trobarà quan passi a l'altre costat de la línia.

Mentre el número de fita i el nom del país són de mida gran i amb les lletres o números ben gravades i pintades en blanc, les que indiquen el nom de les poblacions són de traç molt més fi, cosa que fa que sigui difícil de llegir el nom de la població de Les. La resta són més clares i resultat curiós que Bossòst aparegui amb dues esses. La distància a la banda francesa està indicada pels quilòmetres, mesura indicada per una κ que segueix amb un elegant traç corbat a la base, la qual cosa fa pensar que és la fusió de la κ i de la s . Curiosament, mentre que en el costat francès les distàncies són complementades amb els metres que superen de més els quilòmetres, en la banda espanyola són números exactes, segurament per ignorar amb precisió, possiblement el mateix Estat espanyol, les distàncies entre la frontera i cadascuna de les tres poblacions indicades. La fita deu correspondre a la construcció de la carretera, la qual cosa permet datar-la aproximadament a principi del segle xx.

LES DIVERSES DUANES D'UNA FRONTERA: ETH PÒNT DE REI (VAL D'ARAN)

El vell Pònt de Rei bastit a principi del segle XX sobre el Garona. A la dreta, el costat espanyol i a l'esquerra el francès.

Estat actual de la darrera duana que va funcionar fins l'entrada en vigor de l'espai Schengen el 1995, amb les casetes dels controls francès i espanyol. Està situada en el terme de Melles, a l'entrada de la població d'Hòs (la número 5 en la diacronia duanera).

Avui dia, a un parell de metres cap al sud, hi ha una nova fita formada per un paral·lelepípede de ciment, d'uns 40 cm d'alçada, que en la cara sud té: el número 7 / FRONTERA / —fletxa a l'esquerra— / FRONTIERE; en la cara superior hi posa: 31,82 m, dins d'una fletxa que assenyalava cap a l'oest. Al mig del pont hi ha, a cada costat, sengles bases troncopiramidals fetes de ciment amb un forat cilíndric al mig, adequat per posar el pal de la bandera; la cara que dona a la carretera diu: RN 125 / N67008 / Pont du Roy Fos BA. Al costat sud hi ha una placa de bronze encastada que hi diu FRANCE; i a la contrària una altra que hi diu ESPAGNE. Novament tornem a tenir els noms en francès. Al peu sud de la fita occidental, hi ha a poca distància del terra un cercle de bronze amb el rètol ESPAÑA/FRANCE ben llegibles des de la banda francesa. En la contrària, sobre una base troncocònica, hi ha una placa amb la mateixa retolació però de mida més gran i separada per un angle, tenint en aquest cas els noms girats per llegir-los segons en el costat que estiguin. No deixa de ser interessant aquesta tipologia de fites existent en aquest punt, que es mereix un estudi més detallat que l'aquí presentat.

2.3. Casino

Uns 300 metres abans d'arribar a la frontera es va bastir un petit casino entre la carretera i el riu, amb un bonic jardí davant de la façana que s'obria al sud, on encara veiem una bonica font de quatre pisos en el pilar central i la bassa de dos metres de diàmetre, feta de petita rocalla.

L'edifici és una construcció rectangular de planta baixa i sota coberta, amb teulada a dos vessants, amb un elegant peto, als extrems est i oest. Un cavallet metàl·lic amb una bonica cresteria remata l'edifici. Al mig, una mena de gran gablet centrat sobre la porta dona prestància a la façana, formant una mena de frontó on destaquen dos grans *lauburus* pintats en vermell, que ressalten en la façana tota arrebossada i pintada de blanc, formant grans superfícies d'acabat rugós. Sota es veu el gran rètol semillegible: CASINO DU PONT DU ROY. La llengua emprada no amaga qui eren els propietaris i, sobretot, els potencials usuaris, que aprofitaven la legislació més tolerant amb el joc existent en aquesta banda de la frontera. Un porxo de fusta, amb elements artísticament posats, cobria la porta d'entrada de doble fulla i discretament treballada. Al costat dret hi havia una petita font adossada a la paret també de rocalla. Darrere l'edifici principal hi ha dues construccions més, una de petita que correspon als serveis del lloc, i una altra molt gran, feta tota de fusta, que correspon a un magatzem amb petita oficina, avui en estat força precari de conservació.

Relacionat amb els banys de Les però aprofitant la situació frontera, també existí al mateix poble un altre casino. En ell es jugava i també es podia gaudir de les comoditats d'una habitació per descansar i esplaiar-se amb companyia femenina.

2.4. Hotel

A l'entrada del poble de Les trobem encara l'hotel FRANCO-ESPAÑOL, un autèntic hotel de frontera, el qual data de 1912 i és el primer bastit a Aran per donar servei als viatgers, que ja empraven la nova carretera per endinsar-se a la Val.

Es tracta d'un construcció de planta baixa, dos pisos, sota coberta i semisoterrani, amb deu habitacions i dos menjadors. Aviat va resultar petit i es va bastir un annex, on poder deixar tant els carruatges com ja els vehicles a motor, mentre que a la part alta deu habitacions més completaven l'oferta hostatgera.

Pot ser interessant recordar que la proximitat de la duana en els moments que era al mateix Les feia que, per arribar a l'hotel des del sud, calgués passar el control policial. Tanmateix, l'establiment era un lloc agradable, on els intrèpids forasters que passaven la frontera fa cosa d'un segle trobaven un instal·lació moderna, tot just creuada la frontera.⁴

3. GENT

L'existència d'una frontera porta a trobar una sèrie de persones força variada, mentre que els pobles de més a l'interior pràcticament no veien mai un foraster i els veïns eren els de «tota la vida».

En una frontera tenim: viatgers, clandestins, guàrdies, migrants, turistes i invasors.

3.1. Viatgers

Hi ha aquells que ho són per raons principalment econòmiques i de vegades socials; no hem d'oblidar que la permeabilitat habitual de la frontera ocasionava lligams familiars entre els pobles d'un costat i de l'altre. I, també, a poc a poc trobarem que apareix el fenomen dels que viatgen per gust, primer els que prenen banys, després els excursionistes i finalment els turistes actuals.

Aquí podríem afegir aquells que passaven la frontera per gaudir de les diferències legislatives de l'altre costat, com és el cas dels jugadors, amb estades curtes i sense allunyar-se del lloc on anaven a practicar l'activat lúdica.

Igualment, aquells que per curiositat passaven la frontera per satisfer la curiositat de ser en un país «exòtic» i gaudir d'atractius com els gastronòmics en concret. Aquest és el cas, per exemple, dels oficials alemanys que durant la Segona Guerra Mundial feien visites a l'hotel Franco Español per gaudir de la seva reputada cuina.

⁴ Maria José ATIENZA AVERÓS, i Joan-Ramon GONZÁLEZ PÉREZ (2017), «Un hotel a la frontera: el Franco-Español de Les (Vall d'Aran)», 3r Congrés d'Història dels Pirineus, la Seu d'Urgell - Andorra, UNED / Institut d'Estudis Andorrans (en premsa).

3.2. Clandestins

Les fronteres tenen els seus secrets i el fet de posar barreres per passar-les origina que apareguin els transgressors.

En un primer grup estarien els contrabandistes, aquells que es guanyen uns diners per portar d'un costat a l'altre productes que, per la diferència d'impostos existent entre un país i l'altre, fan rendible la passada clandestina. Són autèntics coneixedors del terreny i de tots els paranys de la frontera, persones que també seran emprades pels pertanyents al grup següent.

Un segon grup són els fugitius per qüestions polítiques. En la frontera de Les passaren persones pertanyents a un bàndol diferent durant la Guerra Civil espanyola. Primer gent partidària de l'alçament franquista fugint del territori republicà, després els republicans que, veient perduda la guerra, marxaven cap a França.

Darrerament s'està coneixent una realitat silenciada, com és el pas de molts jueus que aconseguiren salvar les seves vides creuant la línia fronterera fugint de l'horror nazi.⁵

3.3. Guàrdies

Les fronteres han d'estar convenientment vigilades, i això farà que cada país posi la seva policia especialitzada en assegurar la integritat dels seus límits territorials i, sobretot, en evitar el pas de clandestins i estraperlistes. La Gendarmeria francesa desenvolupà aquest paper, al nord, mentre que al sud els carrabiners, abans, i ara la Policia Nacional, amb el suport de la Guàrdia Civil.

L'arribada d'aquestes persones, normalment pel fet de venir a passar llargues temporades, comporta que vinguin amb les seves famílies i això canvia completament les relacions socials dels pobles de frontera.

3.4. Migrants

L'atractiu de trobar treball, ja sigui en les mines, en les hidroelèctriques, en els serveis administratius o en les delegacions bancàries, ja sigui per la circumstància que les fonts d'explotació dels recursos naturals es trobin prop de la frontera o per ser un punt important en l'economia de la zona, origina l'efecte crida que fa que molts forans vinguin a desenvolupar la seva tasca laboral. Normalment són gent jove que acaben confraternitzant amb els nadius i porten a la formació de matrimonis mixtos que afavoreixen la barreja de costums, aspecte característic de les fronteres.

⁵ Josep CALVET [et al.] (2016), *Perseguits i Salvats. El Pirineu de Lleida: camins de llibertat i memòria del poble jueu*, IEL - Diputació de Lleida, Lleida.

3.5. Turistes

Darrerament el moviment de persones més important correspon al món del turisme, ja sigui d'aquells que venen a gaudir d'una esplendorosa natura, d'un patrimoni interessant o d'unes festes singulars. Evidentment entren per qualsevol dels accessos avui existents i el de Pont de Rei segueix sent un porta atractiva; tot i que si els que venen ho fan des del sud, sobretot a gaudir de la neu, difícilment arriben a les poblacions del Baish Aran. Són gent que poden venir de qualsevol racó de l'Estat espanyol: l'efecte reclam de Baqueira continua sent el gran motor de l'economia aranesa.⁶ Mentre que les persones que passen amb més assiduitat la línia fronterera són les que provenen de les poblacions franceses més properes; ja que, encara que ancestralment són també de cultura occitana, venen més a gaudir d'unes hores en «l'exòtic» país meridional o sobretot a adquirir productes a uns preus més assequibles, com passa per exemple amb la benzina o sobretot el tabac, un dels negocis més destacats de Les, al qual segueix el món de la restauració i de l'hostaleria.

3.6. Invasors

Al llarg de la història totes les fronteres han estat violades per exèrcits invasors, provenint dels països veïns, amb la finalitat de conquerir nous territoris. En el cas d'Aran tenim les invasions franceses, especialment la de 1283 que ocasionà que la Val romangués en mans gavatxes durant trenta anys. Després hi haurà les de la Guerra dels Segadors i de la Guerra de Successió. La de la Quàdruple Aliança l'any 1719 fou especialment destructiva. Però la del maquis de l'octubre de 1944, per intentar derrocar el règim de Franco, és la darrera, tan èpica com efímera. No deixa de ser curiós que la poc estudiada línia P va respectar Aran; els nius de metralladores més propers són a la boca sud del túnel de Vielha. Sembla que el dictador no estimava especialment la Val...

CONCLUSIÓ

Quan un territori és recorregut per una frontera no hi ha dubte que influeix en la idiosincràsia de la gent que hi viu, així com deixa senyals evidents en el mateix paisatge. Aquesta línia artificial ocasiona uns canvis en la vida quotidiana que seran més o menys grans segons la facilitat o dificultat de poder-la creuar. L'aparició dels estats liberals accentua la necessitat de controlar molt bé les línies separadores de cada sobirania i això origina l'aparició del fenomen de les duanes, les quals es mouen, atansant-se o allunyant-se, segons els criteris polítics de cada moment. Origenen comportaments

⁶ Maria José ATIENZA AVERÓS i Joan-Ramon GONZÁLEZ PÉREZ (2018), «Dels balnearis als primers hotels en els inicis del turisme a l'Aran. El cas de Les», *IBIX*, 2a època, núm. 10, 253-267. ISSN: 1696-1250; e-ISSN. 2339-9724.

curiosos, construccions especials i canvis socials que, gràcies a la frontera, han fet possible que aquelles localitats afectades siguin el que són avui dia.

El poble de Les, en el límit nord del territori espanyol, esdevé un cas paradigmàtic, amb les seves peculiaritats. Totalment vinculat al pas fronterer de Pont de Rei, ens permet comprovar com la capritxosa instal·lació dels controls duaners ha estat d'atansament o d'allunyament a la frontera segons els moments. Resten encara força testimonis físics d'aquells llocs de vigilància, si bé d'altres han desaparegut i solament en tenim constància gràfica, amb imatges força curioses de vegades.

La importància demogràfica de la població de Les està totalment relacionada amb la línia divisòria propera i en funció de la importància que ha tingut la frontera al llarg del temps. Val la pena recordar que durant la primera meitat del segle xx la porta d'accés habitual era Pont de Rei, a més pas únic fins el 1924 i sempre el més còmode fins a la posada en funcionament del túnel de Vielha. Aquest fet és clau per a la història de la Val, ja que, juntament amb l'aparició del fenomen de la neu, farà decantar el pes de l'activitat econòmica del Baish cap al Naut Aran, sobretot a partir de la dècada dels seixanta.

Tot i que avui el pas per la frontera és totalment anecdòtic, resten senyals i construccions de quan no era tan senzill travessar-la. Els controls que aleatòriament fan la Guàrdia Civil o la Policia Nacional, tant en les rotondes d'entrada a Les o a Bossòst com en la de Pont d'Arròs, són el testimoni de què encara ens trobem prop d'una línia artificial que separa dos estats, però que a poc a poc la gent va oblidant, tot i que encara no podem ignorar, com sí que fan els ossos nouvinguts.

El vell Pont de Rei resta com un testimoni del seu paper clau en facilitar el pas de França a Espanya o a l'inrevés. Tot i que el creuava al bell mig una línia blanca, mai ha estat barrera, ja que els controls s'han anant posant tant una banda com a l'altra, a més sempre a una distància notable de l'estructura de pedra que Mateu Janés i Durán lloà encertadament:⁷

*Tu, Pont de Rei, avui m'encises.
Pont d'un sol ull, escamarleges,
peu aquí i peu allà, rejuntes
el bon sentir de dues Terres.*

⁷ Mateu JANÉS DURAN (1996), *De sobirans indrets*, Comissió Cívica i Ajuntament. Molins de Rei, p. 65.

Fronteres autonòmiques i fronteres d'estat. Una comparativa dels usos polítics i de les realitats socials dels darrers quaranta anys

Oscar Jané

Professor agregat, UAB; Centre d'Estudis Ribagorçans, Mirmanda

Coneixedor involuntari de diversos territoris de *frontera*, al llarg dels anys he acumulat una certa observació dels desequilibris en molts i diversos aspectes, i més a nivell comparatiu, que m'han dut a veure que sovint els «fossars» entre fronteres «autonòmiques» podien ser més profunds que els «estatals». Això trencaria amb els tòpics de les fronteres físiques com a «reals», interioritzades o assumides. Tanmateix, les percepcions personals poden ser esbiaixades i és imprescindible analitzar-ne dos aspectes fonamentals: les realitats a partir de dades i anàlisis i, també, la realitat de les percepcions dels individus que tot sovint no es corresponen, precisament, amb cap realitat. I a tot això, seria bo esbrinar de quina manera s'han comportat les administracions per pal·liar o incentivar tot això. El text es mou entre l'anàlisi i l'assaig, amb una clara voluntat d'obrir debat, una reflexió en veu alta. És una crida a abandonar les visions estrictament estatals i físicament polítiques en allò que té a veure amb les realitats socials.

Amb la creació de les autonomies a Espanya (1978-1981), es podia pensar que la força d'aquestes permetria una òptima col·laboració entre comunitats. O en tot cas, aquesta és la interpretació optimista de la qüestió, si sabem que la mateixa Constitució espanyola plantejà d'entrada traves a certs acords autonòmics, especialment entre Catalunya i el País Valencià, per exemple, a escala econòmica o cultural, és a dir,

política.¹ I així doncs, l'observació de la realitat ens porta a veure i entendre com l'accés a major poder polític i econòmic d'alguns territoris ha engrandit les distàncies entre espais veïns i tradicionalment homogenis. En canvi, i per la pressió de les polítiques europees portades a terme fins no fa gaire, les fronteres d'estat han hagut de rebaixar el seu pes i provocar col·laboracions, a voltes no gens fàcils tot i les similituds culturals, entre banda i banda. En aquesta aportació ens centrarem en la comparativa dels casos de, per una banda, Catalunya i Aragó en alguna de les seves zones i, per una altra banda, l'espai transfronterer d'estats com Espanya i França a Catalunya, és a dir, l'espai de la Catalunya del nord/Rosselló —dit altrament, el nord de Catalunya— o bé la Cerdanya.

1. DECISIONS POLÍTIQUES

1.1. Els camins enduridors

L'autonomisme com a model ha actuat de manera fictícia en relació amb aquells territoris que, en principi, havien de recuperar el poder i l'autonomia perduda el 1939 després del cop d'estat franquista. En realitat, aquesta ficció ha anat més enllà per convertir-se en un instrument de poder real per a aquells territoris que naixien o es dibuixaven del no-res, o bé no havien assolit mai o des de feia segles cap adquisició de poder i autogovern. I, per tant, no ens ha d'estranyar que si a escala local, regional o com es prefereixi dir, s'atorga i es delega poder —econòmic i polític—, les institucions voldran gestionar-lo de manera òptima. Tot sovint, això passa per una autogestió rica i honesta, si bé no sempre és el cas, i sempre és més senzill obtenir un reconeixement de poder a partir d'una redefinició de la identitat col·lectiva sobre la qual aquestes «noves» institucions governen. En aquest sentit, més poder, més voluntat de decisió, més capacitat de control, significa que cal una assumpció dels límits tant territorials com socials i de referenciació. I de quina manera es pot fer? La contraidentitat acostuma a ser un bon instrument: cal «allunyar» de l'altre (el veí), cal crear diferències, etc. Ja siguin de llengua, de tradicions, de costums. Un fet tan comú a escala dels estats d'Europa i que ha trobat un repetidor en alguns dels espais de frontera de les autonomies d'Espanya, per totes bandes. Cal fer que els habitants es moguin i actuïn pel bé del *seu* territori, cal que s'hi identifiquin, que emprin serveis (bàsics) del mateix territori. I per això cal que la xarxa de comunicacions hi estigui degudament enfocada. I per què no, cal que sorgeixin conflictes estèrils però de gran impacte mediàtic que enfronti poblacions que, fins llavors, havien compartit el gust per l'art, el territori, la cultura, sense cap plantejament previ.

¹ Vegeu en aquest sentit el suggeridor article d'Antoni ABAT (2013), «Clàusules constitucionals contra els Països Catalans», *Mirmanda*, 8, p. 24-29.

1.1.1. Els serveis bàsics

Un dels temes principals que serveixen per marcar espais de poder i de control té a veure amb els serveis bàsics. A quina escola han d'anar els infants? A quin hospital s'han de traslladar els malalts? Com es fa la tria? Durant anys, hi ha hagut un ús obligat-interessat-necessari dels serveis per part dels habitants dels espais fronterers, sobretot aquells situats entre Catalunya i Aragó, per exemple. Però allò que abans era un fet «normal» —anar a l'institut al Pont de Suert, tot essent d'Areny de Noguera— o bé anar a l'hospital a Tremp, a Vielha, i sobretot, a Lleida, tot i ser de l'altra banda de la «ratlla fronterera», ha anat fent-se més complicat. Han estat diverses les queixes que s'han elevat, però el pes i el nombre d'aquestes és molt petita, donada la despoblació de la zona. I tot i que aparentment s'han portat a terme acords, la realitat acostuma a ser una altra.

En un article publicat el 2011, Carles Barrull explica com el fet de dir que «Catalunya expulsa els pacients de l'Aragó és molt demagògic, a més de fals», però que el que sí que passa és que

Catalunya accepta els pacients a les urgències dels CAP i dels hospitals, però no per a tractaments continuats, que diuen que es realitzin als hospitals d'Aragó. Abans d'aplicar aquest protocol a Catalunya, els hospitals aragonesos (Barbastre) ja van fer el mateix amb gent nascuda a l'Aragó que va emigrar a Catalunya i que a l'Aragó hi passa les vacances d'estiu, en aplicació de tractaments llargs.²

De fet, aquests acords existeixen, com demostren els acords entre el govern socialista de Marcelino Iglesias i diversos ens comarcals —com ara l'Aran o la Ribagorça—,³ però la realitat porta a veure com, tal i com es deia més amunt, pacients de llarga durada es veuen obligats a desplaçar-se a Barbastre o bé a Osca amb serveis més reduïts, o fins i tot a Saragossa, en lloc de poder anar a Lleida, per exemple. I és que aquest és un fet que preocupa de fa temps les poblacions de la franja. L'agrupament d'alcaldes que de manera recurrent demanen una solució al tema no fa més que evidenciar que, tot i els acords que existeixen i es reiteren, les derivacions que es fan tant a Lleida cap a l'Aragó com a l'inrevés persisteixen. Marcel Pena explicava per Ràdio Terra el 2015 com:

[...] una quarantena d'alcaldes de la Franja de Ponent han reclamat que els veïns d'aquesta zona fronterera puguin continuar rebent atenció mèdica a Catalunya, com fins ara. I recorden que fins el 2015 està vigent un conveni en aquest sentit entre Aragó i Cata-

² Carles BARRULL (2011), «La Sanitat a l'Aragó i a Catalunya», *La Franja. Actualitat sobre la franja de ponent*, en línia a <<http://www.lafranja.net/?p=7829>> (vist el setembre de 2018).

³ «Firma con el valle de Arán para acudir al hospital de Vielha», 23 d'agost de 2008, en línia a <https://www.elperiodicodearagon.com/noticias/aragon/firma-valle-aran-acudir-hospital-vielha_434996.html> (vist l'octubre de 2018); «Las poblaciones de la franja de Aragón tienen garantizada la asistencia sanitaria desde el Hospital Arnau i Vilanova de Lleida», *La Franja. Actualitat sobre la franja de ponent*, en línia a <<http://www.lafranja.net/?p=20185>> (vist l'octubre de 2018).

lunya. Els últims mesos nombrosos veïns s'han queixat que, després de la primera visita, els metges lleidatans els remeten a Barbastre. El motiu és un protocol nou de l'Hospital Arnau de Vilanova, de Lleida, que deriva als respectius hospitals de procedència els pacients d'urgències que no requereixen ingrés.⁴

En definitiva, la solució que troben molts habitants de la Franja és tan simple com empadronar-se a casa de familiars o de la manera que poden a terres oficialment catalanes. Àlvar Llobet explicava que «entre el 10 i el 15% de ciutadans de diversos municipis de la Franja de Ponent s'empadronen en localitats lleidatanes per por a no ser tractats a l'Arnau de Vilanova». De fet, si aquests acords es mantenien era gràcies a un fons de cohesió que anava a desaparèixer.⁵

Però si hi ha una qüestió fonamental que preocupa els habitants d'aquest espai frontera, és el de les urgències sanitàries. És una realitat deficitària per a les poblacions d'ambdues bandes. Només cal seguir les queixes i manifestacions dels mateixos habitants de l'Alta Ribagorça davant la manca d'efectius d'urgències —ambulàncies, etc.. Tanmateix, els problemes sorgeixen també en el moment del seu ús i de saber cap a on han d'anar les ambulàncies o quin ús en poden fer. És quelcom evident davant la multitud d'accidents de la N-230, quan les ambulàncies aragoneses, per exemple, es troben davant el dubte d'anar a algun hospital de referència important com l'Arnau de Vilanova, d'Aran o de Tremp, quan hi ha urgència. En aquest sentit, segueixen arribant les veus davant la necessitat d'uns acords que, quaranta anys després de la tria de la Constitució espanyola, són cada vegada més necessaris i més difícils d'assolir. Aquest nou conveni específic, que s'emmarca en el conveni marc subscrit l'any 2005 entre els governs català i aragonès, concreta les formes i vies de comunicació i coordinació entre el 061 CatSalut Respon i el SEM, d'una banda, i el 061 Aragó, de l'altra, i té una vigència de 4 anys. Alhora, cal remarcar que «no modifica les competències en atenció sanitària que són pròpies de cadascun dels governs».⁶ És a dir, els problemes i les tendències a

⁴ «Els franjolins podran continuar sent atesos als Hospitals de Ponent», *La Franja. Actualitat sobre la franja de ponent*, 2015, en línia a <<http://www.lafranja.net/?p=20241>> (vist l'octubre de 2018); Rosa MATAS, «Repuntan los vecinos de la Franja de Aragón atendidos en servicios sanitarios de Lleida», *La Vanguardia*, 25 de juliol de 2017, en línia a

<<https://www.lavanguardia.com/local/lleida/20170725/4362432200/lleida-franja-servicios-sanitarios-compartidos-repunte.html>> (vist l'octubre de 2018).

⁵ Àlvar LLOBET, «'Èxode' d'habitants de la Franja a municipis de Lleida per continuar sent atesos a l'hospital», *Nació Digital*, 21 d'octubre de 2015, en línia a

<<https://www.naciodigital.cat/noticia/96765/exode/habitants/franja/municipis/lleida/continuar/sent/atosos/hospital>> (vist l'octubre de 2018).

⁶ «Catalunya i Aragó milloren el conveni per a les urgències sanitàries a la Franja», *Diari Segre*, 16 d'octubre de 2018, en línia a

<https://www.segre.com/noticies/lleida/2018/10/16/catalunya_arago_milloren_conveni_per_les_urgencies_sanitaries_franja_58616_1092.html> (vist l'octubre de 2018).

protegir la potestat autonòmica seguiran sent prioritàries davant les necessitats dels habitants de la Franja, que seran els que patiran més aquesta frontera freda.

1.1.2. *Les comunicacions*

La tria de les comunicacions i les decisions a l'hora de la seva creació, o bé com, per quina zona, etc., forma part també de les polítiques —d'infraestructures i altres— que afecten directament la població dels espais fronterers. És evident que hi ha alguna pàtina de decisions que remunten més enllà de la mort de Franco, com és el cas de la xarxa de comunicacions feta amb la Mancomunitat o durant la dictadura de Primo de Rivera, que afecta en part les comunicacions de llocs com Àger-Montrebei-Pont de Montanyana o Graus-Benavarri-Pont de Montanyana-Areny o Graus-Castigaleu (1910). En molts casos, la Generalitat no va portar a terme el que tenia previst, ni en allò que es va tornar a apuntar al Pla General d'Obres Públiques de 1935.⁷

Altrament, més enllà dels usos que li puguin donar usuaris de manera esporàdica, o bé durant temporades d'hivern o estiu, l'elecció d'un tipus de vies o unes altres, la promoció de les comunicacions cap a una banda o altra, poden fer clarament desenvolupar o minvar les relacions entre pobles, espais econòmics o altres que potser en temps anteriors havien gaudit d'un millor tipus de relacions.⁸

L'explosió del turisme va portar l'arribada de les autopistes i les comunicacions, sobretot a la costa i en direcció nord-sud, cap a França. Aquesta tendència seguia la voluntat de relligar Espanya amb Europa per la banda de Catalunya, a través del Mediterrani, esdevenint així la porta del *paradis* turístic. Encara als anys noranta, des de França es desenvolupava la necessitat de connectar tot el *seu* sud amb París, però també amb les portes meridionals, com ara Barcelona. Ja en un article del 1990, quatre anys després de l'entrada d'Espanya a la Comunitat Econòmica Europea (CEE) i uns quants abans de «Schengen», es posava de relleu la necessitat d'emfatitzar les infraestructures del transport terrestre, la qual cosa significava posar de relleu l'eix Mediterrani-Migdia-Pirineus per la costa, descartant encara qualsevol eix central.⁹ Deixant de banda l'etern

⁷ *Pla general d'obres públiques de 1935: política, infraestructures i territori*, PTOB, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2009, en línia a:

<http://territori.gencat.cat/ca/01_departament/documentacio/mobilitat/carreteres/pla_general_dobres_publicues_de_1935> (vist l'agost de 2019).

⁸ Ens remetem als treballs següents: vegeu el dossier publicat a la revista *Ripacurtia* «Les relacions econòmiques entre Catalunya i Aragó. Passat, present i futur», núm. 6, Centre d'Estudis Ribagorçans, 2008; Francesc CLOSA i Josep Manuel MARTÍNEZ (ed.) (2004), *Relacions històriques entre Aragó i Catalunya. Visions interdisciplinars*, Ed. de la Universitat de Lleida - UPZ, Lleida-Saragossa.

⁹ Robert MARCONIS (1991), «La reorganització de les grans infraestructures dels transports a les rodalies de Toulouse», *Revista Catalana de Geografia*, 15, p. 120-128. A escala més local, trobem explicacions dels interessos i atraccions per tal de mantenir la frontera (econòmica) oberta a: Andreas RAUCH (2013), «El comerç fronterer pirinenc i els seus efectes per als Països Catalans», *Novenes trobades culturals pirinenques*, 9, SAC, Andorra, p. 93-102.

problema ferroviari (Eix Mediterrani), això contrastava encara llavors amb la precària situació de comunicacions existent a la *frontera* catalano-aragonesa que va de Lleida a la Val d'Aran.

El 1986 va aparèixer publicat al *Plan General de Carreteras*, al *Catálogo de Interés General del Estado*, el tros que va de Lleida a la frontera amb França de la N-230 de «Tortosa a Francia por el valle de Arán» destriant Lleida-Benavarrí / Benavarrí-Areny / Areny-Pont de Suert i amunt. És a dir, tota la Noguera Ribagorçana que ressegueix la *frontera* entre Catalunya i Aragó.¹⁰ Però no ens enganyem, l'interès real no era pas incentivar les relacions directes dels habitants de banda i banda i les interaccions econòmiques locals, sinó apropar els turistes de la neu als espais de muntanya. És a dir, fer que la distància entre aquells que venien de Barcelona, essencialment, i la Val d'Aran o la Vall de Boí —amb l'obertura de les pistes de Boí-Taüll el 1990— es minimitzés.¹¹

1.1.3. Alguns temes estrella i els mals usos polítics

Els conflictes, creats o esmenats, redissenyats o sobtats, són sens dubte un dels instruments més efectius a l'hora de crear «diferència» entre els habitants dels espais de frontera. Entre els conflictes més palpables i que han assolit grans espais de temps a la premsa i entre els polítics de torn, com a mínim a la zona de l'Aragó-Catalunya, hi figuren la qüestió lingüística o els béns de l'Església. En suma, tot plegat respon a un altaveu situat en un espai que ha patit un gran èxode poblacional, desestructurat i que només respon a cartes populistes per obtenir respostes electorals. El tema de la identitat de la Ribagorça i dels ribagorçans ha estat a l'ordre del dia tant a Catalunya com a l'Aragó, per extensió el de tota la Franja. Ens ho explica molt bé en Carles Barrull en un article publicat a la revista *Ripacurtia* el 2003, la qual va dedicar precisament un monogràfic per analitzar la qüestió des d'àmbits diversos, endinsant-se en un territori fins llavors procliu a controvèrsies estèrils.¹²

Quines són, doncs, aquestes qüestions i per què donen tant de si?

La qüestió o problemàtica lingüística respon d'entrada a dues realitats. La primera és la manca de tota estructura administrativa com a tal a la Franja que en faci d'ella

¹⁰ *Boletín Oficial de las Cortes Generales*, Congreso de los Diputados, núm. 160, 1 de març de 1986, en línia a <http://www.congreso.es/public_oficiales/L2/CONG/BOCG/E/E_160.PDF>, (vist el març de 2019).

¹¹ «Kilómetro y kilómetro: Lérida-Les (Frontera Francesa) (N-230)», dins «Las rutas del esquí», *Revista Tráfico*, 70, octubre de 1991, en línia a (vist l'abril de 2019)

<http://metidosenarretera.esy.es/documentos/trafico-kmakm/kmakm70_leridafrancia.html>. Vegeu també l'informe del Pla Director d'Estacions de Muntanya (Territori, Generalitat de Catalunya), en línia a <http://territori.gencat.cat/web/.content/home/01_departament/documentacio/territori_urbanisme/ordenacio_territorial/publicacions/Pla_director_estacions_muntanya/04m_sistema02_tcm32-37805.pdf>.

¹² Carles BARRULL (2003), «La descoberta d'una realitat a l'Aragó: identitat i conflicte a la franja ribagorçana catalanoparlant a finals del segle XX», *Ripacurtia*, 1, p. 87-102.

mateixa una realitat. I, per tant, la Franja (de Ponent¹³) no existeix en realitat més que pel fet de compartir una mateixa llengua, el català, dins d'un territori que no és Catalunya, l'Aragó. La segona raó té a veure amb la dificultat que hi ha hagut, des del restabliment de la democràcia el 1978, de reconèixer el català com a llengua pròpia a l'Aragó. Tot plegat ha dut a confrontar, d'una banda, aquells que neguen l'existència d'altres llengües que no sigui el castellà —o variants estranyes— a l'Aragó; i de l'altra banda, la nebulosa de sentiments que entenen que el català existeix a l'Aragó i que, o bé hauria de ser territori català, o bé caldria un reconeixement. També és cert que, a escala local i en allò que respon a les percepcions, la realitat s'allunya molt de tots aquests debats polítics. Si més no, se n'allunyava prou encara als anys noranta. Veiem per a això els magnífics estudis de Pep Espluga i d'Arantxa Capdevila sobre la qüestió de la representació recíproca dels habitants de la frontera autonòmica.¹⁴

Altrament, especialistes de la llengua d'arreu —filòlegs i sociolingüistes—, sempre han confirmat la relació lingüística i cultural entre les poblacions d'aquests territoris, siguin dins l'Aragó mateix, o entre l'Aragó i Catalunya. Els treballs de Ramon Sistac i Natxo Sorolla, entre d'altres, fan palesa la distància entre realitat i usos polítics que porten bona part de partits polítics aragonesos —i les corresponents plataformes periòdiques— a posar en dubte l'existència de tota relació lingüística, adduint a possibles efectes d'annexió política per part de Catalunya. En aquest sentit, moviments nascuts en un sentit *anti*, com és el cas de la Plataforma «No Hablamos Catalán», tot i que no se sostén sobre cap base lingüística seriosa i que respon a una opció personal i col·lectiva dels seus membres clarament ideològica, va acabar trobant adeptes tant dins com fora del territori. I el que és més greu, entre els mateixos dirigents polítics del govern d'Aragó, que va arribar a negar l'existència del català al seu territori, atorgant-li un nom inventat: el 2013, el LAPAO —«llengua aragonesa pròpia del àrea oriental»— substitueix el català, tot derogant-se així la Llei de llengües que, tot i de poc abast, s'havia acabat aprovant el 2009 pel govern del PSOE —presidit per un *franjolí* de Bonansa, Marcelino Iglesias. Tot i això, tal i com recorda Manel Riu, un dels informadors i activistes pel català més actius dels darrers anys a la zona, es tracta de la primera llei que no aprova el Consell Escolar d'Aragó. Alhora, la curiositat féu que, entre altres, l'acrònim LAPAO havia estat inventat pel sociolingüista Natxo Sorolla, que tant ressò

¹³ El nom de Franja de Ponent neix entre finals dels seixanta i els anys setanta, fins assentar-se cap a l'any 1976, arran de la necessària definició d'un territori sense cohesió administrativa que només s'entén per l'ús de la llengua catalana, inclòs dins l'Aragó. En les darreres dècades, ha emergit una nova controvèrsia sobre el seu ús, i els aragonesos contraris a aquesta denominació empen «Franja d'Aragó», entenent que la menció de «Ponent», situa el territori dins l'òrbita catalana. L'ús de Franja a seques atorga un component fronterer al territori que va més enllà de qüestions simplement lingüístiques.

¹⁴ Pep ESPLUGA i ARANTXA CAPDEVILA (1995), *Franja, frontera i llengua. Conflictes d'identitat als pobles d'Aragó que parlen català*, Pagès Editors, Lleida.

tingueren a les xarxes i que el PP decidí emprar en la seva nova llei.¹⁵ Per a Sorolla, de fet, l'anunci de la derogació es va situar «més aviat en direcció a un públic exterior a Aragó que no pas a la resolució del conflicte polític que viu Aragó en la gestió de les minories lingüístiques».¹⁶ Aquesta llei es va derogar de nou el 2015.

L'altre tema estrella ha estat, des del canvi de diòcesi de Lleida a Barbastre entre 1995 i 1998, el dels béns de la Franja. Es portava a terme així una unificació territorial entre territori eclesiàstic i polític que no sempre ha existit, i que generalment només s'ha anat fent en àmbits fronterers d'estat. És el cas de la Cerdanya, que tot i que part del seu territori va passar a França el 1659, no és fins el 1802/1806 que deixa de dependre del bisbat d'Urgell per fer-ho del de Perpinyà. En el cas de la Franja, la diòcesi de Lleida havia tingut «control» sobre el territori des de l'edat mitjana. Entremig, cal destacar l'èxode de població, les compres i robatoris de patrimoni que es donen arreu del Pirineu —fos on fos— entre els segles XIX i XX i la posada en marxa dels projectes museístics tant a Barcelona com a Lleida. En passar a dependre el territori de la Franja de la diòcesi de Barbastre, aquesta va reclamar els béns que, originaris del territori, havien estat dipositats per la seva salvaguarda i museïtzació en territori català. L'arrel del conflicte és, doncs, de «possessió». El rerefons és, novament, ideològic i d'ús de les confrontacions locals i territorials per, d'una banda, obligar a situar-se políticament i administrativament els seus habitants i, de l'altra, per cercar vots i suports entre un públic que anava més enllà de l'àmbit local. No entrarem ara a desglossar el conflicte ni les seves diferents resolucions, tant en àmbit polític com judicial —sigui eclesiàstic o no—, simplement farem esment d'aquest com un dels temes més polèmics i que més ha obligat els seus actors —habitants del territori— a situar-se, a la vegada que més n'han parlat els mitjans a escala «autonòmica», fent-ne un ús clarament polític. Les petites veus que en un moment o altre van sorgir per mirar de fer minvar la polèmica, o de trobar acords raonables, com ara la mediació del Centre d'Estudis Ribagorçans —que va ser rebutjada tant a l'Aragó com des de Lleida— o la crida d'algunes poblacions d'origen a acollir elles mateixes les obres en cas de tenir les condicions museístiques necessàries —com fou el cas d'Areny de Noguera—, van ser menystingudes.¹⁷

Tot plegat porta al més recent cas de Sixena, que no fa més que revifar el conflicte de pertinença de les obres, de definició de la identitat col·lectiva i dels usos ideològics etzibats. Els fets han estat llargament explicats i contraposats per l'historiador de l'art Alberto Velasco i pel periodista Francesc Canosa, però tot i així el conflicte ha servit

¹⁵ Vegeu entre altres dels seus treballs: NATXO SOROLLA (2014), «Els catalanoparlants, els diglòssics i els monolingües. Grups sociolingüístics a la Franja», *Revista de Llengua i Dret*, 61, juny, p. 87-122. (Publicat també a *Revista Ripacurtia*, II-1, 2019, p. 119-176).

¹⁶ Griselda OLIVER (2015), «Adéu al LAPAO», *Núvol*, 3 de setembre.

¹⁷ Myriam MARTÍNEZ (2001), «Arén reclama que Lérida le devuelva sus obras de arte para exponerlas en el pueblo», *Diario del Alto Aragón*, 24 de novembre, p. 10. Es van obtenir 250 signatures, més del 75% de tota la població. Alhora, també van enviar la demanda al bisbat de Barbastre.

clarament d'això, d'altaveu recurrent d'una problemàtica que va més enllà del fet patrimonial, lingüístic o artístic, i que correspon a l'àmbit de la «sobirania» territorial, econòmica, política i d'altres. Davant d'una estructura política i social com és Catalunya, part de les elits aragoneses han emprat des de fa temps —a voltes amb algun punt de raó— alguns d'aquests temes estrella com a element *contraidentitari* i mirar així de forjar un sentiment aragonès contraposat al català; una alteritat redoblada d'interessos polítics. El problema és que, en molts casos i per las casuística dels darrers anys, aquest s'ha fet extensible al sentiment espanyolista en contra del català, tot i que no sempre.¹⁸

I és que si fixéssim els usos dels conflictes existents a escala fronterera, allà on sigui, veuríem que aquests són sempre presents i que, d'una manera o altra, són manipulats, exacerbats o adulterats en funció dels interessos i necessitats de les entitats polítiques administratives superiors d'una banda i altra. Existeixen, però, casos que fan creure en possibles i necessaris acords. De vegades, l'interès col·lectiu o les normes d'entitats encara superiors, com és el cas de la Unió Europea, poden fer que aquells (mals) usos locals o regionals siguin esborrats. Així cal entendre com es passa de la famosa «Guerra de l'Enciam», en el moment en què Espanya entra oficialment a la CEE i que els pagesos rossellonesos alcen la veu i multipliquen les accions contra tot allò que ve del sud, cap a acords multilaterals d'interès local i regional.

1.2. Els camins de frontissa

1.2.1. Frontisses «verticals»

Els projectes «transfronterers» són la frontissa i l'aparador de les polítiques de cooperació entre estats a Europa. La Unió Europea ha establert des de fa anys uns objectius de cooperació transnacional gràcies a una diversitat d'ajuts i subvencions previstos pels fons europeus. El 1988, l'Acta Única Europea (AUE) va establir un nou marc legal per al desenvolupament harmoniós de la Unió Europea. Es va preveure, per primera vegada de manera explícita, reforçar la cohesió econòmica i social en el context del Mercat Comú, de manera que els tres fons estructurals —FSE (Fons Social Europeu), FEOGA (Fons Europeu d'Orientació i Garantia Agrícola) i FEDER (Fons Europeu de Desenvolupament Regional)— aconseguissin aquest objectiu, però sense que cap d'aquests fons perdés la idiosincràsia que el caracteritzava.

¹⁸ Vegeu: Alberto VELASCO (2016), «Sixena, 1936: qui va incendiar el monestir», *El Punt Avui*, 6 de setembre, en línia a <<http://www.elpuntavui.cat/cultura/article/-/1001349-sixena-1936-qui-va-incendiar-el-monestir.html>>, vist el juliol de 2019; o bé Francesc CANOSA (2018), *Sixena: la croada de la memòria*, Editorial Fonoll, Jueda. L'advocat del cas, conegut pels seus posicionaments ideològics en contra de Catalunya, i immers en diverses demandes pels béns de la Franja, ha interposat enguany una nova denúncia contra la conservadora del Museu de Lleida, Carmen Berlabé, en línia a

<https://www.segre.com/noticies/cultura/2019/01/07/sixena_denuncia_conservadora_del_museu_lleida_carmen_berlabe_65062_1112.html> (vist el juliol de 2019).

La política estructural no figurava expressament com a tal en el Tractat de Roma (1957), si bé actualment s'ha convertit en un dels fonaments de la construcció europea. En aquest sentit, bona part dels territoris que estan en contacte a la frontera pirinenca o marítima de les terres de Girona, així com les comunitats veïnes, s'han beneficiat d'aquests ajuts de desenvolupament. La iniciativa comunitària Interreg va permetre a l'Europa dels quinze desenvolupar noves formes de cooperació, amb les quals es va millorar la situació socioeconòmica de les zones frontereres. L'objectiu prioritari era una millor integració en el mercat interior de la UE.

Per això, la cooperació transfronterera, transnacional i interregional s'ha convertit en una de les prioritats fonamentals de la UE. Si en alguns territoris ja feia temps que la cooperació existia, i per tant aquests ajuts només van fer que consolidar unes polítiques transfrontereres, en d'altres casos quedava molta feina per fer, sobretot en l'àmbit de la cooperació administrativa i política, com en el cas del Pirineu. La finalitat va ser promoure la integració i reduir la fragmentació econòmica i social existent des de feia dècades en algunes fronteres d'estat.

En aquest sentit, la darrera iniciativa fins al moment —la Interreg III— s'emmarca en l'horitzó de l'ampliació comunitària, tot assumint noves accions transfrontereres per a fomentar la cooperació entre els antics i els nous membres de la UE. Sempre són necessàries unes garanties de gestió econòmica i de perfil dels objectius. Així, els projectes desenvolupats a nivell local han pogut rebre un ajut europeu que no sempre els estats han volgut acordar, i més tractant-se de treball i cooperació transfronterera. És l'essència de la UE. Els Interreg promouen accions fetes entre dos estats com a mínim i diferents regions europees. És el cas, ben sovint, del Pirineu, a banda i banda.

Existeixen, però, altres ajuts que no sempre abasten les fronteres interiors o de muntanya, ja que se centren en l'àmbit mediterrani i no són reservades exclusivament a països membres de la UE. És el cas dels programes de Cooperació Transnacional MED, que cerquen la interacció entre tots els països de l'àrea mediterrània europea. Mitjançant aquesta col·laboració, han de contribuir a reduir les diverses disparitats entre les regions de la UE. El programa MED ha de permetre el progrés en tots els sentits, dinamitzant l'economia de les regions participants en el programa i donant suport al nou període de programació marcat per les agendes de Lisboa i Göteborg, sense oblidar l'experiència adquirida amb els anteriors programes —Meddoc i Archimed.

Alguns exemples de cohesió econòmica i social dels territoris que s'han acollit a aquests ajuts mostren la voluntat d'un espai europeu solidari i coherent. Els àmbits són diversos i van des del món cultural fins a l'econòmic o laboral. En la darrera convocatòria Interreg III, la cultura europea transfronterera va promoure diversos projectes sobre l'exili, la memòria, la natura, la formació professional, la mobilitat transfronterera o les qüestions sanitàries, entre altres; és a dir, tot allò que lliga les realitats viscudes pels pobles de les zones transfrontereres. És el cas dels projectes: *Exili, història i memòria*, *Memòria i la terra de l'Albera*, *La formació professional i mobilitat*

transfronterera, o bé l'especialitzat *Formacions professionals superiors sanitàries i socials en un marc transfronterer*.

Un altre exemple d'aquests acords i apropaments transfronterers es troben també en els límits estatals. La Cerdanya n'és un bon exemple, amb el nou escorxador o, sobretot, l'Hospital Transfronterer de la Cerdanya. La qüestió de l'Hospital Transfronterer de la Cerdanya és l'exemple de la cooperació europea transestatal, malgrat les dificultats i la lentitud en els acords per a la seva aprovació. L'Hospital de la Cerdanya era un servei necessari i evident des de feia molt temps, tenint en compte la dificultat en les comunicacions de l'Alta Cerdanya dins l'Estat francès. Tot sovint, la carretera de Vilafranca de Conflent a Montlluís està tallada per esllavissades, neu o altres inconvenients de trànsit, la qual cosa ha provocat que els cerdans ciutadans francesos haguessin de fer mil voltes per arribar a rebre un servei sanitari públic. A més a més, aquesta ruta és factible fent-la en cotxe en una hora i mitja com a mínim. Per totes aquestes raons i donat l'important nombre de ciutadans francesos que empraven els serveis sanitaris puigcerdanesos, es va fer evident per a les autoritats locals i regionals la necessitat de posar en marxa acords comuns de serveis i un hospital transfronterer cogestionat.

El 2006 es va constituir així la Fundació Privada de l'Hospital Transfronterer de Puigcerdà, amb la presència entre altres de la Conselleria de Salut de la Generalitat de Catalunya, el Ministeri de la Salut i de les Solidaritats de la República Francesa i la Vila de Puigcerdà. Aquesta Fundació s'havia de fer càrrec de l'impuls i promoció d'aquest projecte, embrió del futur consorci interadministratiu que gestionaria l'hospital. En la reunió també es van tractar altres temes, com ara la definició de l'organització i el funcionament de la Fundació, el projecte arquitectònic i els plans de treball que vinculaven els professionals i els establiments de la Cerdanya i el Capcir.

El febrer de 2009, les parts implicades en la construcció de l'Hospital Transfronterer de Puigcerdà van signar l'acta de replantejament que donava el tret de sortida a les obres de construcció del nou equipament sanitari. L'hospital preveia ser un model de referència en la cooperació del nou eurodistricte, i constava d'un primer pressupost de 23 milions d'euros.

L'Hospital Transfronterer de la Cerdanya s'ubicà al pla de Rigolisa, en uns terrenys cedits per l'Ajuntament de Puigcerdà, amb més de 14.000 m² —l'anterior en tenia uns 5.500. L'anterior centre hospitalari de la capital de la comarca atenia uns 15.000 a 17.000 pacients l'any i amb el nou hospital la capacitat d'atenció passa a ser de 30.000 pacients anuals. En aquest sentit, l'Hospital Transfronterer de la Cerdanya dona un salt qualitatiu i assistencial molt important.

El pressupost va ser finalment de 36 milions d'euros: el Govern de la Generalitat finançà el 60% del cost de l'obra, mentre que el 40% restant fou aportat pel Govern francès. Per mitjà del Programa d'Agrupació Europea de Cooperació Territorial Espanya-França (2007), donant continuïtat al programa europeu Interreg inicial, es van concedir també 18 milions d'euros de subvenció per a la construcció de l'hospital.

La gestió del nou centre sanitari va ser una iniciativa de les autoritats locals i comarcals i dels gestors del centre sanitari de la Cerdanya, i d'una demanda lògica dels «veïns septentrionals». L'Hospital de Puigcerdà doblarà gairebé la plantilla amb personal del nord. Per tant, la conversió de l'Hospital de Puigcerdà en el nou Hospital Transfronterer de la Cerdanya no suposarà tan sols un canvi d'edifici. Significa atorgar una nova dimensió, tot integrant sistemes sanitaris, i permetent un servei comú a un mateix espai territorial, tot i ser en dos estats diferents. El projecte va néixer d'una realitat natural i humana i s'ha projectat tot i les reticències estatals. És molt probable que el pes del turisme econòmic i polític a la zona hagi ajudat a plasmar aquesta infraestructura sanitària en un espai de muntanya que, probablement, en altres zones del Pirineu no hagués estat possible. En tot cas, aquest precedent hauria d'haver marcat altres projectes de cooperació posteriors en diferents àmbits. El 2007, el projecte ja va rebre el Premi de la Conferència de l'Euroregió *Cross-Border Activities - Good Practice for Better*, com a model transfronterer i per la seva vocació europeista.

1.2.2. *Frontisses «internes»*

Com a exemple de col·laboració transfronterera autonòmica destaquen dos exemples. El primer i més important a escala territorial i social, és el de la *Taula del Sénia*. La Mancomunitat de la Taula del Sénia (M-TdS) és un ens local, format per 27 municipis: 15 de valencians (Benicarló, Càlig, Canet lo Roig, Castell de Cabres, Cervera del Maestre, Herbés, la Jana, Morella, la Pobla de Benifassà, Rossell, Sant Rafael del Riu, Sant Jordi, Traiguera, Vallibona i Vinaròs), 9 de catalans (Alcanar, Freginals, la Galera, Godall, Mas de Barberans, Sant Carles de la Ràpita, Santa Bàrbara, la Sénia i Ulldecona) i 3 d'aragonesos (Beseit, Pena-roja de Tastavins i Vall-de-roures), situats al voltant del riu Sénia i del massís dels Ports, que tots junts superen els 111.000 habitants en 2.070 km². L'objectiu de la seva creació fou el de trobar «un mitjà per treballar en comú per a la millora de las condicions de vida de tots els seus habitants: una major i millor coordinació entre totes les administracions i aconseguir de totes elles les inversions necessàries».¹⁹ Representa, sens dubte, una iniciativa de voluntat de col·laboració, de pensar i construir el territori —compartit entre tres comunitats autònomes actuals— de manera consensuada i mirant d'evitar les decisions més centralitzades —i allunyades.

Altres territoris, segurament un dels més desvertebrats des d'un punt de vista social pels efectes de l'emigració,²⁰ com és la Ribagorça, van posar en marxa fa uns anys el projecte *Ribagorça Romànica*. Si en el projecte del sud, el riu és l'element en comú, en aquest espai pirinenc, el «romànic» serveix d'excusa com a element simbòlic que banya

¹⁹ En línia a <<http://www.tauladelsenia.org/niv2.php?id=8>> (vist l'octubre de 2018).

²⁰ Sobre la despoblació a la Ribagorça, les causes i els efectes de les darreres dècades, vegeu el dossier publicat a la revista *Ripacurtia* (2004), «La despoblació a la Ribagorça», núm. 2, Centre d'Estudis Ribagorçans.

pràcticament tots els pobles del territori.²¹ La idea era mirar de posar en marxa un projecte pilot per potenciar projectes en comú, per mirar de frenar el procés de despoblació. Així, el projecte finançava estudis de mercat per a produccions locals, ajuts a la recerca, experimentació agroalimentària, millores relatives als serveis, recursos turístics o el patrimoni natural. Tot plegat va fer que alguns projectes finançats arribessin a bon port. Un d'ells va ser el de la poma de muntanya.²² Tanmateix, caldria saber si aquests projectes van servir finalment per als seus propòsits: evitar el despoblament i incidir en la col·laboració d'una àrea amb interessos comuns però «separada» per dues realitats administratives, de les quals ambdues bandes en són a l'extrema perifèria.

2. EFECTES CULTURALS?

Podem creure que, d'alguna manera, aquests distanciaments poden tenir o han tingut algun efecte en la creativitat literària o artística compartida? Si ho mirem al revés, és a dir, fent un cop d'ull als espais on teòricament hi ha hagut una pressió o un efecte fronterer més rígid/dur, hauríem de pensar que sí. Però la realitat ens diu una altra cosa, com a mínim en les darreres dècades, o això és el que podem pensar. I és que les relacions, ni que siguin a nivell humà, d'artistes i escriptors, entre d'altres, ha estat sempre intensa —veiem, doncs, els intercanvis entre Arístides Maillol, Prudenci Bertrana o Frederic Rahola, per exemple, i tants altres.²³

Així doncs, més enllà de la vida laboral i dels intercanvis familiars, les relacions culturals sempre han estat al capdavant de l'escena col·lectiva. La llengua catalana com a nexa d'unió, però també la literatura, la música o les diverses tradicions. El 2008 Perpinyà va ser declarada Capital de la Cultura Catalana, mentre que Figueres ho va ser el 2009. Alhora, en aquestes ciutats hi van tenir lloc els corresponents *Recercat. Fira dels Centres d'estudis de parla catalana*. De fet, ja fa uns quants anys que el Patronat Francesc Eiximenis ha impulsat l'activitat dels centres de les terres de Girona, com ara l'Institut d'Estudis Ceretans o l'Institut d'Estudis Empordanesos, que treballen pel territori transfronterer. En els darrers anys, també han aparegut formacions de recerca i cultura, com les que es troben darrera les revistes *Vallespir* o, amb un altre registre, *Mirmanda*, que treballa clarament entre l'Empordà, la Cerdanya i el Rosselló, al marge de problemes fronterers.

²¹ «Ribagorça Romànica. Projecte per al desenvolupament rural», en línia a <<https://nartexbarcelona.com/portafolio/ribagorca-romanica-projecte-per-al-desenvolupament-rural/>> (vist el novembre de 2018).

²² Vegeu resultats a l'IRTA: «La Poma de Muntanya comença a ser una realitat», 6 d'octubre de 2014, en línia a <https://ruralcat.gencat.cat/noticia/-/journal_content/2002/20181/8096316/la-poma-de-muntanya-comenca-a-ser-una-realitat> (vist el juliol de 2019).

²³ ERIC FORCADA (2008), «Límits i limitacions de la història de l'art catalana. El cas afronterer d'Arístides Maillol», *Mirmanda*, 3, p. 94-104.

Tot això segueix la voluntat de la UCET (Unió de Centres d'Estudis Transpirinencs), fundada a Tolosa de Llenguadoc l'any 1997, la qual, malgrat la problemàtica real de contacte i relacions nord-sud, s'ha acabat abocant amb més èmfasi des del 2005 en la realització dels Col·loquis d'Estudis Transpirinencs, que tradicionalment es feien a Núria (Ripollès) i que, cada dos anys, canvia de seu per impulsar-ne els continguts i la participació. Amb aquesta dinàmica, la qualitat i el número de participants no ha cessat de créixer i de veure's recolzada, entre d'altres, per l'Institut Ramon Muntaner —fundació privada que treballa per dinamitzar les entitats dels territoris de parla catalana.

Altrament, la literatura local ha demostrat tenir una projecció nacional. Així, des de fa temps, diversos escriptors nordcatalans han assolit un reconeixement a nivell de tot Catalunya que partia d'una relació local forta. El millor dels exemples és el de Jordi Pere Cerdà, pseudònim d'Antoni Cayrol, nascut a Sallagosa (Alta Cerdanya) l'any 1920. Poeta, narrador i dramaturg, ha promogut durant anys diverses activitats catalanes i una llibreria al Rosselló, tot donant a conèixer millor els problemes de la cultura catalana a la Catalunya del nord. Ha estat guardonat, entre altres, amb el Premi Nacional de Literatura (1999) o el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1995).

D'una generació més jove, segueixen Joan Lluís Lluís (Perpinyà, 1963) i Joan Daniel Bezsonoff (Perpinyà, 1963). Tots dos van iniciar-se en l'escriptura tot publicant a Perpinyà, però a mesura que el seu renom creixia i les seves obres tenien més lectors, van anar a publicar a Barcelona, centre editor del país. El primer ha estat i segueix col·laborant com a periodista al diari *El Punt* i, des del 2005, dirigeix el Servei de Difusió de la Llengua Catalana de la Casa de la Generalitat a Perpinyà. Ha publicat tant assajos: *Conversa amb el meu gos sobre França i els francesos* (2002); com novel·les: *El dia de l'ós* (2004) o *Aiguafang* (2008). En totes les seves obres apareix aquesta relació quotidiana amb la realitat francesa i amb el sud català. El segon, Bezsonoff, col·labora també en un diari (*El Periódico*) i escriu a les revistes *El Temps* i *L'Avenç*. Dels seus llibres destaquen els orígens i el món català durant alguns conflictes bèl·lics. És el cas amb les novel·les *La Guerra dels Cornuts* (2004), que té com a protagonistes els voluntaris catalans durant la Primera Guerra Mundial (1914-1918), i *Les amnèsies de Déu* (2005), ambientada durant la Segona Guerra Mundial. Acaba de publicar una autobiografia on descriu França i la seva relació amb el país català des dels anys 1960: *Una educació francesa* (2009).

Per últim, la creació del Théâtre de l'Archipel de Perpinyà va ser previst com a una veritable col·laboració transfronterera, amb 1200 places, que havia de dedicar la mateixa part de la programació a obres en català, en francès i altres llengües mediterrànies. La nova infraestructura va començar a funcionar l'octubre de 2011, paral·lelament i de manera coordinada amb El Canal, Centre d'Arts Escèniques de Salt/Girona, fent que Salt i Perpinyà trenquessin realment «fronteres».

El buit poblacional de l'època contemporània no ha ajudat, en canvi, a projectar gaires ponts de cohesió i col·laboració a la zona catalanoaragonesa. Ben al contrari, un

espai que per tradició ha produït elements que avui dia considerem artístics (religiosos) i alhora lligams familiars, econòmics i d'altres, es troba «desertitzat». La gestió del patrimoni, els oblitats i substitucions de referents patrimonials i d'altres i els interessos de les administracions consecutives, han portat un territori, que si per alguna cosa era coherent — llengua, art, tradicions, socialment parlant—, a «oblidar-se» i a «oblidar-se'n». Com bé s'evoca en un treball crític sobre la gestió del patrimoni al llarg del segle xx i sobre els usos d'aquest, l'autocomplaença i el desig de superació de l'altre a través dels referents identitaris diferenciats, ha creat un fossar prou important.²⁴ Tot i això, existeixen prou signes d'impulsos fets a partir de particulars, empreses i associacions que denoten una voluntat de col·laboració. És significativa la feina portada a terme pel Centre d'Estudis Ribagorçans, per l'Associació Cultural la Terreta i per altres entitats que, any rere any, reuneixen persones d'arreu del territori tot implicant, quan és possible, persones d'àmbit polític per remarcar la necessària col·laboració en l'espai fronterer autonòmic. Alhora, artesans, arquitectes, productors i altres professionals treballen diàriament passant a banda i banda de la «ratlla» com sempre han fet, més enllà de normatives pròpies, més o menys beneficioses en un cantó o altre, conscients, això sí, de cada situació i profit.

3. DECISIONS AMB EFECTES SOCIOECONÒMICS I EN EL PAISATGE

En un escrit oficial de l'Estat francès de 1975, reprès i traduït a Espanya a nivell intern el 1977, s'analitzava la situació i importància dels territoris fronterers a escala europea i, en l'ocurrència, per als interessos de França. Deia així:

Si cada región fronteriza tiene sus características propias, la existencia de estructuras económicas, organizaciones administrativas, costumbres y usos comerciales, características humanas y culturales diferentes a cada lado de una frontera política, transforma naturalmente estas regiones en «campos de enfrentamiento». Esta competición es, por otra parte, tanto más intensa cuanto más fácil es la circulación de los hombres, de las ideas y de los capitales. En estas condiciones, las regiones fronterizas limítrofes de los países de la Comunidad Económica Europea (CEE) se enfrentan con problemas agudos de competencia. Sin embargo, toda acción que conduzca a una armonización de las legislaciones en el seno de la CEE, o a una coordinación en el seno del Consejo de Europa, sana esta competencia y equilibra las situaciones proporcionando así a las regiones fronterizas los medios para ser una «vitrina de Francia».²⁵

²⁴ Carles BARRULL (2004-2005), «Autocomplaença, crítica i oblit en la gestió del patrimoni a la conca de la Noguera Ribagorçana», Íbix, 4, p. 241-255.

²⁵ Traducció del *Journal Officiel de la République Française* (26/12/1975), *Documentación Económica*, Servicio Nacional de consejos económico-sociales, Documento núm. 439, setembre 1977, p. 5-6.

Així doncs, més enllà de la importància de marcar diferències entre regions frontereres, França entenia als anys setanta que calia potenciar-ne els intercanvis i col·laboracions pels interessos econòmics que això podia reportar. Si bé la CEE va establir la idea de les euroregions, el que ha acabat funcionant millor per la seva escala menor i més adaptada a les realitats locals són els eurodistrictes. Malgrat certes reticències inicials que ha fet endarrerir-ne la seva posada en marxa —reticències relatives a la pèrdua de sobirania estatal i al retrobament entre espais amb una història social i política comuna en alguns casos, que havien estat «separades» per les casuístiques històriques—, els eurodistrictes s'han anat perfilant al segle XXI. Només un troba les seves arrels als anys seixanta, per una raó d'interès econòmic comú: l'Eurodistricte trinacional de Basilea, que fixava intercanvis i un motor en comú (l'aeroport) entre regions de tres estats, un dels quals era fins i tot fora de la CEE, Suïssa. Els altres, ja en el si de la Unió Europea i amb referència a França, han estat: l'Eurodistricte Lille-Courtrai-Tournai (2008), l'Eurodistricte Estrasburg-Ortenau (2005), l'Eurodistricte Freiburg-Alsàcia (2004) i l'Eurodistricte Sarre-Moselle (2010).

En l'àmbit interestatal català, es va procedir a la creació de l'Eurodistricte «Espai Català Transfronterer». Des dels inicis de la Unió Europea, es va voler impulsar l'acostament transestatat per tal d'enfortir els lligams econòmics i socials dels membres de la comunitat. Es van crear les euroregions europees, que acostumaven a agrupar regions amb un cert caire històric i comercial similar entre dos o tres estats. Des de fa un temps, s'ha percebut la necessitat de crear estructures més properes als territoris. Així, en paral·lel a les euroregions, la cooperació transfronterera entre regions ha vist néixer els anomenats «eurodistrictes» o «eurociutats». Es tracta d'una entitat administrativa europea que agrupa ciutats i aglomeracions urbanes situades a una banda i altra de les fronteres d'estat. Aquesta col·laboració es fa entre membres de la UE, però pot donar-se entre veïns no membres de la UE. L'Eurodistricte és ara un dels símbols forts de la integració europea.

La seva posada en marxa es fa mitjançant un simple acord de projectes concrets, a partir de reunions bipartites o tripartites, segons els casos, més o menys formals. Els projectes poden partir d'aquestes propostes o també a partir de projectes de cooperació, com ara els Interreg. Altrament, els Eurodistrictes també es poden formar a partir d'una Agrupació Local de Cooperació Transfronterera, o bé a través d'un format específic reservat als estats de la UE, una Agrupació Europea de Cooperació Territorial, tot definint el marc real de la cooperació intercomunal transfronterera.

L'Espai Català Transfronterer (ECT) està format per les comarques de la demarcació de Girona (Estat espanyol) i les comarques de la Catalunya del nord (Estat francès). Configura un conjunt històric i geogràfic coherent amb eixos econòmics complementaris. Aplega més d'1 milió d'habitants en més de 450 municipis i té una extensió d'uns 10.000 km². El procés de formació de l'ECT és relativament curt, però respon a unes demandes més llunyanes en el temps i que se superposen a la mateixa Euroregió

catalana-occitana. El 29 de juny de 2006, la Generalitat de Catalunya i el Consell General dels Pirineus Orientals van signar a Perpinyà un acord-marc de cooperació transfronterera. L'acord preveia una estreta col·laboració entre ambdues institucions per construir un veritable territori transfronterer «de vida comuna». Així, entre altres objectius, es va estructurar globalment aquest espai amb la creació d'un Eurodistricte. Aquest havia de ser l'organisme de gestió comú a totes les institucions de la zona, tot potenciant una unificació europea de proximitat, a escala local i intercomarcal.

El 27 de juliol de 2007 té lloc la Declaració de Ceret, que havia de ser el veritable «full de ruta» a seguir fins a l'assoliment de l'ECT. Vint-i-cinc institucions hi van afirmar la seva voluntat d'estructurar l'Eurodistricte de l'Espai Català Transfronterer com a organisme col·legial de cooperació integrada, dotat de capacitat jurídica i d'autonomia financera. D'aquesta manera podrien portar a terme una política de governança transfronterera entre les comarques de la demarcació de Girona i les del departament dels Pirineus Orientals (Catalunya del nord). Així, l'octubre de 2008, es va posar en marxa el Llibre Blanc de l'Eurodistricte ECT, per tal que el següent novembre l'ECT entrés en funcionament. Es preveia incloure-hi Andorra, tot i que encara no ha estat possible.

La fórmula de l'ECT és, per tant, similar a d'altres existents a Europa, però en alguns aspectes queda encara lluny de ser un espai d'absolut moviment intraeuropeu, com en el cas de l'Eurodistricte Strasbourg-Ortenau —tot i ser més petit, amb uns 2.176 km²— o l'encara més novedós Eurodistricte Trinacional de Basilea, englobant els estats de França, Alemanya i Suïssa, amb gairebé 2.000 km². Altrament, també existeixen models similars d'àmbit més urbà, com ara les Eurociutats, com per exemple l'Eurométropole Lille-Kortrijk-Tournai (gener 2008) o la mateixa Eurociutat de Baiona-Donostia a l'altra banda del Pirineu —posada en marxa entre 1993 i 2001. Podem trobar una darrera reflexió sobre el tema en el treball de Teresa Riba (2010), on acaba afirmant que «la perifèria econòmica dels espais transfronterers europeus estan esdevenint pals de paller del desenvolupament socioeconòmic en plena època de crisi».²⁶

Ara bé, tot allò que sobre el paper podria ser un avantatge en el desenvolupament cofronterer, transfronterer o afronterer, a voltes també potencia una competència mal entesa, enlloc d'una mà estesa i mirades de futur. En aquest sentit cal entendre les reminiscències dels mals usos de les sobiraniaes estatals, amb la potenciació de les plataformes logístiques duaneres, com ara les de Vilamalla a l'Empordà o Sant Carles al Rosselló. Quin sentit té la creació i desenvolupament de dos pols logístics a una distància tan petita? Aquesta pregunta ja va sorgir —i en sabem els resultats i les enormes dificultats que se n'arrosseguen— en el moment de plantejar un sol aeroport per a la zona Perpinyà-Girona, als anys seixanta i que no va quallar, donant peu a dos

²⁶ Teresa RIBA (2010), «Un esbós polític i econòmic de l'espai transfronterer català», *Mirmanda*, 5, p. 10-17. en línia a

<<https://raco.cat/index.php/Mirmanda/article/download/250604/378116>> (vist el maig de 2019).

aeroports massa propers com per competir pels turistes que havien de venir en massa cap a la costa «vermella» o «brava».²⁷

I és que aquesta competitivitat en espais fronterers ha existit des del mateix segle XIX, també per a la zona fronterera de Lleida. A principi del segle XX, la industrialització aragonesa —al marge de Saragossa, Osca i la zona de Jaca-Sabiñánigo— es va fer a la zona de l'est: Binèfar, Fraga, Montsó i fins i tot Barbastre. La idea, ja antiga, era apropar-se al mercat català. Un segle després, les plataformes industrials de Fraga o Binèfar amb els macroescorxadors i els polígons industrials de Benavarrí i Tamarit de Llitera han agafat el mateix camí de la competència. I és que els incentius fiscals a l'Aragó, amb preus del sòl i impostos més baixos, afavoreixen aquest procés incrementat amb la fuga d'empreses i inversions milionàries a l'Aragó. Un bon exemple és el grup Guissona, amb la creació d'una macro planta prop de Saragossa.²⁸ Cal recordar que fins a mitjan segle XIX, la majoria de pobles de la Franja centre-nord tenien com a referència el mercat de Lleida, un fet que va portar algunes poblacions aragoneses a respondre l'enquesta realitzada per a la creació de les noves províncies (1833) amb una relativa tendència a voler restar prop de Lleida.²⁹

Per últim, només volem esmentar els efectes de les infraestructures de futur (o no), que han estat al capdavant de molts debats interestatals i interautonòmics: el tren, l'aigua i l'electricitat. Les comunicacions i el transport de l'energia són alguns dels temes bàsics en relació amb l'economia, però també en relació amb els efectes sobre el paisatge i les poblacions. Aquest ha estat potser un dels aspectes que ha pogut desvetllar més suspicàcies a banda i banda, creant punts d'encontre davant les decisions administratives vingudes de més amunt. L'establiment d'una infraestructura com el TGV o AVE (TAV, en un inici) és quelcom que deixa una cicatriu en el territori. El doblega, el parteix, el compartimenta i a la llarga obliga la població a fer nous moviments, noves formes d'intercanvi, noves rutines. És una frontera en l'espai interior, com també ho van ser en el seu moment les noves autopistes que anaven i creuaven per l'Empordà o el Rosselló, amb els consegüents moviments veïnals contraris a les noves infraestructures. Alhora que una altra part de la població hi veia una aposta de futur.

El mateix succeeix amb l'aigua i, sobretot, amb la MAT —Molt Alta Tensió elèctrica. El fet de no soterrar aquestes autopistes elèctriques comporta un impacte major per

²⁷ Vegeu en aquest sentit <<http://www.elpuntavui.cat/territori/article/780589-el-logis-emporda-es-consolida-com-a-centre-logistic-fronterer.html>> del 27 de setembre de 2014 (vist el juliol de 2019); o bé <https://fr.wikipedia.org/wiki/Saint-Charles_International> (vist el juliol de 2019).

²⁸ Vegeu l'article del 3 de febrer de 2017 al Periódico de Aragón:

<https://www.elperiodicodearagon.com/noticias/economia/grupo-guissona-abrira-nuevo-centro-epila-creara-4-000-empleos_1178195.html> (vist l'agost de 2019).

²⁹ Vegeu en aquest sentit, el dossier elaborat per la revista *Ripacurtia* (2008): «Les relacions econòmiques entre Catalunya i Aragó. Passat, present i futur», en línia a <<https://www.raco.cat/index.php/Ripacurtia/issue/view/11402/showToc>> (vist el novembre de 2018).

als territoris, ja siguin a escala del Rosselló-Empordà o bé de la Ribagorça-Pallars, per exemple. I és que finalment, MAT interestatal o interautonòmica, només troba fre allà on la població és present i es mobilitza. És de tothom sabuda la necessitat d'abastiment elèctric. Però ningú no vol que passi per casa seva, com bé expliquen Modest Fluvià i Ricard Rigall en el seu article.³⁰ Ara bé, de vegades els suposats incentius econòmics poden —i més en espais despoblats— ser superiors al desig col·lectiu de preservar el territori o de cercar-ne un (necessari?) nou desenvolupament.

Malauradament, sembla que només en el cas dels incendis s'acaba trobant una col·laboració que vagi més enllà de les competències frontereres; només quan la terra crema i els bombers actuen sense bandera, s'actua sobre una *afrontera*.

CONCLUSIONS

De fet, la conclusió seria pensar quins han estat els efectes polítics i quins poden ser els efectes socials i econòmics de la política que es pren a escala fronterera. Per una banda, el fet d'obrir les portes o incentivar l'ús de les frontisses frontereres, ha provocat moviments a l'espai català. Aquest és el cas en l'espai de la frontera d'estat. Però de moment la realitat és una altra... Les raons són d'agenda política, de crisi econòmica? Tot s'escau sempre per la voluntat dels estats, a més de la dels actors locals i regionals. D'alguna manera, aquella frontera que segons les èpoques ha estat més o menys «dura» i que a escala estatal ha estat realment profunda durant el franquisme, és a dir, durant bona part del segle xx, recupera poc a poc espais de (re)trobadada en aquest sentit.³¹ En canvi, allà on les estructures han estat febles i on s'ha atorgat poder i discurs a les administracions centrals, com és el cas entre Catalunya i Aragó, el forat ha anat fent-se més ample.

Per això ens sembla molt adient acabar amb una porta oberta a tot plegat: i és que, davant l'acceleració d'esdeveniments en la nostra contemporaneïtat, tot és possible i queda per fer. La situació política a Catalunya, Espanya i Europa, l'arribada en gran nombre de persones durant els darrers anys a aquestes zones, tot plegat ha pogut o pot anar modificant-ne les identitats múltiples i les relacions creuades. El suggeridor llibre de Francesc Serés sobre *La pell de la frontera*, en al·lusió precisament a la Franja, entre d'altres, parla d'uns protagonistes que «conten com ha canviat un món que no saben del cert si és seu, que s'acarana i s'esgarrapa».³² Fins a quin punt es pot produir un canvi en la identitat pròpia a través de la identitat dels altres? Sabent que els altres som, si més no, nosaltres mateixos.

³⁰ Modest FLUVIÀ i Ricard RIGALL-I-TORRENT (2010), «NIMBY i anàlisi econòmica», *Mirmanda*, 5, p. 78-83.

³¹ Vegeu el suggeridor llibre d'Enric PUJOL i Queralt SOLÉ (2016), *Una memòria compartida. Els llocs de memòria dels catalans del nord i del sud*, Ed. Afers-Mirmanda, Catarroja-Figueres-Perpinyà.

³² Francesc SERÉS (2014), *La pell de la frontera*, Quaderns Crema, Barcelona.

Formentera, o l'assoliment del màxim estatus possible com a territori i poder públic a les Balears i a l'Estat espanyol

Ángel Custodio Navarro Sánchez

Secretari del Consell Insular de Formentera, professor associat de Dret Administratiu de la UIB, lletrat excedent del Consell Insular d'Eivissa i Formentera

L'illa de Formentera ha passat, en poc més de tres segles, de la despoblació i l'inici del repoblament definitiu a final del segle XVII i principi del segle XVIII, fins a la plenitud institucional i administrativa que representa la creació del Consell Insular de Formentera, l'any 2007.

La fita aconseguida amb la reforma de l'Estatut balear, és paral·lela a profunds canvis socials, demogràfics i econòmics, que expliciten la majoria d'edat *política* de Formentera, ja siga dins les Pitiüses —que integra amb l'illa d'Eivissa—, ja siga dins de les Balears i, fins i tot, dins de tot l'Estat.

La institució creada per governar l'illa acumula tantes peculiaritats, sense parangó en el Dret balear i espanyol, que implica una naturalesa jurídica *múltiple*: local —doble, municipal i insular— i d'institució d'autogovern al si de la comunitat autònoma, de manera simultània.

La Formentera del present —i la seua riquesa cultural d'arrel catalana, mediamiental i patrimonial— assumeix, com a societat diversa, el futur a partir d'un ens administratiu de govern, únic i molt potent en matèria competencial.

INTRODUCCIÓ GENERAL

Com referia al començament, en poc més de tres segles Formentera ha passat de la despoblació i l'inici del repoblament entre finals del segle XVII i principis del segle XVIII,

a l'extraordinari assoliment institucional i administratiu que va significar la creació del Consell Insular de Formentera, l'any 2007.

Entremig, Formentera va arribar a estar governada (del 1870 al 1888) per l'Ajuntament de la ciutat d'Eivissa i, després, ja amb el mateix Ajuntament de Formentera, precisament recuperat l'any 1888; entre 1978-79 i 2007, com a component de les illes Pitiüses, regida a més pel comú Consell Insular d'Eivissa i Formentera.

En el darrer segle i mig, l'illa ha viscut profunds canvis socials, demogràfics i econòmics, que s'han produït en paral·lel als canvis institucionals experimentats en tots els àmbits pel país en general i per l'illa de Formentera en particular. Durant tot aquest temps s'ha consolidat definitivament una identitat formenterera en tots els àmbits, que ja no es pot subsumir dins l'eivissenca com en èpoques passades o remotes.

L'aprovació de la Constitució de 1978 comportà la restauració de la Democràcia als pobles d'Espanya, tot preveient de cara al Senat (article 69, apartat 3r), com a supòsit únic al conjunt de l'Estat, que l'agrupació d'illes Eivissa-Formentera triaria un Senador. La Constitució també donà lloc, així mateix, a la institucionalització de l'arxipèlag de les Balears com a comunitat autònoma, amb l'Estatut d'autonomia, aprovat per la Llei orgànica 2/1983, de 25 de febrer, amb tres Consells Insulars, tot i ser *quatre* les illes habitades, en el marc de l'article 141.4 del mateix Text Constitucional.

L'anterior prové de la *realitat* de l'època de la preautonomia balear que, en virtut del Reial decret-llei 18/1978, de 13 de juny, va crear el Consell General Interinsular de Balears i *va recuperar* tres Consells Insulars per a Mallorca, Menorca i Eivissa-Formentera, tot rehabilitant d'alguna manera les institucions històriques de cadascuna de les Illes, amb la particularitat que la institució pitiüsa era conjunta i única per a Eivissa i Formentera, cosa que també va tractar així la Llei 39/1978, de 17 de juliol, d'eleccions locals; amb supressió, en qualsevol cas, i com a mostra de solució a les tibantors entre les illes *en pro* d'una autèntica autonomia insular *ad intram* i *ad extram*, de la Diputació provincial de Balears, provinent de 1812, que tenia la seu a la ciutat de Palma, amb un règim de nul·la autonomia cap a les illes de Menorca i d'Eivissa i Formentera, però sense haver aconseguit aquestes en tot el que es duia de segle xx res paregut al que existia a Canàries, des de 1912, amb els Cabildos a cadascuna de les illes.

En qualsevol cas, en plena Transició política a la Democràcia, la lluita per l'autonomia s'entenia a les Pitiüses com una realitat conjunta —d'Eivissa i Formentera, anant Formentera a remolc del que es tractà a Eivissa— i just la demanda d'autonomia ho era, en tots els sentits, enfront de Mallorca i el seu centralisme administratiu i polític. Per aqueixa raó, la lluita era per a tenir un Consell Insular conjunt de les Pitiüses, com a tals, a la qual cosa s'afegia, com a dada fàctica o *prius*, el fet de la geografia a Eivissa i Formentera, i que les distàncies, tot i ser *illes*, com és evident, no són extremes ni màximes; el pes demogràfic de Formentera, en aquells moments, molt petit; les relacions històriques, culturals i sociopolítiques entre totes dues illes, com a pobles més que germans; i sobretot, la circumstància jurídica incontestable que a Formentera hi havia —i hi ha— un únic municipi.

Emperò, les coses començaren a canviar amb l'Estatut d'autonomia originari de 1983, *en pro* de Formentera i de les seues particularitats com a *illa* geogràfica *per se*, a tots els efectes, amb l'aprovació de la disposició addicional quarta, que li reconegué aqueixa evidència i facultà una idea d'apropament *possible* en la gestió de competències autonòmiques vertaderes, des de l'illa i per a ella mateixa.¹

Però, dissortadament, no va ser fins l'any 2003 —vint anys després! —, que aquesta filosofia es va començar, en part, a implementar. En concret, es va contemplar la participació de l'Ajuntament de Formentera en la gestió de competències llavors atribuïdes al Consell Insular d'Eivissa i Formentera, tot fent valer la figura de l'encomana de gestió. Estam parlant just del moment en què el Govern de les Illes Balears (legislatura 1999-2003) va popularitzar l'eslògan aquell de *Quatre illes, un país, cap frontera...*

Així, l'Ajuntament de Formentera va assumir l'any 2003 diverses encomanes de gestió, fet que va confirmar la capacitat mateixa de l'illa per administrar competències de caire autonòmic.

LA SUBSTANTIVACIÓ PLENA DE FORMENTERA COM A ILLA: LA CREACIÓ DEL CONSELL INSULAR ESPECÍFIC I EXCLUSIU DE FORMENTERA, FRUIT DE LA REFORMA ESTATUTÀRIA DE 2007

Entrat el nou segle XXI, amb les exigències per part de la societat de nous serveis i una gestió més eficient d'aquestos, es va fer palès que l'Ajuntament era una institució massa petita per a la gestió dels serveis de tota una illa. A l'anterior se suma, segurament com en cap altra illa de l'arxipèlag —tret, tal volta, de Menorca—, una consciència cívica col·lectiva molt viva, des del recobriment de la Democràcia, però també en aspectes claus de la seva existència: la *insularitat* en tots els seus fronts;² la lluita per la millora de les infraestructures i serveis a l'illa; la protecció màxima del territori i dels

¹ Un text en el que tanta participació i encert va tenir (en sentit autonomista i descentralitzador) el desaparegut Adolfo Suárez González, Diputat des d'octubre de 1982 en el Congrés pel CDS i, anteriorment, en plena Transició, President del Govern, fent-se ressò certa del que es demanava des de Formentera. I que, després, va rebre suport efectiu a les Corts Generals i es va acabar aprovant.

² Per a un formenterer, dins o fora de Formentera, no existia cosa pitjor que sentir dir, a nivell balear, que *les illes són tres*, i confondre el nombre d'illes habitades —quatre— amb el de Consells Insulars existents entre 1978-79 i 2007. És a dir: que Formentera era, com a illa, invisible i anava, en tot, lligada a Eivissa, com si d'un mer *apèndix* es tractàs o hi estàs unida per terra o no fos, en el fons, realment una illa habitada o, en resum, que els formenterers s'apanyassin, amb el que es fes o es revés a Eivissa i que, amb això, ja hi havia prou. En qualsevol cas, aqueixa feina de conscienciació per canviar aquest estat d'opinió, no només es feia cap a fora de l'illa, sinó també a la mateixa Formentera, als efectes que el total de la població ho fes valer sempre, en tots els ordres de la vida i per tot i davant tothom. I així ho vingué difonent el periòdic local *Formentera dia a dia* (setmanari d'informació local), a final del anys 80, que constituí un dels espais de debat més rellevant, com ara en les Jornades *Som una illa. Jornades per a l'autonomia de Formentera*, amb articles d'opinió tan eloqüents com aquest: *El que es autonomista lo es, y el que no se calle...* I tot un seguit d'actes organitzats per l'anomenada *Coordinadora d'Entitats Cíviques* en pro de l'assoliment de l'anterior i de fer-ho avinent en qualsevol banda.

ecosistemes naturals; i, també, la mateixa consideració envers la recuperació plena de la llengua catalana, com a llengua pròpia de l'illa i de les arrels culturals de Formentera.³

El procés de negociació d'un *nou* text per a l'Estatut d'autonomia fou l'oportunitat escollida per totes les forces polítiques presents a Formentera per a la reivindicació d'un Consell Insular propi.

El 15 de desembre de 2005, el Ple de l'Ajuntament de Formentera, fent seu un *Informe jurídic* redactat per qui això ara escriu, manifestà de manera unànime la seua decisió de convertir-se en Consell⁴ i reivindicà el quart Consell Insular de la comunitat autònoma de les Illes Balears sense necessitat d'haver de modificar l'equilibri en la representativitat territorial existent al Parlament de les Illes Balears.

A la fi, la Llei orgànica 1/2007, de 28 de febrer, de reforma de l'Estatut d'autonomia de les Illes Balears (en endavant, EAIB) creà el Consell Insular de Formentera, una institució que refon i recull totes les competències de l'Ajuntament i les d'un Consell Insular *similar* al de les altres illes, tot fent possible una gestió única i ordenada de la major part dels serveis públics, i emplaçà a l'aprovació del seu propi Reglament Orgànic (en endavant ROC) per establir el funcionament d'una institució tan i tan peculiar.

El Consell Insular de Formentera es constituí per primera vegada el 10 de juliol de 2007 i ha esdevingut «la institució d'autogovern que recull el testimoni de l'Ajuntament de Formentera per continuar impulsant la cohesió social, la prosperitat econòmica i el benestar de l'illa», segons paraules textuais de l'Exposició de motius del citat ROC.⁵

L'EAIB, que creà el Consell Insular de Formentera, estableix, com hem dit, que s'integri dins del citat Consell Insular l'Ajuntament de Formentera, tot donant lloc a

³ La feina desenvolupada, al llarg dels anys, per l'*Obra Cultural Balear de Formentera* (OCB-F) al respecte, tant en matèria cultural i lingüística en pro del català, com de reivindicació del patrimoni històric, material i immaterial, i de la tradició autòctona de l'illa, en tots els ordres, és lloable, fins al punt de constituir materialment una entitat si bé no consultiva *oficial*, si quasi equivalent i sempre consultada, com a revulsiu de consciència identitària, en el marc del redreçament cultural i idiomàtic del conjunt dels territoris de parla catalana i de la cultura que els és pròpia.

⁴ Sobre d'altres antecedents i una visió de conjunt, el nostre treball, *L'estatus jurídic de Formentera, illa i municipi* (on s'inclou la citada *Proposta per la constitució/creació del Consell Insular de Formentera*), 2005, 99 p., en part inèdit, en part publicat. En concret, una bona part se n'ha publicat amb aqueix mateix títol a l'opuscle *Proposta per a la creació del Consell de Formentera*, p. 53-58 i amb el títol «Estatus jurídic de Formentera», dins el llibre col·lectiu *Formentera, AA.VV.*, 2006, Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, Consell Insular, Eivissa, p. 178-181.

⁵ En aqueix sentit, el Consell Insular s'ha convertit, a més, en el gestor principal de tots els serveis i en el representant principal de la ciutadania de Formentera pel que fa a l'administració territorial, de la mateixa manera que el Diputat per la circumscripció de Formentera al Parlament de les Illes Balears la representa en el legislatiu balear (amb veu, fins i tot, en el Ple del mateix Consell Insular de Formentera, però no vot, i amb suport logístic i administratiu efectiu d'aquest a la seua tasca com a Diputat) i, textualment, també segons el ROC, «tal com tot el poble de Formentera ho espera, el futur Senador per Formentera ens ha de fer presents directament en la Cambra estatal de representació territorial, gràcies a la modificació de la Constitució Espanyola, que totes les formenteres i els formenterers reivindiquem en estricta justícia i en condicions d'igualtat amb totes les altres illes habitades d'Espanya, que ja exerceixen aquest dret des del 1978».

una institució singular en el conjunt del Dret espanyol, amb personalitat jurídica única, però amb diverses naturaleses jurídiques superposades.⁶ Aquest canvi transcendent per a la història política de Formentera, suposa a tots els efectes la fi de l'agrupació d'illes Eivissa-Formentera, existent en matèria administrativa autonòmica des del règim pre-autonòmic; però es manté, per exemple, de totes totes de cara al Senat —qüestió sobre la que tornarem— i de cara a la gestió per l'Estat de moltes de les seues competències.

La creació del mateix Consell Insular va comportar, entre d'altres, l'assoliment i consecució de fites importantíssimes en tots els ordres administratius i, de tots el més rellevant —deixant de banda el que diu el mateix ROC i les nombroses singularitats innates que presenta, ateses les peculiaritats de la institució *per se*—, ve constituït per la mateixa aprovació autònoma en el conjunt de l'arxipèlag pel Ple de la institució formenterera, conforme a la normativa d'ordenació territorial, urbanística, mediambiental, de patrimoni històric i tot el règim particular propi de Formentera, del Pla Territorial Insular / Normes Subsidiàries de Formentera —i els Catàlegs de patrimoni històric—, segons acord plenari de 30 de setembre de 2010 i les seues modificacions posteriors.

APROXIMACIÓ A LA NATURALESA SINGULAR (GEOGRÀFICA I JURÍDICO ADMINISTRATIVA) DE FORMENTERA

El municipi de Formentera engloba, d'acord amb la legislació de règim local —i la demarcació territorial existent i la mateixa geografia— i, molt en particular, de conformitat amb l'EAIB, l'illa habitada d'aquest nom (Formentera) i les illes i illots menors adjacents, una d'elles (l'illa de s'Espalmador) molt eventualment i esporàdicament

⁶ Al respecte ens remetem als treballs següents, que ho han tractat (alguns dels quals són nostres), per ordre cronològic:

- Á.C. NAVARRO SÁNCHEZ (2008), *Comentarios a l'Estatut d'autonomia de les Illes Balears* [a propòsit de la disposició transitòria vuitena de l'EAIB sobre el Consell Insular de Formentera], a Blasco Esteve (dir.) Navarra, Editorial Thomson-Civitas, 1484 p. Ed. Parlament de les Illes Balears, p. 1454-1465.
- Á.C. NAVARRO SÁNCHEZ; M. TORRES BONET (2008), «El Consell Insular de Formentera a l'Estatut d'autonomia de les Illes Balears», *Revista Jurídica de les Illes Balears*, Palma (Mallorca), núm. 6, p. 179-202.
- J.M. SOCÍAS CAMACHO; A. BLASCO ESTEVE (2014) (dir.), *Derecho Local de las Islas Balears*, Iustel, Madrid, 2014, 691 p.
- Á.C. NAVARRO SÁNCHEZ (2015), «Formentera, territorio y poder público singular y único en la Comunidad Autónoma de las Illes Balears y en el conjunto de España», *Revista Jurídica de les Illes Balears*, núm. 13, p. 37-132, en línia a <<http://revistajuridicaib.icaib.org/wp-content/uploads/2015/09/RJIB-13.pdf>>.
- Á.C. NAVARRO SÁNCHEZ (2017), *L'autonomia assolida per Formentera, com a territori i com a poder públic*, RANDA, monogràfic dedicat a Formentera, J. Massot i Muntaner (dir.), Barcelona, Abadía de Montserrat, núm. 79, p. 17-50, ISSN 0210-5993.
- Á.C. NAVARRO SÁNCHEZ (2017), *L'extrema singularitat geogràfica i jurídica de Formentera en els drets balear i espanyol. Diferències i similituds amb altres territoris*. Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa, núm. 62, desembre, p. 11-18, ISSN 1130-7803.

habitada⁷ i, en conseqüència, també susceptible de requerir actuacions administratives, com la resta d'illes i illots *menors adjacents*, més petits encara, adscrits tots a Formentera —sent la major part, espais naturals protegits.

I, per tant, si bé en abstracte el municipi —i el terme municipal— de Formentera té més superfície que pròpiament l'illa concreta de Formentera, com a tal, resulta que en estar només veritablement habitada, amb continuïtat durant l'any, la mateixa illa de Formentera, és pel que podem parlar, com venim proposant des de 2005-2007, de:

- *L'illa-municipi* de Formentera, just a partir de l'evidència de la realitat geogràfica primer i, després, de la realitat institucional, però posant especial èmfasi en què, al seu torn, també la realitat institucional és, *per se*, doble —illa, com a entitat local, i municipi, com a entitat local.

I, segons d'altres perspectives, també podem parlar de:

- El *municipi-illa* de Formentera, tot partint aquí de l'invers: primer de la realitat institucional primigènia i, després, de la realitat geogràfica —posant especial èmfasi en què es tracta d'un municipi i d'una illa especials, on una i altra realitat, jurídica i física, se solapen.

La *capital* de l'illa —i, per tant, del municipi— es troba a la localitat de Sant Francesc Xavier, on s'ubica la seu del Consell Insular de Formentera, en l'edifici de la Casa Consistorial, alhora seu del Consell Insular.⁸

En conseqüència, estam davant un subjecte juridicopúblic molt singular, exemple de varietat extrema en el panorama comparat de Dret Públic, balear i espanyol; un subjecte l'òrgan de govern del qual és el Consell Insular, la qual cosa expressa una naturalesa jurídica especial i irrefutable, de *Consell Insular unimunicipal* o, el que és el mateix, una *illa de municipi únic*, segons el Tribunal Constitucional. En concret, un supòsit únic en el conjunt del Dret Públic de la comunitat autònoma balear i del Dret Públic espanyol, en la seua sencera globalitat.⁹

⁷ Sobre s'Espalmador i les seues diverses particularitats, el nostre article, Á.C. NAVARRO SÁNCHEZ (2016), «S'Espalmador, més que una *illa* formenterera en venda». *Eivissa*, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa, núm. 59, abril de 2016, p. 10-17.

⁸ No obstant això que hem dit, se segueix produint un error molt repetit consistent en què alguns —Administracions incloses, també fins i tot de les Illes Balears, el que és més greu— confonguin el nom de la capital amb el del municipi mateix, com si el municipi fos *Sant Francesc Xavier* —en moltes ocasions, *San Francisco Javier*, com encara consta al Registre d'Entitats Locals, a Madrid; i a Palma, segons la toponímia oficial autonòmica [*sic*], *Sant Francesc de Formentera*, i en la parla popular del català de Formentera pronunciat com *Sant Fraciscu*, mescla autòctona de català i de castellà en la toponímia— i l'illa fos *Formentera*, el que és del tot erroni. Municipi i illa tenen el mateix nom: Formentera.

⁹ És el cas, amb tot de detalls, dels nostres dos treballs, citats més amunt (any 2017), *L'autonomia assolida...* i *L'extrema singularitat geogràfica...*, en particular aquest darrer.

A aquesta naturalesa jurídica especial se suma, com en cap altre lloc de les Balears, el fet físic —el fet geogracoterritorial particular— de la insularitat *específica* de Formentera, que és una insularitat extrema i que ha donat lloc al fet que es parli, amb plena propietat, de la *doble* o *triple* insularitat de Formentera, enfront de les altres illes de l'arxipèlag balear i, per descomptat, enfront de la resta del territori espanyol, amb tots els desavantatges, handicaps, desequilibris i exigències —de tot ordre— que això comporta, enfront dels quals s'alcen la mateixa Constitució i l'EAIB, establint una obligació taxativa d'atendre «en particular a les circumstàncies del fet insular», el qual és més notori fins i tot en el supòsit formenterer, per la cruesa i la realitat incontestable de l'esmentat fet insular.

LA NATURALESA DE FORMENTERA, COM A ILLA-MUNICIPI/MUNICIPI-ILLA, I EL SEU ÒRGAN DE GOVERN, ADMINISTRACIÓ I REPRESENTACIÓ, EN PARTICULAR

La *criatura* que descrivim, que ho ajunta tot en un, és molt poc coneguda o no compresa del tot des de fora —també inclús des de Mallorca, seu del Govern de la comunitat autònoma, quan arriben per exemple documents administratius oficials i successius que tenen per destinatari el Batle de Formentera i, tot seguit, en un altre document el President del Consell de Formentera, que ho és la mateixa persona alhora; o, sobretot, poc compresa des del territori peninsular. I en prou ocasions se'ns ha demanat *on queda l'Ajuntament*, o si, aquest que ara escriu, també és secretari de l'Ajuntament o no —responc afirmativament que sí, que l'Ajuntament queda integrat dins del Consell. I com a expressió curiosa o la més curiosa de totes, a propòsit d'elaborar l'Inventari de béns del mateix Consell l'any 2016 —i no és una simple anècdota—, la força que té el Consell Insular a l'hora d'elaborar-lo on es parla dels béns de l'Ajuntament, i ens digueren: «¡Ay que ver el caso que les hacen desde el Ayuntamiento de Formentera, donde Uds. mandan y el Ayuntamiento obedece!»; a la qual cosa els vàrem respondre que érem (som) la mateixa persona, de manera simultània.

Però bé, referir-se a la naturalesa d'aquesta institució tan i tan peculiar no és fer disquisicions bizantines o pretendre avorrir els lectors, a mode de vana erudició, sinó que en el dia a dia *s'ha evidenciat* que hem d'intentar donar resposta al que la població ens demana, i això fa que no es puguin fer comparacions de gestió amb les altres illes, perquè les comparacions no són possibles.

A la gent, que vol que se li resolguin els problemes i necessitats —i per a això existeix el Consell, per servir-la—, no se li pot dir que és evident i notori que el de Formentera té una *naturalesa jurídica* singularíssima: més que *doble* —com els altres tres consells insulars— i fins al dia coneguda, una *naturalesa jurídica múltiple* i que quasi podríem anomenar naturalesa jurídica *triple* o *trina*, si se'ns permet l'expressió, tot acudint al Dogma teològic de la Trinitat, que ens serveix plenament per a explicar aquesta realitat

tan peculiar i fins i tot inabastable a l'hora de ser explicada.¹⁰ De manera que, a més a més de les dificultats que té treballar en una institució tan complexa, hem de tenir en compte que és al Consell creat l'any 2007 a qui *se li demana* la major part de les coses a Formentera.

En concret, per a conèixer-ho del tot, el Consell de Formentera té una *naturalesa jurídica plural i múltiple*, caracteritzada per ser:

- D'una banda, institució d'autogovern de la comunitat autònoma de les Illes Balears.
- D'altra, entitat local, però a la volta, internament, l'anterior *doble*:
 - entitat municipal, i
 - entitat insular.

És a dir, estam davant d'un ens municipal i un ens insular, però amb la importantíssima matisació que l'anterior —el caràcter d'entitat local— ho és, ho exerceix Formentera, de manera simultània, sense cap equivalent, de cap tipus, en la resta d'illes.

I per això, tot i que *és una institució molt petita, és simultàniament molt gran*: això és el que es pot dir del que representa treballar en una institució com aquesta.

Crear-la i constituir-la va ser una fita important, però això ja està assumit i resulta irreversible. Ara es tracta d'encarar el futur i millorar el que cal per evitar distorsions, en particular vistos els *handicaps* que l'illa té per a gestionar les competències i atribucions que atresora.

Els únics exemples, en part comparables, amb Formentera i la seua naturalesa jurídica especial, són les ciutats autònomes de Ceuta i Melilla, no la resta d'illes del nostre arxipèlag ni tampoc el de les Canàries. En alguna cosa també hi ha algun tipus d'equivalència, parcial, amb el que representa el Conselh Generau d'Aran, com a expressió, a la volta, de les particularitats geogràfiques —i de quasi aïllament territorial— que l'Aran comporta, en tots els sentits, i l'Estatut d'Autonomia de Catalunya reconeix.

LES COMPETÈNCIES DEL CONSELL INSULAR DE FORMENTERA

El feix de competències del Consell Insular de Formentera és més que gran, gegant, immens: li correspon gestionar les municipals, totes; les insulars, totes; i les autonòmiques, totes les que corresponen als altres Consells.

Però, a diferència del que ocorre a la resta de municipis de l'Estat espanyol i a com supòsit exclusiu, municipi —ens municipal— i illa —ens insular, pretesament superior— a Formentera se solapen, cosa que únicament ocorre així mateix a Ceuta i Melilla, i es deriva de la seua també naturalesa especial. De manera que no es pot demanar que

¹⁰ En qualsevol cas, una naturalesa jurídica que està *més enllà*, per distinta i *diferent*, de la tradicional naturalesa jurídica dels altres tres consells insulars (a Eivissa, a Mallorca i a Menorca, illes plurimunicipals).

el Consell Insular doni suport a l'Ajuntament, com a municipi, perquè l'Ajuntament mateix és el Consell Insular, el primer s'integra en el segon: és a dir, l'ens que en teoria ha de donar suport —a la península, sobretot, la Diputació, o ens equivalents; a les altres illes, el Consell respectiu, i a les Canàries, el Cabildo— és l'ens que rep el suport i a l'inrevés. És evident que aquesta qüestió, que no passa enlloc més del conjunt d'Espanya —com no sigui Ceuta i Melilla—, resulta prou difícil d'entendre i d'assumir, i s'ha de millorar a les totes i plasmar amb detall en normes jurídiques clares. Per això, ha de ser necessàriament el Govern de les Illes Balears l'Administració que mantengui amb Formentera una relació especial de suport, que no es donarà —o no es donarà d'igual manera— a les altres illes, perquè aquí la realitat és, senzillament, diferent.

Tot això, a la volta, sense perjudici de les molt particulars relacions que es mantenen —i es mantendran sempre— amb el Consell Insular d'Eivissa —i amb l'illa d'Eivissa— a propòsit de qüestions pròpies de les Pitiüses i que no tenen altra solució, per l'evidència de la geografia, les infraestructures comunes, la tradició —fins i tot el Dret Civil autòcton pitiús— i la història i cultura comunes. El formenterer, com a poble, avui independent administrativament i políticament, té un origen i unes arrels eivissenques incontestables. Però si algú, per exemple, vol sebre com era el *parlar eivissenc antic*, el català d'Eivissa, ho ha de buscar a Formentera, que ha guardat, en la parla de la gent, restes de l'eivissenc arcaic o més arcaic, preservades per la mateixa realitat insular de Formentera.

Però encara hi ha més coses en matèria competencial, i es basen en la mateixa realitat de les coses, de vegades crua o molt crua: el Consell Insular de Formentera és, com hem avançat i resulta notori, l'Administració *natural* de l'illa, la *pròpia* de Formentera amb caràcter general, aquella institució a la que se li sol·licita tot o quasi tot, per part de la ciutadania; raó per la qual, a més d'assumir totes les competències que legalment exerceix, també exercita —en ocasions *de iure*, però en unes altres també *de facto*— tot un seguit de competències, funcions, activitats i potestats que històricament ha vingut assumint i exercint, quan ningú les exercia o perquè ningú les exercia —fruit de la mateixa realitat de la seua insularitat— i que exigeixen una consideració especial —també de suport econòmic i tècnic extern—, i que en el dia a dia s'evidencia plenament pel treball al Consell Insular.¹¹

Explicar o reivindicar totes aquestes particularitats, no és fruit de voler significar-se. Formentera enfront de la resta d'illes o territoris —o, dit d'una altra manera, com algú resumidament pot haver pensat o, de fet, ens consta que passa: «Ja estan aquestos queixant-se!»; o «Ja estan demanant els de Formentera més coses!». És, senzillament, tractar d'evidenciar que les competències, les potestats i els recursos econòmics —sempre

¹¹ En puritat aquí s'ha aconseguit, segurament com en cap d'altre lloc de l'Estat espanyol, plasmar o evidenciar què significa l'anomenada doctrina o teoria de l'*Administració única*, de vegades difícil d'assolir, però efectiva a Formentera.

escassos— que tot això comporta no es poden gestionar igualment a Formentera que a la resta d'illes, perquè la realitat és diferent, ben diferent.

Per això, Formentera va dur les seues reclamacions —amb el nostre humil assessorament—, com a entitat singular, per ser tractades de la manera que es mereix fins i tot davant el Tribunal Constitucional, a propòsit, entre d'altres, de la Llei 27/2013, de 27 de desembre, de racionalització i sostenibilitat de l'Administració Local —l'anomenada *Llei Montoro*—, que, per indiferenciació absoluta, no la tractava, i afectava molt seriosament l'autonomia de la institució, com a illa i com a municipi,¹² sense parangó *en i dins* el conjunt del Dret a l'Estat espanyol.

L'ATENCIÓ ESPECIAL AL FET INSULAR ESPECÍFIC DE FORMENTERA

Fer front, des del punt de vista normatiu a les particularitats i handicaps del fet insular específic de Formentera, tan singular i exclusiu, és una exigència del que s'estableix en l'article 138.1 *in fine* de la Constitució i en l'article 3 de l'EAIB, a propòsit del fet insular, i més dins d'una comunitat autònoma pluriinsular: la insularitat *extrema* de Formentera dins la insularitat de les Balears.

Aquesta atenció especial i protecció al fet insular en general a les Balears i en concret al fet insular *específic* de Formentera —que la singularitat jurídica de l'*illa-municipi* i del *municipi-illa* de Formentera exigien i exigeixen per mandat constitucional i estatutari—, es plasma com a criteri de ponderació multiplicador en el sistema de quantificació de despeses —de majors despeses— derivats d'aquesta realitat geogràfica, per fer front a ells, incloses les deseconomies d'escala i els majors costos derivats que això comporta. Així es conté, en part, a la Llei 3/2014, de 17 de juny, del sistema de finançament definitiu dels consells insulars.

En qualsevol cas i referent a això, no n'hi ha prou amb referir-nos —com a simple vista hom pogués imaginar— al concepte jurídic de fet insular balear, sinó que és menester concretar i referir-nos *ad intram* al concepte de fet insular de Formentera.¹³

Un antecedent —incomplet avui i, per tant, necessitat d'urgentíssima actualització— *en pro* del reconeixement d'aquest fet insular específic és el Decret balear 39/1997, de 14 de març, de mesures especials i transitòries per a l'illa de Formentera; que ha

¹² En aqueix procés el mateix Consell Consultiu de les Illes Balears, en el Dictamen 53/2014, de 21 de maig, ha assenyalat prou qüestions sobre la naturalesa especial de Formentera, que han de ser preservades. Fins i tot, finalment, el mateix Tribunal Constitucional en les Resolucions Interlocutòries de 7 d'octubre i 6 de novembre de 2014 ha reconegut —en part— algunes de les obvietats de l'assumpte: que Formentera és un Consell Insular unimunicipal, i això el fa no-comparable amb cap altre Consell, a causa d'això; ni pròpiament amb els Cabildos.

¹³ Avalat al seu torn pels articles 120.2.c, 123.3 i 130.1 del mateix EAIB, que tracten específicament la consecució de l'equilibri territorial intern, tot partint de la realitat pluriinsular de la comunitat autònoma, per solucionar les diverses qüestions derivades.

de ser objecte de millora *ad hoc* dins l'anomenat Règim especial de Balears (REB), de què tracta l'EAIB.¹⁴

Mentre que tot això no se soluciona, i sense perjudici de les obligacions taxatives i imperatives que pertoquen a l'Administració estatal i a l'autonòmica balear,¹⁵ i de la plena responsabilitat que a aquestes correspon a propòsit de l'atenció especial i efectiva al fet insular propi i exclusiu de Formentera, la política del Consell Insular de Formentera en matèria de foment i subvenció, com es deriva per exemple de l'acord del Ple de 24 de juny de 2016 sobre el Pla integral de subvencions, és la de tractar d'ajudar a pal·liar, en la mesura del possible i dels seus escassos recursos, els desavantatges que es deriven de la descrita «doble i triple insularitat que pateix l'illa i de la realitat inconcussa del que aquesta insularitat suposa en bona part dels ordres de la vida».

Aqueixa idea de *modulació* o de fer-se'n càrrec —en part, encara ara no del tot— de les particularitats de Formentera, a propòsit de determinades *ratios* en activitats, serveis, instal·lacions i programes, com a evidència territorial i poblacional manifesta enfront de la resta d'illes de l'arxipèlag —inclosa també la manca evident de determinades infraestructures, on les *ratios* autonòmiques generals no serveixen o no signifiquen el mateix, per mor de la insularitat formenterera i que, en moltes coses, segueix depenent fàcticament d'Eivissa—, comença a aparèixer en algunes Lleis autonòmiques, com és el cas de la Llei 11/2016, de 28 de juliol, d'igualtat de dones i homes —en l'article 71.3, de manera palesa. També s'aprecia una cosa semblant, a nivell reglamentari, en solucions *ad hoc* que tracten d'adequar-se o acomodar-se a les *mil expressions* del mateix fet insular específic formenterer, en les manifestacions més insospitades o inimaginables, com ara, a tall d'exemple, en matèria d'activitat esportiva en l'edat escolar a les Illes

¹⁴ A nivell general espanyol, hem de tenir en compte les referències —algunes el·líptiques— a la insularitat particular de Formentera a la Llei de les Corts Generals 30/1998, de 29 de juliol, del règim especial de les Illes Balears; Llei aquesta última també necessitada d'obligada actualització, tal com s'estableix de manera preceptiva en la disposició addicional sisena de l'EAIB relativa al que s'anomena *Règim especial insular de les Illes Balears*, que parla de «reconèixer el fet específic i diferencial de la insularitat» —en una ubicació sistemàtica molt deficient de l'Estatut, ja que aquesta qüestió s'hauria d'haver inclòs en un títol específic del mateix EAIB i no en una disposició addicional— i en la disposició transitòria novena de l'esmentat EAIB, sobre *Inversions de l'Estat*, amb cita expressa de l'esmentada Llei 30/1998 i la seua provisionalitat.

¹⁵ Una millora en el tractament de la insularitat que els habitants de Formentera pateixen —la citada *triple insularitat*— la tenim en el nou i inèdit tractament que la Llei 15/2016, de 2 de desembre, de modificació de la Llei 23/2006, de 20 de desembre, de capitalitat de Palma de Mallorca, ha donat al fet que els formenterers s'hagin de desplaçar a Palma per a rebre determinats serveis o realitzar-los, en tant que capital de la comunitat autònoma, tot havent-se previst —també per als menorquins i els eivissencs, que pateixen el fet de la *doble insularitat*— un règim de bonificació i suport econòmic en el transport dins la ciutat de Palma, des del Port i des de l'Aeroport de Palma. Aquesta és la primera vegada que una cosa així, a nivell de Llei, es regula. També s'aplica als estudiants universitaris i de formació professional, amb domicili a les tres illes, i que reben l'escolarització a Palma. En concret apareix contemplat en dos preceptes nous: l'article 88 bis i la disposició addicional cinquena de l'esmentada Llei de capitalitat de Palma. Serà el Govern de les Illes Balears l'encarregat de fer-se càrrec d'aqueixes despeses, des del punt de vista financer, en exercici de l'equilibri intern interinsular.

Balears, segons el Decret 38/2015, de 22 de maig, amb la disposició addicional única relativa al que anomena, ben correctament, *Atenció al fet insular i al règim administratiu de Formentera* i que ho evidencia d'una manera palesa: els al·lots de Formentera o juguen i fan competicions esportives amb els veïns eivissencs o no poden jugar, properament i mar per mig, amb ningú més.

LEGE FERENDA, LES SINGULARITATS JURIDICOADMINISTRATIVES DE FORMENTERA EN L'IMMEDIAT FUTUR

Ens atrevim a dir que són tres les qüestions que, en l'esdevenidor més proper, afectaran Formentera i el seu Consell Insular, i són les següents:

La relativa a l'aprovació, pel Parlament de les Illes Balears, de la futura nova Llei de consells insulars, amb particularitats de cara a Formentera, o bé l'aprovació d'una Llei específica per a Formentera, al marge de la primera o paral·lela a aquesta.

La relativa a l'eventual Proposició de Llei orgànica per part del Parlament de les Illes Balears a les Corts Generals, de cara a la també eventual modificació de la Llei orgànica del règim electoral general i l'addició d'una disposició específica en aquesta darrera Llei sobre el nombre de corporatius que compondran l'Ajuntament/Consell Insular de Formentera —i les seues particularitats, per mor del règim electoral que comporta, municipal però amb vessants autonòmics clars—, tal i com es va tractar per la Ponència parlamentària creada *ad hoc* en el si de la Comissió d'Assumptes Institucionals del Parlament de les Illes Balears,¹⁶ desplaçada a Formentera el 7 d'abril 2017, en què qui ara escriu va tenir l'honor, junt al Dr. Avel·lí Blasco Esteve, Catedràtic de Dret Administratiu, d'expressar l'opinió jurídica de què calia fer.

I, finalment, la relativa a l'eventual reforma de la Constitució que modifiqui l'article 69.3 i permeti que l'illa d'Eivissa triï un Senador *propi* i l'illa de Formentera també un de *propi*, i no, com fins ara, un de tot sol per a les dues, com a única agrupació d'illes vigent al conjunt de l'Estat; reivindicació històrica que Formentera ve reclamant des de fa dècades i ha tengut suport en diversos fòrums i institucions, però mai no s'ha materialitzat, si bé la mateixa evidència de la reforma estatutària de 2007, tot creant el Consell Insular de Formentera —independent de l'illa d'Eivissa—, suposa ja la base irreversible per a la seua consecució final, tard o d'hora.

¹⁶ Ponència Especial d'Estudi de la Composició del Ple del Consell Insular de Formentera (Reg.9/2015/Poes0003).

Respecte a la qüestió de l'aprovació de la nova Llei de consells insulars i/o de l'aprovació d'una Llei específica *ad hoc* per a Formentera

Feim avinent que existeix un Avantprojecte de nova Llei de consells insulars en què hem treballat, i reconeix a Formentera un règim prou singular —no ultimat i complet, emperò, del tot—, basat en la distinció entre els consells insulars de règim general —Eivissa, Mallorca i Menorca, en tant que *illes plurimunicipals*— i Formentera, exemple de Consell Insular de règim especial, per la *unimunicipalitat* de l'illa i les seues múltiples i variades singularitats, sense oblidar, emperò, que es tracta d'un complet Consell Insular i això suposa la coparticipació de Formentera, i el seu òrgan d'autogovern, en el sencer o conjunt *Poder Executiu* de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears. En qualsevol cas, és obligat que el Parlament balear ho tracti amb especial cura i atenció, com ja en el seu moment el llavors Diputat per Formentera, Hble. Sr. Santiago Ferrer Costa, va expressar l'any 2000 quan es discutia l'actual Llei de consells insulars i, si bé no era llavors previsible que set anys després Formentera tengués un Consell Insular propi, cosa que al final va acabar passant, sí que es va demanar —en paraules textuais— en aquell moment, en el marc del comú Consell Insular d'Eivissa i Formentera, que Formentera fos tractada en el Parlament i des del Parlament «com una qüestió d'Estat» i que es consideràs Formentera «més que un assumpte local», «com un assumpte d'interès nacional per a les Balears».

Respecte a la qüestió de la reforma de l'article 69.3 de la Constitució, per tal que Formentera triï un senador propi

Amb independència de l'illa d'Eivissa, el camí ja s'ha iniciat i està fent-se. En efecte, el Ple del Consell Insular de Formentera l'1 de desembre de 2017 així ho va acordar per unanimitat¹⁷ i ho va trametre, com a Proposició de Llei al Parlament de les Illes Balears, per tal que aquest, a la volta, ho remetés al Congrés dels Diputats. En el Parlament balear, després de diverses vicissituds a la Mesa, l'anterior document es va assumir íntegrament per la Diputada per Formentera en la legislatura present Hble. Sra. Sílvia M. Tur Ribas —integrant del Grup Parlamentari Mixt— i pel Grup Parlamentari Socialista, que ho varen presentar el 20 de març de 2018 com a *Proposició de Llei de reforma de l'article 69.3 de la Constitució Espanyola als efectes que l'illa de Formentera triï un senador propi, amb independència del que triï l'illa d'Eivissa*.

¹⁷ A partir d'un text conformat pel Preàmbul de la mateixa Reforma constitucional que s'instà —amb descripció del que significa aquesta fita per Formentera, en tots els ordres possibles— i pel mateix text del precepte a modificar; un text, a més a més, sensible a la toponímia autòctona en català en la versió oficial castellana, redactat per qui ara escriu i pel Llettrat llavors d'aquesta institució, Sr. Josep Costa i Rosselló.

Aqueixa Proposició de Llei, com a assumpte núm. 2953/18, es va prendre en consideració per la unanimitat de la Cambra balear el juny¹⁸ i, en aquests moments (octubre de 2018), després d'haver-se acordat per la citada Mesa el tractar l'assumpte per urgència i lectura única, és previsible que s'aprovi en breu —en concret, segons l'agenda del Parlament, el proper 9 d'octubre de 2018— i, com a tal, així es trameti al Congrés, com a iniciativa de Reforma constitucional. I al que allí resulti, s'haurà d'estar.

CLOENDA I REFLEXIÓ FINALS

Ja per acabar, únicament ens resta fer una reflexió personal i és la relativa a què, el que són les coses de la vida i els anys que passen, el primer article que vàrem publicar a la premsa pitiüsa, com a Lletrat del comú Consell Insular de les Pitiüses, va ser versant de les particularitats d'aquesta illa, ara fa setze anys, i es va intitular significativament així: «La singularidad de Formentera en el Derecho público balear».¹⁹ Més endavant ja vendrien altres treballs, sobre l'específica ordenació territorial de Formentera —bans de la reforma i plena substantivació de Formentera de l'any 2007—, explicant ja llavors les peculiaritats juridicoadministratives d'aquesta amb l'article: «La singularidad del municipio-isla de Formentera en el panorama normativo español de ordenación territorial y de régimen local».²⁰ I més endavant, sobretot, ja vendria el més important que hom pot fer —i ha fet— a la vida: formar família i tenir dona i filla formenteres.

De manera que, i resumint, si bé és cert que hem contribuït a què el Consell Insular siga una realitat —i això és una satisfacció ben plena—, i mai hauríem pogut imaginar que el que escrivíem l'any 2002 quedaria més que superat en 2007 i donaria per a molts d'articles, inclòs el participar no només en versar el Dret, sinó en contribuir a crear-lo, a fer-lo realitat, també ara és el moment de considerar que segurament en prou coses hi haurà hagut errors o disfuncions, i la voluntat no és (no ha sét) altra que la d'esmenar-los i donar el millor de tots *en pro* d'aquesta institució i illa.

Perquè, i d'això hem de felicitar-nos tots, no resulta sobrer recordar que Formentera, en els darrers temps, sense perjudici de la implementació de les necessàries accions de millora de tot tipus que el seu fet insular suposa i segueix exigint, ha assolit un protagonisme molt i molt rellevant, amb un augment continuat de la població resident de manera permanent —que és, avui 2 d'octubre de 2018, de 13.851 habitants—; amb una realitat de pluralitat social manifesta i *variopinta*, inclosos segments de població

¹⁸ La Proposició de Llei es va publicar al Butlletí Oficial del Parlament de les Illes Balears núm. 136, de 28 de març de 2018, p. 7458-7460. La presa en consideració es va debatre el dia 27 de juny de 2018 i surt publicada al Diari de Sessions núm. 129/2018, IX legislatura, p. 7240-7249.

¹⁹ I va aparèixer publicat al Dominical (de Cultura) del *Diario de Ibiza* del dia 5 de maig de 2002.

²⁰ Á.C. NAVARRO SÁNCHEZ (2002), «La singularidad del municipio-isla de Formentera en el panorama normativo español de ordenación territorial y de régimen local», *Revista Urbanística Práctica*, Grupo La Ley, 3, Madrid, p. 24-44.

molt significatius que a cap altra illa de l'arxipèlag existeix, com ara els de nacionalitat italiana —que conforma un cosmos vivencial, sociolingüístic i cultural curiosíssim, en particular quan aquesta població ja s'està assentant a l'illa i hi ha nascut la generació dels fills i nets. Així mateix, també el desenvolupament socioeconòmic de caire turístic a l'illa i de l'illa és cada vegada més notori i d'envergadura, essent més coneguda i visitada que mai, per exemple, per segments molt rellevants de població de tots els territoris de parla catalana, molta de la qual també acaba assentant-se definitivament a l'illa, amb totes les repercussions que això comporta, de tot ordre; així com a nivell general espanyol i europeu, en un mercat de turisme d'alta qualitat i autèntica destinació envejada per tothom —com evidencia l'eslògan oficial turístic, *Formentera, l'últim paradís de la Mediterrània*—, però que, per la mateixa realitat palesa de les coses, en referir-se als mesos d'estiu, provoca, en ocasions, situacions evidents i notòries de saturació i d'haver *tocat sostre*, a les quals cal posar remei i control efectius, per tal de mantenir tots els valors de l'illa i no fer-los malbé.

En aqueix sentit sorgeix, com a proposta consensuada de l'illa —Consell Insular i entitats del teixit social—, la *Proposició de Llei per a la sostenibilitat mediambiental i econòmica de Formentera*, aprovada pel Consell de Govern de les Illes Balears, reunit expressament a Formentera el dia 21 de setembre de 2018, com a mesura innovadora i inèdita a nivell general espanyol i europeu en illes d'aquesta superfície, per tal de limitar l'entrada de vehicles a motor i afavorir una millor mobilitat que doni assossec al trànsit automobilístic, minvi la contaminació i aposti per la sostenibilitat amb realitats tangibles.

En realitat, doncs, l'illa aïllada, *la més* illa de tot l'arxipèlag balear, ho ha deixat de ser d'alguna manera —o així ho sembla—, almenys alguns mesos de l'any. I davant d'això i dels perills que a la llarga pot comportar, per irreversibilitat de la situació, es volen preservar els diversos valors que l'illa segueix atresorant i la fan única.

Un d'aqueixos valors, com ja vàrem expressar l'any 2002 en l'article citat més amunt, era (és) el de fer cas al poeta Marià Villangómez, quan en parlar de l'illa, en el seu conegut poema *Formentera*, a la volta musicat magistralment pel grup UC, diu:

*Formentera: mar i cel
entorn d'un cor d'avidesa.
Es despulla la bellesa
per unir-se a eixuta arrel.*

Can Mariano d'en Toni Mayans, vénda des Brolls, Sant Francesc Xavier, Formentera, octubre de 2018.

La identitat al sud del territori valencià

Ramón Santonja Alarcón

L'objectiu de la present comunicació és analitzar com al llarg del temps ha canviat la forma d'identificar-se la població al sud de l'actual territori valencià a través de la documentació: d'arxiu, la literatura i les enquestes i altres fonts.

Primerament, ho podem rastrejar des de la creació de la governació d'Oriola durant el segle XIV expressada al principi cap a la figura del monarca i la llengua, és a dir, un «protonacionalisme», primer català i després valencià. En aquest període es conformà un fort sentiment de «valencianisme» d'Oriola front a la castellana Múrcia, fins ben entrada l'època moderna.

Amb posterioritat, amb la repoblació del territori després del 1600 els moviments de poblacions varen portar a progressius canvis i tendències que sorgiran posteriorment. Durant la guerra de Successió espanyola les poblacions es varen situar del costat d'un bàndol en la mesura de les rivalitats individuals. Després, la provincialització de 1833 va crear el fonament d'una identitat col·lectiva al voltant de la província d'Alacant.

A més, actualment les unitats de paisatge marquen diferències: en la costa de la Marina i la muntanya d'Alacant hi ha un cert grau de valencianisme social, i en les localitats castellanques (Villena, el Baix Segura, Asp) hi ha una forta reacció negativa contra la llengua i, per extensió, en la política s'assimilen a un nacionalisme espanyol feble.

Paraules clau: identitat, història, País Valencià, provincialització.

INTRODUCCIÓ

La construcció de les personalitats territorials i del territori també passa pels usos i representacions que se'n fan des d'àmbits diversos com la política, la societat i la cultura. Els aspectes més locals del fet territorial es poden veure reflectits en la visió de l'altre, en la pròpia i en les imatges del i des del territori pel que fa a la seva cultura —lingüística, patrimonial, social o altres.

El que es tractaria de fer és un recorregut per la construcció de les personalitats territorials, quan no estan ja construïdes, o com aquelles varien, i es fan amb una mirada a través de la geografia i la història del territori valencià, i més concretament al sud d'aquell, que s'emmarcaria amb l'antiga governació d'Oriola o el sud de l'actual província d'Alacant.

Però creiem molt important que és ara, com actualment ha estat en temps pretèrits, el valor de la llengua com el valor de la identitat; els francesos ho tenen molt clar: perquè consideren que la llengua «constituïnt un element essencial de la comunitat nacional» no pot ser cap altra per als ciutadans de la República que el francès.¹ Al mateix temps, succeeix en el cas valencià que es dona entre la població valencianoparlant al llarg del temps, on llengua és sinònim de valencianitat o de pertànyer al regne.

Per altra banda, la identitat o la nacionalitat valenciana, així com la llengua o la comunitat lingüística que s'hi associen, no són fàcils de determinar, a causa de la polèmica que les envolta.² Però, alhora, és ben conegut el fenomen —que es torna a demostrar amb els cas valencià— que la continuïtat lingüística no és cap garantia perquè els parlants d'un determinat genolecte s'identifiquen amb la comunitat lingüística.³

RECORREGUT HISTÒRIC

Edat mitjana

El Regne de València naix el 1238, quan l'endemà de la conquesta de València Jaume I el Conqueridor estableix un codi legal —els Furs del Regne de València— per a un territori que queda delimitat en aquell mateix text. En un primer moment, la documentació parlamentària i jurídica del naixent regne es refereix als seus pobladors amb expressions com «habitants del Regne de València», tot evitant utilitzar un gentilici concret per a referir-se al conjunt de la població.

No seria fins a la fi del conflicte foral (1330) que no apareixerien els primers casos que hui es coneixen de l'ús del gentilici valencià aplicat als habitants de tot el regne.

¹ Alà BAYLAC FERRER (2015), «Catalunya Nord», en *Diversia*, núm. 7, juny, p. 25.

² Joan FRANCESC MIRA CASTERÀ (2014), *La condició valenciana*, Bromera, p. 55, 72, 83-91.

³ Maria ALBERT RODRIGO, Gil-Manuel HERNÁNDEZ I MARTÍ (2011), «La identidad en lucha. Iniciativas civiles culturales ante el conflicto identitario valenciano», *Papeles del CEIC*, núm. 66, març, p. 11-13.

A partir de la dècada de 1350 es consolida el gentilici valencià, ja que es produeix un augment considerable dels documents que fan ús del terme, consolidant la identitat valenciana des d'aleshores.

Primerament, ho podem rastrejar des de la creació de la governació d'Oriola durant el segle XIV expressada al principi cap a la figura del monarca i la llengua, és a dir, un «protonacionalisme», primer català i després valencià.⁴ En cas de l'ús del gentilici català aplicat als valencians es pot observar al llarg de la història. El 1325, Ramon Muntaner escrigué que «són vers catalans e parlen del bell catalanesc del món», parlant dels habitants de parla catalana de les noves terres conquerides per Jaume II d'Aragó. És en aquest període que es conformà un fort sentiment de «valencianisme» d'Oriola front a la castellana Múrcia, fins ben entrada l'època moderna. Tanmateix, el sentiment privatiu d'un poble valencià separat ja del poble català (i aragonès) originari es consolida durant el segle XIV. A més, el que va fer créixer de forma desmesurada eixe sentiment va ser la guerra dels dos Peres (1356-1375) que es va sentir per tot el territori: en el sud els castellans entraren capturant Guardamar i Jumella i atacant Oriola, Elx i Alacant.⁵

Un exemple d'aquest sentiment oriolà el simbolitzava en la senyera de l'Oriol, la població podia «traure la bandera» quan emprenia una mobilització militar, per a la qual cosa reclamava el concurs també d'altres poblacions que havien de fer-li costat. Així ho mostra Pedro Bellot, com va descriure la solemne eixida de la «mà armada» de 1420, contra el senyor de Novelda:

a título de defender la jurisdicción real y la justicia, con una sobrevesta real hecha nuevamente por el consejo [el consell municipal oriolà] para esta salida, [...] con la bandera o guión de la villa, bordadas en él las armas reales. Llevaba también el justicia otra sobrevesta antigua que había ya servido en otras ocasiones.

Però, no només les lluites armades amb els castellans foren l'únic assumpte que els va enfrontar. També hi havia la qüestió de l'autonomia episcopal d'Oriola que va ser un conflicte que va tenir una gran repercussió dins de les relacions frontereres entre la Corona d'Aragó i la Corona de Castella en la zona sud-est peninsular durant la baixa edat mitjana. Es va tractar d'un conflicte que es va allargar més de tres segles i que va generar un gran nombre de plets entre ambdues regions, sent per tant esta qüestió de gran rellevància en la vida social i política d'ambdós llocs. El conflicte va resultar certament important en este període al condicionar en gran manera les relacions frontereres, emfatitzant encara més les dissonàncies entre estos dos espais polítics: conflictes polítics i de competències, gestió de recursos com rendes, delmes o bens econòmics,

⁴ Vicent BAYDAL SALA (2016), *Els valencians, des de quan són valencians?*, Editorial Afers, Catarroja-Barcelona, p. 35.

⁵ Juan Antonio BARRIO BARRIO (1999), «La governació d'Oriola un territori valencià fronterer a la darrera de l'Edat mitjana», *L'Avenç: revista d'història i cultura*, núm. 240, p. 47-49.

disputes jurisdiccionals i el discurs ideològic que usaran les monarquies darrere dels seus interessos. I com aquest procés va influir tant en l'àmbit polític, econòmic i social oriolà, així com en la construcció d'una identitat pròpia que junt amb altres aspectes buscava amb esta independència episcopal diferenciar-se del territori veí i deixar d'estar subjugat a ell. És una llarga lluita que tingué com a motiu reiterat el fet que a Múrcia es parlava castellà, mentre que els oriolans eren de llengua valenciana. Així ho denunciava la ciutat d'Oriola, en un escrit en català, el 1491, i que diu Bellot a la seua crònica:

al Provisor dicen [...] que sus escribanos dicen cuando entra alguno de Orihuela en su corte: «Ja ve lo català, ara pagarà». Cosa indecente para secretarios y escribanos sacar burla del lenguaje en que cada uno nació como a Dios plugo.⁶

En aquesta posició, Oriola pot afermar la seua pròpia identitat en la condició catalana, evident en la llengua i reforçada amb trets culturals que tenen el seu origen a Catalunya, en la llegenda de la Mare de Déu de Montserrat; és a dir, la «valencianitat» d'Oriola és una forma de confrontar amb els castellans.⁷

Edat moderna i contemporània

Un interès essencial de les viles de la governació d'Oriola fou la pretensió de la creació d'un bisbat independent del castellà de Cartagena, perquè les rendes eclesiàstiques s'eixien cap al regne veí i, en cas de guerra, eren emprades en armar-se contra els oriolans, i a més de la diferència de llengües entre els dos països els feren més estranys conforme passaren els anys.⁸

El segon d'ells va ser utilitzat durant el plet del bisbat, com consta en la butlla del Papa Pius IV, que va crear la diòcesi oriolana (1564): «considerant [...] que en la part que se situa dins el regne de València [...] fan servir idioma, lleis, normes i costums diferents dels que tenen a Cartagena i Múrcia». I que ho referma Martí de Viciana: «En Orihuela e su tierra siempre se ha guardado la lengua catalana, porque en tiempo de la conquista se pobló la tierra más de catalanes que de otras nasciones, de los cuales heredaron la lengua, corazón, manos y obras.»⁹

⁶ Antoni MAS MIRALLES, Jesús MILLÁN, Brauli MONTROYA ABAT (2015), *Llengua i identitat a Oriola en l'època foral*, 2a ed., Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 45.

⁷ Juan Antonio BARRIO BARRIO (2011), «Per servey de la Corona d'Aragó. Identitat urbana y discurso político en la frontera meridional del Reino de Valencia: Orihuela en la Corona de Aragón, siglos XIII-XV», en *Hispania. Revista Española de Historia*, vol. LXXI, núm. 238, maig-agost, p. 437-466.

⁸ Antonio CARRASCO RODRÍGUEZ (1997), «La enemistad capital entre las poblaciones de Orihuela y Murcia dentro del marco del pleito del obispado en los albores del siglo XVI», en Pablo Fernández Albadalejo (ed.) *Monarquía, imperio y pueblos en la España moderna*, Universitat d'Alacant - AEHM, p. 539-550.

⁹ Antoni FERRANDO (1980), *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, Universitat de València, p. 26-28.

Per altra banda, en les poblacions de la governació, moltes estaven poblades de musulmans durant aquest període i mantenien una relació d'identificació distinta a les cristianes perquè mantenien els lligams vinculats a la comunitat islàmica, com ho venien fent des del temps de la conquesta front als conqueridors; i entre les poques poblacions de majoria cristiana, seguien l'opinió d'Oriola, encara sense ser tan extremades.

Posteriorment, en la comarca del Baix Segura la repoblació del territori després del 1600 amb els moviments de poblacions, varen portar a progressius canvis i tendències que sorgiran posteriorment i que es poden veure actualment.

Durant la guerra de Successió espanyola les poblacions del sud valencià es varen situar del costat d'un bàndol en la mesura de les rivalitats individuals, però els valencians tenien una concepció, malgrat l'idioma que tingueren en aquell moment, com podem llegir en una carta lliurada a la junta patrimonial del marquesat d'Elx per les autoritats municipals d'Aspe:

Hoi haze onse días que embiamos a Villena la compañía de la milicia y los soldados fueron con la inteligencia de que en pasando dies días embiaríamos otra compañía para que aquella se viniera; y como se han venido algunos de los soldados diciendo el mal tratamiento que hazen a los valencianos por no ohir su nombre sino el de revelados, y que los vezinos dizen que primero han de perder aquí sus haciendas y vidas que el hir a Villena, no nos atrevemos a innovar cosa por recelar que se han de perder algunos vesinos según lo que están agraviados. Y assí considerando que los soldados que había en Villena, assí de essa villa de Elche como de Orihuela y otras partes ia se han buelto, y no han quedado sino algunos de los cabos; [...] Aspe, março 9 de 1706.¹⁰

En aquella podem veure com les poblacions, tot i recolzar al bàndol borbònic, tenien clares les fronteres del seu territori, Villena era una població castellana i estrangera, i els d'aquella zona els identificaven ràpidament com a valencians i, al mateix temps, com a sinònim d'aquells el de «revelados», és a dir, austriacistes, no sent-ho.

No obstant el canvi de les demarcacions territorials després de l'aplicació del Decret de Nova Planta de 1707, que portaren a castigar Capdet, abans situat dins del regne valencià, mantindran fins l'actualitat un vincle —constatat amb l'entrevista d'alguns habitants— amb la Comunitat Valenciana, tant per haver format part d'aquell, com per l'emigració temporal que ha anat cap a aquelles terres en els darrers segles. A més d'unes opinions més peregrines —d'haver parlat en valencià fins fa no molt temps en aquella localitat.

¹⁰ Arxiu Històric Nacional (AHN), Depósito de la Guerra, Diversos-Colecciones, 172, N. 1: *Correspondencia administrativa del marquesat d'Elx en els anys 1705, 1706 i 1708*, fol. 37r.

La provincialització

La provincialització de 1833 va crear el fonament d'una identitat col·lectiva al voltant de la província d'Alacant, i més concretament, amb força, a la ciutat d'Alacant.¹¹ Però que s'ha mantingut en algunes zones més que en altres, en la mesura que és una forma de les persones i poblacions castellaneres de fer-se diferents dins de la Comunitat Valenciana per tal de no dir-se valencians.

Però no sempre ha estat així per al que ha estat emprat el marc provincial, com va ser l'Agrupació Regionalista Alacantina, de caràcter nacionalista, fundada l'octubre de 1933, i que tenia per objectiu la unificació i l'autonomia del País Valencià, amb l'objectiu «que se uniera Alicante a los esfuerzos de Valencia y Castellón por lograr una autonomía, y entre las tres provincias se realizaron muchos intercambios culturales».

També, fou l'Alacant d'aquell moment, on es va formar, que va tenir una importància fonamental en la configuració com a persona dedicada a la literatura i a la llengua. Una mostra és que a la població tingueren lloc les III Jornades Culturals Valencianistes a Alacant el 1934. Però aquesta situació no durarà, perquè, afegida al procés de substitució lingüística, la derrota republicana a la guerra civil capgirarà la situació en menys d'una generació.

LES IDEOLOGIES: DISTINTES FORMES D'ENTENDRE EL TERRITORI

Quant al territori actualment, podem identificar diferents ideologies vinculades a una realitat col·lectiva, siga d'àmbit estatal, regional, comarcal o/i local, i al mateix temps, de caràcter progressista o conservadora.

Primer, ens trobem, per la banda de l'esquerra i del nacionalisme fusterià, representada per diferents persones vinculades als casals populars o ateneus, partits polítics i institucions culturals relacionades amb l'esquerra política, i que utilitza principalment la senyera catalana —com a símbol d'unificació nacional—, el nom de País Valencià —per a significar que era una porció dels Països Catalans— i la Muixeranga d'Algemés, com a himne.¹²

En canvi, aquells individus valencians de dreta s'identificaven amb la bandera de la ciutat de València com a ensenya de tot el territori —és la quadribarrada, però amb una franja perpendicular blava—, i el nom de Comunitat Valenciana i l'*Himne de l'Exposició*.¹³ Però, el moviment s'ha anat afeblint des d'un temps ençà, en favor d'un espanyolisme obert i militant en una part destacada de la població.

¹¹ Joan FUSTER ORTELLS (2008 [1962]), *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62, 6a ed., p. 211-216.

¹² Lluís CATALÁ OLTRA (2014), «Discursos polítics sobre la identitat territorial en els partits valencians d'esquerra i de centreesquerra», 99/2, p. 189-191.

¹³ Lluís CATALÁ OLTRA (2014), «Discursos polítics...», 99/2, p. 193-195.

A més, actualment les unitats de paisatge marquen diferències: en la costa de la Marina i la muntanya d'Alacant hi ha un cert grau de valencianisme social, i en les localitats castellanques (Villena, el Baix Segura, Asp) hi ha una forta reacció negativa contra la llengua i, per extensió, en la política s'assimilen a un nacionalisme espanyol feble, però continuat al llarg del temps fins l'actualitat.¹⁴

Les ordenacions territorials han influït i modificat les relacions amb les comarques dins de la província d'Alacant des de la seua creació en 1833. Els seus efectes derivats els analitza Emili Rodríguez Bernabeu en la seua obra *Alacant contra València*, on reflexiona sobre el País Valencià i les relacions entre les dues ciutats més importants del país, València i Alacant, per tal de comprendre el punt de maduració de la consciència nacional a les comarques del sud.¹⁵

L'alacantinisme és una forma d'espanyolisme encobert, perquè considera que tot allò que estiga relacionat amb les altres dues províncies representades sota el nom comú de València, inclosa la llengua, són rebutjats de forma sistemàtica per portar l'adjectiu valencià.

ENTREVISTES

S'ha fet una cinquantena d'entrevistes a persones de diverses localitats, diferents classes socials i professions: el Pinós, Monòver, Elda, Alacant, Coix, Villena, Elx, Guardamar, Oriola, el Fondó de les Neus, Asp, Crevillent, Onil, etc., ço és, al sud de la línia Biar-Busot, just al bell mig de l'actual província d'Alacant fins a la frontera amb Múrcia.

El qüestionari recorre els diferents aspectes, adaptant-los a cada situació particular, siga per la localitat o per la persona a qui s'entrevista —d'especialistes o erudits fins a gent més comuna— i segons la sensibilitat i nivell cultural de cadascú. L'objectiu de les entrevistes ens permet conèixer l'opinió i la idea que existeix sobre el territori, la nació i la llengua, entre una selecció de la població. Per tant, podem afirmar en vista dels resultats que, en gran part de la població, hi ha un doble sentiment de pertànyer a Espanya, com a Estat, per norma general, tant en les zones castellanoparlants com les valencianoparlants; però, en la segona zona, hi ha el sentiment, identificat amb la llengua, per considerar-se a si mateixos i a tots aquells que la parlen com a valencians, indistintament del lloc d'origen o residència. I, a nivell més baix, dins de la comarca o la província, s'identifiquen tots els enquestats amb el poble d'origen, però sense massa recorregut. Per altra banda, en el tracte entre diferents territoris o poblacions:

¹⁴ Vicent SOLER (1977), «Les comarques de parla castellana: una qüestió oberta», a *Raons d'identitat del País Valencià*, Edicions 3 i 4, p. 49-69.

¹⁵ Emili RODRÍGUEZ BERNABEU (2005 [1994]), *Alacant contra València*, València, Universitat de València, p. 34-45, 63-64.

«les relacions personals no tenen identitat o localització geogràfica, depenen més de la personalitat que de les identitats o límits administratius».

Curiosament, en llocs com el Pinós, el Fondó de les Neus o Guardamar, diuen, de forma molt semblant, que «ser d'un lloc fronterer té més avantatges que inconvenients, ajuda a l'obertura de ments».

També, és pràcticament norma en l'opinió de les zones valencianes cap a les castellanones, és a dir, a la comarca del Baix Segura, de considerar-los murcians encara que estiguen a la mateixa província o a la comunitat autònoma. Però, per altra banda, l'autoconsideració dels habitants d'aquesta comarca, en cap cas comparteixen ni accepten aquella opinió, i diuen que són del seu poble, de la comarca o de la província, però mai sota la denominació valencians i menys murcians —encara que molts diuen que tenen coses en comú amb ells a conseqüència del continuat contacte dels dos territoris.

Per altra banda, tractant d'assimilar la qüestió de la relació entre llengua i territori amb la pregunta: «Es pot ser valencià sense parlar valencià?» Pràcticament totes les persones han contestat afirmativament, dient i afegint que no suposa cap problema. És un fenomen relacionat amb les generacions més joves, perquè els més vells encara el tenen lligat a la concepció de valencianitat.

En la ciutat d'Alacant, hem trobat viu l'alacantinisme i l'espanyolisme més actiu —i també en les poblacions castellanoparlants de la província— de tot el territori, i de rebuig cap al valencià com a llengua i consideració política, perquè, en paraules d'un entrevistat:

pot haver-la, però de ben segur que és minoritària. El que sí pense que hi ha és molta gent que creu que per ser defensor del País Valencià automàticament s'és catalanista o antiespanyol, i per això rebutja qualsevol afirmació de valencianitat, especialment en la llengua. Moltes d'aquestes persones no rebutgen, sinó que volen una Comunitat Valenciana, sempre que no s'aprove a Catalunya; per això no volen admetre la denominació de País Valencià.

CONCLUSIONS

Primer, constatar la relació estreta que hi ha entre llengua i població per identificar-se durant l'edat mitjana i que continuarà mantenint-se al llarg del temps en els territoris on s'assenten els colons des de la conquesta cristiana de Jaume I del territori de les actuals comunitats autònomes de València i Múrcia.

Podem constatar que el valor de la identitat o l'existència d'una identitat conscient canvia al llarg del temps, ho podem comprovar —Muntaner a la seua crònica—: des del moment de la conquesta, són catalans, per la seua llengua, i així es mantenen sota domini castellà i quan passen a ser part del Regne de València a final del segle XIII. Ràpidament, en la mesura que apareix el nom «valencià» per a referir-se a les poblacions dins del territori que es forma durant el segle XIV, com a la resta de les ciutats i viles del Regne —com ho afirmà Baydal a la seua tesi— s'assumeix al sud també. Just abans

del conflicte —la guerra dels dos Peres— que va enfrontar-los amb els castellans per primera vegada, es va veure refermada al sud del territori la seua identitat front aquelles, tant a nivell local, amb símbols propis —comuns a moltes viles i ciutats valencianes—, com de la governació, com a cap d'aquella contrada. A més, la imatge que es té, des de fora del territori valencià, concretament de la llengua, el català, va ser unes de les característiques més evidents de les diferències que al·legaren al plet per aconseguir un bisbat propi, i que es mantindrà fins ben entrada l'Edat Moderna.

Posteriorment, a principi del segle XVII, els moviments de poblacions —re població, colonització i emigracions castellanques— feren perdre's la llengua en algunes poblacions —el Baix Segura, excepte Guardamar, Monfort i Asp— i es conformaren noves localitats valencianoparlants a la resta del territori, però el sentiment «nacional» estava i estarà vinculat al territori i a la població d'origen sota la denominació valencià.

Posteriorment, durant els segles XVIII i XIX no apareixen canvis de poblacions, excepte la ciutat d'Alacant que es castellanitza. També, a partir del XVIII és quan les poblacions fan la distinció entre castellans i valencians per la llengua que parlen, perquè s'ha perdut la referència política i territorial del Regne de València —després del Decret de Nova Planta de 1707—, i que es manté fins l'actualitat.

A final del segle XIX, quan hi ha un fenomen de castellanització de les elits socials en les poblacions —ciutats i pobles—, apareix, doncs, una «consciència» entre aquells grups que formen associacions, partits i altres institucions, quan sorgeix aquest «problema» lingüístic, i són el producte de diversos partits nacionalistes o provincialistes —amb la creació de la província d'Alacant en 1833.

La fi de la guerra civil va portar un tall abrupte de les activitats culturals i polítiques de qualsevol natura, però, al mateix temps, es produeix l'arribada durant els anys 60 i 70 d'uns enormes contingents de colons castellanoparlants —andalusos, manxecs i murcians— a molts dels pobles valencianoparlants amb la seua ideologia espanyolista, i que van accelerar, a més el fenomen de substitució lingüística en aquelles.¹⁶ És en aquest context, en la ciutat d'Alacant on es desenvolupa l'alacantinisme descrit per Rodríguez Bernabeu en el seu assaig.

No obstant aquesta situació, des de final dels anys 70 hi hagué un reviscolament de la consciència valenciana entre aquells grups situats en sectors progressistes de ciutats i pobles valencianoparlants i es crearan entitats, centres d'estudis i altres institucions properes a plantejaments fusterians, és a dir, catalanistes.

A més, del resultat de les entrevistes hi ha una percepció, d'uns pocs anys fins ara: un cert espanyolisme militant en certs grups de jòvens, expressats en partits polítics de dretes —Ciudadans i el Partit Popular—, com a conseqüència de les victòries esportives de la Selecció Espanyola de futbol, i una posterior campanya mediàtica en favor de l'Estat espanyol i els seus símbols —la bandera, l'himne, el Rei i el castellà.

¹⁶ José Vicente MATEO (1966), *Alacant a Part*, Edicions d'Aportació Catalana, Barcelona.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERT RODRIGO, Maria; HERNÁNDEZ I MARTÍ, Gil-Manuel (2011). «La identidad en lucha. Iniciativas civiles culturales ante el conflicto identitario valenciano». *Papeles del CEIC*, núm. 66, març, p. 1-41.
- BARRIO BARRIO, Juan Antonio (1999). «La governació d'Oriola un territori valencià fronterer a la darrera de l'edat mitjana». *L'Avenç: revista d'història i cultura*, núm. 240, p. 47-49.
- BARRIO BARRIO, Juan Antonio (2011). «Per servey de la Corona d'Aragó. Identitat urbana y discurso político en la frontera meridional del Reino de Valencia: Orihuela en la Corona de Aragón, siglos XIII-XV». *Hispania. Revista Española de Historia*, vol. LXXI, núm. 238, maig-agost, p. 437-466.
- BAYDAL SALA, Vicent (2016). *Els valencians, des de quan són valencians?* Catarroja-Barcelona: Editorial Afers.
- BAYLAC FERRER, Alà (2015). «Catalunya Nord». *Diversia*, núm. 7, juny, p. 25.
- CARRASCO RODRÍGUEZ, Antonio (1997). «La enemistad capital entre las poblaciones de Orihuela y Murcia dentro del marco del pleito del obispado en los albores del siglo XVI». A: Pablo Fernández Albadalejo (ed.). *Monarquía, imperio y pueblos en la España moderna*, Universitat d'Alacant - AEHM, p. 539-550.
- CATALÁ OLTRA, Luis (2014). «Discursos polítics sobre la identitat territorial en els partits valencians d'esquerra i de centreesquerra». *Papers*, 99/2, p. 187-212.
- FERRANDO, Antoni (1980). *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*. València: Universitat de València.
- FUSTER ORTELLS, Joan (2008 [1962]). *Nosaltres, els valencians*. 6a ed. Barcelona: Edicions 62.
- MATEO, José Vicente (1966). *Alacant a Part*. Barcelona: Edicions d'Aportació Catalana.
- MAS MIRALLES, Antoni; MILLÁN, Jesús; MONTOYA ABAT, Brauli (2015). *Llengua i identitat a Oriola en l'època foral*. 2a ed. Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
- MIRA CASTERÀ, Joan Francesc (2014). *La condició valenciana*. Alzira: Bromera.
- RODRÍGUEZ BERNABEU, Emili (2005 [1994]). *Alacant contra València*. València: Universitat de València.
- SOLER, Vicent. «Les comarques de parla castellana: una qüestió oberta». *Raons d'identitat del País Valencià*. Edicions 3 i 4, p. 49-69.

El Montserratí: velles comarques noves

Jordi Serra i Massansalvador

Associació Cultural del Montserrat

Fa poc ha revifat al nord del Baix Llobregat el debat social i polític sobre la conveniència de crear una comarca nova a Catalunya: el Montserratí —o Pla de Montserrat, o Baix Llobregat Nord—, que tindria, segons la font, entre 8 i 15 municipis que ara s'inscriurien al Baix Llobregat, l'Anoia, l'Alt Penedès i el Vallès Occidental. En la seva versió més completa, la proposta inclou els municipis d'Abrera, el Bruc, Castellbisbal, Castellví de Rosanes, Collbató, Esparreguera, Gelida, els Hostalets de Pierola, Martorell, Masquefa, Olesa de Montserrat, Piera, Sant Andreu de la Barca, Sant Esteve Sesrovires i Sant Llorenç d'Hortons. Sembla que hi ha consens a considerar Martorell, la població més gran, com la futura capital. La nova comarca tindria 367,7 km² i 177.418 habitants. Seria la desena comarca més poblada —entre el Baix Camp i el Bages— i la 36a en extensió —entre el Maresme i el Moianès.

Els defensors de la proposta apel·len a les relacions històriques entre els diferents municipis i al fet que els seus vincles amb les respectives capitals comarcals —Sant Feliu de Llobregat, Igualada, Vilafranca del Penedès i Terrassa/Sabadell— són molt febles, més enllà de la dependència administrativa. A l'altre cantó de la balança: l'atracció de l'àrea metropolitana de Barcelona, que tendeix a assimilar els territoris sota la seva influència, les reticències de l'Administració catalana a crear nous organismes de gestió pública i la relativament escassa demanda popular. La idea de la nova comarca té el suport explícit de 7 municipis de la zona, mentre que 4 s'hi han manifestat en contra i 4 més no s'hi han pronunciat. D'acord amb la Llei d'organització territorial,

QUADRE 1. MONTSERRATÍ: MUNICIPIS I ADESCRIPCIONS A UNITATS ADMINISTRATIVES

Elaboració pròpia.

	<i>Població</i>	<i>km²</i>	<i>Unitat de paisatge</i> [*]	<i>Vegueria</i> 1304-1716	<i>Corregiment Comarca</i> 1717-1833	<i>Arxiprestat</i>	<i>Partit judicial</i>	<i>Junta electoral</i>	<i>Hospital - ABS</i> ^{**}	<i>CPNL</i> ^{***}
Abrera	12.363	19,9	VA-PM-XV	Vilafranca	Barcelona	Montserrat	Martorell	St. Feliu Ll.	Martorell - Abtera	Molins Rei
Bruc, el	1.988	47,2	VA-PM-M	Vilafranca	Vilafranca	Montserrat	Igualada	Igualada	Martorell - Espartreguera	Igualada
Castellbisbal	12.297	31,0	XV-PM-VB	Barcelona	Barcelona	Sant Feliu Ll.	Rubi	Terrassa	Martorell - Martorell	Molins Rei
Castellví de Rosanes	1.826	16,4	VA-MO	Barcelona	Barcelona	Montserrat	Martorell	St. Feliu Ll.	Martorell - Martorell Rural	-
Collbató	4.394	18,1	VA-PM-M	Vilafranca	Vilafranca	Montserrat	Martorell	Igualada	Martorell - Espartreguera	-
Espartreguera	21.889	27,4	VA-PM-M	Vilafranca	Vilafranca	Montserrat	Martorell	St. Feliu Ll.	Martorell - Espartreguera	Molins Rei
Gelida	7.299	26,7	VA-MO	Vilafranca	Vilafranca	Montserrat	Vilafranca	Vilafranca	Martorell - Martorell Rural	Vilafranca
Hostalets de P, els	2.901	33,5	VA-PM	Vilafranca	Vilafranca	Piera	Igualada	Igualada	Igualada - Piera	Igualada
Masquefa	8.514	17,1	VA	Vilafranca	Vilafranca	Montserrat	Martorell	Igualada	Martorell - Martorell Rural	Igualada
Olesa de Montserrat	23.552	16,6	XV-PM-SL	Valles ^{***}	Mataró	Montserrat	Martorell	Terrassa	Martorell - Olesa Monts.	Molins Rei
Martorell	27.681	12,8	VA-PM-MO	Vilafranca	Barcelona	Montserrat	Martorell	St. Feliu Ll.	Martorell - Martorell	Molins Rei
Piera	15.194	57,2	VA	Vilafranca	Vilafranca	Piera	Igualada	Igualada	Igualada - Piera	Igualada
St. Andreu Barca	27.303	5,5	VB-MO	Barcelona	Barcelona	Montserrat	Martorell	St. Feliu Ll.	Martorell - St. Andreu B.	Molins Rei
St. Esteve Sestrovires	7.670	18,6	VA-PM	Vilafranca	Barcelona	Montserrat	Martorell	St. Feliu Ll.	Martorell - Martorell Rural	Molins Rei
St. Llorenç d'Hortons	2.547	19,7	VA	Vilafranca	Vilafranca	Anoia	Vilafranca	St. Feliu Ll.	Martorell - Martorell Rural	Vilafranca

15 MUNICIPIS 177.418 367,7

^{*} *Unitats de paisatge* (Observatori del Paisatge de Catalunya): VA (Valls de l'Anoia); PM (Pla de Montserrat); M (Montserrat); MO (Muntanyes de l'Ordal); XV (Xaragalls del Vallès); VB (Vall de la Llobregat); SL (St. Llorenç del Munt i l'Obac).

^{**} Àrea Bàsica de Salut. A Castellbisbal, només els nuclis de Can Santeugimí i Costablanca. La resta del municipi depèn de l'ABS Castellbisbal.

^{***} Consorci per a la Normalització Lingüística, xarxa pública de serveis lingüístics. A l'Anoia i l'Alt Penedès, l'ens consorciat és el Consell Comarcal.

.... Vegueria de Barcelona, Sotsegueria del Vallès.

per constituir una nova comarca cal que hi estiguin d'acord la meitat dels municipis afectats si representen tres quarts de la població o bé tres quartes parts dels municipis si reuneixen la meitat de la població. És a dir, 8 municipis que sumin 133.000 habitants o 12 municipis amb un total de 89.000 habitants.

UNA COMARCA PER A QUÈ?

El Diccionari de la Llengua Catalana de l'IEC, defineix la comarca com a una «extensió de territori més reduïda que una regió a la qual donen una certa unitat, entre altres factors, les relacions de veïnatge entre els llocs que la formen, unes certes condicions naturals i la persistència de demarcacions històriques». Per la seva banda, la Llei 8/2003 d'organització territorial, determina que les comarques «han de coincidir amb els espais geogràfics en què s'estructuren les relacions bàsiques de l'activitat econòmica i han d'agrupar municipis amb característiques socials, culturals i històriques comunes». La Llei 8/2003 també estableix que la comarca ha de ser l'àmbit més adequat «per a fer efectius els principis d'eficàcia, descentralització, participació i subsidiarietat en la prestació dels serveis públics». La comarca, doncs, busca oferir serveis de proximitat que alguns municipis per si sols no poden estructurar, si no és de manera coordinada o mancomunada amb altres.

Per tot això, podem convenir que la comarca, com a unitat administrativa supralocal per a la gestió dels serveis públics i privats, és un espai geogràfic continu que agrupa diversos municipis amb uns elements comuns: l'espai natural i paisatgístic, una relació històrica més o menys persistent, unes relacions econòmiques d'una certa intensitat entre ells i un espai sociocultural i de veïnatge compartit. L'objecte d'aquesta comunicació és intentar determinar, de manera concisa, si la proposta de comarca per al Montserratí compleix aquests quatre requisits i si, com a àmbit territorial, pot donar resposta a la demanda de serveis de proximitat per part de la ciutadania i a la necessitat de coordinació entre municipis

UN ESPAI NATURAL?

L'Observatori del Paisatge de Catalunya (OPC) identifica l'àmbit del Montserratí com un espai natural pla o lleugerament ondulat situat a la Depressió Prelitoral, entre les serralades Litoral i Prelitoral, en un territori «topogràficament enfonsat respecte a les planes del Vallès i del Penedès» a causa de l'existència d'una falla. L'àmbit limita, doncs, al nord amb el massís de Montserrat —cim de Sant Jeroni al Bruc, 1.239 m— i la serralada Prelitoral —turó de l'Avellana a Piera, 706 m; serra de la Fembra Morta a Piera, 685 m—; a l'est, amb els talussos anomenats Xaragalls del Vallès que marquen el límit oriental de la vall del Llobregat —cim de Sant Salvador de les Espases a Esparreguera, 415 m; cim del Puigventós a Olesa, 594 m; riera de Rubí a Castellbisbal—; al sud, amb els contraforts septentrionals de la serra de l'Ordal —puig de les Agulles a Gelida,

652 m; puig de la Creu de l'Aragall a Castellví, 545 m—; i a l'oest amb la vall de l'Anoia —el Bedorc, a Piera— en el seu tram més baix. Els geògrafs A. Piñol i M. Font (2008:37) defineixen el límit occidental de l'àmbit: «El riu Anoia actua com a element d'unió entre la vall del Llobregat i les zones més planeres del Penedès».

Amb aquests límits, el Pla de Montserrat resta reclòs entre muntanyes i és accessible només pels congostos que formen els rius Anoia i Llobregat: el congost de Martorell —iniciat a la Roca de Droc, a Pallejà—; el congost del Cairat, a Collbató/Esparreguera; el congost del Bedorc, a Piera; i la vall de l'Anoia. Als estrets passos dels rius caldria afegir-hi el coll del Bruc, al nord, i el Collet que separa la vall de l'Anoia a Sant Sadurní i la vall del Llobregat a Masquefa. Per aquests accessos naturals s'estenen grans vies de comunicació amb força incidència en el paisatge: línia de tren de Renfe de Barcelona a Tarragona i Lleida, línies de FGC de Barcelona a Igualada i Manresa, autopista AP-7, autovia A2, carretera C-55. Especialment important és el pas pel congost de Martorell, ja que s'hi concentren tres línies ferroviàries i dues vies rodades de gran capacitat perquè és un dels pocs que donen accés al pla de Barcelona.

La gran majoria dels 15 municipis de l'àmbit del Montserratí són inclosos, totalment o parcialment, al catàleg de l'OPC dins dues unitats de paisatge o «comarques naturals»: el Pla de Montserrat —unitat de paisatge 9, a la qual pertanyen 9 dels 15 municipis del Montserratí— i les Valls de l'Anoia —unitat de paisatge 4, on s'inclouen 12 municipis de l'àmbit i 6 més d'altres comarques. 7 municipis, considerats el «nucli» del Montserratí, formen part de totes dues unitats. Del Pla de Montserrat destaca el seu clima mediterrani «amb tendència a continental» i remarca que l'amplitud tèrmica de la zona (20 graus) és més alta que a la regió metropolitana de Barcelona (17 graus), mentre que a les Valls de l'Anoia hi predomina el clima «subhumit (C1)». Mentre que a les parts occidental i septentrional «el caràcter rural hi és predominant», a la vall del Baix Llobregat Nord «l'element preponderant de la unitat és la urbanització entesa en un sentit ampli» i l'agricultura hi té un caràcter secundari, conseqüència d'un procés urbanitzador molt recent. Els municipis més perifèrics de l'àmbit limiten amb altres unitats de paisatge: Montserrat, Muntanyes de l'Ordal, Xaragalls del Vallès, Sant Llorenç del Munt i l'Obac i la Vall Baixa del Llobregat, cosa que reforça el seu caràcter de frontera.

Hi ha, però, un element singular que presideix el paisatge del Montserratí des del nord i li confereix identitat natural i també simbòlica, cultural i social: el massís de Montserrat, una presència «cabdal com a fons escènic» i el seu principal valor patrimonial, segons l'OPC, fins a esdevenir un autèntic símbol del paisatge. Montserrat aglutina i cohesionava tots aquells municipis que es troben als seus peus i, a més, no pertany a cap d'aquestes poblacions en concret i, per aquest motiu, els representa a tots. El també geògraf Jesús Burgueño (2003:183) justifica l'ús del topònim de Montserrat per a la comarca:

La denominació de Pla de Montserrat [...] ens sembla la més adient per a la nova comarca, i això per diversos motius: per la referència a la muntanya que presideix el paisatge de la rodalia, perquè els pobles se situen al peu de la muntanya, perquè el perfil topogràfic dominant és planer o poc accidentat, però sobretot perquè és un nom neutre i amb més capacitat d'integració de diverses rodalies.

UN ESPAI ECONÒMIC?

L'acció de l'home sobre el territori ha creat, tradicionalment, un paisatge agrícola, que al Montserratí és essencialment de secà, amb predomini de la vinya i el cereal, una presència significativa de l'olivera, un conreu de productes de l'horta —hortalisses, llegums, flors...— allà on hi ha opcions de regadiu i poca importància dels arbres fruiters, entre els quals hi té un cert pes l'ametller. Aquest paisatge es diferencia clarament del panorama agrícola del Baix Llobregat, que atorga predomini als conreus d'horta i fruita, especialment al Delta, i també de l'agricultura del Vallès Occidental i de l'Anoia, molt centrades en el cereal. És similar al paisatge agrari de l'Alt Penedès, però amb una producció més diversificada (vegeu gràfic 2).

La vinya és rellevant —superfície per sobre de la mitjana nacional— a 12 dels 15 municipis del Montserratí —llevat de Castellbisbal, Olesa i Collbató, malgrat la seva tradició. En 8 d'aquests municipis el vi és el principal producte agrícola, en alguns casos per sobre del 80%. La cultura de vi té, doncs, entitat pròpia a tot l'àmbit del Montserratí; se sol citar el precedent històric de 1933, any en què les Corts espanyoles van proposar una Denominació d'Origen (DO) pròpia per a l'àrea de Martorell.¹

En alguns municipis del nord com el Bruc, Collbató, Esparreguera i, sobretot, Olesa, l'olivera té una importància especial, i ha donat nom a dues varietats pròpies del territori: la *palomar* o olesana i la *vera del Montserratí*, diferenciada de la *vera del Vallès*.² A Olesa, Esparreguera i Piera es mantenen en activitat els darrers molins d'oli de la zona. En total, el conreu de l'olivera és present en 12 dels 15 municipis de l'àmbit, tot i que només en 6 supera el 10% de la superfície cultivada.

Els productors agrícoles de la zona estableixen agrupacions territorials per coordinar-se i defensar els seus interessos, i novament ens trobem que aquestes agrupacions no s'ajusten als marcs de les actuals comarques. Així, la DO Penedès depassa l'actual àmbit comarcal estricte i inclou 9 municipis del Montserratí. La DO Cava no té una identitat territorial limitada, tot i que el 89% de les empreses inscrites són catalanes. Del Montserratí hi ha 10 empreses al Consell Regulador. Al nord de la zona, diversos municipis s'han agrupat al Parc Rural del Montserrat, un òrgan de gestió de l'agricultura, la ramaderia, el paisatge, el turisme i, en general, tot el sector rural.

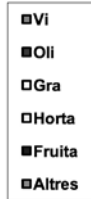
¹ *Gaceta de Madrid*, 4 de juny de 1933.

² «Varietats locals d'olivera», a *Agrocultura*, juny 2017.

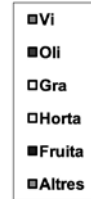
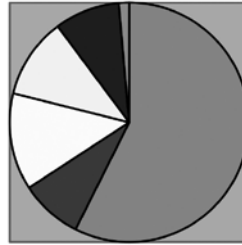
GRÀFIC 2. DISTRIBUCIÓ DE LA SUPERFÍCIE AGRÍCOLA

Font: Idescat i cens agrari (1999). Elaboració pròpia.

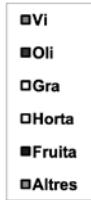
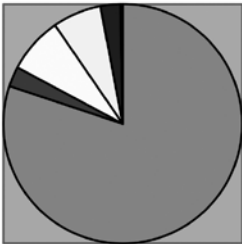
Anoia

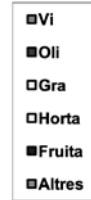
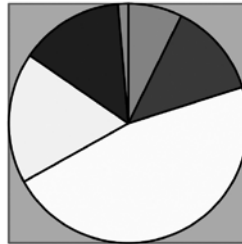
Montserratí

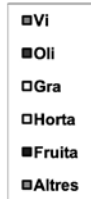
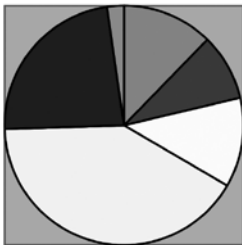
Alt Penedès

Catalunya

Baix Llobregat

En formen part 5 municipis montserratins del Baix Llobregat i de l'Anoia. L'Associació de Propietaris Forestals de l'Entorn de Montserrat també comprèn 4 municipis del Montserratí. Finalment, convé esmentar el cas de l'Associació de Defensa Vegetal (ADV) de Sant Llorenç-Penedès Superior, que aplega productors de 6 municipis montserratins de 3 comarques diferents.

Les relacions econòmiques dins un territori es mesuren també en termes de mobilitat laboral. Els desplaçaments diaris, com a mostra de les vinculacions que s'estableixen entre municipis, ens indiquen que hi ha una àrea econòmica al voltant de Martorell. Encara més: per als municipis concernits, Martorell i el Montserratí exerceixen una atracció superior a la generada per les actuals capitals del Baix Llobregat, l'Anoia, l'Alt Penedès o el Vallès Occidental (vegeu quadre 3). De mitjana, els treballadors de la zona es mouen molt més dins el Montserratí (50%) que dins la seva comarca actual (12%), al marge de l'atracció de Barcelona sobre tots ells (21%). Aquests municipis, a més, es troben molt més a prop de Martorell (11 km de mitjana) que de Sant Feliu, Igualada, Vilafranca o Terrassa (23 km de mitjana).

UNA ENTITAT HISTÒRICA?

El pas de la història contribueix decisivament a configurar la identitat de la comarca. Ja al segle II aC, l'administració romana va establir a Martorell —anomenada significativament *Ad Fines*— el límit de l'àrea d'influència de Bàrcino— marcant-lo amb l'arc de triomf que presideix el pont del Diable, a la Via Augusta. A les acaballes de l'Imperi romà, al segle V, el territori comprès entre Martorell, Piera i Olesa de Montserrat va deixar de dependre de la diòcesi de Barcelona i va ser inclòs al bisbat d'Ègara (Terrassa). La situació va perdurar durant tot el domini visigòtic i fins al segle IX.³

Durant la baixa edat mitjana es van consolidar demarcacions supralocals sota jurisdicció feudal. És el cas de la baronia de Castellvell de Rosanes, que comprenia el territori de Castellví de Rosanes, Sant Andreu de la Barca, Castellbisbal —el castell Bisbal fou anomenat també, de vegades, castell del Llobregat—, Sant Esteve Sesrovires, Abrera i, ocasionalment, Olesa de Montserrat. També és el cas del priorat de Montserrat, que posseïa jurisdicció sobre diversos municipis al peu de la muntanya com el Bruc, Collbató, Esparreguera i Olesa.

Els comtats catalans estableixen vegueries a partir del segle XII com a delegacions jurisdiccionals de la corona. Dels 15 municipis del Montserratí, 11 pertanyien a la vegueria de Vilafranca. En quedaven fora Sant Andreu de la Barca, Castellbisbal i Castellví de Rosanes, que formaven part de la vegueria de Barcelona, i Olesa de Montserrat, adscrita a la sotsvegueria del Vallès (vegueria de Barcelona). El 1716, arran de la conquesta borbònica i els decrets de Nova Planta, les vegueries són substituïdes pels *corregimientos*

³ AJUNTAMENT DE TERRASSA (ed.), *La seu d'Ègara*, 2009.

castellans. El Bruc, Collbató, Esparreguera, els Hostalets de Pierola, Piera, Masquefa, Sant Llorenç d'Hortons i Gelida van restar dins el corregiment de Vilafranca, mentre que Abrera, Sant Esteve Sesrovires, Martorell, Castellví de Rosanes, Sant Andreu de la Barca i Castellbisbal depenien del corregiment de Barcelona. Olesa de Montserrat es va integrar al corregiment de Mataró, d'on depenia tot el Vallès.

Durant l'ocupació napoleònica (1808-1814), en què Catalunya va passar a pertànyer a l'Estat francès, tots els municipis del Montserratí van ser adscrits al departament de Montserrat —novament pren importància geogràfica aquest topònim—, amb capital a Barcelona. A la fi de la guerra, el govern espanyol va acabar imposant per decret el 1833 una nova divisió en què tot el Montserratí va quedar inclòs a la província de Barcelona. Alhora es creen els partits judicials, considerats un precedent de les comarques tal com les entenem ara. El partit de Sant Feliu de Llobregat —que després ha canviat força— va incloure els set municipis més meridionals del Montserratí, inclosos Gelida i Sant Llorenç d'Hortons, i en va deixar fora Castellbisbal i Olesa —que depenien de Terrassa— i el Bruc, Collbató, Esparreguera, Piera, els Hostalets de Pierola i Masquefa —que depenien d'Igualada.

El 1924, Josep M. Rendé, cap del Servei d'Acció Social Agrària de la Mancomunitat de Catalunya, elabora un projecte de «divisió comarcal per a federacions agrícoles» que proposa l'establiment de 38 comarques «naturals, justes i fàcils». És el primer cop en la història contemporània que es proposa el reconeixement formal de la comarca de Martorell, que coincideix gairebé del tot amb els 15 municipis del Montserratí. Únicament Olesa de Montserrat en queda fora i és assignada al Vallès, mentre que s'hi afegeix Vallbona d'Anoia. Quan el 1936 la Generalitat republicana constitueix oficialment les comarques, els municipis del Montserratí no s'hi veuen reconeguts com un espai propi. La proposta de la Generalitat prenia com a base els partits judicials i aquests municipis formaven part del de Sant Feliu.⁴ Amb canvis, però: Gelida, que depenia de Sant Feliu, va quedar dins l'Alt Penedès; i Collbató, que era del partit judicial d'Igualada, va ser incorporat al Baix Llobregat. Castellbisbal va ser incorporat sorpresivament al Vallès Occidental. Sobre les noves comarques, l'historiador i geògraf Josep Iglésies va ser força contundent l'any 1948 en valorar la configuració de l'Anoia:

Ni la geologia, ni la topografia, ni la hidrografia, ni el paisatge, ofereixen cap argument per incloure la zona de Piera, Pierola, els Hostalets, Masquefa i els Brucs dins la comarca d'Igualada. [...] No cal dir que Piera, Masquefa... se senten atrets pel magnetisme barceloní i en lloc de dur llur tràfic d'esquena a Barcelona, vers Igualada, de mica en mica l'adrecen amb preferència a Barcelona, Sant Sadurní o Martorell.⁵

⁴ El projecte de llei diu: «Si dins d'una comarca solament hi ha una població que és cap de partit judicial, resta establerta com a capital de la comarca aquesta mateixa població.»

⁵ J. IGLÉSIES (1948), *Assaig sobre l'extensió de la comarca d'Igualada*, Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, citat a J. BURGUEÑO (2001), «Comarca d'Anoia: de la ficció a la realitat», a *Revista d'Igualada*, núm. 9, desembre.

La vida oficial de les comarques serà efímera i el 1939 es retorna a les províncies anteriors. Els anys 50 es formula el *Plan General de Ordenación de la Provincia de Barcelona* per part d'una comissió ministerial que proposa l'establiment de comarques com a marc urbanístic intermedi entre el municipi i la província, cosa que permetria desenvolupar grans plans urbanístics. En aquest pla, precedent, entre d'altres, del Pla General Metropolità, la comarca de Barcelona comprèn 27 municipis i acaba entre Pal·lejà i Sant Andreu de la Barca i entre el Papiol i Castellbisbal. Tot el Montserratí queda fora de l'àrea metropolitana, com també reflecteixen el Pla Director de l'Àrea Metropolitana de Barcelona (1966) i el Pla General Metropolità de Barcelona (1976).

Amb el restabliment de la Generalitat es reprèn la comarcalització del territori. El 1987 s'aprova la Llei d'organització territorial que, pel que fa al Montserratí, ratifica el mapa comarcal de 1936. Tanmateix, alguns municipis —Abrera, Esparreguera, Masquefa, Olesa de Montserrat i Sant Esteve Sesrovires— expressen la seva voluntat de formar una comarca pròpia al voltant de Martorell, una proposta que és desestimada per la Generalitat. Finalment, la Generalitat crea una comissió d'experts l'any 2000 per revisar l'organització territorial de Catalunya. Les seves conclusions, conegudes com a *Informe Roca*, inclouen el reconeixement oficial de la comarca del Montserratí —Baix Llobregat Nord, en l'informe— amb els 15 municipis que figuren en aquest text. L'informe justifica la proposta en el fet que «és un àmbit cabdal en l'articulació metropolitana, justament pel seu caràcter d'interconnexió, com a porta d'entrada al continu urbà barceloní». Aquesta nova ordenació territorial, però, no va reeixir.

UN ESPAI DE RELACIÓ?

Al marge del marc territorial oficial, l'Administració pública ha hagut d'adaptar els seus serveis a la realitat del territori. Així, les xarxes públiques no coincideixen amb la divisió administrativa. En un àmbit funcional, pràctic, tècnic i professional, els diferents òrgans teixeixen col·laboracions entre municipis que serveixin millor la finalitat d'atendre el ciutadà. Tal com s'indica al quadre 1, els centres d'atracció per als municipis de la zona són variats i fins i tot poden provocar una certa desorientació. Un cas paradigmàtic és el de Castellbisbal: pertany al Vallès Occidental i a l'arxiprestat de Sant Feliu de Llobregat, i els seus veïns van a l'hospital de Martorell, al jutjat de Rubí, a la junta electoral de Terrasa i al Centre de Normalització Lingüística de Molins de Rei, per exemple.

Els ajuntaments es mancomunen per oferir determinats serveis, i ho fan en un àmbit territorial que s'ajusta molt més al Montserratí que no a les comarques actuals. Entre d'altres, han creat el Centre d'Assistència i Seguiment de Drogodependències —que agrupa 6 municipis de la comarca—, la Fundació d'Integració Laboral —5 municipis— o el Concurs d'Iniciatives Empresarials —8 municipis. Algunes entitats com la Creu Roja o l'Associació per a la Salut Mental adapten la seva organització al marc supralocal del Baix Llobregat Nord.

Com s'ha vist més amunt, el decurs de la història ha deixat al territori un llegat singular que conforma el patrimoni propi, presidit per la muntanya de Montserrat i les seves connotacions culturals, religioses i turístiques. El patrimoni de la comarca recull elements de la història pròpia —la *cultura montserratina* neolítica, els castells medievals i les esglésies romàniques, el record de batalles com la del Bruc de 1808, el paisatge de la pedra seca i trulls de la cultura del vi i l'oli, els molins paperers i les colònies industrials...—, i també elements immaterials vinculats al seu passat agrícola i rural —festes de la verema, aplecs, els Tres Tombs, balls propis, les Passions d'Olesa i d'Esparreguera, les festes del Sant Crist a Piera, l'escudella de Santa Llúcia a Gelida...— i seguicis festius ben definits —10 colles de diables, 9 colles geganteres, 3 grups de bastoners, 2 colles castelleres...

L'espai supralocal de relació veïnal és també determinat per la comunicació. Un exemple és el Consorci de la TDT del Baix Llobregat Nord (2010-2013), una unió dels 8 ajuntaments del Baix Llobregat per fer una emissora de televisió subcomarcal, a partir de la televisió local de Sant Esteve Sesrovires. Actualment a la zona s'editen i distribueixen tres revistes gratuïtes mensuals d'àmbit supralocal que arriben a la majoria dels municipis. També hi ha actius dos llocs web dedicats a la informació i a la promoció agrària de la comarca.

OPORTUNITATS I AMENACES

Ateses les consideracions que s'han fet fins aquí, es pot convenir que hi ha motivacions raonades per establir un espai administratiu en forma de comarca al voltant de Martorell i que inclogui els 15 municipis ressenyats. Formen un espai natural ben determinat, entre les serralades litoral i prelitoral i entre les planes del Vallès i del Penedès; constitueixen un espai econòmic propi, amb un equilibri determinat entre producció agrícola i industrial, i amb unes relacions de mobilitat que giren amb força al voltant de Martorell; han constituït xarxes pròpies de relacions intermunicipals per a la prestació de serveis públics, malgrat que les divisions administratives actuals els marquen altres línies; i conformen un àmbit territorial propi de relacions socials i culturals, amb elements patrimonials comuns i xarxes de comunicació d'àmbit comarcal.

S'ha vist també que el territori del Montserratí exerceix una funció connectora entre la regió metropolitana de Barcelona i l'anomenada «segona corona», la que conformen les àrees supralocals que trobem en l'eix Vilanova-Vilafranca-Igualada-Manresa-Granollers-Mataró. La condició de frontera entre els dos àmbits territorials ha provocat que, històricament, els municipis de l'àmbit del Montserratí hagin alternat la seva dependència entre l'àrea de Barcelona i aquesta segona corona, però rarament han pogut gestionar-se com una àrea pròpia o comarca.

Des de fa uns anys, la Generalitat i les principals forces polítiques estan debatent diverses propostes orientades a establir una nova organització territorial a Catalunya. Entre d'altres, hi ha la previsió d'integrar el Baix Llobregat en una regió metropolitana

QUADRE 3. MOBILITAT GENERADA (desplaçaments diaris obligats per raó de treball i estudi)

Font: Idescat (2001). Elaboració pròpia.

	Interna	Externa	Montserrati* + altres	Martorell + altres	Distància	Co-marca** + altres	(capital + altres)	Distància	Barcelona	Renfe/FGC***	Carreteres
Abrera	1.836	2.235	(45-55%)	56%	(29 + 27%)	8 km	10%	(1 + 9%)	25 km	- / - / B-M	A2, C-55
Bruc, el	186	315	(37-63%)	31%	(10 + 21%)	20 km	12%	(11 + 1%)	17 km	- / -	A2
Castellbisbal	2.200	2.067	(52-48%)	22%	(8 + 14%)	8 km	11%	(4 + 7%)	13 km	Sí / -	A2, AP-2
Castellví de Rosanes	111	416	(21-79%)	45%	(15 + 30%)	6 km	11%	(2 + 9%)	27 km	- / -	AP-2
Collbató	324	729	(31-69%)	45%	(9 + 36%)	16 km	6%	(- + 6%)	31 km	- / -	A2
Esparreguera	3.482	4.422	(44-56%)	62%	(24 + 38%)	12 km	8%	(1 + 7%)	27 km	- / -	A2
Gelida	866	1.169	(43-57%)	38%	(15 + 23%)	11 km	13%	(3 + 10%)	23 km	Sí / -	AP-2
Hostalets de P. els	194	401	(33-67%)	48%	(11 + 37%)	20 km	6%	(5 + 1%)	22 km	- / -	A2, B-231
Martorell B-224	4.975	5.445	(48-52%)	54%	(- + 54%)	-	12%	(1 + 11%)	24 km	Sí / B-I/B-M	A2, AP-2,
Masquefà	889	1.419	(39-61%)	48%	(16 + 32%)	12 km	3%	(2 + 1%)	27 km	- / B-I	B-224
Olesa de Montserrat	3.575	3.903	(48-52%)	61%	(17 + 44%)	11 km	6%	(- + 6%)	27 km	Sí / - /B-M	C-55
Piera	1.793	2.244	(44-56%)	38%	(10 + 28%)	20 km	16%	(6 + 10%)	26 km	- / B-I	B-224
St. Andreu Barca	4.464	5.740	(44-56%)	40%	(15 + 25%)	5 km	22%	(2 + 20%)	15 km	- / B-I/B-M	A2, AP-2
St. Esteve Sestrovires	898	1.399	(39-61%)	45%	(22 + 23%)	8 km	10%	(1 + 9%)	26 km	- / B-I	A2, B-224
St. Llorenç d'Hortons	273	478	(36-64%)	33%	(7 + 26%)	12 km	9%	(2 + 7%)	22 km	- / -	AP-2,BV-224f
TOTAL	24.273	30.138	(45-55%)	50%	(15 + 35%)	11 km	12%	(4 + 8%)	23 km		21%

* Percentatge sobre la mobilitat externa, desglossat entre Martorell i altres municipis de l'àmbit. Distància des de l'Ajuntament propi a l'Ajuntament de Martorell.

** Desplaçaments a municipis de la comarca actual, sense comptar els municipis del Montserratí. Per a Castellbisbal s'han sumat els desplaçaments a Terrassa i a Sabadell. Distància a la capital de la comarca actual.

*** Ferrocarrils de la Generalitat de Catalunya. B-I: Barcelona-Igualada; B-M: Barcelona-Manresa.

amb característiques molt específiques i una gestió molt diferenciada de la resta de vegueries. En aquest punt, alguns representants polítics aposten per separar el nord de la comarca d'aquest àmbit metropolità. El mateix Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat reconeixia el 2005 que «dins d'aquest marc geogràfic, històric i cultural [del Baix Llobregat] existeixen subunitats amb singularitats pròpies com per esdevenir marcs territorials de referència; seria el cas del Baix Llobregat Nord —o Pla del Montserrat—» i, tot seguit, afirmava que «sembla que no quedi més remei que convertir la comarca actual del Baix Llobregat en dues noves realitats territorials: una d'elles formada pels municipis que desitgen mancomunar serveis en l'àmbit metropolità; i l'altra, amb els municipis que desitgen formar una nova comarca al marge de l'entitat metropolitana —la zona nord».⁶

El territori «nord», doncs, ha de valorar si l'àmbit comarcal és el més convenient per a la seva gestió. Un primer terreny de debat és el polític. Alguns partits, com PSC i ICV, consideren que seria un error dividir una comarca, el Baix Llobregat, on són hegemònics; d'altres, com el PDECat, aposten per articular un àmbit al voltant de Martorell, que ha estat històricament un bastió de CiU al Baix Llobregat. La realitat, però, és que una comarca del Montserratí no suposaria cap diferència substancial en la correlació de forces polítiques. Un hipotètic Consell Comarcal del Montserratí tindria 33 consellers, segons la Llei d'organització territorial, i estaria dominat pel PSC amb 10 consellers; ERC en tindria 7; EPM i PDECat, 6 cada un; el PP, 2; i C's i la CUP, 1 cada un. El partit que més hi perdria seria el PDECat, que ara mateix (2018) domina còmodament els consells comarcals de l'Alt Penedès i de l'Anoia i que en una nova comarca quedaria relegat a un quart lloc.

La possibilitat d'un nou espai comarcal de gestió té, és clar, motivacions i repercussions diferents per a cada municipi afectat. Mentre que per a alguns —especialment els del «nucli» central— seria una resposta lògica a les seves necessitats de coordinació supralocal, per a altres més perifèrics es planteja un dilema entre estrènyer llaços amb Martorell o mantenir intactes les relacions actuals amb el seu centre administratiu —no només la capital de la comarca respectiva, sinó també centres d'atracció intermedis com Rubí o Sant Sadurní d'Anoia. En la balança d'amenaçes i oportunitats, que cada municipi ha de resoldre, hi pesen tant els vincles històrics com les relacions actuals de dependència.

EL MONTSERRATÍ, VEGUERIA DEL PENEDÈS?

Si concloem que hi ha prou elements per considerar vàlida la delimitació d'un àmbit territorial comarcal al voltant de Martorell, fóra pertinent plantejar-se la seva correcta

⁶ CENTRE D'ESTUDIS COMARCALS DEL BAIX LLOBREGAT (2005), «Per un concepte cívic de la comarca», a *Organització territorial: elements recents del debat a la comarca*, col·lecció Materials del Baix Llobregat, 11.

adscripció a un àmbit superior com és la vegueria. De fet, actualment ja trobem aquest dilema a la comarca: dels 15 municipis del Montserratí, 6 pertanyen a la vegueria del Penedès i 9 a la de Barcelona.

S'ha vist més amunt que, històricament, el Montserratí ha estat separat de l'àrea metropolitana de Barcelona la major part del temps, i que només en determinades èpoques l'àrea de Barcelona ha anat fixant la seva frontera més amunt o més avall del congost de Martorell. Es fa difícil entendre la separació entre vegueries a llocs com la masia de la Vinya Nova, entre Collbató i el Bruc, o al nucli de la Beguda Alta.

Tenint en compte els aspectes definitoris de la comarca, veurem que el Montserratí, en el seu espai natural, té fronteres molt més difuses amb el Penedès que no amb la regió de Barcelona, on són més evidents; que històricament ha format sempre part de la vegueria i, més tard, el corregiment de Vilafranca; que en l'àmbit econòmic el paisatge agrícola i industrial té més a veure amb el Penedès que no amb Barcelona; que té les característiques del clúster turístic Garraf-Penedès i no les de la Barcelona turística; i que la configuració de l'espai de relació veïnal del Montserratí s'ajusta més a les pautes de l'Alt Penedès o l'Anoia que no a les del Baix Llobregat. I en bona part, la identitat s'estableix per oposició; de vegades sabem millor allò que no som que allò que som. Vist així, sembla clar que el Montserratí no comparteix els trets de la regió metropolitana de Barcelona. Ni per tipologies urbanes, ni per densitats de població, ni per xarxes de comunicacions, ni per distribució d'activitats econòmiques, ni per oferta turística, ni per patrimoni històric i cultural... En tots aquests aspectes podria trobar més similituds amb els municipis de la vegueria del Penedès.

Josep Pla, a *Viatge a Catalunya* (1934), ho sentenciava amb un text ple de connotacions:

El Penedès és una vinya immensa enclavada entre els oliverars de l'Alt Penedès (Esparreguera i Collbató) i els garroferars del Baix Penedès, a tocar ja del Camp de Tarragona. L'olivera, la vinya, el garrofer... potser és aquesta la simfonia de la Tarraconense bimil·lenària? Dins l'arrencada d'aquesta simfonia els matisos tenen el pes de la realitat. El raïm de l'Alt Penedès —la parellada o montonec— produeix un vi de graduació escassa però d'una aroma exquisida, i, al centre de la comarca, el xarel·lo i el macabeu donen un vi lleuger però de més grau i més malícia; al Baix Penedès, el raïm sumoll dona un vi negre de molts graus, d'un volum considerable. Catalunya i el Penedès són així: variats, vastos, inaferrables.

BIBLIOGRAFIA BÀSICA

- ALBAREDA, A.M. (1977). *Història de Montserrat*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BURGUEÑO, J. (1995). *De la vegueria a la província. La formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans (1790-1850)*. Ed. Rafael Dalmau.
- CASAÑAS, J. (2017). «El Montserratí, un Risorgimento del comarcalisme a Catalunya?». *Blog personal* 5-7-2017.

- CENTRE D'ESTUDIS COMARCALS DEL BAIX LLOBREGAT (ed.) (2005). *Organització territorial: elements recents del debat a la comarca*. (Col·lecció Materials del Baix Llobregat, 11).
- FUNES, A. (2017). «Té sentit la comarca del Montserratí?». *Blog personal* 4-7-2017.
- MADOZ, P. (ed.) (1845-1849). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*.
- MARTÍ, P. (2008). «Els indicadors de paisatge de Catalunya». A: *Eines* 1. Observatori del Paisatge de Catalunya.
- PIÑOL, A.; FONT, M. (2008). *El Penedès. Geografia, paisatge i patrimoni*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ROCA, M. [et al.] (2000). *Informe sobre la revisió del model d'organització territorial de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Departament de Governació.
- SERRA, J. (2003). *Cultura popular del Montserrat*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SERRA, J. (2009). «El Baix Llobregat Nord, a les portes de l'àrea metropolitana». A: CONSELL COMARCAL DEL BAIX LLOBREGAT (ed.). *Actes de les V Jornades d'Estudi del Patrimoni del Baix Llobregat*.
- VILA, P. (1977). *La divisió territorial de Catalunya*. Ed. Curial.

Colònies agrícoles a Catalunya. Urbanització de l'espai rural

Rosa Serra Rotés

Àmbit de Recerques del Berguedà

La colonització industrial és rica i plural; a Catalunya, les colònies tèxtils són les més importants en nombre i les més conegudes i estudiades, però no les úniques. Se'n van fundar de mineres, metal·lúrgiques, cimenteres, químiques i dedicades a la producció agropecuària. El procés d'industrialització necessitava de mà d'obra estable i especialitzada.

EL CONTEXT LEGAL

La legislació sobre colònies és fruit del desig de posar remei al problema de la despoblació. Tot i que els primers projectes de colonització són del regnat de Carles III, la primera llei és la de 1855, vigent fins el 1866. Correspon a una etapa legislativa intensa, de reforma agrària i de les lleis que van deixar enrere l'estructura econòmica de l'Antic Règim: Desamortització del Sòl (1836 i 1855), Ferrocarrils (1855) i Societats Anònimes de Crèdit (1856). L'objectiu no era altre que modernitzar el camp, que és gairebé el mateix que dir el país, perquè a mitjan segle XIX Espanya era rural.

Els pobres resultats de la llei, afegit a l'èxode rural i la crisi de subsistència, n'impulsaren una de nova en el context d'una altra etapa legislativa, encapçalada per la *Ley de aguas*. La Llei de colonització de 1866, que definia exempcions fiscals en funció de la distància al nucli urbà, fou substituïda per la de 3 de juny de 1868, que fou decisiva i que atorgava als ajuntaments protagonisme, perquè havien d'elaborar un informe

on detallar l'extensió i les característiques de la finca susceptible de rebre l'estatut i el nombre de colons i d'edificis de nova construcció. Aquesta prerrogativa va provocar enfrontaments quan els informes no eren del tot favorables, com en el cas del marquès de Duero que, en defensa de l'estatut per a la finca de San Pedro de Alcántara, s'enfrontà a l'ajuntament d'Estepona (Màlaga), o el cas d'alguns industrials cotoners com els Viladomiu, enfrontats amb l'ajuntament de Gironella (Berguedà), o els de Còdol Dret i Salou Baudier, amb el de les Masies de Roda (Osona).

La Llei de 1868 acceptava sol·licituds de finques més petites de 300 ha, reduïa la distància al nucli urbà a un quilòmetre, incentivava la mecanització i la substitució d'erms per nous conreus. Despertà l'interès de molts propietaris, fins al punt que ajuntaments, diputacions, governs civils i el Ministeri de Foment van quedar desbordats per les peticions. Es van concedir 2.737 estatuts, concentrats a Andalusia, Extremadura i Castella la Manxa. A Catalunya destaca Tarragona, amb 244 colònies, concentrades a Tivissa amb 23 estatuts, 22 a Aiguamúrcia i 20 a Tortosa, el Montmell, Amposta, el Perelló, el Catllar i Montreal. A Barcelona se'n concedeixen 8, 4 a Girona i 33 a Lleida.¹

Eren lleis de privilegis, perquè l'agrarisme confiava en la bondat dels mètodes indirectes d'intervenció en el camp per impulsar-ne la modernització. No sabem quantes peticions es van denegar, però devien ser més que les concedides; tampoc quantes van aprofitar els privilegis o van fracassar pels efectes demolidors de la fil·loxera que va arruïnar projectes vitivinícoles.² Poques van desenvolupar autèntics projectes de colonització i algunes van convertir-se en referents, com el Montgó (Dènia, Alacant) del Sindicato Agrícola de Denia, que va dividir entre els colons una cinquantena de lots de 3,5 ha la finca, o San Pedro de Alcántara (Marbella).³

Moltes eren projectes de la noblesa terratinent, com El Campano (Chiclana, Cadis) del marquès de Bertemati, Santa Eulàlia (Alcoi, Alacant) del comte d'Alcúdia o la madrilenya El Plantío (Pozuelo de Alarcón) de la marquesa de Remisa. El comte de Torres Cabrera aconseguí l'estatut per a tres finques a Còrdova, però fracassà en l'intent d'allargar els privilegis més dels quinze anys concedits inicialment. Polítics com Ramon de Campoamor, governador i senador, més conegut com a poeta i escriptor, fundà la *Dehesa de Campoamor* a Oriola (Alacant) de 6.000 ha. Josep Jaumandreu, un català instal·lat a València, funda Villa Marzá, dedicada a la taronja. Els Rosal aprofiten l'estatut, excepcionalment, per impulsar, a més de la tèxtil, l'agrícola a Graugés. Entre 1885 i 1892 es generalitzen els conflictes entre les colònies i els municipis, queixosos

¹ Ángel PANIAGUA(1992), *Repercusiones sociodemográficas de la política de colonización durante el siglo XIX y primer tercio del XX*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, p. 181-182 i 210-211.

² Els efectes de la fil·loxera van frustrar els projectes vitivinícoles de colònies com El Campano (Cadis) o Plana Novella (Olivella, Garraf).

³ Manuel Gutiérrez de la Concha Irigoyen, marquès de Duero des de 1847, tenia un coneixement privilegiat de les oportunitats de les lleis de colònies per a desenvolupar una explotació dedicada a la producció de sucre. Durant la desamortització va comprar 5.000 ha a Marbella, Benahavis i Estepona que va transformar en colònia.

dels greus desequilibris que causaven al municipi i dels perjudicis per la no percepció d'impostos. A la pressió municipal s'hi afegí l'oposició del Ministeri d'Hisenda que fou decisiva. El 1892, convençuts govern i agraristes del fracàs de la legislació, es van suspendre les concessions i s'acordà la revisió davant la sospita que es cometia frau. A partir d'aleshores es potenciaren els projectes hidràulics com a motors de dinamització del camp espanyol.

COLONITZAR ÉS POBLAR

Totes les colònies, agrícoles i industrials, amb estatut o sense, estaven alineades amb el model capitalista, lluny dels exemples impulsats a Europa pel socialisme utòpic. Els propietaris tenien molt clar que competien amb l'atractivitat de les ciutats, i que la permanència de la població al camp ja no era possible sense l'oferta d'habitatges, serveis i mecanització. Es tractava no solament de retenir mà d'obra, sinó també de professionalitzar-la. Molt discrets foren els resultats. Els Romero Robledo van adquirir 1.500 ha de terres desamortitzades a Antequera (Màlaga), aixecaren 23 cases amb 37 colons i aconseguiren l'estatut el 1883. Francisco Romero fou ministre de Foment d'Amadeu I, ministre de Governació amb Alfons XII i ministre d'Ultramar i de Gràcia i Justícia de la regència de Maria Cristina. Més escandalós és encara el cas del comte de Torrecabrera, que amb una finca de 1.122 ha només va construir 7 cases; deu anys més tard i després d'una inspecció, li retiraren els privilegis perquè les cases eren anteriors a la llei i estaven deshabitades.

Només un 1,3% de les colònies tenien més de 20 edificacions, és a dir, només 24 en números absoluts van assolir aquesta xifra. L'article 19 de la Llei deixava clar que l'Estat havia de pagar els serveis d'educació, mèdics i religiosos a les colònies que superaven les 100 edificacions, i només tres reunien aquesta condició: *Las Herrerías*, a Puebla de Guzmán (Huelva) de la minera The Bedel Metal & Chemical Co. Ltd., amb 297 edificis i 539 colons; la de Ca N'Alou i Pla de la Sània (Felanix, Mallorca), de 560 ha de cereals, ametlles i figueres, amb 105 cases i 270 colons; i San Pedro de Alcántara (Marbella), amb 186 edificis i 120 colons. Però cap d'elles va cobrar de l'Estat pels serveis que van prestar, perquè mai hi va haver una dotació pressupostària per fer-hi front.⁴ Les que compliren amb escriure els objectius de la repoblació foren les mineres, com l'esmentada de Puebla de Guzmán o la colònia minera d'Ogassa (Surroca, Ripollès) de la Compañía Ferroviaria Ferrocarril y Minas de San Juan de las Abadesas, amb 123 colons. Van ser repobladores i urbanitzadores totes les tèxtils

⁴ «Cuando una nueva colonia o un nuevo grupo de casas construidas en una finca a mayor distancia de siete kilómetros de una población cuente 100 o más casas, o edificaciones, aunque no estén en contacto unas con otras, será auxiliada por el Gobierno con iglesia y párroco como los demás pueblos, y además con médico, cirujano, veterinario, maestro y maestra de primeras enseñanzas, pagados durante 10 años por los fondos del Estado...». Ley de 1868. *Gaceta de Madrid*, 9 de juny.

catalanes que van obtenir l'estatut i que ocupen els primers llocs en la llista de les 15 colònies amb més nombre de colons.⁵

COLÒNIES AGRÍCOLES AMB OBJECTIUS NO AGRÍCOLES

A Europa, les colònies agrícoles van ser vistes com un espai privilegiat per regenerar col·lectius considerats xacres socials i es van posar en marxa experiències en el camp de l'educació, la sanitat i les polítiques penitenciàries. Alguns autors han relacionat directament aquestes experiències amb les colònies industrials.⁶ Recloure, tancar, agrupar, en definitiva controlar determinats col·lectius, com el dels joves delinqüents tancats a la colònia penitenciària francesa de Mettray (1840), prop de Tours, que es va convertir en un model de colònia agrícola per a l'educació de joves. El 1867 es comptabilitzaven a Alemanya més de quatre-centes institucions que seguien aquest model, que també arribà a Suïssa i Bèlgica, on algunes «escoles agrícoles» també eren industrials. Van sorgir colònies de pobres, com la neerlandesa de Veenhuizen, fundada el 1832 pel general Johannes Van Den Bosch. Els pobres vivien en un reformatori voluntari que havia de reinserir-los, però que en poc temps va acabar essent una colònia-presó, a la qual s'hi van afegir altres transformant el territori del nord dels Països Baixos en una regió penitenciària.⁷

A casa nostra la pobresa era considerada, entre polítics i conservadors, com una conseqüència de la fatalitat, i filantrops i higienistes de mitjans del segle XIX incorporaren els conceptes europeus de colònies agrícoles lliures i forçades per a orfes, joves delinqüents i indigents. La colònia agrícola es presentava eficaç, tant que el 1874 es va proposar, sense arribar a materialitzar-se, la creació de colònies penitenciàries a les illes del golf de Guinea i a les Marianes, com les de la Gran Bretanya i França. Alguns projectes hi remetien directament, com el de la *Sociedad colonizadora Gustavo Rizard* (Badajoz), que demanava l'estatut per seguir «las existentes en Argel y centro de Francia para la extinción del pauperismo».⁸ Exemples per a «menores moralmente abandonados»

⁵ ROSA SERRA (2011a), «Les colònies industrials a Catalunya», *Catalan Historical Review*, 4, p. 243; José LUIS CASADO (2015), *La Colonia agrícola de San Pedro de Alcántara, 1857-1910*, Departamento de Teoría e Historia Económica, Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales, Universidad de Málaga, p. 102.

⁶ Josep Maria FRADERA (2000), «El huso y la gaita. Un esquema sobre cultura y proyectos intelectuales en la Cataluña del siglo XIX», *Ayer*, núm. 40, p. 42: «la colonia industrial emerge de esta tendencia que se impone... la idea de un espacio carcelario, al tiempo que regenerador, donde encuadrar a los obreros industriales lejos de la ciudad, es sólo el ejemplo más extremo, y perverso, de una idea que impregna la vida social entera».

⁷ La periodista Suzanna Jansen va donar a conèixer a *El paraíso de los pobres* l'experiència de cinc generacions de la seva família a Veenhuizen. Francesc SANTOLARIA (2000), «Casas de familia y colonias agrícolas. Dos tendencias institucionales de la reeducación social en España (1900-1950)», *Revista de Educación*, Núm. Extraordinario, p. 297-298.

⁸ José Luis OYÓN (1985), *Colonias Agrícolas y poblados de colonización. Arquitectura y vivienda rural en España (1833-1955)*, tesi doctoral, Universidad Politécnica de Barcelona, p. 371.

són les colònies fundades pel sacerdot Josep Pedragosa —la Casa de Família (1905), la granja de Plegamans (1910) i la industrial de Nostra Senyora del Port— o Ramon Albó, figura clau del catolicisme social, que fundà l'Obra Tutelar Agrària (OTA) i les colònies de Santa Maria de Gimènells (Segrià), amb més de 5.000 ha,⁹ i les vallesanes de Santa Maria del Vallès i Bellaplana.

COLÒNIES DEL DELTA DE L'EBRE

El *Plan de Riegos del Delta* posà en marxa la colonització que havia començat dèbilment al segle XVIII. La canalització de l'Ebre, inicialment projectada per aconseguir la navegabilitat del riu des de Saragossa fins al delta, es va convertir en un projecte de regadiu i en una oportunitat per a l'arròs. També pels mosquits, el paludisme i tota mena de malalties que van requerir una lluita titànica. En aquest espai la noblesa terratinent i els empresaris hi van veure oportunitats. La marquesa de la Roca i el marquès de Dènia van obtenir estatuts per a les seves finques d'Amposta i Tortosa. Joaquim Piñol, polític i empresari, l'aconseguí per a les 629 ha de Tortosa, i també Josep Bernis per a la finca de Sant Josep o Mas de Bernis a l'Aldea.¹⁰ El cas més notable fou el d'Isidro Gassol, fundador de la colònia Gassol de Bitem, a Tortosa. D'origens humils, emigrà a Cuba on acumulà un capital suficient per retornar ric i invertir en la importació de productes orientals, bancs i ferrocarrils. Associat amb els seus germans, fundà les tèxtils Isidro Gassol y Hijos i Manufacturas Antonio Gassol, SA, amb fàbriques a Sant Martí de Provençals i Mataró. El 1923 incorporen la fàbrica Coma Cros de Salt i donen feina a 1.800 treballadors.

A Tortosa impulsa el ferrocarril d'Alcanys a Sant Carles de la Ràpita i la construcció del canal de l'esquerra de l'Ebre, des de l'assut de Xerta fins a la Cava, que creuava la seva finca, la Massana de Bitem de 86 ha. L'havia comprat el 1879 i la va convertir en una moderna colònia que Alfons XIII visità amb motiu de la inauguració del canal el 1912. Gassol desenvolupà una intensa activitat política com a diputat liberal pel Vendrell (1899) i senador per Tarragona (1901-1902). Intercalava els seus viatges a Madrid, Barcelona i als centres fabrils, amb l'estiueig a Camprodon (Ripollès) i a Bitem. La Casa Gran, de 1.810 m², envoltada de palmeres i vegetació exòtica, era el centre de la finca que produïa cereals, verdures, cítrics i fruita dolça. Els colons vivien en les cases al costat de la Casa Gran i el teatre. Tenia farinera, molí d'oli, fassina, planters, magatzems i tallers de maquinària.

⁹ El 1943 l'Instituto Nacional de Colonización va encarregar la construcció del poble de Gimènells. El 1955 es construeixen el Pla de la Font i Sucs (Segrià) que l'Instituto cedeix a José Irigoyen, que fundà una colònia destinada al conreu i envasat de llet d'ametlla i arròs de la marca *Suquets*.

¹⁰ Poble Nou del Delta és un exemple de colonització franquista inaugurat amb el nom de Villafranco del Delta.

ELS PONS, L'ILLA DE BUDA, TORRE DEL CAPITÀ I TORRE MELINA¹¹

L'experiència agrícola que els Pons van desenvolupar en aquestes finques és un exemple de l'interès que despertaven els negocis agropecuaris entre els industrials cotoners. Els Pons eren propietaris d'una colònia a Puig-reig (Berguedà). Josep Pons i Enrich es va interessar pel conreu de l'arròs i per les terres de l'Ebre, on comprà les 1.100 ha de l'illa de Buda i fundà, al costat de l'estació de tren de Tortosa, una moderna farinera que incorporà la primera fàbrica d'espellofar arròs de Catalunya; era també un dels principals fundadors del Banc de Tortosa. L'illa de Buda es va desenvolupar de la mà del seu fill Lluís Gonzaga, que va construir cases per als pagesos, la residència familiar i una església (1903). El 1900 Lluís G. comprà el vapor *Ciudad de Tortosa*, que substituï per un de nou, l'*Anita*,¹² el 1915 i amb el qual volia promoure Tortosa i els pobles del delta. L'avarada de l'*Anita* fou un esdeveniment que va reunir una llarga llista de convidats, com el congrés que celebrà la Federació Agrícola Catalano-Balear a Tortosa el 1914. Els Pons ho van aprofitar per mostrar el seu poder i riquesa i passejar els convidats amb el vapor des de Tortosa al far i l'illa de Buda.

Josep Pons i Arola, fill d'Ignasi i nebot de Lluís G., impulsà Torre del Capità i Torre Melina, sense deixar de banda la seva faceta de fabricant cotoner i de diputat provincial. Torre del Capità (Penelles, la Noguera), propera a Linyola i al Castell del Remei dels Girona, fou batejada per Pons com a Granja San Vicente Ferrer. Era una explotació agropecuària complexa, que destacava per la granja de cavalls, els habitatges per als treballadors que disposaven d'un petit tros de terra per a conreus d'horta i patates, l'escola de nenes i nens i la capella.¹³ El 1915, els participants al Congrés Agrícola¹⁴ van visitar la finca que tenia granges de toros, vaques, vedells, bous, gallines, ànecs, coloms i conills, incubadores per a la cria d'aviram i una taller per fabricar mantega. S'hi conreaven cereals, farratges, hortalisses, 40.000 oliveres, 3.000 arbres fruiters i arbres per a producció de fusta. Alguns dels 72 cavalls de diferents races, des de cavalls per a curses als de tir, havien guanyat premis als concursos de bestiar de l'Associació General de Ganaderos del Reino. Pons patrocina premis al hipòdrom de Barcelona, on competien alguns dels cavalls que havien nascut i crescut a Penelles i que li compraven els seus amics, apassionats com ell per un esport que practicava l'alta burgesia i la noblesa europea.

¹¹ Rosa SERRA (2017), «Colònies agrícoles a Catalunya. L'exemple de la família Pons», *X Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya. El patrimoni industrial de la indústria alimentària. Passat, present i futur [Vic, 1 al 3 de desembre de 2016]*, p. 217-225.

¹² Rosa SERRA (2011), «Colònies agrícoles a Catalunya...», p. 17-21.

¹³ «Granja Sant Vicent Ferrer», Inventari del Patrimoni Arquitectònic, Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya.

¹⁴ *La Vanguardia*, 28 de maig de 1915, p. 4-5.

A Torre Melina,¹⁵ una finca de 180 ha a Les Corts que Josep Pons i Enrich havia comprat el 1874, Josep Pons i Arola creà una explotació de vinya i horta, i s'especialitza en la cria de vaques de llet, ànecs, oques, faisans, cignes i gallines. Se li atribueix l'aclimatació de la raça de gallines *Pilmouth Rock* a Europa i la recuperació de la *Prat*, com també feien altres emprenedors com Lluís Martí-Codolar¹⁶ i, a la granja Paraíso d'Arenys de Mar, Salvador Castelló.

Torre Melina tenia dos pous d'aigua que alimentaven un dipòsit de 7.000 m³ que omplien amb una bomba accionada per una màquina de vapor. Les gallines ponedores s'engabiaven en galliners desmuntables i els ous es classificaven i embalaven per ser traslladats a la sala d'incubadores o a la venda. Un sistema de transport amb rail distribuïa el menjar preparat als magatzems fins als gavials. Pons i Arola, que fou durant molts anys President de la Sociedad Nacional de Avicultores, desplegà un modern sistema de publicitat —catàlegs, reportatges fotogràfics en revistes especialitzades i premsa— i el seu fill Ignasi Pons i Ferrer participà, el 1924, a l'exposició de Barcelona amb motiu del Congreso Mundial y Exposición de Avicultura amb un estand elogiat per la premsa, exposant modernes incubadores amb electricitat i gas, i una variada mostra de material —menjadores, conillers, galliners i faisanners desmuntables— i animals —oques, faisans, ànecs, coloms, pollastres i gallines. Les reformes que van convertir la vella masia en un habitatge luxós foren encarregades al mestre d'obres Josep Fontserè i Mestre el 1875, que va projectar els jardins que ocupaven 25.000 m², amb elements i mobiliari característics dels jardins decimonònics: estany amb temple, pèrgola, bancs i ocellera, arbres i plantes tropicals i mediterrànies. Avui és un jardí públic de Barcelona i la masia, enderrocada el 1992, fou substituïda per un hotel.

LES COLÒNIES DEL DELTA DEL LLOBREGAT

Com el delta de l'Ebre, el del Llobregat fou fins als anys trenta del segle XIX una zona pantanosa i insalubre. Durant la desamortització les finques grans van ser adquirides per inversors que van aprofitar aquest espai a les portes de Barcelona per instal·lar-hi indústries i modernitzar l'agricultura. Jaume Casanovas Parellada (1844-1911) fou un dels que confià en aquesta terra inhòspita que l'havia vist néixer i, quan retornà de Cuba amb una gran fortuna, comprà les terres on la seva família havien fet de masovers, al lloc on avui hi ha la l'aeroport. Era una finca de secà i erma per a la qual va obtenir l'estatut de colònia el 1882. Va emprendre la tasca de fertilitzar-la amb adobs orgànics i nitrogenats i d'impermeabilitzar-la per fer desaparèixer la sal; va fer obres d'anivellació,

¹⁵ J. R. (1914), *Torre Melina de D. José Pons y Arola*, RIACSI, vol. LXIII, p. 203-208.

¹⁶ Lluís Martí-Codolar, inversor en banca, ferrocarrils i telèfons, apassionat per tot tipus d'animals, va crear a la Granja Vella i enmig d'un impressionant jardí, el primer zoo particular de Barcelona, amb 163 animals exòtics, entre ells un elefant i una girafa, que fou l'origen del Zoo de Barcelona. La finca fou cedida als Salesians, després de la visita que hi feu Joan Bosco el 1886 i d'un viatge dels Martí-Codolar a Torí per veure l'obra dels Salesians.

séquies i canals de desguàs, i plantà alfals, pastanagues i blat de moro. Va construir casa seva, les granges de porcs i vaques, galliners, graners, magatzems i el molí, transformant la finca on hi treballaven una cinquantena de persones que s'encarregaven de vendre la producció d'ous i llet a Barcelona. La colònia va tenir el primer telèfon del Prat.

Casanovas era el president del canal de la Dreta del Llobregat i, quan la greu sequera de 1892-1893 posà en crisi el seu projecte, concentrà els esforços en trobar l'aigua que necessitava. Encarregà al mestre pouaire Jaume Clavell, «el Met de Cornellà», que fes un pou. Després d'intents fallits, el 4 d'agost de 1893 trobà el primer pou artesià a 44 m de profunditat. Els pous van transformar l'agricultura del delta en un gran regadiu. Casanovas completà el seu projecte agrícola a la finca de can Sabadell de Viladecans, on concentrà el bestiar de carn, local i de Sud-Amèrica, abans de ser conduït a l'escorxador de Barcelona. Fou diputat pel partit liberal i vicepresident de la Diputació. La colònia va desaparèixer quan s'amplià l'aeroport.

Manuel Bertrand i Salsas (1849-1912), industrial cotoner amb importants fàbriques a Manresa i el Prat Vermell, al peu de Montjuïc,¹⁷ va veure l'oportunitat que ofería el delta i va comprar, el 1901, la finca de la Ricarda que alimentà amb electricitat que hi arribava des de la fàbrica del Prat Vermell. El seu fill, Eusebi Bertrand i Serra, va invertir en altres projectes agropecuaris: el 1899 fundà la sucra de Menàrguens (la Noguera), quan la pèrdua de l'illa de Cuba que aprovisionava de sucre la península donà oportunitats al sucre de remolatxa. Fou membre fundador de la Lliga Regionalista, diputat a Corts per Puigcerdà, impulsà la construcció de la carretera de la collada de Toses, la línia de ferrocarril entre Ripoll i la Tor de Querol i fundà el Golf i l'hotel del Golf de Puigcerdà, on es creà una zona d'estiueig per a la burgesia barcelonina. L'any 1943 va comprar la colònia Güell.

El 1908, a la Ricarda s'inicià la construcció de la que fou la principal vaqueria del pla de Barcelona, en ple rendiment el 1910. Joan Torras i Guardiola dissenyà l'estructura metàl·lica de la coberta, i de l'obra de paleta se'n feu càrrec el mestre d'obres que havia perforat els setze pous que subministraven aigua a la finca, Josep Monés, que dibuixà l'eixample del Prat i aixecà l'estació telegràfica projectada per Puig i Cadafalch. El 1910 la granja de vaques suïsses i neerlandeses produïa 700 litres de llet diaris i arribà als 1.500. La publicitat destacava les condicions higièniques de l'explotació, que comptava amb sala d'envasat i filtració de la llet i aigua a 17 graus. La finca produïa farratges per a les vaques que s'empaquetaven amb una trilladora moguda amb motor de gas.

¹⁷ A la Marina i el Prat Vermell es van construir, entre 1910 i 1930, les colònies de treballadors Santiveri, Bausili i Cantí al costat de les fàbriques.

LES GRANS COLÒNIES DE PONENT: CASTELL DEL REMEI I RAÏMAT

Castell del Remei es formà quan els Girona van comprar una primera finca el 1853, Torre del Bisbe de Torreneral i que van engrandir amb la Torre dels Frares. El 1867, la finca de 575 ha i amb Ignasi Girona i Agrafel al capdavant, inicià una nova etapa amb el lema «L'home fa la casa i la casa fa l'home». La casa agafa la fesomia de castell que encara conserva, amb les quatre torres cantoneres, i sobretot un gran nivell de desenvolupament i innovació. Va obtenir l'estatut de colònia el 1872.

El 1853 Girona Hermanos, Clavé y Compañia havien obtingut la concessió del Canal d'Urgell per 99 anys, a partir de l'acabament de la construcció, i funden la Sociedad Anónima del Canal de Urgell. L'obra fou difícil, especialment la construcció de la mina de Montclar, un túnel de gairebé cinc quilòmetres que travessa la serra del mateix nom. El canal va requerir l'esforç de 6.000 persones, un miler eren penats de les presons de Tarragona i Burgos, uns 4.600 peons i 480 paletes. Amb l'aigua arribaren els maldecaps, com explica un article publicat a *El País* de Lleida el 1925; des que el 12 de març de 1862 s'obriren les comportes, la zona regada va haver de vèncer el paludisme que va abocar la població a la misèria. Una etapa difícil que s'allargà amb l'arribada de la fil·loxera que enfonsà la vinya, que fou substituïda, a gran escala, per l'alfals, una planta que va tenir la virtut de ressuscitar la comarca, però que necessitava molta aigua. A Castell del Remei van haver de fer rases per drenar les terres i evitar que la sal no malmetés els conreus, i fer front al paludisme repartint grans quantitats de quinina entre els treballadors. Tot aquest esforç va permetre a Ignasi Girona i Vilanova, diplomà el 1870 en enginyeria agrícola a La Sorbona i coneixedor de la regió vitivinícola de Bordeus, portar a terme l'explotació extensiva de cereals, la plantació de ceps de gran qualitat que van fer possible la producció de bons vins i iniciar la producció de licors, com la camamilla i el brandi, i dedicar-se també a qüestions socials. A Castell del Remei hi havia capella, escola infantil i, per a les noies, l'Escola de la Llar. La innovació tècnica fou marca de la casa: Ignasi Girona i Targa, incorpora la primera màquina de batre a mitjan segle XIX i el primer tractor amb motor d'explosió arribà el primer terç del segle XX. La colònia disposava de diferents varietats de raïm i plantació intensiva de fruita dolça. S'hi practicava la vacunació preventiva del bestiar des de final del segle XIX i s'aconseguí una nova raça *urgellenca* d'aviram. *Són exemples del lideratge de la colònia.*

La segona gran colònia de ponent fou Raïmat, avui entitat municipal descentralitzada de Lleida, un altre exemple vinculat al regadiu, en aquest cas al Canal d'Aragó i Catalunya inaugurat el 1901. Amb la construcció de 100 quilòmetres de séquies i un pantà per emmagatzemar l'aigua, aqüeductes, sifons i terraplens, Manuel Raventós i Domènech (1862-1930) aconseguí portar l'aigua fins a Raïmat, una finca de 3.200 ha que va comprar el 1914. 1.700 ha foren transformades en explotació vitivinícola després de reduir els efectes de la salinització amb la plantació de 50.000 arbres, que també li proporcionaven la fusta necessària per fabricar les caixes amb les que emmagatzemava

i comercialitzava el vi espumós de la marca Codorniu. Va plantar farratges, sobretot alfals, 15.000 oliveres i altres tants ametllers, cereals i lleguminoses. El que finalment marca el futur de Raïmat foren els ceps de les varietats macabeu, parellada i morastrell, destinats a abastir els cellers de can Codorniu i de Raïmat.

Gent de diferents procedències s'hi van instal·lar. Extremenys especialistes en la cria de bestiar, perquè a Raïmat hi havia vaques neerlandeses i suïsses, més de 2.000 ovelles i cabres, bous i mules. Pagesos gironins entesos en l'explotació forestal. Gent del Penedès, experts viticultors, i enginyers i tècnics agrícoles; i jornalers procedents dels pobles veïns d'Alpicat i Almacelles. El 1918 Raventós va encarregar a Joan Rubió i Bellver la construcció del celler, el primer edifici construït a Espanya amb formigó, un centenar de cases per als pagesos i l'església (1922). Completaren la colònia de Raïmat la cooperativa, l'alberg per als guardes, dotze magatzems, corrals i quadres, l'estació del tren i 12 quilòmetres de línies elèctriques, una obra supervisada per Raventós i executada entre 1914 i 1930, fruit d'esforç, inversió econòmica i coneixement tècnic. El 1930 hi vivien 900 persones.

L'interès de Raventós pel tema de la colonització era anterior a la fundació de Raïmat. El 1879 havia visitat la colònia de Graugés amb membres de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre. El 1915, en ple procés de disseny de Raïmat, va visitar la colònia agrícola de Gurrea (Osca) de Saturnino Bellido, enginyer i director del Port de Tarragona. La finca de 1.600 ha era prop del riu Gállego que va permetre aprofitar l'aigua per regar i com a font d'energia, estenent des de la central el cablejat elèctric i connectant la maquinària. El 1916 visità la colònia tèxtil de l'Ametlla de Merola (Puig-reig), interessat pels serveis que s'oferien als treballadors.

Raïmat és avui l'explotació vitícola més gran d'Europa amb 2.000 ha. Entre 1914 i 1925 es planten milions d'arbres, que feu que durant molt de temps els experts i les visites identifiquessin la finca amb una experiència de silvicultura destinada a la producció de fusta. Els arbres tenien com a objectiu regenerar el sòl i preparar la terra per a l'agricultura, i lluitar contra el salnitre que aviat va malmetre les primeres 75 ha de pollancre. També van fer front a la plaga de conills, que en altre temps havien fet de Raïmat una coneguda reserva de caça, i a més plagues. Primer la dels cucs, que devoraren les fulles i el brancatge dels arbres joves que havien aconseguit sobreviure a la voracitat dels conills. Els corbs, que s'acostaven a Raïmat per atipar-se de cucs, no eren capaços de fer front a la plaga, que finalment es va reduir important serps de l'Índia, que aviat foren un perill perquè es reproduïen ràpidament. El 1922 ja venia grans quantitats de fusta, cereals i la vinya era rendible. Des de 1983 Raïmat és centre de la DO Costers del Segre.

LA PRIMERA COLÒNIA AGRÍCOLA DE CATALUNYA: GRAUGÉS, A AVIÀ (BERGUEDA)

La construcció de Graugés comença entre 1887 i 1889, després que els Rosal, Agustí i Antoni, propietaris de la tèxtil més gran del Berguedà, incorporeassin diferents parcel·les a la finca mare per fer possible un projecte d'innovació agrícola i ramadera, que ben aviat despertà l'interès d'enginyers, empreses de maquinària, propietaris agrícoles, la premsa i els berguedans. Agustí Rosal i Sala (1854-1909), enginyer, alcalde de Berga entre 1883 i 1891, ideà la transformació de les 400 ha de secà en regadiu amb la construcció de 10 basses artificials, de mides i en llocs diferents, per poder recollir l'aigua de la riera d'Avià i dels petits torrents i fonts naturals, comunicades amb un complex sistema de setze quilòmetres de séquies i canals i tubs d'acer de diferents diàmetres. La bassa més gran, un autèntic llac conegut amb el nom d'estany Gran, té una extensió d'unes 7 ha, una profunditat d'entre 2 i 18 m i una capacitat d'uns 600.000 m³. La seva construcció va requerir d'una gran excavació i la construcció de terraplens exteriors de gruixos de fins a 10 m, amb un sistema de rails i vagonetes *Decauville* que transportaven terres dels punts més alts als més baixos i, acabada l'obra, també per traslladar tota mena de productes. Necessitaven molta aigua per regar, però també per al bestiar, la qual cosa els obligà a col·locar l'estany Gran a la zona baixa de la finca per poder recollir el màxim d'aigua i ubicar les basses més petites, que feien de dipòsit, a la part superior.

Van obtenir dues collites anuals i van aplicar la rotació de conreus: blat o civada, seguit de mongetes o fajols per alimentar porcs i gallines, el primer any; patates, faves i després blat de moro per al segon. També van conrear blat de moro, trepadella i cols per al bestiar, i van reservar terres de pastura per als ramats d'ovelles i cabres, unes 8.000, que a l'estiu pasturaven a la Cerdanya. A les granges hi havia més de 300 porcs, una vintena de mules i eugues, una granja de vaques lleteres i, a partir de 1899 amb l'adquisició de la finca veïna de la Riereta de Josep Blanxart i Grau, que havia estat secretari de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, incorporen les granges de porcs, gallines i arbres fruiters, sobretot perers, i arbres per a fusta.

La Vanguardia publicava el 1891 una ressenya sobre la inauguració del sistema de transmissió d'electricitat des de la colònia tèxtil a Graugés. Ideat per l'enginyer francès Eduard Chalaux, permetia bombar l'aigua de l'estany Gran a les basses més petites i regar tota la finca. Una segona línia arribava a l'espai central de serveis i feia funcionar una màquina de batre de 22 CV de la marca britànica Ruston Provtor and Co que, connectada a la dinamo, no necessitava del locomòbil de vapor que acompanyava aquest enginy en bona part de les explotacions on s'estava instal·lant. Un article publicat a *El Progreso Agrícola y Pecuario* del 1901 de l'enginyer Hermenegild Gorria, destacava els rendiments de la màquina de batre i explicava amb detall el personal que hi treballava i

el sou que cobrava.¹⁸ Albert Ahler, el representant a Barcelona de la maquinària Ruston fou un dels principals prescriptors de la colònia, interessat com estava en mostrar com una moderna explotació agrícola havia incorporat una de les seves trilladores. Portà a Graugés a Leo Anderlind, un enginyer agrònom austríac, que de tornada al seu país va escriure un elogiós article a la revista *Wiener Lanswirthschaftliche Zeitung*, destacant el sistema de regadiu, com a model per a Àustria, Hongria i Alemanya. També van visitar la colònia agrícola Alfons XIII (1908) i força membres de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre. El 1897 ho feren el vicepresident Ildefons de Casanova de Prat de Sant Julià, el gerent del ferrocarril Manresa-Berga Josep Bonet, Ròmul Bosch i Alsina, cunyat d'Antoni Rosal, i Modest Lleó Ubach que signa la crònica. Manuel Raventós publica un article acompanyat d'un plànol de Graugés amb les edificacions del nucli central de la colònia, on destaca l'edifici de la dinamo i d'administració, les màquines de trinxar el menjar per al bestiar, el graner, l'assecadora de blat de moro, les bombes i calderes de vapor per a coure el menjar i, als soterranis de la quadra de les mules, un femer compartimentat per al control de la fermentació de l'adob. La colònia comptava amb corts de porcs, truges i garrins, l'escola, la rectoria i la casa dels propietaris, un edifici historicista que, com l'estany, estava envoltat d'arbres i plantes de creixement ràpid. Graugés tenia masoveries escampades per la finca, habitatges per als treballadors que formaven els carrers Vell i Nou, el molí de Vilajoana i el del Castell i la farinera; allotjaven a principis del segle xx 300 persones. La farinera, accionada per la tercera línia elèctrica, fou la primera de la comarca i disposava de maquinària de cilindres per obtenir farina d'alta qualitat. Al molí del Castell les moles de pedra es van aprofitar per moldre guix i ciment, materials indispensables per a la construcció de la colònia, que també tenia una teuleria. Agustí Rosal havia projectat la construcció d'una moderna serradora que, alimentada per la fusta procedent dels boscos de Graugés i els que va adquirir a la Vall de Lord, havia de tancar el cercle: agricultura, ramaderia i explotació forestal. Malauradament va morir el 1909, abans de poder fer realitat el seu somni, i aleshores Graugés entrà en una fase d'estancament, després de trenta anys de ser el laboratori d'innovació i desenvolupament agrícola i ramader al Berguedà.

BIBLIOGRAFIA

CASADO BELLAGARZA, José Luís (2015). *La Colonia agrícola de San Pedro de Alcántara, 1857-1910*. Departamento Teoría e Historia Económica, Facultad Económicas y Empresariales, Universidad de Málaga.

¹⁸ «El personal y jornales que se empleaban eran: En la estación eléctrica ó receptora, un peón 3 (ptas). En la trilladora, un maquinista 5 (ptas). Para la trilladora, tres hombres 11,50 (ptas). Un jornalero para recibir gavillas 3 (ptas). Dos peones para los sacos, recoger el tamo, etc 5 (ptas). Dos para apartar la paja y recogerla 5 (ptas). Total: 10 hombres. 32,50 ptas. Para arrimar las gavillas se emplean 3 ó 4 hombres... 7,50 (ptas). Para formar las pajeras 4 peones... 10 (ptas). Total de arrimar gavillas y hacer pajeras. 17,50 (ptas)».

- CLUA, Jordi (2001). *Processos hidràulics i aplicació de la legislació pel foment de la població rural a les colònies industrials*. Els Llibres de la Frontera 31.
- FRADERA, José María (2000). «El huso y la gaita. Un esquema sobre cultura y proyectos intelectuales en la Cataluña del siglo XIX». *Ayer*, núm. 40, p. 25-50.
- GÓMEZ INGLADA, Margarita (2009). «La Granja La Ricarda del Prat de Llobregat». *Butlletí d'Arqueologia Industrial i de Museus de Ciència i Tècnica*, núm. 70, desembre.
- GORDILLO BEL, Dídac (2017). «La Colònia Gassol, una colònia agrícola de caire industrial». *X Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya. El patrimoni industrial de la indústria alimentària*. Vic 1 al 3 de desembre de 2016, AMCiT i mNACTEC, p. 331-338.
- MARTÍ-HENNEBERG, Jordi; NADAL PIQUÉ, Francesc (2000). «El proyecto colonizador de Raimat: la formación de un viñedo (1914-1948)». *Historia Agraria*, núm. 22, p. 159-180.
- MATEU GIRAL, Jaume (2012). *El Castell del Remei. Terra, aigua i cultura del vi a la Plana d'Urgell*. Lleida: Pagès Editors.
- MONCLÚS, Francisco; OYÓN, José Luís (1988). *Colonización agraria en España, 1855-1973. Políticas y técnicas en la ordenación del espacio rural*. Madrid: Ministerio de Agricultura.
- NOGUERA CANAL, Josep (1988). «Noticia històrica de l'agricultura del Berguedà i de la Colònia agrícola de Graugés». *La vida als estanys de Graugés. Avià (Berguedà)*. Els Llibres de l'Àmbit 2, p. 13-40.
- OYÓN BANALES, José Luís (1985). *Colonias agrícolas y poblados de colonización. Arquitectura y vivienda rural en España (1833-1955)*. Tesi doctoral, Universidad Politècnica de Barcelona.
- PANIAGUA MAZORRE, Ángel (1992). *Repercusiones sociodemográficas de la política de colonización durante el siglo XIX y primer tercio del XX*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Serie Estudios.
- RAVENTÓS, Manuel (1915). «Visita a la finca de D. Saturnino Bellino». *Revista del Instituto Agrícola Catalan de San Isidro*. Año LXIV. Cuaderno 6.
- SANTOLARIA SIERRA, Francesc (2000). «Casas de familia y colonias agrícolas. Tendencias institucionales de la reeducación social en España (1900-1950)». *Revista de Educación*, Núm. Extraordinario, p. 295-319.
- SERRA ROTÉS, Rosa (2011a). «Les colònies industrials a Catalunya». *Catalan Historical Review*, 4: 241-255. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Disponible en línia: <<http://revistes.iec.cat/chr/>>.
- SERRA ROTÉS, Rosa (2011b). «L'amo de Cal Pons, el Banc de Tortosa, l'arròs, l'illa de Buda i el vapor Anita». *L'Erol, Revista Cultural del Berguedà*, núm. 107, p. 17-21.

- SERRA ROTÉS, Rosa (2014). «Enric Prat de la Riba i les colònies industrials». *L'Erol, revista cultural del Berguedà*, núm. 122, p. 52-65.
- SERRA ROTÉS, Rosa (2016). «La colònia agrícola de Graugés, Avià (Berguedà)». *EIX. Cultura industrial, tècnica i científica*, octubre, núm. 2, p. 44-49.
- SERRA ROTÉS, Rosa (2017). «Colònies agrícoles a Catalunya. L'exemple de la família PONS». *X Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya. El patrimoni industrial de la indústria alimentària*. Vic 1 al 3 de desembre de 2016. AMCiT i mNACTEC, p. 217-225.
- SERRA ROTÉS, Rosa (2018). «La Ricarda, una colònia agrícola amb glamour». *EIX. Cultura industrial, tècnica i científica*, octubre, núm. 6, p. 44-49.
- TIENDA, Laura; CURTO, Albert (2015). *El vapor Anita. La història d'un mite*. Lleida: Pagès.

ÀMBIT 2
ORDENAR (I ADMINISTRAR)
EL TERRITORI, CANVIAR
LA SOCIETAT

PONÈNCIA

El marc jurídic i institucional de l'organització territorial de Catalunya: evolució, limitacions i perspectives de futur

Vicenç Aguado i Cudolà

Catedràtic de Dret Administratiu, Universitat de Barcelona

Centre d'Estudis de les Garrigues

En record i homenatge
al professor Luciano Vandelli (1946–2019),
un dels més grans especialistes
en autonomies territorials a Europa,
pel seu magisteri i per la seva amistat.

L'EVOLUCIÓ DE L'ORGANITZACIÓ TERRITORIAL DE CATALUNYA EN EL CONTEXT DEL MARC JURÍDIC I INSTITUCIONAL

El règim local i l'organització territorial de Catalunya ha tingut com a referent els antecedents històrics remots que han estat reivindicats en el procés de construcció institucional de l'autogovern (Aguado i Cudolà: 2014).¹ Actualment s'utilitzen denominacions històriques amb una significació i contingut diferent als seus orígens remots.

¹ Aquest treball s'inscriu en el marc de l'activitat duta a terme pel Grup de Recerca en Govern i Administració Local (GREGAL), reconegut per l'AGAUR en la convocatòria de suport als grups de recerca (2017SGR1397), del qual és investigador principal el Prof. Dr. Tomàs Font i Llovet.

Cal dir que no solament esdevenen meres denominacions geogràfiques, sinó entitats amb un component polític i administratiu. Per a comprendre aquest procés cal donar una ullada al procés d'evolució de l'organització territorial al llarg de la història. En aquest treball ens centrarem en aquesta evolució des d'una perspectiva essencialment jurídica i institucional.

El territori de Catalunya és el resultat d'un procés de construcció complex en el que conflueixen diversos interessos i que no sempre respon a una ordenació racional i equilibrada. Aquest procés s'ha vist condicionat per un model construït des de l'Estat a partir de les províncies que té una dimensió constitucional i es caracteritza per la seva rigidesa en el procés de modificació. A aquest model s'ha contraposat un sistema propi amb fonamentacions diverses: de tipus naturalista, de caràcter historicista, economicistes, com també amb criteris més funcionals i racionals. S'ha arribat a parlar de les comarques a Catalunya com un «fet territorial mil·lenari» (Vilà i Valentí; Sarrión i Gualda, 1992: 17-106). I s'ha assenyalat la comarca com un fet amb fonaments naturals que ha sortit espontàniament en contraposició a una artificiosa província. El cert és que la comarca no té una rellevància administrativa fins a la divisió en partits judicials d'inicis del segle XIX i, posteriorment, amb la seva utilització com a demarcació territorial per la Generalitat republicana, sent configurada actualment com un ens local amb un limitat nivell competencial.

La confrontació entre ambdós models ha portat a una superposició de nivells, fet que ha donat lloc a una complexa estructura administrativa, que requereix una necessària racionalització. Els intents, però, de dur a terme aquesta racionalització s'han vist frenats de vegades per les reivindicacions localistes, com esdevingué amb la proposta de l'anomenat *Informe Roca*, però també pel mateix context polític que està vivint en aquest moment el nostre país i que ha deixat ajornat *sine die* les previsions fixades a l'Estatut de Catalunya de 2006. Aquest Estatut, malgrat totes les retallades que va patir en via parlamentària i la interpretació a la baixa realitzada pel Tribunal Constitucional, continua esdevenint una norma vigent i, per tant, una eina amb una certa potencialitat que caldria aprofitar.

Per a comprendre aquesta evolució cal fer unes pinzellades generals. A l'Alta Edat Mitjana, el territori del que avui coneixem com a Catalunya va ser organitzat per l'Imperi franc en diversos comtats, al front dels quals estava un delegat reial anomenat comte que exercia funcions militars, administratives i judicials. Aquest territori s'acabaria desvinculant dels francs sota l'hegemonia del Comtat de Barcelona i es completaria amb la conquesta de les marques de Tortosa i de Lleida. L'estructura del territori obeïa, per tant, a la lògica d'una frontera amb els territoris de l'Islam, així com als diversos pactes, aliances, donacions i relacions de vassallatge. La prevalença del comte de Barcelona, que esdevindrà també rei d'Aragó, comporta que les fronteres entre els comtats es difuminin i que calgui una estructura territorial adaptada a aquesta situació.

Així, en el segle XIII apareixen les vegueries medievals com un instrument d'exercici de l'autoritat reial en el territori, realitzant-se la seva sistematització cap a l'any 1300. Al front de la vegueria es posava la figura del veguer. Aquest nom deriva de vicari, és a dir, el que assistia a un superior en les seves funcions i el substituïa i representava en les seves absències. Exercia, per tant, les funcions que li encomanava el monarca en un determinat territori i tenia un aparell organitzatiu anomenat la cort del veguer, integrada per oficials, escrivans i saigs —aquests darrers encarregats de l'execució de les decisions. La planta de les vegueries no responia a una «divisió equilibrada i funcional, perquè tampoc no ho era la funció bàsica que l'inspirava: la representació del poder reial i l'administració de justícia» (Burgueño, 2003: 24). Aquesta divisió no tenia, com s'ha advertit, la condició de govern local, ni tampoc representava els interessos d'una col·lectivitat, sinó que es tractava de la forma d'exercici de l'autoritat reial, és a dir «una divisió territorial a efectes d'administració i govern interior del Principat, no una entitat local» (Gràcia Retortillo, 2008: 30).

El govern local s'exercia en l'àmbit dels municipis. Aquests es configuren com un gran pacte pel qual s'estableix l'ordre ciutadà constituït per famílies amb poder, és a dir, amb el control de la producció agrària pel fet de ser els *degentium* o propietaris (Royo Arpón, 2001: 91-92). En aquest àmbit municipal, cal destacar la noció d'*universitas*, que els juristes manllevan del Dret comú, per explicar el que avui dia coneixem com a personalitat jurídica. Així, es passa d'al·ludir a un mer conjunt de persones a parlar d'una entitat que conforma la seva voluntat a través d'unes regles essencials a través dels consells municipals (Turull i Rubinat; Aguado i Cudolà, 2017). Els consells municipals, que es configuren com l'aparell organitzatiu, comencen amb atribucions de caràcter fiscal i van ampliant el seu àmbit de competències a diversos aspectes d'interès del municipi. Els consells estaven formats per consellers, que prenién col·lectivament les decisions rellevants, i per jurats, paers o cònsols que eren els que tenien funcions fonamentalment executives. Els consells municipals eren presidits pel batlle, que no era un representant de la població, sinó del senyor jurisdiccional. No participava amb el seu vot en les decisions locals, llevat de cas de desempat. Els batlles tenien funcions judicials i administratives. De fet, a Andorra la denominació de batlle es reserva actualment per al que vindria a ser un jutge de primera instància. Cal, per tant, fer referència a les batllies com a demarcacions d'àmbit local, mentre que les vegueries comprenien tot un districte.

Les guerres peninsular i d'expansió per la Mediterrània provocaran l'alienació del patrimoni reial, especialment al segle XIV. La limitació del poder del monarca, que per haver d'obtenir diners a través d'impostos calia que ho aprovesin les Corts catalanes, el va dur a vendre el seu patrimoni per finançar les empreses militars. Aquestes alienacions van comportar una fragmentació del territori, que es regia per règims diversos segons depenguessin directament del comte-rei o bé tinguessin un senyor jurisdiccional interposat, ja fos laic o eclesiàstic. Si bé el rei conserva l'alta jurisdicció, cal considerar que

les baronies són espais aliens a la intervenció directa del monarca. També trobem un altre fenomen rellevant, que és la redempció de certes poblacions del domini senyorial i el seu acolliment al dret de carreratge amb ciutats. Aquestes localitats es feien càrrec, a través de la redempció, dels diners pels quals el rei havia alienat o empenyorat la jurisdicció. A canvi, aquestes poblacions passaven a ser carrers d'aquestes ciutats amb tots els drets i privilegis. Destacats autors han parlat d'una associació de municipis a l'Edat Mitjana entre la població que esdevenia carrer i la que l'acollia (Mallol i Ferrer, 1999). D'altres autors han vist en el dret de carreratge, en l'àmbit territorial de Barcelona, un precedent del que actualment esdevé l'àrea metropolitana, assenyalant que «de haberse mantenido la jurisdicción histórica del *Consell de Cent*, no estaríamos hablando de Área Metropolitana de Barcelona, sino, sencillamente, de Barcelona». (Perdigó i Solà, 2009: 110).

El triomf de la dinastia borbònica amb la Guerra de Successió comporta una nova planta municipal i de distribució territorial. Així trobem la substitució de les vegueries pels corregiments. Des del punt de vista de l'àmbit territorial, aquesta reforma es construeix des de l'agrupació de les antigues vegueries, que es transformen en dotze corregiments, als que cal afegir la Val d'Aran que tenia un règim especial (Burgueño, 2003: 28). Per la seva banda, des del punt de vista de l'exercici del poder, trobem un major grau de centralització. Així, «la idea de la Nova Planta és que el Capità General, l'Audiència i l'Intendent ho centralitzin tot dintre la província, i que el municipi perdi la seva autonomia i esdevingui l'últim engranatge de la cadena de transmissió del poder absolut centralitzat» (Solé i Cot, 2001: 41-42). Si bé formalment «los Regidores tendrán a su cargo el gobierno político de las ciudades, villas y lugares, y la administración de sus propios y rentas»,² a la pràctica es va produint un progressiu buidatge de competències. A través de la noció de policia administrativa es produeix una reducció del paper dels municipis i de la seva autonomia i una correlativa centralització (Solé i Cot, 2001: 42). El poder reial es reserva l'autorització, a través d'ell o del tribunal al que l'encomani, de la possibilitat de fer alienacions o establir censos. Per tal d'ajuntar-se, els regidors necessiten l'assistència del corregidor o batlle, que era, recordem-ho, el delegat de l'autoritat reial. Cal afegir que la Nova Planta també suprimeix la institució del dret de carreratge. D'aquesta forma, si bé alguns municipis esdevenen formalment independents de la ciutat a la que estaven «associats», en realitat això suposa una pèrdua de l'autonomia local que gaudien sota l'aixopluc que els proporcionava el carreratge (Aguado i Cudolà 2008: 187-188).

Amb la Revolució Francesa i l'Imperi napoleònic s'importa a gran part d'Europa un model basat en la separació de poders. En l'àmbit local el model napoleònic es

² 1716, gener, 16. Madrid. Nova Planta de la Reial Audiència del Principat de Catalunya. Arxiu de la Corona d'Aragó, Col·leccions, Reserva, 1, folis. 1r-7v.

fonamenta en una estructura en dos nivells: un nivell municipal bàsic i un nivell supra-municipal (Vandelli, 1990). Aquest nivell s'implanta a partir del Decret de 4 d'agost de 1789 que crea els departaments, organització que seria un referent per a d'altres estats europeus. Aquest model seria importat per tota Europa en un procés denominat com a «colonització administrativa», de vegades transposat de forma idèntica i d'altres superposant-se a estructures preexistents amb resultats diversos (Vandelli, 1989: 181). Els trets essencials d'aquest model eren: *a*) la generalització del règim municipal que deixa de ser un privilegi; *b*) la institució d'un municipi per a cada entitat territorial; *c*) la uniformitat del règim municipal; *d*) un sistema electiu dels municipis; *e*) la distinció entre unes funcions municipals pròpies i unes estatals delegades; *f*) l'alcalde com a agent del govern, enquadrat en un sistema jeràrquicament ordenat; *g*) els poders de l'Estat sobre els municipis com a ens menors; *h*) el departament com a corporació local i com a circumscripció de l'Administració estatal; *i*) els prefectes com a representants del poder executiu i agents del departament (Vandelli, 1989: 183-185).

El constitucionalisme comporta la superació dels esquemes de l'Antic Règim. Amb aquesta reforma, els antics senyors queden reduïts a propietaris de les terres. La Constitució de Cadis de 1812 fa una regulació detallada del règim local. Es fa una enumeració de les possessions que integren el territori espanyol, tant peninsular amb les illes adjacents com d'ultramar (art. 10), entre les quals s'inclou Catalunya, si bé s'estableix que «se hará una división más conveniente del territorio español por una Ley constitucional, luego que las circunstancias políticas de la Nación lo permitan» (art. 11). També el text constitucional preveu que «en cada provincia habrá una diputación llamada provincial para promover su prosperidad, presidida por el Jefe superior». Aquestes previsions són dutes a termes pel Decret CLXIV, de 23 de maig de 1812.

Un fenomen rellevant és la supressió dels senyorijs jurisdiccionals pel Decret LXXXII de 6 d'agost de 1811. El constitucionalisme comporta la distinció entre les autoritats administratives i judicials, que havien estat exercides conjuntament i indistinta durant l'Antic Règim, com a conseqüència del principi de separació de poders. Per aquesta raó es crea l'any 1820 un divisió en partits judicials, que té un àmbit territorial més petit que les vegueries i els corregiments. Aquests partits responen a criteris més objectius i racionals, tenint en compte criteris econòmics com són els llocs on són situats els mercats i la seva àrea d'influència. Cal apuntar, a més, que els partits judicials no es van limitar en un primer moment a estructurar la planta judicial, sinó com s'ha apuntat a constituir «la xarxa urbana administrativa del país», fins al punt que la divisió comarcal de Catalunya de 1933 es va inspirar clarament en el mapa judicial (Burgueño i Rivero, 1995: 55).

Després de Ferran VII i durant la Regència de M. Cristina es produeix un fet molt rellevant. L'artífex de la divisió provincial, com la coneixem actualment, és en Javier de Burgos polític afrancesat, secretari d'estat del Ministeri de Foment. Amb les províncies es combinen criteris racionals amb criteris de caràcter històric. Com és sabut,

el territori del Principat de Catalunya queda dividit en quatre províncies. En aquesta divisió provincial es basarà, entre altres criteris, en els partits judicials.

Les reformes impulsades en aquesta època seran especialment dutes a terme durant el període conegut com a Dècada moderada, on l'Estat espanyol es configura en els seus trets fonamentals. L'aprovació de les lleis d'organització i atribucions dels ajuntaments i la del govern de les províncies de 1845 van comportar una clara centralització i subordinació dels municipis a l'aparell de l'Estat. És llavors «cuando empieza a vislumbrarse el doble papel de la Diputación como instrumento de la acción estatal en la provincia y de control de los Ayuntamientos, y a la vez se perfila una incipiente consolidación como ente local» (Tarrés Vives, 2013). L'autoritat superior de la província era anomenada *jefe político* i depenia del Ministeri de Governació. Mentre que els regidors eren elegits, en canvi l'alcalde era un delegat del govern. Com s'ha ressaltat, durant aquesta època

en el plano provincial, las Diputaciones permanecen subordinadas por completo a los Gobernadores civiles; en el municipal, los Ayuntamientos, escasamente representativos, siguen sometidos a la estrecha tutela del Estado. El poder central continúa investido de atribuciones sobradas para intervenir en la designación de los alcaldes, remover a las autoridades locales o suspender los acuerdos municipales.³

La irrupció del catalanisme polític, com a un model alternatiu de construcció de l'Estat espanyol, farà una reivindicació d'una organització pròpia basada en el model comarcal i en un rebuig al model provincial, que és considerat un esquarterament del territori. En aquest sentit, trobem que les Bases de Manresa dediquen una part a l'organització territorial. Així, la divisió territorial «tindrà per fonament la comarca natural i el municipi» (Base 5a). Pel que fa al nivell competencial, es reclamava per a la comarca natural «la major latitud possible d'atribucions administratives» (Base 10a) i per al municipi «totes les atribucions que necessita per al cuidado de sos interessos propis i exclusius» (Base 11a).

El catalanisme polític va impulsar diverses iniciatives no reeixides de modificació de la legislació de règim local durant els inicis del segle xx (Tusell Gómez, 1973). Davant l'oposició de les forces polítiques parlamentàries que blocaven l'aprovació d'un text legal, les seves demandes van cristal·litzar finalment durant el Govern Dato, a través del Reial Decret de 18 de desembre de 1913 sobre mancomunitats, que va permetre que es constituís la Mancomunitat de Catalunya. El marc normatiu que permetia que les diputacions provincials es mancomunessin per a prestar serveis merament administratius, fou emprat com a una important eina de construcció política i institucional del país. Malgrat que la Mancomunitat mancava de potestat legislativa, va realitzar una important obra de govern que esdevingué un important element de cohesió territorial,

³ Aquesta explicació històrica es troba al preàmbul de la Llei 7/1985, de 2 d'abril, reguladora de les bases del règim local.

amb la creació d'infraestructures de comunicació com les carreteres o la telefonia. En l'àmbit específic de l'organització territorial de Catalunya, va realitzar una enquesta als municipis (Aguado i Cudolà, 2004; Burgueño Rivero, 2013) i un avantprojecte de divisió territorial de 1919 que no va cristal·litzar en cap proposta normativa.

La Dictadura de Primo de Rivera va comportar la supressió de l'obra de la Mancomunitat i el retorn a les diputacions provincials. Se la va privar de les fonts d'ingressos i després se la va acusar de mala gestió. En el context de la dictadura cal destacar la figura de J. Calvo Sotelo, que elabora un codi de règim local, referit tant al municipi com a la província, on realitza una completa sistematització i modernització del règim local, que van ser els Estatuts municipal i provincial. S'ha destacat que l'Estatut municipal era «de gran perfección técnica y garantista de la autonomía» (Tarrés Vives, 2013: 94). En realitat, aquest garantisme de l'autonomia era més formal que real, atès el context en què sorgeix d'absència de llibertats, de pluralisme polític i de l'existència d'una dictadura militar que reprimeix qualsevol dissidència política, aplicant la *disciplina cuartelera* en un moment en què el caciquisme no solament no es va erradicar, sinó que es va consolidar encara més (Aguado i Cudolà, 1997: 34). Per la seva banda, l'Estatut provincial ve condicionat per l'eliminació de la Mancomunitat de Catalunya (Tarrés Vives, 2013: 94), a la que es considerava nociva pel seu vessant polític i catalanista. Teòricament preveia la possibilitat que les províncies es mancomunessin, des d'un vessant merament administratiu, que no va ser duta a la pràctica.

La Generalitat republicana assumeix inicialment les competències de les diputacions provincials, comportant la seva desaparició. Així, trobem el Decret de 28 d'abril de 1931 del Govern de la Generalitat, de restabliment de la Generalitat de Catalunya, reconegut pel Govern provisional de la República en el Decret de 21 d'abril de 1931, d'organització de la Generalitat provisional. Aquest Decret preveu la figura dels comissaris de la Generalitat de Catalunya, que residiran a les ciutats de Girona, Lleida i Tarragona «per tal d'evitar la interrupció dels serveis que tenien encomanats les antigues Diputacions provincials i la direcció dels quals ha pres al seu càrrec el Govern provisional de la Generalitat».

Ara bé, es dona un salt qualitatiu, ja que va més enllà al assumir un nivell competencial superior al de la Mancomunitat, si bé dins el marc de l'Estat integral de la II República, amb l'aprovació de l'Estatut de Catalunya de 1932. Aquest atribueix competències legislatives en matèria de règim local, si bé «aquesta legislació no podrà reduir l'autonomia municipal a límits menors dels que senyala la llei general de l'Estat». Específicament, pel que fa a l'organització territorial, s'estableix que «per al compliment dels seus fins la Generalitat podrà establir dins de Catalunya les demarcacions territorials que cregui convenientes». Cal dir, però, que aquestes previsions no seran objecte de concreció en l'anomenat *Estatut interior*, que formalment era una Llei del Parlament de Catalunya, però amb la pretensió de ser la interiorització de l'autonomia prevista en l'*Estatut exterior*.

En ús d'aquestes competències, la Llei municipal de Catalunya de 1935 va voler fer front al caciquisme, oposant l'autonomia local i la democràcia. Les fites en la construcció del règim local autònom seran ara «llibertat municipal, organització, tecnificació, civisme». Com és prou conegut, es va crear una Ponència de la Divisió Territorial que, encapçalada per Pau Vila, realitzà el seu treball a partir d'una enquesta tramesa a tots els municipis del Principat. No obstant això, les circumstàncies polítiques no propicien la seva aprovació a través d'una llei del Parlament. L'organització territorial és duta a terme una vegada ha esclatat la Guerra Civil i s'adopta a través de diversos decrets: el Decret de 27 d'agost de 1936 pel qual, amb l'objecte de reorganitzar l'economia catalana, el territori de Catalunya es dividirà en nou regions formades cadascuna per les comarques que s'esmenten; el Decret autoritzant el conseller d'Economia per organitzar els serveis regionals i comarcals del seu Departament en la forma que cregui més convenient i per nomenar els respectius delegats, prenent com a base la divisió territorial de Catalunya establerta en l'article 1r del Decret del 27 d'agost i derogant els articles 2n, 3r, 4t i 5è del Decret esmentat; i el Decret de 23 de desembre de 1936, integrant els municipis que integren les comarques establertes pel Decret de divisió territorial de Catalunya. Es tracta, per tant, de meres demarcacions territorials o perifèriques de l'Administració de la Generalitat, adoptades en un període excepcional a través de disposicions adoptades pel Govern de la Generalitat, no preveient-se el seu caràcter d'ens local.

L'organització comarcal realitzada per la Generalitat republicana quedarà suprimida amb la fi de la Guerra Civil i el triomf de la Dictadura franquista. Si bé el mapa comarcal elaborat llavors perdurà en l'imaginari col·lectiu i esdevindrà un element d'oposició al règim. Per la seva banda, el règim franquista va fer algunes iniciatives de comarcalització que pretenien coordinar l'acció governativa i els ajuntaments, que finalment no va reeixir (Burgueño, 2003: 114-119). En la doctrina administrativista de la dècada dels anys seixanta va voler ser una forma de suplir la petita dimensió de molts ajuntaments, que en aquells moments començaven a despoblar-se per l'èxode del món rural cap a les grans ciutats.

MARC JURÍDIC I LIMITACIONS

El model provincial dissenyat a inicis del segle XIX és incorporat a la Constitució espanyola de 1978. Cal dir que la província té la consideració de: *a*) demarcació territorial de l'Administració General de l'Estat (art. 137), a través de l'anomenada Administració perifèrica; *b*) ens local, mitjançant les diputacions provincials (art. 141); *c*) i, finalment, com a circumscripció electoral (arts. 68.2 i 69.2). A diferència de la II República espanyola, on les diputacions provincials catalanes van desaparèixer i es van integrar a la Generalitat de Catalunya, amb la Constitució de 1978 les diputacions provincials continuaran existint, condicionant l'organització territorial. El Reial Decret- llei 41/1977, de 29 de setembre, sobre restabliment provisional de la Generalitat de Catalunya, preveia entre les atribucions de la Generalitat: «*b*) Integrar las actuaciones

de las Diputaciones de Barcelona, Gerona, Lérida y Tarragona, en cuanto afecte al interés general de Cataluña, y coordinar sus funciones en el ámbito de la Generalidad, *manteniendo dichas Diputaciones su personalidad jurídica*». Aquesta opció pot valorar-se en perspectiva com a una greu errada, en tant que va condicionar un model dual que la jurisprudència del Tribunal Constitucional es va encarregar de blindar, impeding que quaranta anys després de la Constitució de 1978 s'hagi assolit una adequada racionalitat i simplicitat en el procés d'organització territorial de Catalunya.

El que sí permet la Constitució és la creació d'agrupacions de municipis diferents de la província (art. 141.3). També es permet la desaparició de la província en les comunitats autònomes uniprovincials, segons es va preveure en els seus estatuts d'autonomia, possibilitat que es va avalar per la jurisprudència del Tribunal Constitucional. Segons l'alt tribunal, la província «s'eleva» a comunitat autònoma. Cal dir, però, que «no puede deducirse explícitamente de dicho precepto (artículo 142.2 y 3 de la C.) que dichas agrupaciones puedan permitir la liquidación de las provincias» (Linde Paniagua, 2018: 118). La supressió de les diputacions en les comunitats autònomes uniprovincials ha comportat que es parlés de municipis «exemptos» de província (Font i Llovet, 2011). Fet que va plantejar l'opció mai reeixida de conversió de Catalunya en una comunitat autònoma uniprovincial en el paquet de legislació sobre règim local de 1987.

Per al manteniment de les diputacions provincials té un paper molt rellevant la concepció que es realitza de l'autonomia local. Aquesta autonomia queda garantida a l'art. 137 de la Constitució, en termes generals, fent-se concreció a l'art. 140 respecte als municipis i a l'art. 141 respecte a les províncies. Com ha interpretat la jurisprudència del Tribunal Constitucional, es tracta d'un poder limitat amb la finalitat de gestionar els respectius interessos corresponents al seus espais territorials. La definició que cal entendre per a aquests interessos correspon al legislador estatal o autonòmic, en funció de les competències que té atribuïdes en cada àmbit. El que cal entendre és que no es tracta d'una mera autonomia administrativa, sinó que esdevé una autonomia política capaç de definir polítiques pròpies dins dels marges establerts per l'ordenament jurídic. Cal dir, però, que el concepte d'autonomia s'utilitzarà, paradoxalment, a través de la figura de la «garantia institucional», com a un marc rígid que condiciona doblement l'organització territorial. D'una banda, evita que el legislador autonòmic pugui fer desaparèixer les províncies o buidar de contingut atribuint-les a un altre ens; d'altra banda, també impedeix fer el mateix amb els municipis, com seria la creació de municipis-comarca. En el cas de les províncies, es requereix la seva modificació amb una llei orgànica de l'Estat, permetent-se la seva desaparició en el cas de les comunitats autònomes uniprovincials.

El legislador català va intentar buidar de competències les diputacions provincials a través de la Llei 6/1980, de 17 de desembre, per la que es regula la transferència urgent i plena de les Diputacions catalanes a la Generalitat. Aquest intent va ser, però, frenat per la STC 32/1981, de 28 de juliol, a partir de la consideració de l'autonomia local, en

aquest cas provincial, com a garantia institucional, que esdevenia un límit al legislador autonòmic. A través de la garantia institucional, s'assegura «la existencia de determinadas instituciones, a las que se considera como componentes esenciales y cuya preservación se juzga indispensable para asegurar los principios constitucionales, estableciendo en ellas un núcleo o reducto indispensable por el legislador». Aquesta garantia «no asegura un contenido concreto o un ámbito competencial determinado y fijado de una vez por todas, sino la preservación de una institución en términos reconocibles para la imagen que de la misma tiene la conciencia social en cada tiempo y lugar».

No obstant la contundència utilitzada pel Tribunal Constitucional, cal dir que la província anterior a la Constitució es tractava d'un ens sense autonomia local que va esdevenir un mecanisme al servei del centralisme, especialment a través de la figura del «jefe político» i el «gobernador civil». Paradoxalment, un element del que la província mancava al llarg de la seva història, l'autonomia local, esdevé un mecanisme per blindar-la constitucionalment per tal de preservar la «institución en términos reconocibles [sic]».

L'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1979, conegut com a Estatut de Sau, establia que els elements bàsics de l'organització territorial de la Generalitat són els municipis i les comarques, sense perjudici del manteniment de la província en totes les seves expressions (art. 5). Pel que fa a les competències sobre règim local són, assumides per la Generalitat «sense perjudici del que estableixi l'art. 149.1.18 de la Constitució». Aquest darrer títol competencial atribueix a l'Estat la competència sobre les bases del règim jurídic de les administracions públiques, incloses, per tant, les administracions locals. Tanmateix, disposa l'assumpció per la Generalitat de la denominada tutela financera sobre els ens locals, respectant l'autonomia i la suficiència financera constitucionalment garantides (art. 48). Preveu també les peculiaritats de la Val d'Aran que haurien de ser reconegudes i actualitzades.

L'any 1987 es va aprovar el paquet de legislació sobre règim local, format per: la Llei 6/1987, de 4 d'abril, de l'organització comarcal de Catalunya; la Llei 7/1987, de 4 d'abril, per la qual s'estableixen actuacions públiques en la conurbació de Barcelona; i la Llei 8/1987, de 4 d'abril, municipal i de règim local de Catalunya. Aquesta darrera va desplegar la Llei estatal reguladora de les bases del règim local, si bé va reproduir abastament gran part del seu contingut. Per la seva banda la Llei 7/1987 va substituir la Corporació Metropolitana de Barcelona per les següents entitats funcionals: l'Entitat Metropolitana del Transport i l'Entitat Metropolitana dels Serveis Hidràulics i del Tractament de Residus. Es tractava de fragmentar el poder metropolità, que en aquells moments era de signe polític contrari al de la Generalitat, per tal d'evitar que actués com a contrapoder, seguint l'exemple de la dissolució del Consell metropolità del Gran Londres realitzat pel govern conservador de Margaret Thatcher. Cal dir, però, que la resposta va ser mitjançant la fórmula associativa amb la creació de la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona.

La Llei 6/1987 va establir la comarca com a ens local i no com a demarcació territorial de l'Administració de la Generalitat, a diferència del que havia succeït durant la Generalitat republicana. Així, es parla d'una «important innovació» en l'Administració local a l'institucionalitzar la comarca com a entitat territorial dotada d'autonomia i de personalitat jurídica pròpia. Es parlava de la comarca com a «element modernitzador de la nostra Administració local» i com a «element indirecte de reforma de l'estructura municipal del nostre país». El que va passar és que la va dotar d'unes minses competències i preveia la conversió de les competències municipals en comarcals d'una forma voluntària, especialment a través de la «tècnica de la delegació i del conveni com a mecanismes ordinaris d'assumpció per la comarca de la gestió de competències municipals».

La Generalitat va estructurar la seva Administració perifèrica seguint inicialment el model provincial, probablement condicionat pel procés de transferències de competències de l'Estat i per la subsistència del model provincial. La Llei 13/1989, de 14 de desembre, d'organització, procediment i règim jurídic de l'Administració de la Generalitat, va establir que «l'Administració territorial de la Generalitat s'estructura en Delegacions Territorials del Govern, d'acord amb la delimitació que s'estableixi legalment» (art. 19). I concreta que «en l'àmbit de cada Delegació Territorial del Govern hi pot haver un Delegat per a cadascun dels Departaments», alhora que afegeix que «els delegats de cada Departament tenen el nivell orgànic que determini la relació de llocs de treball» (art. 20). Per la seva banda, la Llei 13/2008, de 5 de novembre, de la Presidència de la Generalitat i del Govern, atribueix al conseller primer, en el cas que sigui nomenat pel president, la funció de «coordinar i supervisar l'activitat de les delegacions territorials del Govern» (art. 14.c). En el cas que no s'hagi nomenat aquest conseller, pot nomenar un vicepresident que assumiria, entre d'altres, aquesta funció.

L'Administració perifèrica de la Generalitat s'ha adaptat a l'estructura en vegueries, a la qual al·ludirem posteriorment. Actualment, el Decret 43/2019, de 25 de febrer, de reestructuració del Departament de la Vicepresidència i d'Economia i Hisenda, preveu a l'article 105 que: «Les delegacions territorials del Govern a Barcelona, Girona, Lleida, Tarragona, les Terres de l'Ebre, la Catalunya Central, l'Alt Pirineu i Aran i el Penedès s'organitzen i exerceixen les seves funcions d'acord amb el que estableix l'article 25 de la Llei 13/2008, de 5 de novembre, de la Presidència de la Generalitat i del Govern, així com els respectius decrets de reestructuració i organització en funció de l'especificitat territorial de cada delegació i també segons les disposicions d'aplicació vigents relatives a l'organització dels serveis territorials de la Generalitat».

L'Estatut de Catalunya de 2006, conegut com a Estatut de Miravet, preveu que l'organització territorial bàsica del país s'estructura en municipis i vegueries, sens perjudici de la continuïtat de les comarques i de l'existència d'altres ens locals. Es substitueix, per tant, les «comarques» per les «vegueries» com a elements bàsics de l'organització territorial, si bé es possibilita la continuïtat d'aquelles. Destacats autors defensaven

que l'Estatut de Miravet havia procedit a una «interiorització» de la matèria del règim local que comportava un salt qualitatiu, mentre que d'altres es posicionaven en contra assenyalant el seu caràcter bifront Estat - comunitats autònomes (Font i Llovet; Velasco Caballero; Ortega Álvarez, 2006).

Cal dir, però, que les possibilitats de l'Estatut de Miravet van ser esquarterades per la STC 31/2010, de 28 de juny, que va pronunciar-se sobre diversos aspectes relacionats amb el règim local, entre ells els de les vegueries. Per a alguns autors, la STC 31/2010 ha creat «una patente inseguridad jurídica en relación a la figura de las veguerías como entidades locales» (Bello Paredes, 2011: 234). Així, «els tímids intents d'interiorització de l'organització local que conté l'EAC, i que se centren sobretot en l'àmbit supramunicipal i en la figura de les vegueries, queden molt debilitats per la Sentència» (Bayona Rocamora, 2010: 216). Si bé el Tribunal Constitucional considera el règim local com a una «matèria pròpia» dels Estatuts d'Autonomia, ho fa als efectes del legislador autonòmic però no l'estatal (Galán Galán; Gracia Retortillo, 2010: 226). Aquesta sentència va concloure que la substitució de les diputacions per les vegueries prevista a l'Estatut seria constitucional sempre i quan s'interpretés que la vegueria fos la denominació de la província a Catalunya, substituint-se nominalment la Diputació provincial per la vegueria, en el cas que els límits coincidissin amb els fixats per l'Estat per a les províncies, conservant l'Estat les seves competències per a la creació, modificació i supressió. També seria constitucionalment possible que la regulació de l'Estatut preveïés la vegueria com a un model propi que no coincidís amb la província, sempre i quan aquella no la substituís.

Per desenvolupar les previsions estatutàries, es va aprovar la Llei 30/2010, de 3 d'agost, de vegueries, modificada parcialment per la Llei 2/2017, de 15 de febrer. No obstant això, la jurisprudència constitucional va obligar a establir un règim transitori supeditat a la presentació de les iniciatives legislatives necessàries per proposar a les Corts Generals espanyoles les adaptacions de l'àmbit territorial provincial a les vegueries.

El context de crisi fa que la Constitució de 1978 es reformi l'any 2011 per introduir el principi de l'estabilitat pressupostària a través de la modificació de l'art. 135. El debat sobre el fet provincial va fer que determinades veus propugnessin la seva eliminació (Bernadí Gil; Galán Galán, 2012). El fet és que, paradoxalment, es va produir un fenomen invers, com va ser el seu enfortiment a través de la Llei 27/2013, de 27 de desembre, de racionalització i sostenibilitat local (LRSAL), que modificava la Llei reguladora de bases del règim local. Aquesta Llei partia del principi «una administració, una competència» i volia racionalitzar l'administració local en el marc de l'estabilitat pressupostària, per evitar la duplictat de serveis i l'exercici de competències sense un títol que les habilités, competències impròpies. Pel que fa al reforçament de les administracions provincials, es realitza per dues vies: mitjançant la

coordinación por las Diputaciones de determinados servicios mínimos en los municipios con población inferior a 20.000 habitantes o la atribución a éstas de nuevas funciones

como la prestación de servicios de recaudación tributaria, administración electrónica o contratación centralizada en los municipios con población inferior a 20.000 habitantes, su participación activa en la elaboración y seguimiento en los planes económico-financieros o las labores de coordinación y supervisión, en colaboración con las Comunidades Autónomas, de los procesos de fusión de Municipios.

La LRSAL és objecte d'un seguit de sentències per part del Tribunal Constitucional: STC 41/2016 (Assemblea d'Extremadura), STC 111/2016 (Consell de Govern de la Junta d'Andalusia), STC 168/2016 (Govern del Principat d'Astúries) i STC 180/2016 (Parlament de Navarra). Entre d'altres qüestions, es reafirma en què la regulació del règim local en els Estatuts d'autonomia no buida les competències del legislador estatal, que pot establir el mapa local respectant determinades qüestions d'autoorganització autonòmica; declara inconstitucional el traspass obligatori de les competències sobre sanitat o serveis socials a les comunitats autònomes; així com salva la potestat de coordinació de les diputacions provincials a través de plans de cooperació, d'acord amb la interpretació que es realitza.

PERSPECTIVES DE FUTUR: LA NECESSÀRIA REFORMA DEL MARC JURÍDIC PER ADAPTAR L'ORGANITZACIÓ TERRITORIAL DE CATALUNYA A UNA ADEQUADA PRESTACIÓ DE SERVEIS

El creixement de les aglomeracions urbanes és un fenomen en expansió que condiciona qualsevol proposta d'organització del territori. Així, s'ha assenyalat que si l'any 1950 el 30% de les persones vivien a les ciutats, es preveu que el 2050 hi viurà el 70%.⁴ Ens trobem doncs amb la necessitat d'abordar d'una banda el fenomen metropolità i de l'altra no deixar de banda la resta del territori, possibilitant un equilibri i una adequada cohesió social i territorial. L'estructura provincial decimonònica forjada en una altra època no respon adequadament a l'asimetria en l'àmbit local.

L'aplicació de l'autonomia local a la província como a garantia institucional és una construcció artificialiosa realitzada pel Tribunal Constitucional i que no es correspon amb la història d'aquesta institució al llarg de la seva història. Aquesta interpretació, però, condiona tant el fenomen metropolità com l'organització de la resta del territori. Des d'un punt de vista metropolità, resulta necessari ajustar un nivell que contempli específicament aquest fenomen sense solapar altres estructures preexistents com la província. Forjada al segle XIX, amb un propòsit racionalitzador i centralitzador, la província requereix adaptar-se al fenomen de les grans concentracions urbanes i al mateix temps servir com a element que permeti una assistència als diversos municipis. Cal dir que, si bé en determinats territoris de l'Estat espanyol pot tenir major sentit i

⁴ Aquestes dades poden consultar-se a la següent adreça electrònica: <<http://www.urban-hub.com/es/urbanization/urbanizacion-en-aumento-tendencias-retos-perspectiva/>>.

funcionalitat, en canvi en d'altres seria oportuna la seva substitució per altres estructures que s'adaptin millor a la realitat.

L'organització territorial de Catalunya passa en aquests moments per una simplificació i racionalització de les institucions existents, així com per adaptar la prestació de serveis a una adequada estructura administrativa. També es requereix augmentar la transparència, la participació i qualitat democràtica. El marc constitucional actualment vigent, segons la interpretació realitzada pel Tribunal Constitucional, comporta la necessitat d'una intervenció conjunta entre l'Estat i la Generalitat de Catalunya de forma que es procedeixi a la substitució efectiva de les quatre diputacions provincials actualment previstes pels nous consells de vegueria. Es requereix, per tant, la intervenció de l'Estat per a la modificació per llei orgànica dels límits provincials actualment vigents. L'opció prevista pel Tribunal Constitucional d'afegir les vegueries a la planta existent d'administracions locals sense la desaparició de les províncies, si bé resulta factible des d'un punt de vista constitucional, suposaria un retrocés pel que fa a la necessitat de simplificar les administracions locals existents. Cal dir, a més, que no és l'opció prevista per l'Estatut de 2006 que, com a norma institucional bàsica, es va dotar la ciutadania de Catalunya. Per fer-se factible, caldria que la legislació de l'Estat modifiqués els límits provincials per adaptar-los a l'estructura veguerial o una reforma constitucional que permetés una plena interiorització del règim local i l'organització territorial a Catalunya, superant el tradicional caràcter bifront.

BIBLIOGRAFIA

- AGUADO I CUDOLÀ, Vicenç (1997). «La evolució històrica del silenci administrativo: De los Estatutos de Calvo Sotelo hasta la Ley 30/1992». *Revista d'Estudis d'Administració Local i Autònomic*, núm. 273, p. 29-76.
- (2004). «La formació històrica de les Garrigues: comarca natural, circumscripció administrativa i ens local». *IV Trobada d'Estudiosos de les Garrigues. El Vilosell, 20 de setembre 2003*, Les Borges Blanques: Consell Comarcal de les Garrigues i Centre d'Estudis de les Garrigues.
- (2008). «La rehabilitació de la denominació «paeria» per a l'ajuntament de les Borges Blanques». *Fites en el temps. VI Trobada d'Estudiosos de les Garrigues. El Cogul, 27 d'octubre de 2007*, Juneda: Fonoll i Centre d'Estudis de les Garrigues.
- (2014). «La Comissió Jurídica Assessora i l'autonomia de Catalunya durant la Segona República: la creació del sistema polític i institucional d'autogovern». *Revista Catalana de Dret Públic*, núm. 48, p. 83-105.
- BAYONA I ROCAMORA, Antoni (2010). «El règim local». *Revista Catalana de Dret Públic*, Número monogràfic «Especial Sentència 31/2010 del Tribunal Constitucional, sobre l'Estatut d'autonomia de Catalunya de 2006», p. 215-217.

- BERNADÍ GIL, Xavier; GALÁN GALÁN, Alfredo (2012). *Debate actual sobre las diputaciones provinciales: un análisis de las últimas propuestas electorales*. Madrid-Barcelona: Fundación Democracia y Gobierno Local. (Documentos e Informes).
- BURGUEÑO RIVERO, Jesús (1995). *De la vegueria a la provincia: La formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans (1790-1850)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- (1996). *Geografía política de la España constitucional: la división provincial*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- (2003). *Història de la divisió comarcal*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- (2013). «Una enquesta de la Mancomunitat sobre les comarques naturals (1917)». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 76, desembre, p. 261-287.
- BELLO PAREDES, Santiago A. (2011). «Las veguerías y las provincias en Cataluña». *Revista de Administración Pública* núm. 184, enero-abril, p. 211-236.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa (1999). «L'associació de municipis a l'Edat Mitjana. El carreratge de Barcelona». Barcelona: Ajuntament de Barcelona, disponible a: <http://www.publicacions.bcn.es/bmm/49/ct_qc4.htm>
- FONT I LLOVET, Tomàs (2011). «Uniformidad y diferenciación en las instituciones autonómicas y locales en España: Aquiles y la tortuga». A: LÓPEZ MENUDO, Francisco (dir.). *Derechos y garantías del ciudadano: Estudios en Homenaje a Alfonso Pérez Moreno*. Madrid: Iustel.
- (2018). «Cap a un govern local metropolità: el potencial de la llei de l'Àrea Metropolitana de Barcelona». *Papers: Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 61 (Exemplar dedicat a: Governança metropolitana) p. 72-78.
- (2018). «Els governs locals intermedis i la seva projecció metropolitana». *Revista catalana de dret públic*, núm. 57, p. 32-50.
- FONT I LLOVET, Tomàs; GALÁN GALÁN, Alfredo (2012). «Gobierno local y reorganización territorial: ¿la reforma vendrá de Europa?». *Anuario del Gobierno Local 2011*, Madrid-Barcelona: Fundación Democracia y Gobierno Local, Institut de Dret Públic, p. 11-39.
- FONT I LLOVET, Tomàs; VELASCO CABALLERO, FRANCISCO; ORTEGA ÁLVAREZ, Luis (2006). *El régimen local en la reforma de los Estatutos de Autonomía*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- FONT I RIUS, Josep Maria (1985). *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.
- FUENTES I GASÓ, Josep Ramon (2010). «El règim local de Catalunya i la viabilitat d'articulació d'una planta política i administrativa pròpia després de la Sentència del Tribunal Constitucional de 28 de juny de 2010». *Revista Catalana de Dret Públic*,

- Número monogràfic «Especial Sentència 31/2010 del Tribunal Constitucional, sobre l'Estatut d'autonomia de Catalunya de 2006», p. 218-224.
- GALÁN GALÁN, Alfredo; GRACIA RETORTILLO, Ricard (2010). «Incidència de la Sentència 31/2010 del Tribunal Constitucional en la regulació de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya sobre els governs locals». *Revista Catalana de Dret Públic*, Número monogràfic «Especial Sentència 31/2010 del Tribunal Constitucional, sobre l'Estatut d'autonomia de Catalunya de 2006», p. 225-244.
- GÓMEZ-FERRER MORANT, Rafael (1991). *La provincia en el sistema constitucional*. Madrid: Civitas.
- GRACIA RETORTILLO, Ricard (2008). *La vegueria com a govern local intermedi a Catalunya. Encaix constitucional de la seva reforma estatutària*. Barcelona: Institut d'Estudis Autònomic.
- GRAS I CASANOVAS, M. Mercè (2000). «Territori i fiscalitat a la Catalunya moderna. Col·lectes i veredes». *Actes dels V Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. L'estructuració territorial de Catalunya. Els eixos cohesionadors de l'espai*. Barcelona: L'Avenç, p. 399-409.
- LINDE PANIAGUA, Enrique (2018). «Las diputaciones provinciales y su futuro incierto». UNED. *Teoría y Realidad Constitucional*, núm. 41, p. 113-135
- MARTÍN-RETORTILLO BAQUER, Sebastián (1991). *La provincia. Pasado, presente y futuro*. Madrid: Civitas.
- MIR I BAGÓ, Josep (2010). «Règim local». *Revista Catalana de Dret Públic*, Número monogràfic «Especial Sentència 31/2010 del Tribunal Constitucional, sobre l'Estatut d'autonomia de Catalunya de 2006», p. 245-248.
- PERDIGÓ SOLÀ, Joan (2010). «La institucionalización del Área Metropolitana de Barcelona: antecedentes y situación actual». *Anuario del Gobierno Local 2009*, Barcelona: Fundación Democracia y Gobierno Local-Institut de Dret Públic, p. 109-136.
- ROYO ARPÓN, José María (2001). *Ciudad abierta: Ciudad de ciudadanos*. Madrid i Barcelona: Marcial Pons.
- SABATÉ I CURULL, Flocel (1997). *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i la divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana.
- SOLÉ I CLOT, Sebastià (2001). *La Nova Planta i l'organització política del Pla de Barcelon*. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona. Disponible a:
<http://ajuntament.barcelona.cat/arxiunicipal/arxiuhistoric/sites/default/files/qshb_09.pdf>

- TARRÉS VIVES, Marc (2013). «La división provincial española: antecedentes, evolución y estado actual». *Estudios de Deusto* 87, vol. 61/2, juliol-deseembre, p. 87-100.
- TURULL RUBINAT, Max (2010). *El gobierno de la ciudad medieval: administración y finanzas en las ciudades medievales catalanes*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC.
- TURULL RUBINAT, Max; AGUADO I CUDOLÀ, Vicenç (2017). «Per a 'esquivar tota sospita i engany': les regles essencials per a la formació de la voluntat de la Universitas i el procediment d'adopció d'acords dels consells municipals de Catalunya a través dels llibres d'actes (Cervera, 1332-1333)». *Revista de Dret Històric Català*, núm. 16, p. 201-252.
- TUSELL GÓMEZ, Javier (1973). *La reforma de la Administración local en España (1900-1936)*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local.
- VANDELLI, Luciano (1989). «El modelo administrativo municipal y provincial: orígenes, fundamentos, perspectivas». *Revista del Centro de Estudios Constitucionales*, núm. 2, gener-abril, p. 181-194. Disponible a: <<https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/1048945.pdf>>
- (1990). *Poteri Locali. Le origini nella Francia rivoluzionaria. Le prospettive nell'Europa delle regioni*. Bolonya: Il Mulino. Traducció al castellà (1992). *El poder local: su origen en la Francia revolucionaria y su futuro en la Europa de las regiones*. Madrid: MAP-INAP.
- VELASCO CABALLERO, Francisco (2010). «La planta local de España: criterios para la toma de decisiones». *Anuario de Derecho Municipal 2010*, Madrid: Instituto de Derecho Local, pp. 25-54.
- VILÀ I VALENTÍ, Joan; SARRIÓ I GUALDA, Josep (1992). *El sentit històric de la comarca a Catalunya*. Presentació de Josep Gomis i Martí. Introducció de Joan Sala i Morell. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Governació, Direcció General d'Administració Local. (Col·lecció Estudis Comarcals; I); 185 p.

PONÈNCIA

El debat polític sobre l'ordenació territorial i turística a les Illes Balears

Macià Blázquez-Salom

Professor de geografia de la Universitat de les Illes Balears

Agraesc la invitació de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana.¹ Vos exposaré els resultats de la recerca que hem fet a la Universitat de les Illes Balears (UIB) i a d'altres universitats, respecte de l'ordenació territorial i turística, i el seu debat polític a les Illes. Aquest petit arxipèlag mediterrani, de només 4.985 km², és una destinació turística de masses —que rebé 16.595.702 turistes el 2018— forjada durant la dictadura franquista, que té poc més d'un milió d'habitants —1.128.908 el 2018—² i que s'erigeix com a seu corporativa de les majors cadenes hoteleres espanyoles, per la seva mida, la seva expansió geogràfica i el seu poder de marca.

L'estructura de la meva exposició serà la següent: 1) destacaré alguns trets que caracteritzen al meu entendre l'esdevenir recent del territori balear: la insularitat, la turistització i l'arrelament de les multinacionals hoteleres; 2) indicaré els senyals d'alarma que desperten més inquietud social: la insostenibilitat, el magnetisme de les illes per a persones i capitals, i l'ampliació de la frontera de la mercantilització turística;

¹ Aquest treball contribueix al projecte «Crisi i reestructuració del litoral turístic espanyol» (CSO2015-64468-P), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat (Pla Nacional d'I+D+i) de l'Estat espanyol, Agència de Recerca i Fons Europeu de Desenvolupament Regional (FEDER). <<https://cretlit.uib.es/>>

² Font: Institut Balear d'Estadística, <<https://ibestat.caib.es>>

3) identificaré quins són els reptes que més destaquen del debat polític territorial a les Illes, al meu parer: la regulació del creixement urbà-turístic, la mobilització social en defensa del territori i l'elitització territorial; 4) amb l'esperit de contribuir al disseny de futurs esperançadors, proposaré oportunitats vers un canvi de model territorial i turístic: el suport a la radicalitat democràtica, al decreixement just i al turisme postcapitalista.

1. LES ILLES BALEARS AL MÓN

La geografia marca diferències territorials, especialment arran de la latitud, l'altitud, la continentalitat, l'accessibilitat o, per al cas que ens ocupa, la insularitat. La globalització capitalista assigna funcions turístiques, entre d'altres geografies, a les illes perifèriques; i, com a darrer factor històric explicatiu del cas balear, l'evolució històrica de la regulació institucional les situa al cor dels processos de turistització global.

1.1. Els atractius de la insularitat

La insularitat va ser definida, amb un intent de quantificació, per Bartomeu Barceló³ en funció de la magnitud de l'illa, la seva distància al continent i el seu microcosmos de varietat interna. Des d'una perspectiva més qualitativa, el mite de l'illa⁴ la vincula a la calma, el sedentarisme i el relax, oposat al mite de la carretera que representa el nomadisme, el moviment i l'acció. D'altres elements de l'atracció insular a afegir poden ser: la imatge de seguretat i refugi de l'espai insular, com era l'illa Tortuga, amagatall del tresors de la pirateria al Carib; el seu ús com a referent d'espai utòpic i paradisiac —Thomas More situà la seva proposta d'organització d'una societat ideal a una illa; i també Aldous Huxley ambientà la seva utopia a l'illa de Pala—; l'illa per retrobar-se amb la natura i amb un mateix, en paraules d'Henry David Thoreau, allà on «hi ha moments en què tota l'ansietat i l'esforç acumulats s'assosseguen a la infinita indolència i repòs de la natura»;⁵ uns espais més dominables, sota el control colonial o del capital; i símbols d'estatus per a qui gaudeix d'aquests espais, que per la seva escassetat tenen un encuny de distinció. Des del punt de vista més purament ambiental, les platges insulars tenen el seu origen als materials provinents de l'erosió litoral i bioclàstica,

³ Bartomeu BARCELÓ (1997), «Illes, il·leïtat i insularitat», Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

⁴ Françoise PERÓN (2004), «The contemporary Lure of the island», *Tijdschrift voor Economische en sociale Geografie*, 95 (3), p. 326-339.

⁵ Henry David THOREAU (1849), *A Week on the Concord and Merrimack Rivers*, Boston and Cambridge, James Munroe and Company.

que no enterboleix tant l'aigua com sí passa amb els sediments fluvials de les costes continentals. La tesi doctoral d'Antoni Pons⁶ fa un repàs més detallat d'elements de la insularitat, mentre Onofre Rullan⁷ defineix les diferències i les coincidències entre les distintes illes balears durant la seva construcció social.

Les Illes Maldives, per exemple, es posicionen per competir com a destinació de les inversions immobiliàries, fent *place branding* per la seva elevada rendibilitat que les distingeix com a destinació *premium*. Un cas més proper és l'illa de Tagomago, veïna d'Eivissa, que també es posiciona dins d'aquest segment de turisme residencial de luxe. Matthias Kühn adquirí la propietat de l'únic habitatge de l'illa i aconseguí la concessió del port i del far, de manera que manté un domini monopolístic de l'ús de totes les instal·lacions l'illa. Per defugir l'inconvenient de la seva protecció per a la conservació de la natura, atès que és un Lloc d'Interès Comunitari (LIC) i una Zona d'Especial Protecció per a les Aus (ZEPA), Kühn creà una fundació per a la defensa de la natura, de manera que el conservacionisme li serveix com una coartada per continuar fent un ús privat molt lucratiu —a raó de 250.000 euros per setmana de lloguer en temporada alta. Un estudi d'aquest cas⁸ demostra com es pot instrumentalitzar el conservacionisme en favor de l'elitització i de la privatització d'espais naturals, amb el seu tancament a l'ús recreatiu, per ser consagrats al gaudi turístic i residencial de luxe de les elits que poden accedir a la seva propietat o lloguer. Prolifera, en aquest sentit, a l'exemple de Mallorca, l'oferta de compra-venda i lloguer de curta durada de xalets foravila.⁹

1.2. Les illes a la globalització i la divisió internacional del treball

La globalització promou l'acceleració dels processos, fluxos i xarxes d'activitats, amb el resultat de la transformació de l'organització social, les societats i els intercanvis a escala mundial. El poder del capital corporatiu es multiplica, arran d'aquesta «compressió de l'espai i del temps». Els espais més rendibles per a la inversió turística i immobiliària són també illes, situades al marge dels centres de l'economia del món, al que denominam les «perifèries de plaer», per acollir les funcions turístiques. Aquestes perifèries de plaer ofereixen condicions favorables a les taxes de beneficis: sòl, mà d'obra

⁶ Antoni PONS (2016), *Turisme, il·leïtat i urbanització a les illes Balears (1956-2006)*, Universitat de les Illes Balears, tesi doctoral inèdita.

⁷ Onofre RULLAN (2019), «Islas globales y paisajes culturales postmodernos en las Islas Baleares», a Juan Manuel TRILLO SANTAMARÍA y Rubén Camilo LOIS GONZÁLEZ (eds.), *Paisaxes nacionals no mundo global*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, Grupo de Análise Territorial (ANTE).

⁸ Antoni Albert ARTIGUES BONET i Macià BLÁZQUEZ-SALOM (2016), «Huidas al paraíso y la realización mercantil del sueño», a Nuria BENACH, Miriam HERMI ZAAR, Magno VASCONCELOS, (eds.), *Actas del XIV Coloquio Internacional de Geocrítica. Las utopías y la construcción de la sociedad del futuro*, Barcelona, 2-7 de mayo de 2016, Barcelona, Universidad de Barcelona.

⁹ Angela HOF i Macià BLÁZQUEZ-SALOM (2013), «The Linkages between Real Estate Tourism and Urban Sprawl in Majorca (Balearic Islands, Spain)», *Land* 2, 2, p. 252-277.

i recursos naturals més barats, estats fallits bons de sotmetre —que proporcionen infraestructures, cobren menys impostos i devaluen les regulacions i les seves monedes locals—, allà on al capital li surt més rendible invertir, amb períodes d'amortització més curts, i on el diferencial de renda abarateix el consum.

L'Estat espanyol, i particularment les Illes Balears, ha assumit funcions turístiques-immobiliàries: primer com a perifèria altament rendible per als capitals centreeuropeus i, més tard, com a centre atractor de capitals, paradís d'especuladors i plataforma de recolonització d'Amèrica Llatina.¹⁰

Aquesta relació entre el centre i la perifèria colonial caracteritza el desenvolupament de les cadenes hoteleres balears a les illes del Carib, Cap Verd o Indonèsia. El model balear que exporten és el de la balearització,¹¹ amb l'explotació ambiental i social basada en el caciquisme.

1.3. Les multinacionals turístiques de matriu balear

Les cadenes hoteleres de matriu espanyola han expandit la seva activitat a 70 països, segons dades de 2018, especialment a destinacions de sol i platja del Carib i Amèrica Central —particularment a Mèxic, República Dominicana i Cuba. Les especialitzades en aquest segment es reparteixen el mercat amb algun predomini regional; per exemple, de Meliá i Iberostar a Cuba, Riu i Barceló a Mèxic, o Bahía Príncipe a la República Dominicana. Un segon àmbit geogràfic de la seva expansió internacional és l'hoteleria urbana a països de les economies centrals —particularment als Estats Units, Itàlia i Alemanya.

Aquest segment d'activitat es desenvolupa particularment en la dècada dels 2000, mitjançant la vinculació de l'hoteleria amb la inversió financera en immobles urbans. En aquest cas també s'aprecia l'especialització regional; per exemple de Barceló als EUA o d'NH a Alemanya i Itàlia.

Les illes Balears són la seu de les principals corporacions multinacionals hoteleres espanyoles: de major mida, més capacitat d'absorció i integració amb d'altres empreses, capacitat comercial, creació de llocs de treball i poder global de marca.¹²

¹⁰ Ivan MURRAY (2015), *Capitalismo y turismo en España. Del «milagro económico» a la «gran crisis»*, Barcelona, Alba Sud.

¹¹ Macià BLÁZQUEZ-SALOM, Ivan MURRAY i Antoni Albert ARTIGUES (2011), «La balearización global. El capital turístico en la minoración e instrumentación del Estado», *Investigaciones Turísticas*, 2, p. 1-28.

¹² Antoni Albert ARTIGUES-BONET i Macià BLÁZQUEZ-SALOM (en premsa), «Empresas multinacionales turísticas», a Ernest CAÑADA i Ivan MURRAY (eds.), *Turistización global. Perspectivas críticas en turismo*, Barcelona, Icaria Editorial.

Els espais turístics que les cadenes hoteleres construeixen a les noves perifèries de plaer marquen una segregació social molt acusada: ressorts hotelers exclusius a primera línia de la mar, sovint amb oferta de tot inclòs, diferenciats dels suburbis, ubicats a l'interior, per acollir a la població treballadora, amb condicions precàries de salubritat. L'anàlisi detallada d'aquesta segregació socioespacial a Bávaro i Punta Cana (figura 1), a la República Dominicana, demostra l'establiment de fronteres entre ambdós àmbits urbans.¹³

2. ALGUNS SENYALS D'ALARMA

El debat polític sobre l'ordenació territorial i turística a les es fonamenta en informacions rigoroses, com ara mitjançant indicadors de sostenibilitat,¹⁴ amb una àmplia participació d'institucions públiques i moviments socials. Les senyals d'alarma que més han motivat aquest debat han estat: el consumisme, amb malbaratament de recursos i contaminació resultants; l'atracció de persones i capitals; i l'ampliació de la frontera de la turistització, amb la incorporació de més àmbits de la vida quotidiana i del territori, a cada dia que passa.

2.1. La bretxa metabòlica

La insostenibilitat pot ser explicada en termes de la bretxa metabòlica que s'obre entre les bases naturals de la vida —com són els cicles biogeoquímics o la disponibilitat de recursos naturals— i el sistema capitalista, que pretén una expansió i un creixement continu, amb el supòsit d'una abundància que no és tal.

Alguns recursos no renovables clau per a la nostra forma de vida tenen els anys comptats —com per exemple el petroli—, el territori s'ocupa amb patrons que reflecteixen les desigualtats socials, i el malbaratament consumista i acumulador n'és el principal responsable. Altres civilitzacions han col·lapsat per aquest mateix motiu: els moais a l'illa de Pasqua o la maia abans de la invasió europea d'Amèrica.

¹³ Jesús Manuel GONZÁLEZ *et al.* (2016), «Urban growth and dual tourist city in the Caribbean. Urbanization in the hinterlands of the tourist destinations of Varadero (Cuba) and Bávaro-Punta Cana (Dominican Republic)», *Habitat International*, 58, p. 59-74.

¹⁴ COL·LECTIU ALTERNATIVES, *Eines per a una estratègia cap a la sostenibilitat*, Palma, Col·lectiu Alternatives, p. 9-22.

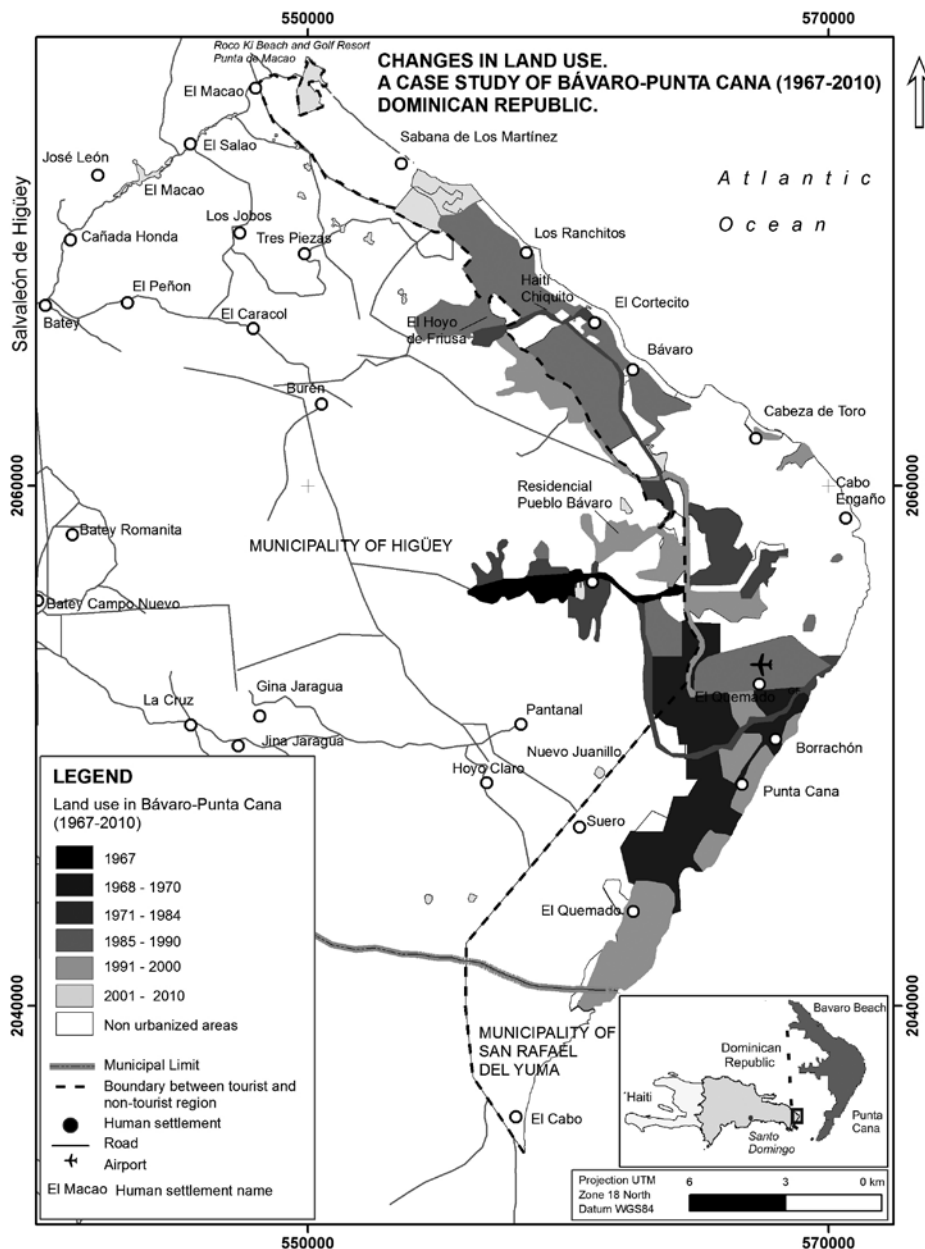

Figura 1. Segregació, marcada amb la línia discontinua, dels nuclis urbans turístics, a primera línia de la mar, i d'allotjament de les classes treballadores, a l'interior, a Punta Cana i Bávaro. Font: González et al., 2016.

Eudald Carbonell¹⁵ defensà la idea que encara no som humans, perquè som incapços de prevenir les conseqüències de la nostra golafreria. Hem evolucionat com a homínids durant els darrers dos milions d'anys, però encara no som capaços de posar fre a l'afany d'acumular riqueses, malgrat es palesin deterioraments ambientals i desigualtats socials greus.

Els models econòmics clàssics només entenen l'opció de créixer, d'acord amb la naturalesa del capitalisme, amb l'expansió geogràfica, seguint el patró del ressorgiment de les crisis mitjançant més creixement. La recerca de més taxes de guany alimenta la financiarització i la conversió en mercaderia de tot el que sigui possible comprar i vendre. Aquesta expansió no té en consideració les limitacions biofísiques, com demostren per exemple al *Resilience Centre* d'Estocolm, Suècia.¹⁶ Segons aquest estudi, hem superat el llinar segur, almenys pel que fa a la pèrdua de biodiversitat, arran de l'extinció d'espècies, els cicles del nitrogen i el fòsfor i el canvi climàtic. La resiliència neix de la psicologia, per explicar la superació de traumes. A la natura li passa el mateix amb la humanitat. Pel que fa als llinars de resiliència superats, és incapaç de recuperar-se, a escala humana. Per exemple, pel que fa a les nostres emissions de gasos d'efecte hivernacle, hem fet que es superin les 400 parts per milió de CO₂ a l'atmosfera, mentre que la seva variabilitat durant l'Holocè abans de la Revolució Industrial era d'entre 260 i 285 ppm,¹⁷ i la natura no és capaç d'absorbir aquest excés de gasos que emetem. Així contribuïm a un canvi climàtic que farà pujar el nivell de la mar —un metre a finals d'aquest segle. El canvi climàtic repercutirà així en l'erosió de les platges, que el nostre principal recurs turístic de les . Sorprenentment, el maig de 2015, fa ben poc, es va aprovar el Pla de Reconversió Integral de la Platja de Palma —que és la ciutat turística més gran i madura de les Illes Balears—, i els seus redactors reconegueren que no havien fet cap previsió respecte de la pujada prevista del nivell de la mar. A la platja de Palma i s'Arenal les aigües pluvials es controlen mitjançant un sistema de drenatge que ja no dona l'abast. Suspenem en capacitat de resposta als reptes ambientals quan el 2015 s'aprova un pla urbanístic per a la ciutat turística més gran de les que no adopta cap mesura per prevenir els efectes de la pujada del nivell de la mar. Amb aquest exemple es demostra que la planificació territorial desatén el canvi climàtic, del que no es lliurarà de patir les conseqüències.

¹⁵ Eudald CARBONELL i Robert SALA (2002), *Encara no som humans. Propostes d'humanització per al tercer mil·lenni*, Barcelona, Empúries.

¹⁶ Will STEFFEN *et al.* (2015), «Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet», *Science*, 347 (6223), doi: 10.1126/science.1259855.

¹⁷ Will STEFFEN, Jacques GRINEVALD, Paul CRUTZEN i John MCNEILL (2011), «The Anthropocene: conceptual and historical perspective», *Phil. Trans. R. Soc. A*, 369, p. 842-867, doi: 10.1098/rsta.2010.0327.

Paradoxalment, l'aigua és un recurs limitant al nostre entorn, caracteritzat per l'aridesa. Així ho demostren els autors de l'estudi de la SHNB i el GEN-GOB Eivissa.¹⁸ Els nivells freàtics dels aquífers propers a Eivissa estan sobreexplotats, sobretot de la serra Grossa de Sant Josep, i la tendència general és que cada vegada tinguem menys recursos hídrics subterranis i que la dessalació hagi de ser més freqüent: hem de dessal·lar per proveir d'aigua perquè plou menys a causa d'un canvi climàtic que provocam consumint energies fòssils, hidrocarburs, que és l'energia que feim servir per fer anar les dessaladores per compensar la sequera; de manera que entram dins un cercle viciós. Una altra monografia de la Societat d'Història Natural de Balears¹⁹ mostra més detalls d'indicadors socioambientals d'insostenibilitat. La solució que li trobam és extreure els recursos enfora, més enllà de l'àmbit de la nostra pròpia àrea de captació de recursos, i enviar enfora els inconvenients del nostre excés de creixement. Per exemple, respecte de l'abastament de recursos minerals, amb la importació de carbó mineral de Sud-àfrica, per produir energia elèctrica, fent patir allà els costos ambientals i socials per superar la nostra bretxa metabòlica.²⁰

2.2. El magnetisme per a persones i capitals

Un segon senyal d'alarma és el magnetisme insular que atreu persones i capitals a les illes Balears. La dinàmica neoliberal de la competitivitat entre els territoris fa conèixer el nom d'Eivissa arreu del món com una destinació apetitosa. A l'estudi que David Ramos²¹ publicà sobre l'Índex de penetració turística de 110 illes petites al món, Eivissa ocupa el cinquè lloc a escala mundial, després de Santorini, Kos, Mikonos y Fuerteventura. És a dir, Eivissa és una de les illes més turístiques del món.

L'índex de pressió humana —és a dir, la gent que es calcula que hi ha, dia a dia— ha superat els dos milions de persones a les illes d'Eivissa i Formentera els dos darrers estius —la figura 2 mostra aquesta dada per a les illes d'Eivissa i Formentera.

¹⁸ Bernardí GELABERT, Alfredo BARÓN, Antoni RODRÍGUEZ, Marià MARÍ i Joan Carles PALERM (2015), *Análisis de la gestión del agua en Ibiza*, Eivissa, SHNB, Ibiza Preservation Fund, UIB, GEN-GOB Eivissa.

¹⁹ Laura DEL VALLE, Ivan MURRAY, Guillem Xavier PONS (2018), «Capacitat de càrrega de les Pitiüses: indicadors socioecològics», *Eivissa*, 63, p. 35-48.

²⁰ Ivan MURRAY-MAS (2017), «El metabolisme social de una potencia turística mundial. El caso balear desde la burbuja hasta la gran crisis», a Fernando ALLENDE, *et al* (eds.), (2017), *Naturaleza, territorio y ciudad en un mundo global: Actas del XXV Congreso de la Asociación de Geógrafos Españoles*, Madrid, Asociación de Geógrafos Españoles i UAM Ediciones, p. 2539-2547.

²¹ David RAMOS (2016), «La magnitud del turismo en isla de la Palma: del discurso dominante a la realidad estadística», a Macià BLÁZQUEZ-SALOM, Miquel MIR-GUAL, Ivan MURRAY i Guillem Xavier PONS (eds.), *Turismo y crisis, turismo colaborativo y ecoturismo. XV Coloquio de Geografía del Turismo, el Ocio y la Recreación de la AGE*, Mon. Soc. Hist. Nat. Balears, 23, p. 143-159, Palma, SHNB-UIB-AGE.

Un segon patró de la gràfica mostra com ha anat augmentant l'estacionalitat: la diferència entre els pics de la temporada baixa i de la temporada alta s'ha fet cada vegada més gran.

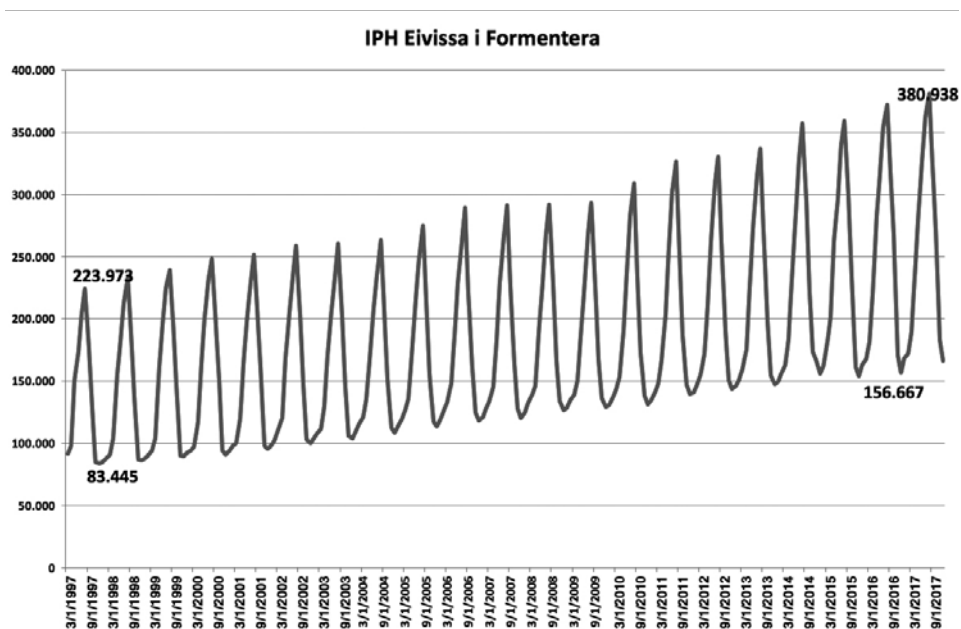

Figura 2. Evolució de l'índex de pressió humana a les illes d'Eivissa i Formentera. Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'Institut Balear d'Estadística (<<https://libestat.caib.es>>).

D'altra banda, l'anàlisi de la Inversió Estrangera Directa (figura 3) possibilita estudiar els fluxos de capitals internacionals cap a Balears. La crisi de 2008 ha afavorit una major arribada de capitals a les illes Balears, amb un pic de gairebé 800 milions d'euros el 2013 —quasi 700 dels quals s'invertiren en assegurances, fons de pensions i d'altres serveis financers. La tendència general, accentuada amb la crisi, és l'increment de l'atracció de capitals estrangers per ser invertits a les illes Balears.

L'anàlisi de la contribució de la IED als principals sectors d'activitat (figura 4) mostra el predomini de la inversió estrangera en construcció d'edificis, compra-venda immobiliària i inversió hotelera. La reforma i ampliació d'establiments d'allotjament turístic és el sector que més repunta la seva atracció de capitals els anys 2014 a 2016.

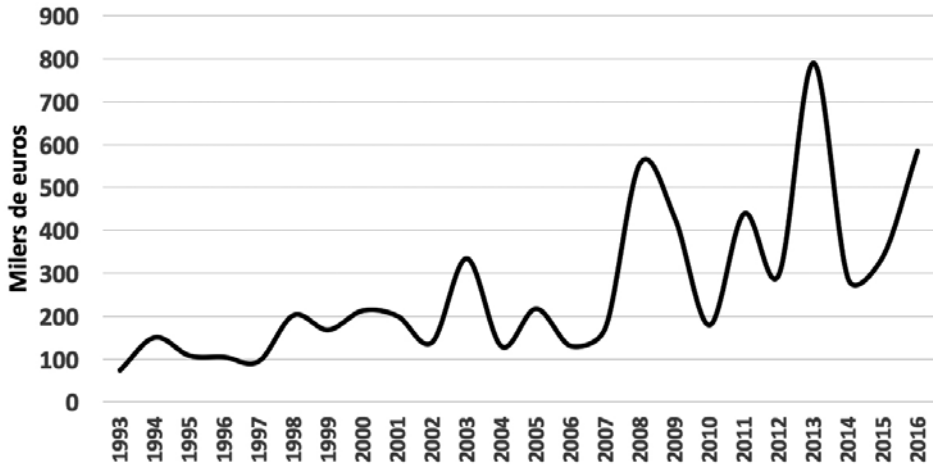

Figura 3. Inversió estrangera directa a les Illes Balears. Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'IBESTAT (<<https://ibestat.caib.es>>).

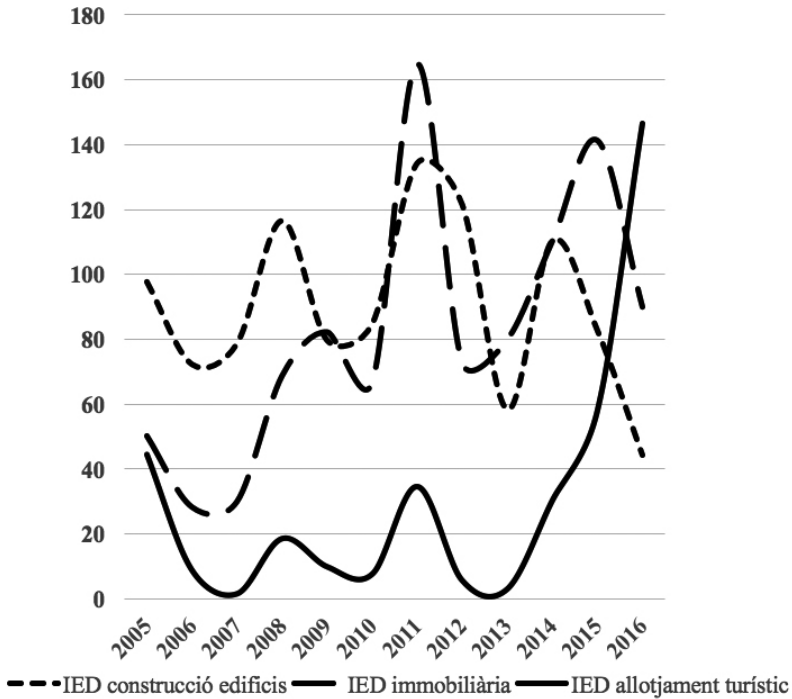

Figura 4. Inversió estrangera directa a les Illes Balears pels tres principals sectors d'activitat. Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'IBESTAT (<<https://ibestat.caib.es>>).

L'evolució creixent de l'afluència turística i de capitals demostra que l'esclat de la bombolla immobiliària s'ha resolt mitjançant la creació d'una nova bombolla turística.²² Els avantatges geopolítics de les Balears —integrades a l'OTAN, la UE, l'euro i Schengen— les fan una destinació preferida y privilegiada per la seva rendibilitat per al capital. Com a mostra, vos cont una anècdota personal. En un seminari a Alacant vaig fer un cafè amb Álvaro Gijón, que va ser gerent del Consorci de la Platja de Palma (2011-2015), des d'on va capitanejar l'abans esmentat Pla de Reconversió Integral. Em va explicar que rebia visites al seu despatx de persones que li proposaven invertir milions d'euros a l'àmbit de la platja de Palma. Els era igual fer un poliesportiu, una pista de curses de cavalls o un hotel de luxe. El que ell els digués els aniria bé, però els calia fixar el seu capital a la platja de Palma.

Les autoritats segueixen emmirallades en posicionar-nos en el mapa per potenciar el nostre magnetisme. Palma, per exemple, s'enorgulleix d'haver estat elegida la ciutat més agradable per viure-hi del món, per part de *The Sunday Times* l'any 2015. Quina gràcia els fa als seus habitants que són desnonats per la pujada dels preus de l'habitatge!

2.3. Turistització creixent

Una darrera alarma destacada a la que ens enfrontam és l'ampliació de la frontera de la mercantilització turística. Aquesta ampliació és el resultat de la major rendibilitat de les noves mercaderies, que és major quan més escasses són, fent que el capital cerqui la incorporació de nous productes. Així, a Balears, s'han anat afegint nous productes i segments turístics: l'ecològic, el rural, el nàutic, el de golf o l'urbà, per gaudir de l'experiència quotidiana de «viure com un local». L'entrada al mercat de nous productes és arriscada, però també pot ser molt lucrativa per a qui en té el monopoli. L'aventura de fer nous hotels al Carib als anys 1980 va ser atrevida, però els ha donat l'avantatge de ser els pioners. Igual passa amb la mercantilització turística d'espais que s'havien mantingut al marge: les platges verges, quan més recòndites i inaccessibles per terra millor; l'habitatge, que perd cada dia més la utilitat de fer de residència per dedicar-lo a allotjar turistes;²³ les botigues tradicionals, que passen a ser franquícies de marques globals, arran de la finalització de la moratòria dels contractes de lloguer antics i de la liberalització dels horaris comercials;²⁴ els espais portuaris o els fars, etc.

²² Grettel NAVAS, Macià BLÁZQUEZ-SALOM i Ivan MURRAY (2016), «Editorial», *Ecología política. Cuaderno de debate internacional*, 52, p. 4-6.

²³ Ismael YRIGÓY (2018), «Rent gap reloaded: Airbnb and the shift from residential to touristic rental housing in the Palma Old Quarter in Mallorca, Spain», *Urban Studies*, p. 1-18, doi: 10.1177/0042098018803261.

²⁴ Macià BLÁZQUEZ-SALOM, Asunción BLANCO-ROMERO, Jaume GUAL CARBONELL i Ivan MURRAY (2019), «Tourist gentrification of retail shops in Palma (Majorca)», a Claudio MILANO, Joseph M. CHEER i Marina NOVELLI (eds.), *Overtourism: Excesses, Discontents and Measures in Travel and Tourism*, Abingdon, CABI.

3. REPTES SOCIALS

La societat balear s'ha distingit pel debat polític a l'entorn de l'ordenació territorial i turística. L'encuny del terme «balearització», que denuncia els abusos ambientals i socials del desenvolupament turístic dels anys 1960, té a veure amb l'autocrítica i la coincidència d'interessos a l'entorn de l'aplicació de mesures de control del creixement urbanístic i turístic. Els governs de les illes han estat pioners en l'adopció de mesures de control del creixement urbanístic. Això explica, entre d'altres factors, que l'extensió del litoral urbanitzat sigui notablement inferior al de la resta de la costa mediterrània de l'Estat espanyol²⁵ o que el consum de materials, com indicador del metabolisme socioeconòmic, fos molt inferior a la mitjana estatal, fins i tot durant la bombolla immobiliària.²⁶

3.1. Regulació del creixement urbanístic i turístic

La política territorial i turística a les illes Balears ha estat marcada per la innovació en el disseny de mesures de regulació.²⁷ El debat polític, d'ençà de la creació de les institucions democràtiques, s'ha caracteritzat per l'adopció de mesures per contenir el creixement, arran de la denúncia social de la saturació i la consegüent pèrdua de rendibilitat. Es tracta en concret de: 1) la protecció d'espais naturals; 2) la limitació del creixement urbanístic, amb la reclassificació de sectors de sòl urbanitzable; 3) la limitació del creixement de la planta d'allotjament turístic; 4) el fre a l'increment de capacitat de les infraestructures; i 5) la defensa del dret a l'habitatge.

3.1.1. La protecció d'espais naturals

Al boom turístic, encara durant la dictadura franquista, la qüestió de la limitació del creixement va irrompre en el debat polític balear.²⁸ El primer govern pre-autonòmic ja es trencà arran dels desacords respecte de la defensa d'espais naturals —sa Dragonera

²⁵ Antoni PONS, Onofre RULLAN i Ivan MURRAY (2014), «Tourism capitalism and the urbanization of the Balearic Islands: Tourist accommodation diffusion in the Balearics (1936-2010)», *Island Studies Journal*, 9 (2), p. 239-258.

²⁶ Ivan MURRAY-MAS (2017), «El metabolismo social de una potencia turística mundial. El caso balear desde la burbuja hasta la gran crisis», a Fernando ALLENDE, *et al.* (eds.), (2017), *Naturaleza, territorio y ciudad en un mundo global: Actas del XXV Congreso de la Asociación de Geógrafos Españoles*, Madrid, Asociación de Geógrafos Españoles i UAM Ediciones, p. 2539-2547.

²⁷ Ivan MURRAY, Macià BLÁZQUEZ-SALOM i Onofre RULLAN (2010), «Evolució i tendències en l'ocupació del sòl a les Illes Balears», *Cuadernos de Geografía*, 87, p. 1-22.

²⁸ Ivan MURRAY (2019), «Un breu recorregut sobre la qüestió de la sostenibilitat i els indicadors a les Illes Balears. Una història caracteritzada per successives interrupcions», a Col·lectiu Alternatives, *Eines per a una estratègia cap a la sostenibilitat*, Palma, Col·lectiu Alternatives, p. 9-22.

i s'Albufera de Mallorca, entre d'altres—, amenaçats per la urbanització turística.²⁹ La primera llei autonòmica —Llei 1/1984 d'ordenació i protecció d'àrees naturals d'interès especial— possibilita la classificació, també per llei, de 12 espais naturals amenaçats per la urbanització turística com a sòl no urbanitzable d'especial protecció. Un reguitzell de noves lleis ha multiplicat, d'ençà llavors, la superfície protegida a les illes Balears, encara que amb l'aplicació de figures urbanístiques i de gestió ambiental molt desiguals.³⁰

Un primer conjunt de figures protegeix espais naturals de la seva urbanització, en la mateixa línia iniciada el 1984, a la que se suma la Xarxa Natura 2000. Un segon conjunt de figures aplica mesures de conservació de la natura, mitjançant gestió efectiva, com ara parcs i reserves. El darrer conjunt de figures és només honorífic i actua més com a estímul moral, reclam turístic i en favor de la rendibilitat econòmica i financera de les activitats productives i especulatives; en aquest darrer conjunt s'inclouen les declaracions per part de la UNESCO de la Reserva de la Biosfera de Menorca i dels Béns Patrimoni de la Humanitat de Dalt Vila d'Eivissa i de la Serra de Tramuntana de Mallorca.

3.1.2. *El fre a l'expansió de la urbanització*

Un segon instrument regulatori ha estat la reclassificació de sectors de sòl urbanitzable com a sòl rústic. A l'inici de la bombolla immobiliària, entre 1996 i 1999, la proliferació d'aquestes mesures a les illes Balears donà lloc a la seva qualificació en termes d'una «autèntica cursa per la desclassificació de sòls urbanitzables».³¹ L'Agenda 21 Local del municipi de Calvià, a Mallorca, va ser pionera en promoure aquesta mena de canvis en el planejament urbanístic per posar fre a la urbanització.³² Les Directrius d'Ordenació Territorial, aprovades per Llei l'any 1999, imposen mesures de conten-

²⁹ Antoni Albert ARTIGUES, Macià BLÁZQUEZ, Jaume GUAL, Jaume MATEU, Ivan MURRAY, Onofre RULLAN (eds.) (2008), *Albert Quintana: el seu temps i la seva obra*, Palma, Conselleria de Mobilitat i Ordenació del Territori, Govern de les Illes Balears.

³⁰ Macià BLÁZQUEZ (1999), «La protección de espacios naturales en Baleares: patrimonio común y recurso turístico: Proceso histórico, situación actual y protección futura», a Bartolomé VALLE BUENESTADO (coord.), *Geografía y espacios protegidos*, Madrid, Asociación de Geógrafos Españoles y Federación de Espacios Naturales Protegidos de Andalucía, p. 47-60. Pau BALAGUER, David CARRERAS, Amy DIEDRICH, Sandra ESPEJA, Marcial BARDOLET, Joaquín TINTORÉ (2013), «Àrea de sòl i mar protegida per una regulació legal a l'illa de Mallorca», *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*, 56, p. 177-198. Laura DEL VALLE, Ivan MURRAY i Guillem X. PONS (2017), «Evolució de la superfície protegida dels espais Naturals de les Illes Pitiüses (Eivissa i Formentera)», *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*, 60, p. 127-148. David CARRERAS i Miquel TRUYOL (2009), «Evolució dels espais protegits terrestres de Menorca (1984-2008)», a Josep Maria VIDAL HERNÁNDEZ i Eulàlia COMAS LAMARCA (eds.), *Jornades sobre els 15 anys de la reserva de la biosfera de Menorca*, Col·lecció Recerca, 17, Maó, Institut Menorquí d'Estudis, p. 75-100.

³¹ Avel·lí BLASCO ESTEVE (2002), «Planificación y gestión del territorio turístico de las Islas Baleares», a David Vicente BLANQUER (dir.), *Ordenación y gestión del territorio turístico*, València, Tirant lo Blanch, p. 213-184; p. 234.

³² Macià BLÁZQUEZ (2001), «Auditorías ambientales de destinos turísticos. diagnóstico territorial para el desarrollo de agendas 21 locales», *Cuadernos de turismo*, 8, p. 39-60.

ció del creixement del sòl urbà i urbanitzable: prohibeixen la creació de nous nuclis urbanitzables aïllats i l'edificació als primers 500 m de costa; a més, quantifiquen el percentatge de nou creixement, en places i hectàrees, limitat a les orles periurbanes, a cada illa.³³ La comparativa de normatives urbanístiques de l'Estat espanyol conclou que el cas balear és singular, per ser pioneres i de major abast en el «bloqueig, la reclassificació i la limitació del creixement de la urbanització».³⁴

3.1.3. *La moratòria turística*

La segona llei promulgada pel Parlament balear regula l'oferta extrahotelera: Llei 2/1984 sobre allotjament extrahotel. D'immediat, el conseller de turisme Jaume Cladera, empresari hotelier, promogué decrets (30/1984 i 193/1987) i una llei (7/1988) d'ordenació de l'oferta. Es tracta del període d'adaptació a un nou marc regulatori neoliberal, després de la crisi sistèmica dels anys 1970 i abans de l'entrada de l'Estat espanyol a la Unió Europea (1986), durant el qual les corporacions transnacionals hoteleres balears s'internacionalitzen³⁵ i, per això mateix, en canvi, donen suport a les mesures de contenció del creixement a les illes Balears.

Es legisla (Llei 4/1998) que l'autorització de nova oferta turística —construccions, obres i instal·lacions d'empreses i activitats— hagi de comptar amb la baixa definitiva d'una autorització prèvia. És a dir, es tanquen *numerus clausus* de places, en el que es va conèixer com la «moratòria turística». La gestió de les autoritzacions és pública mitjançant una borsa de places, que a l'actualitat es pretén limitar a 438.518 a l'illa de Mallorca, arran de l'aprovació inicial del Pla d'Intervenció en Àmbits Turístics (PIAT) el juliol de 2018.

3.1.4. *La contenció de l'increment de la capacitat de les infraestructures*

Malgrat les limitacions al creixement urbanístic i turístic, l'augment de la capacitat de les infraestructures afavoreix l'increment de l'afluència turística i dels hàbits consumistes. L'ampliació de la capacitat d'autopistes, aeroports, ports, dessaladores, centrals termoelèctriques, incineradores de residus urbans, abocadors, etc., ha alimentat el debat sobre els límits al creixement.³⁶ La Llei 6/1999 de Directrius d'Ordenació Territorial de les Illes Balears estableix, amb excepcions, que no s'autoritzaran noves infraestructures aeronàutiques, fora de l'actual delimitació de la zona de servei de les existents (art. 64.1); aquest article va ser derogat l'any 2014 arran de la seva inconsistència

³³ Onofre RULLAN (2010), «Las políticas territoriales en las Islas Balears», *Cuadernos Geográficos*, 47, p. 403-428.

³⁴ Onofre RULLAN (2011), «La regulación del crecimiento urbanístico en el litoral mediterráneo español», *Ciudad y territorio. Estudios territoriales*, 168, 279-297, p. 295.

³⁵ Joan BUADES (2006), *Exportando paraísos. La colonización turística del planeta*, Palma, La Lucerna.

³⁶ Onofre RULLAN (2007), *L'ordenació territorial a les Balears (segles XIX-XX)*, Palma, Documenta Balear.

competencial, perquè els ports i aeroports d'interès general depenen exclusivament de l'Estat. La construcció de noves autopistes va ser motiu de mobilització social durant la presidència autonòmica de Jaume Matas, entre 2003 i 2007;³⁷ com també ho és a l'actualitat, 2019, amb la presidència de Miquel Ensenyat al Consell de Mallorca.

El debat públic sobre la insostenibilitat de l'ampliació de les infraestructures ha inclòs: la construcció i posterior ampliació de la incineradora de residus urbans de Son Reus a Palma; les centrals termoelèctriques, com ara a es Murterar, amb crema de carbó i afectació greu al Parc Natural de s'Albufera de Mallorca; la construcció de dessaladores; l'ampliació d'instal·lacions portuàries; o la instal·lació de grans extensions de plaques solars en entorns rurals.

3.1.5. La defensa del dret a l'habitatge

L'habitatge unifamiliar pot tenir ús legal d'allotjament turístic a les illes Balears d'ençà 2005.³⁸ L'any 2017 s'amplià aquesta legalització als habitatges plurifamiliars. La comercialització d'aquesta oferta d'allotjament s'ha disparat amb l'ús de plataformes d'Internet, causant l'increment dels preus de lloguer i compra d'habitatge i la gentrificació per desplaçament de la població de menys poder adquisitiu³⁹. Ordenances locals encara en tramitació, com ara al terme municipal de Palma, proposen prohibir el lloguer turístic de pisos, per defensar el dret a l'habitatge per a ús residencial.

3.2. La mobilització social en defensa del territori

Aquestes mesures d'ordenació territorial i turística varen ser reclamades per la mobilització social, començant per la defensa dels espais naturals, amb l'ocupació de l'illot de sa Dragonera, amenaçada per la urbanització, el 7 de juliol de 1977. El Grup Balear d'Ornitologia i Defensa de la Naturalesa (GOB) es va formar l'any 1973 amb l'ús freqüent del lema «Salvem», per posar fre a la urbanització d'espais naturals emblemàtics. Les seves campanyes en defensa del territori i la conservació de la naturalesa han culminat en manifestacions multitudinàries (figures 6) i en la presentació de quatre Iniciatives Legislatives Populares (ILP) al Parlament de les , que pretenien millores legislatives, entre d'altres coses, per: prohibir la incineració de residus sòlids urbans (1994), activar una moratòria urbanística (1998), per posar fre a la construcció

³⁷ Antoni Albert ARTIGUES (2006), «Funcionalización turística y proceso de urbanización en la isla de Mallorca», a Antoni ALBERT ARTIGUES, *et al.*, *Introducción a la Geografía Urbana de las Illes Balears. Guía de campo*, Palma, Universitat de les Illes Balears y Asociación de Geógrafos Españoles, p. 110-162.

³⁸ Avel·lí BLASCO (2015), «Lloguer d'Habitatges a Turistes», a GADESOS (ed.), *Anuari del Turisme de les Illes Balears*, Palma, Fundació GADESOS, p. 101-116.

³⁹ Ismael YRIGÓY (2017), «Airbnb en Menorca: Una nueva gentrificación turística?: Localización de la vivienda turística, agentes e impactos sobre el alquiler residencial», *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, xxi, 580.

de més autopistes i d'altres infraestructures de transport (2006) i reclamar mesures de protecció d'espais naturals (2015). Les tres ILP que s'arribaren a defensar al Parlament balear (les dels anys 1994, 2006 i 2015) no varen ser admeses a tràmit per votació en sessió plenària.

Manifestacions i cartells en defensa del territori a les illes Balears⁴⁰

Figura 5a. Manifestació a favor de la moratòria urbanística a Palma, el 12 de novembre de 1998.

Figura 5b. Manifestació en defensa del territori, especialment arran dels nous projectes d'autopistes, a Palma, el 14 de febrer de 2004. Font: Miquel Àngel Dora.

⁴⁰ Gabriel MOYÀ (2017), *Les mobilitzacions ciutadanes a Mallorca durant l'etapa autonòmica (1983-2013) en defensa del territori, els drets socials, la cultura i l'autogovern*, Palma, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, Universitat de les Illes Balears.

Figura 5c. Adhesiu d'una campanya del GOB Mallorca, acusant la saturació turística.

Figura 5e. Cartell d'una campanya del GEN-GOB Eivissa en denúncia de la saturació, arran de l'ampliació de l'aeroport.

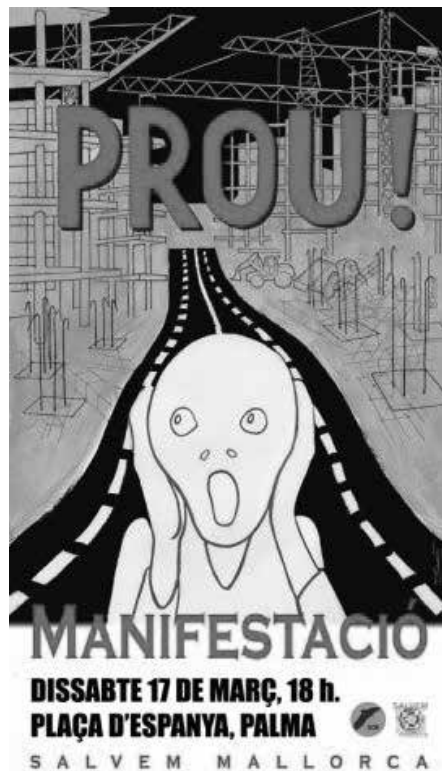

Figura 5d. Cartell de la convocatòria d'una manifestació del GOB Mallorca amb el lema «Salvem Mallorca», el 17 de març de 2007.

Figura 5f. Cadena humana convocada pel GOB Mallorca a sa Ràpita, el 29 d'abril de 2012, arran del projecte de construcció d'un complex hotelier al veïnat. Font: Biel Perelló.

La resposta social en defensa del territori ja no és motiu de noves mobilitzacions multitudinàries. En l'actual context de turistització de les ciutats,⁴¹ la defensa del dret a l'habitatge i el debat sobre la saturació turística són els temes de debat públic més candent.

3.3. L'elitització

La força del moviment ecologista balear no pot explicar el desplegament de les mesures d'ordenació territorial i turística. Va caldre que hi convergissin interessos econòmics d'hotelers i classes propietàries d'immobles. La coalició d'interessos entre diferents segments de la societat balear es va manifestar en la defensa de la protecció dels espais naturals; per exemple, amb la pastoral *Ecologia i Turisme*⁴² dels bisbes balears i amb la participació del president de la Federació Empresarial Hotelera de Mallorca, al capdavant de manifestacions ecologistes, per defensar la protecció dels espais naturals.⁴³

Els intents per conservar el monopoli de les rendes contribueix a explicar la regulació restrictiva de nous creixements urbanístics i de l'oferta d'allotjament turístic. D'acord amb la teoria desenvolupada per David Harvey,⁴⁴ els propietaris d'immobles i establiments turístics es veuen lògicament afavorits per la regulació que dificulta o impedeix l'aparició d'altra oferta, que contribuiria a devaluar la seva o fer-los la competència.

La coincidència d'interessos configura camarilles locals, que defensen el decreixement demogràfic, seleccionant als turistes i als immigrants de major poder adquisitiu. Aquestes aliances socials promouen el debat⁴⁵ i proposen solucions a la saturació turística mitjançant l'establiment de limitacions⁴⁶ basades en l'increment dels preus, favorables a la revalorització dels béns immobles, les rendes que proporcionen i els privilegis de les elits. Amb aquest procés es contribueix a l'elitització, per segregació socioespacial, mitjançant desposseïció i gentrificació.

Com a prova d'aquest argument, hem constat que quan s'accelera l'especulació immobiliària durant la bombolla i proliferen els casos de corrupció política i empresarial⁴⁷

⁴¹ Johannes NOVY i Claire COLOMB (2016), «Urban tourism and its discontents. An introduction», a Claire COLOMB i Johannes NOVY (eds.), *Protest and resistance in the tourist city*, Abingdon, Routledge, p. 1-30.

⁴² Antonio DEIG, Teodor UBEDA i Manuel UREÑA (1990), «Carta pastoral dels bisbes de les Balears. Ecologia i turisme a les nostres illes», *El Mirall*, 37, p. 24-34.

⁴³ Joan AMER (2005), *Turisme i política. L'empresari hoteler de Mallorca. El període autonòmic de 1983 a 2003*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral.

⁴⁴ David HARVEY (2002), «The art of rent: globalization, monopoly and the commodification of culture», *Socialist Register*, 38, p. 93-110.

⁴⁵ Maria GÓMEZ-LLABRÉS (2018), *Capacitat de càrrega turística. Estudi al centre històric de Palma*, Palma, Fundació Iniciatives del Mediterrani.

⁴⁶ WORLD TOURISM ORGANIZATION (2018), *Overtourism? Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions*, Madrid, UNWTO, doi: 10.18111/9789284419999.

⁴⁷ Ivan MURRAY, Joan AMER i Macià BLÁZQUEZ (2011), «Doblers, poder i territori de «marca balear» (1983-2009)», *Journal of Catalan Studies*, 13, p. 321-350.

es censura el debat i es deroguen les normes proteccionistes.⁴⁸ Així mateix, els òrgans de debat, informació i diagnòsi es tanquen aprofitant el xoc de la crisi: el Ministeri de Medi Ambient a finals del 2011, el Consell Econòmic i Social de les el 2012 o l'Observatorio de la Sostenibilidad en España el 2013.⁴⁹ La democràcia genera incomoditat en la classe dirigent. D'aquí prové, per exemple, la criminalització de les respostes socials en defensa del dret a la ciutat acusant-les de turismofòbia,⁵⁰ volent-les assimilar així a la xenofòbia, l'homofòbia o la misogínia.⁵¹

4. LES OPORTUNITATS PER A UN FUTUR MILLOR

Uns reptes tan grans també poden ser tractats en termes d'oportunitats, per marcar-nos propòsits i metes que puguin afavorir l'interès general.

4.1. Defensar la radicalitat democràtica

Karl Polanyi defensà la necessitat de fer un reforçament institucional, basat en la radicalitat democràtica. Ho explica com una mena de torcebraços entre l'economia i la societat. La ruptura s'evita retrobant un equilibri, com un saltamartí, que li pegues un cop i es mou fins que torna a queda dret. En realitat, el capitalisme es fonamenta en aquesta habilitat que té la societat de retrobar l'equilibri resilient per mantenir-se en equilibri. De l'amenaça de mercantilització ja en xerrava Karl Polanyi els anys quaranta. Després del crac de 1929, va identificar la posada en pràctica de tres solucions polítiques: el nacionalsocialisme —que és un autoritarisme xenòfob—, el comunisme de l'economia planificada o capitalisme d'estat —que també és un autoritarisme, al cap i a la fi, o ho va acabar sent— i la socialdemocràcia.⁵²

En un exemple pràctic, David Harvey⁵³ i Eric Clark⁵⁴ tracten de la necessitat que existeixin moviments socials que reclamin el dret al territori, a la ciutat o a l'illa. Per exemple, a la República Dominicana s'han analitzat els efectes de la desposseïció del

⁴⁸ Ivan MURRAY (2005), «El pisotón ecológico (y empresarial) en las islas baleares», *Medio ambiente y comportamiento humano: Revista Internacional de Psicología Ambiental*, 6, 2, p. 123-166.

⁴⁹ Ivan MURRAY (2019), «Un breu recorregut sobre la qüestió de la sostenibilitat i els indicadors a les Illes Balears. Una història caracteritzada per successives interrupcions», a Col·lectiu Alternatives, *Eines per a una estratègia cap a la sostenibilitat*, Palma, Col·lectiu Alternatives, p. 9-22.

⁵⁰ GRUP PARLAMENTARI POPULAR (29/06/2018), «Proposición no de Ley presentada por el Grupo Parlamentario Popular en el Congreso, relativa a impulsar medidas contra la turismofobia en España», *Boletín Oficial de las Cortes Generales*, 380, p. 26-27.

⁵¹ Asunción BLANCO-ROMERO, Macià BLÁZQUEZ-SALOM i Marc MORELL (2018), «Turismo fobia como arma arrojadiza», *Ábaco*, 98, p. 55-68.

⁵² KARL POLANYI (1944), *The Great Transformation*, Nova York, Farrar & Rinehart.

⁵³ David HARVEY (2013), *Ciudades rebeldes. Del derecho a la ciudad a la revolución urbana*, Madrid, Akal.

⁵⁴ ERIC CLARK (2013), «Financialisation, sustainability and the right to the island: a critique of acronym models of islanddevelopment», *Journal of Marine and Island Cultures*, 2, 2, p. 128-136.

territori, especialment al litoral.⁵⁵ L'autora, Yolanda León, col·labora amb el grup ecologista Jaragua. El seu estudi conclou amb la necessitat de retrobar els vincles socials per protegir-nos dels abusos que genera el turisme. Esteban Ruiz Ballesteros ho està estudiant a les illes Galápagos, a l'illa Floreana, que té el doble d'extensió que Formentera, però molt poca població (uns 100 habitants). El seu estudi⁵⁶ proposa conservar l'apoderament social mitjançant la democràcia: participativa, assembleària, amb lideratge però sense autoritarisme.

4.2. En pro del decreixement amb justícia social

El magnetisme insular ens situa en una posició avantatjada per triar combatre la bretxa metabòlica i la desigualtat social. Aquesta oportunitat es pot concretar amb les idees de l'assumpció dels límits i de les necessitats de contenir el creixement o fins i tot del decreixement. Si prenem com a mostra la lluita contra el canvi climàtic, es planteja la contracció de les emissions, és a dir, emetre menys gasos d'efecte hivernacle. Alhora, però, perquè aquesta reducció sigui justa, cal fer-ho també a través de la convergència dels drets d'emissions. És a dir, si uns contaminen molt i uns altres contaminen poquíssim, cal aconseguir que els que contaminen molt contaminin menys, però acceptar que els que contaminen poquíssim puguin fer-ho una mica més, perquè si no s'aprofundeix en la desigualtat. No es tracta només d'un problema ambiental. Cal trobar remeis que apliquin també la justícia social. Perquè la tendència més estesa és atribuir els problemes ambientals als més pobres. Les Nacions Unides repeteixen aquest mantra:⁵⁷ els pobres són els que generen problemes ambientals i, per tant, el que hem de resoldre és la pobresa. Aquest enfocament aparta l'atenció de l'acumulació de riquesa, de l'ús sumptuari i el malbaratament. El decreixement ha de promoure's penalitzant l'acumulació de riquesa, que fonamenta la desigualtat, promoguda pel neoliberalisme⁵⁸ amb l'argument del degoteig (*trickle down*). Per exemple, pel que fa a l'ús sumptuari d'aigua —piscines, gespa, golf en un entorn àrid...—, mitjançant tarifes progressives, que realment desmotivin el consum sumptuari i el malbaratament;⁵⁹ i fer el mateix amb l'energia o la generació de residus. Aquesta possibilitat la podem definir, si voleu, com a decreixement just. Si no, el decreixement a seques afavoreix l'elit, perquè si es dona la

⁵⁵ Yolanda LEÓN (2007), «The Impact of Tourism on Rural Livelihoods in the Dominican Republic's Coastal Areas», *Journal of Development Studies*, 43 (2), p. 340-359.

⁵⁶ Esteban RUIZ-BALLESTEROS i Eduardo S. BRONDIZIO (2013), «Building Negotiated Agreement: The Emergence of Community-Based Tourism in Floreana (Galapagos Islands)», *Human Organization*, 72, 4, p. 323-335.

⁵⁷ Per exemple, als Objectius del Desenvolupament Sostenible de l'Agenda 2030.

⁵⁸ Paul MASON (2016), *Postcapitalismo: Hacia un nuevo futuro (Estado y Sociedad)*, Barcelona, Paidós.

⁵⁹ ANGELA HOF, MACIÀ BLÁZQUEZ-SALOM i JOANA MARIA GARAU (2018), «Domestic urban water rate structure and water prices in Mallorca, Balearic Islands», *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 77, 52-79. doi: <<http://dx.doi.org/10.21138/bage.2534>>.

culpa als pobres, la pràctica que s'aplica és la segregació socioespacial: fent fora a qui té menys recursos i menys poder, per afavorir el gaudi dels privilegis als rics i poderosos.

4.3. Per un turisme postcapitalista

Finalment, una altra oportunitat que pot servir de guia per a un futur és adoptar models socioeconòmics que assumeixin les limitacions ambientals i millores en la justícia social, per superar les contradiccions del capitalisme: desproveïment energètic, canvi climàtic, fracàs de la tecnolatria per sostenir el mite del creixement infinit, tensions entre rics i pobres, devaluació de la força de treball, etc.⁶⁰

Robert Fletcher⁶¹ exposa l'oportunitat de desenvolupar formes de turisme postcapitalista: mitjançant formes de producció que no privatitzin la plusvàlua, controlades de baix a dalt; per atendre les demandes dels col·lectius i no les demandes de la màquina del creixement —que és el capital a la recerca de rendibilitat—; internalitzar els costos ambientals; establir règims de propietat col·lectiva; desmercantilitzar espais; promoure els mercats de proximitat; regular el creixement de les infraestructures, l'espai urbà o els establiments turístics; posar límits al poder corporatiu; i limitar també l'adquisició de propietats als no residents.

Les societats illenques, com la balear, som privilegiades i potser també per això mateix siguem més sensibles als arguments favorables a l'assumpció de reptes i a l'aprofitament de les oportunitats. Tal vegada, pensar que siguem capaços de comportar-nos amb seny sigui utòpic. Però val més tenir il·lusions que fer-se la il·lusió de continuar creixent, sense fer cas de les alarmes!

⁶⁰ Emilio SANTIAGO MUIÑO (2018), «De nuevo estamos en peligro. El petróleo como eslabón más débil de la cadena neoliberal», a Emilio Santiago MUIÑO, Yayo HERRERO i Jorge RIECHMANN, *Petróleo*, Barcelona, Arcàdia i MACBA Museu d'Art Contemporani de Barcelona.

⁶¹ Robert FLETCHER (2016), «Tours caníbales puesto al día: La ecología política del turismo», *Ecología política. Cuaderno de debate internacional*, 52, p. 26-34.

RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT 2

Ordenar (i administrar) el territori, canviar la societat

Ignasi Cuadros Vila

Geògraf, Centre d'Estudis del Bages i CCEPC

INTRODUCCIÓ

La segona sessió del XI Congrés de la CCEPC *La construcció del territori: geografia, identitat i usos polítics*, aplega un conjunt de comunicacions de perspectiva, temàtica i àmbit geogràfic relativament diverses i també de desiguals característiques que, d'entrada, podem agrupar seguint dos eixos. Per una banda, tenim cinc comunicacions que aborden els seus temes d'estudi des d'una perspectiva històrica, centrades bàsicament a l'època contemporània i sobretot al segle XIX, i dues que ho fan des d'una perspectiva actual. I per una altra banda tenim un tractament temàtic que pot distribuir-se en tres àmbits, un d'aquests desglossat en altres dos, és a dir, fins a quatre àmbits temàtics.

Hi ha quatre comunicacions que, dit genèricament, tracten la interrelació entre la construcció de noves infraestructures i l'ordenació i la transformació del territori i la societat. D'aquestes, dues tracten en part sobre la transcendència que tingueren a nivell general i local l'extensió de la xarxa viària i la construcció de noves carreteres; i dues més sobre l'efecte de l'arribada, o la seva mancança, del ferrocarril a dos territoris de característiques i posicions diferents. Dues comunicacions més tracten sobre l'organització del territori i la configuració de les relacions i identitats en la societat. I una darrera comunicació versa sobre el territori proper com a font de recursos.

Les comunicacions s'ubiquen molt majoritàriament a Catalunya, excepte una que està centrada en el territori d'Andorra, i un altra que, tot i partir de Catalunya, manté elements de relació amb el món sencer.

Dins dels dos primers grups, una primera comunicació segueix i analitza històricament la instauració de la província de Lleida i la construcció de noves infraestructures de comunicació i les seves conseqüències en el paper de la ciutat de la Seu d'Urgell en el territori català i de muntanya. Una altra descriu i analitza un plànol del poble de Súria de 1869 en relació amb l'arribada de les noves vies de comunicació i l'eclosió del procés d'industrialització al segle XIX. Una tercera comunicació analitza la complexa arribada del ferrocarril a Osona, més específicament a Vic, i el posicionament de les elits vigatanes enfront d'aquest, a partir en part del treball dels fons del Círculo Literario de Vic, és a dir un ateneu. Una altra comunicació analitza a partir de fonts publicades la «no arribada» del ferrocarril des de la conca lignitifera de l'aiguabarreig del Segre-Cinca (la Granja d'Escarp/Mequinensa) fins a Lleida. Ja dins del tercer grup, una comunicació ressegueix al llarg de la història secular d'Andorra el sorgiment del fet federal com a factor d'equilibri territorial. Una altra comunicació situa les relacions frontereres entre els municipis gironins i les *comunes* franceses —de la Catalunya Nord—, com a una primera temptativa. La darrera comunicació planteja i analitza la gestió del territori proper com a font de recursos enfront dels canvis actuals del paradigma energètic vers la (inevitable) transició energètica.

Aquesta relatoria consisteix essencialment en una breu presentació sintètica de cadascuna de les comunicacions, que el lector tindrà ocasió de llegir, si escau, en la seva versió íntegra. Ho faig seguint el criteri temàtic definit anteriorment.

INFRAESTRUCTURES, COMUNICACIONS I NOVES CAPITALITATS. LA SEU D'URGELL I LA CREACIÓ DE LA PROVÍNCIA DE LLEIDA

Lluís Obiols Perearnau i Daniel Fité Erill, Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell

La Seu d'Urgell, ciutat episcopal i principal centre urbà d'una considerable extensió de territori, havia tingut històricament com a referents administratius i polítics Puigcerdà —cap de vegueria i posteriorment de corregiment— i Barcelona, capital del Principat, ciutat amb la que mantenia un contacte constant.

La divisió provincial va marcar un canvi total en aquesta qüestió. L'extensió i diversitat territorial de la nova província de Lleida, ciutat amb qui la Seu d'Urgell es va arribar a disputar la capitalitat de la demarcació, va fer molt difícil la vinculació de l'Urgellet amb la capital del Segrià, ja que aquesta relació era bastant escassa abans de la nova divisió administrativa en províncies.

La creació d'infraestructures i mitjans de comunicació, entre els que destaquen la carretera i el telègraf, va ser un instrument clau per a crear aquest nou vincle entre

la Seu d'Urgell i Lleida i, alhora, per minvar la relació tradicional entre l'Urgellet i la Cerdanya.

La comunicació analitza el procés i les dificultats de construcció d'aquestes infraestructures i la seva importància com a elements sustentadors d'una nova capitalitat inexistente fins aquell moment.

En resum, es pot concloure que el procés de divisió provincial va acabar generant una pèrdua de pes polític dels territoris de muntanya, que van ser cada cop més marginats i marginals, vistos com un extrem allunyat (i salvatge) respecte a les noves capitals de la plana. No s'ha d'oblidar, tampoc, que la gran aglomeració urbana i industrial catalana era al voltant de Barcelona, amb qui sempre es va reclamar la connexió mitjançant un ferrocarril. La comunicació de la ciutat urgellenca amb Barcelona no s'havia fet mai a través de Lleida, un trajecte que, evidentment, implicava molts més quilòmetres innecessaris per dirigir-se a la capital del Principat. La connexió de la Seu d'Urgell amb Lleida, en aquest cas, s'ha d'entendre més com una iniciativa amb l'objectiu de crear noves identitats i vinculacions polítiques i administratives al marge de la realitat socioeconòmica existent fins aquell moment.

Inclou com a annex la transcripció d'una Representació a les Corts enviada per l'Ajuntament de la Seu d'Urgell de 12 de febrer de 1822.

SÚRIA, 1869

Josep Reguant

Juan Vigo de Soler signa el «Plano del pueblo de Suria en escala de 1 por 1.000», datat a Barcelona el 8 de novembre de 1869. És el primer plànol que s'ha trobat del nucli urbà de Sùria. Aquest plànol es guarda a l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Mesura 80 x 37 cm.

L'estudi presenta l'anàlisi d'aquest document que serveix per a tenir una visió de com era el poble en el moment que deixa de ser un nucli agrícola i comença la seva industrialització. Això provocarà el seu creixement i l'entrada a l'època moderna.

L'any 1850 es construeix la nova carretera de Manresa a Cardona que passa per Sùria i això canvia la configuració del poble. El centre deixa d'estar al nucli antic (o Poble Vell) per a passar a la carretera, als marges de la qual es construeixen les noves cases i es formen els nous barris: el raval de Sant Jaume i el raval Nou. En el document també hi ha marcades les primeres fàbriques, els camins que porten als pobles veïns i els torrents.

L'expansió natural del nucli originari de Sùria va ser cap al raval de Sant Jaume, però la seva orografia feia complicada la seva ampliació. La construcció de la carretera solucionà el problema de creixement de la població, estructurant-se al voltant d'aquesta.

Les dues fàbriques que hi havia, més les dues que s'estaven estudiant construir, feien evident que faltarien habitatges per encabir els treballadors que les indústries locals necessitarien. L'obertura de la carretera ofería nous espais per construir cases. Els nous

temps també comportarien una nova centralitat per al poble de Súria. El Poble Vell i la plaça Major quedarien marginats enfront dels habitants de la carretera. Això es veu amb el desplaçament de les escoles cap a baix el riu. Després va baixar l'Ajuntament i finalment l'església. Moltes cases del nucli antic restaren buides i abandonades.

Aquest procés de transformació és il·lustratiu del que succeeix a més pobles i viles de l'interior de Catalunya, a les valls del Llobregat, el Cardener o l'Anoia i de l'alt Ter, en relació amb el procés d'industrialització i les noves carreteres o ferrocarrils: apareixen nous nuclis de població o es desplacen i reorienten els existents.

OSONA EN EL SEGLE DEL MOVIMENT. LES ELITS VIGATANES DAVANT L'ARRIBADA DEL FERROCARRIL

David Cao Costoya, Universitat de Barcelona i Patronat d'Estudis Osonencs

Prenent com a escenari la comarca d'Osona però, de fet, adoptant com a observatori la seva capital, Vic, l'estudi proposa aproximar-se a les apreciacions i respostes formulades per les elits vigatanes en relació amb l'eventual arribada del tren al territori, un afer que s'emmarca en el procés de modernització de les xarxes de transport i que no és sinó una de les múltiples i interrelacionades facetes de la construcció del món contemporani.

L'arribada del ferrocarril, en particular, i el posicionament favorable de la població en el si de la xarxa de transports, en general, va preocupar i ocupar les elits ciutadanes i el poder municipal. Aquests agents socials, polítics i institucionals van mobilitzar-se per tal que la ciutat hi ocupés el millor lloc possible.

En un context d'integració territorial creixent i de canvi en l'organització i la mobilitat espacial, el segment ciutadà objecte d'aquest estudi va mostrar-se conscient que el fet que la població gaudís d'una accessibilitat adequada i disposés de bones comunicacions amb el nucli metropolità de referència, Barcelona, esdevenia un element estratègic d'importància cabdal per mantenir unes expectatives de futur favorables. Que la ciutat fos un nus de comunicacions era el resultat de la seva capacitat d'atracció i irradiació en el territori i, al mateix temps, era un requisit per a poder continuar vertebrant una àrea d'influència pròpia. Era una condició indispensable per mantenir la pretesa capitalitat de la «muntanya catalana».

En l'apreciació de les conseqüències que podien resultar de l'arribada del tren van prevaldre les consideracions i els debats centrats en l'esfera econòmica i la transformació productiva. Són els únics que van prendre un desenvolupament i concreció considerables. Així i tot, és fàcilment constatable que algunes de les conjectures i previsions emeses denoten el convenciment que els canvis es farien notar en totes les esferes de la vida col·lectiva, també socials i morals.

EL TREN QUE NO VA ARRIBAR (LA GRANJA D'ESCARP-LLEIDA)

M. Jesús Llaveró, Centre d'Estudis Comarcals del Segrià

A final dels anys 70 del segle XIX a les comarques a banda i banda dels rius Segre i Ebre l'explotació minera era ja una realitat en creixement. Al mateix temps el territori, en general, s'anava articulant amb les noves infraestructures, entre les que les ferroviàries van tenir un paper econòmic important.

Aquest estudi presenta el seguiment per la premsa i diaris oficials de l'època del projecte de construcció d'una línia fèrria que, en un principi, es platejava com a un instrument necessari per extreure el producte de les mines de lignit de la conca esmentada cap als mercats via Lleida. Va anar variant al llarg dels anys, fins que va ser abandonat de forma definitiva al final dels anys 20 del segle XX.

Les expectatives creades amb la nova línia de ferrocarril van afectar tots els nivells de negoci de la zona i, al mateix temps, va retardar altres solucions que eren essencials per a aquella comarca, que també ja comercialitzava la seva fruita dolça i que produïa el carbó i el ciment que s'estava utilitzant en la construcció de les grans infraestructures hidràuliques del país que s'estan construint en aquell moment.

A tall de conclusions, es pot dir que la majoria de les línies secundàries van ser sacrificades a les grans línies que tenien per objectiu primordial enllaçar la capital de l'Estat amb la perifèria i, en segon lloc, les ciutats més importants entre elles —les capitals de província. La falta de planificació i de criteris tècnics objectius va suposar en molts casos un impediment per al creixement i/o la implantació de noves indústries, privant a grans àrees del país del progrés que hagués donat una articulació equilibrada del territori.

L'abandó de la idea d'una línia que unís la zona minera del Baix Segre i el Baix Cinca amb Lleida no va ser una excepció, ni tan sols ho van ser les que es van fer i abandonar sense acabar durant el franquisme a molts territoris. Moltes de les línies d'actuació preferent que apareixen en els llistats a partir de la Llei ferroviària de 1877, en què hi ha un canvi regulatori important de la matèria, no arriben a bon port.

EL FET FEDERAL, EQUILIBRADOR TERRITORIAL. EL CAS ANDORRÀ

Antoni Pol i Solé, Societat Andorrana de Ciències

L'organització territorial andorrana és característica i diferent de la que s'ha produït en tot el seu entorn. I això s'ha produït tant a nivell local, amb els Comuns i les Parròquies, com a nivell més general, amb el Copríncipat.

I lluny de suposar, aquest fet, un element pertorbador o desequilibrador en el desenvolupament i el progrés de la societat andorrana, ha estat un factor equilibrador,

que ha estat aportador d'unes garanties d'estabilitat que han permès la dinamització dels seus territoris.

La realitat federal andorrana en els seus tres nivells ha estat la garant dels equilibris de què avui encara es gaudeix i ha permès corregir les desigualtats quan s'han produït. L'esperit federal andorrà és un fet. Existeix a tres nivells diferents. El dret, però, encara no l'ha reconegut ni l'ha regulat.

La poca visualització i la manca actual de consciència d'aquest esperit històric federalista de la societat andorrana ha vingut segurament determinat per la forta tendència, actual i general, d'influència de la globalització en tots els àmbits i la pèrdua d'aquesta consciència en els estats veïns d'Andorra en els darrers 500 anys.

Andorra, en definitiva, està constituïda per una triple realitat federal:

La Particular-Comunal que ha preservat l'equilibri interior de cada Parròquia, amb la institució del Comú.

La Comunal-General que ha preservat l'equilibri general a l'interior del país, amb la institució del Consell General.

La General-Nacional que ha preservat l'equilibri territorial envers l'exterior, amb la institució del Copríncipat.

RELACIONSFRONTERERESDELSMUNICIPISGIRONINSAMBLES COMUNES FRANCESES

Antoni Llagostera Fernàndez, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès

El contingut d'aquesta comunicació inicia una línia de treball que potser més endavant pot tenir possibilitats de creixement i aprofundiment.

La relació dels municipis gironins amb els seus veïns —les *communes* franceses— ha estat, en els darrers anys, d'una relació creixent, després d'un període de viure d'esquena, però hi ha lamentablement poques indicacions de com es produeix aquesta relació a nivell territorial i geogràfic, almenys en el costat espanyol. El treball pretén delimitar amb una certa exactitud els límits municipals dels municipis francesos i espanyols i quins son els punts de contacte. Aquesta aproximació és especialment necessària per a una major col·laboració *interfronterera*, per exemple entre els espais naturals del Parc de les Capçaleres del Ter i del Freser i les institucions franceses del mateix àmbit.

Mentre la informació existent de les *communes* de l'òrbita francesa detallen amb una certa cura la relació amb els municipis veïns i també els del sud de la frontera, en els cas dels municipis catalans del sud aquesta informació és menys evident i no té la precisió que caldria que tingués.

Per a la realització del treball s'han obtingut dades de dues fonts cartogràfiques oficials diferents, de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC) i de l'*Institut National de l'Information Géographique et Forestière* (IGN). S'ha organitzat la informació

per unitats administratives espanyoles i franceses —per comarques i cantons. S'han començat les enumeracions sempre per l'oest en direcció a l'est, d'esquerra a dreta de la cartografia, detallant de cada municipi o *comune* les relacions frontereres estatals que tenen amb les entitats veïnes.

ADMINISTRAR EL TERRITORI PRÒXIM COM A FONT DE RECURSOS

Genís Riba Sanmartí, enginyer al CDEI-UPC. Carles Riba Romeva, vicepresident de la CCEPC i professor emèrit de la UPC

Les civilitzacions es vertebraren al voltant de les ciutats com a centres de població que aglutinen el poder, l'administració d'excedents i escassedats, les comunicacions, el comerç o la producció científicotècnica i artística. Per tal de mantenir la seva funcionalitat, les ciutats requereixen influxos constants de recursos, essent els més bàsics l'aigua, l'aliment i l'energia.

La quantitat d'energia requerida per una ciutat està directament vinculada al territori que necessita, de manera que a mesura que creixen les ciutats, impacten a més territori.

L'ús dels combustibles fòssils a partir del segle XIX va provocar un canvi en les formes de relació entre les zones urbanes i el seu territori. L'ús de reserves d'energia en el seu origen solar acumulades durant milions d'anys en la producció i el transport, va permetre augmentar l'àrea d'influència de les ciutats i reduir-ne la dependència del territori proper, fet que en va permetre el creixement a nivells molt superiors als que s'havien assolit fins aleshores.

La doble crisi dels combustibles fòssils, ambiental i de disponibilitat d'energia, fa preveure canvis profunds en el model d'organització econòmica i social, especialment en àrees com el transport, alterant de forma essencial la relació entre les ciutats i el seu territori pròxim.

Per tant, la gestió del territori pròxim i la recuperació del seu ús per obtenir recursos bàsics per als propis habitants —entre ells, l'energia mitjançant la captació renovable dispersa o els productes alimentaris de proximitat— es presenta indispensable per afrontar els efectes d'aquesta crisi, en una transformació que situarà les administracions locals com a centres de referència gràcies a la seva implantació, coneixement del territori i defensa de les poblacions properes.

És per tant de gran importància plantejar el desenvolupament urbà i territorial de les properes dècades en els termes del paradigma renovable post-fòssil, que prioritza la captació energètica renovable i la producció d'aliments i industrial de proximitat per sobre del comerç internacional. No obstant, gràcies a les tecnologies actuals de captació d'energia i de producció, el paradigma renovable post-fòssil no ha de suposar una pèrdua de qualitat de vida als territoris que es sotmetin a la transició energètica.

Aquest canvi d'organització territorial, fet de forma ordenada i programada, augmenta la resiliència del territori gràcies al nivell més elevat d'autosuficiència energètica

i alimentària que proporciona. A més, l'escenari de transició i per tant de debilitament de les institucions i estructures establertes, obren la porta també a introduir canvis substancials en el model d'organització social. La naturalesa distribuïda de les energies renovables convida a que aquest nou model redueixi la concentració de poder en grans empreses i institucions a favor d'una més gran participació ciutadana en la presa de decisions.

Osona en el segle del moviment. Les elits vigitanes davant l'arribada del ferrocarril

David Cao Costoya

Universitat de Barcelona, Patronat d'Estudis Osonencs

«[...] si riquesa 'ns manca, / no'ns manca ;mercé á Deu! fé, ni virtut»,¹
Francesc d'A. Masferrer

1. PLANTEJAMENT

La història de l'arribada del tren a Vic i la comarca d'Osona és llarga i tortuosa, i va provocar reiterats episodis de desesperança i frustració entre els sectors que estaven convençuts que aquest mitjà de transport era un element clau per al desenvolupament del territori. Prenent com a escenari la comarca d'Osona i adoptant com a observatori la seva capital, Vic, l'estudi es proposa recuperar algunes evidències de les valoracions i iniciatives generades per les elits vigitanes quan va entrar en escena la possibilitat que el ferrocarril arribés a la comarca.

Així, ens atensem a l'«espai local» com el lloc des del qual identificar, analitzar i exposar les apreciacions i respostes d'un segment social concret —les elits vigitanes, els agents detentors del poder a la localitat— davant d'un fenomen, el de la modernització de les xarxes de transport, que, al capdavant, no és sinó una de les facetes múltiples i interrelacionades de la construcció del món contemporani.²

¹ CÍRCULO-LITERARIO DE VICH (1877), *Certamen con que celebró esta Sociedad el primer aniversario de la inauguración del ferro-carril el 8 de julio de 1876*, Vic, Establecimiento tipográfico de Ramon Anglada, p. 114.

² David CAO (2014), *Les elits i el poder local en una societat en transformació. Vic: política, cultura i associacionisme (1860-1902)*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.

És oportú fer notar que, pel que fa a Catalunya, la segona meitat del Vuit-cents ha estat assenyalada com un període clau en l'acceleració i la intensificació dels desequilibris territorials i la formació d'una nova organització espacial, processos en què el resultat de la industrialització i la millora dels transports hauria estat de gran importància.³

Malgrat que els plantejaments decididament catòlic-conservadors tenien a Vic una hegemonia indiscutiblement consistent, els actors socials, polítics i institucionals dels quals ens ocupem en l'estudi no van rebutjar indiscriminadament qualsevol element de progrés, sinó que van mostrar predisposició a considerar i impulsar algunes innovacions i transformacions considerades indispensables. L'interès mostrat perquè Vic continués ocupant un lloc relativament central en les xarxes modernes de transport n'és un exemple.

2. UN FERROCARRIL PRESENT MOLT ABANS DE LA SEVA ARRIBADA

2.1. Els primers projectes i reaccions

Els requeriments energètics de la moderna indústria catalana van motivar que des de molt aviat, ja des dels anys centrals de la dècada del 1840, es plantegessin els primers projectes de ferrocarril orientats a facilitar la conducció de l'hulla procedent de les rodalies de Sant Joan de les Abadesses.⁴ El 1844 ja hi ha documentat un primer projecte de ferrocarril de Barcelona a Sant Joan de les Abadesses i Camprodon, amb pas per Vic. Pocs anys més tard, el 1847, hi hagué un nou intent de materialitzar aquella iniciativa, amb la implicació capdavantera de la societat minera El Veterano Cabeza de Hierro. Posteriorment, a la primera meitat de la dècada del 1850, la companyia Caminos de Hierro del Norte, impulsada per la casa Girona Hnos., Clavé y Cía., va promoure la construcció del ferrocarril entre Barcelona i Granollers —inaugurat el 1854— com un primer tram de la línia que continuaria fins a Sant Joan de les Abadesses. Finalment, però, la companyia va renunciar a prolongar la línia en aquella direcció i va optar per reorientar-la devers Girona i França. Arran d'aquest fet, el 1857 la línia de Granollers a Sant Joan de les Abadesses va concedir-se a Miquel Ravella en associació amb tres capitalistes francesos, però l'empresa tampoc no va tirar endavant i el 1859 va declarar-se la caducitat de la concessió.

³ Josep OLIVERAS (1994), *La formació dels desequilibris territorials a Catalunya en el segle XIX*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.

⁴ Per als diversos projectes i conseqüents vicissituds seguim, fonamentalment, l'obra de Pere PASCUAL (1999), *Los caminos de la era industrial. La construcción y financiación de la Red Ferroviaria Catalana (1843-1898)*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, esp. p. 47-54, 296-308 i 375-389. Sobre la conca carbonífera de Surroca-Ogassa vegeu Julio GÓMEZ-ALBA (2007), *La cuenca carbonífera de Surroca-Ogassa (Ripollès, Catalunya, España). Historia económica, minera y geológica y catálogo de la flora carbonífera catalana del Museu de Ciències Naturals de Barcelona*, [Barcelona], Museu de Ciències Naturals de Barcelona, Institut de Cultura i Ajuntament de Barcelona.

Durant aquella dècada del 1850 els diversos episodis als quals ens acabem de referir ja van motivar algunes reaccions a Vic. A mode d'exemple, podem dir que el periòdic *El Montañés* (1854) va dedicar una atenció considerable a aquesta qüestió. Els bisetmanaris que el seguiren durant els anys seixanta, *El Ausonense (EA)* i *l'Eco de la Montaña* —impulsats per un grup parcialment coincident de professionals liberals— van intensificar la seva dedicació al ferrocarril. Probablement, cap altre afer ciutadà de l'època va rebre un seguiment tan constant i minuciós en les seves pàgines.

La corporació municipal, per la seva banda, unes quantes setmanes abans de l'atorgament de la concessió a Ravella i els seus socis el 1857, havia informat favorablement el projecte, afirmant que era summament beneficiós tant per a la ciutat i la comarca, en particular, com per a la província i el conjunt d'Espanya, en general.⁵ Encara una mica abans, en el mes de gener, l'ajuntament havia sol·licitat les gestions d'alguns membres de l'elit de la ciutat, així com del diputat provincial del districte, el comte de Fonollar, perquè refermessin el compromís de Ravella amb la construcció de la línia, i propiciessin l'entesa entre la societat El Veterano i el titular del domini eminent de les mines, Joaquim de Romà.⁶

També cal situar en aquestes cronologies el testimoni de Joaquim Salarich, representant destacat dels cercles il·lustrats de la ciutat. En la seva obra *Censo de Vich* —publicada el 1857, però acabada d'escriure el 1853— constata el descens acusat dels preus dels productes agrícoles vigatans i la creixent competència dels cereals forans a causa de la millora dels transports, principalment com a resultat de l'obertura recent de la carretera moderna de Barcelona a Vic.⁷ En l'epíleg de l'obra projectava una imatge pessimista de les expectatives de futur de la ciutat, i es mostrava convençut que l'eventual arribada del ferrocarril més aviat acabaria deteriorant el context econòmic local.⁸

El mateix autor, en la seva història de Vic (1854), donava una opinió més matisada de la qüestió. En aquest cas es mostrava procliu a valorar negativament la influència que tindrien les noves vies de comunicació en l'àmbit de la moral, però considerava que no era tan evident que les conseqüències fossin igualment negatives en el camp estrictament econòmic. Així i tot, de les seves paraules se'n desprèn que una part dels industrials i agricultors de la zona temien l'arribada del ferrocarril.⁹ Les valoracions

⁵ Arxiu Municipal de Vic (AMV), Llibre d'acords, v. 56, 1856-1858, 8 de maig de 1857. L'argument habitual era que, amb l'afluència del carbó del Ripollès, Espanya s'alliberaria del jou de la dependència energètica i l'activitat industrial de la llera del Ter i del pla de Barcelona se'n beneficiaria.

⁶ AMV, Llibre d'acords, v. 56, 1856-1858, 23 de gener de 1857.

⁷ Joaquín SALARICH (1857), *Censo de Vich: memoria premiada con una medalla de oro y el título de Socio de mérito, según el programa publicado en 1852 por la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País*, Barcelona, Imprenta de Joaquín Bosch, p. 96-97.

⁸ Joaquín SALARICH (1857), *Censo de Vich...* p. 100.

⁹ Joaquín SALARICH (1854), *Vich, su historia, sus monumentos, sus hijos y sus glorias*, Vic, Impr. de Soler hermanos, p. 272-274.

de Salarich oscil·laven entre l'optimisme moderat i la desesperança, i és la visió més catastròfica, present en l'epíleg al seu *Censo*, la que va motivar la crítica de Joan Mañé i Flaquer en una sèrie d'articles des del *Diario de Barcelona* l'any 1857, la qual va ser replicada immediatament pel vigatà.¹⁰

Tanmateix, el tren encara es faria esperar molt. Els intents infructuosos als quals ens hem referit i la creixent desconfiança respecte les expectatives del negoci ferroviari van fer que les elits econòmiques catalanes pressionessin perquè el govern recolzés l'aprovació d'una subvenció a la línia de Granollers a Sant Joan de les Abadesses.¹¹ Davant la controvèrsia sobre el traçat que havia de seguir aquell ferrocarril carbonífer, el consistori vigatà que presidia Ramon Valls acordà adreçar una exposició a la reina d'Espanya suplicant-li que fos subvencionat i prioritzat, sobre qualsevol altre, el projecte que, partint de Granollers, passava per la ciutat de Vic.¹²

Amb aquest mateix objectiu, uns mesos més tard l'ajuntament va celebrar una sessió amb la presència del diputat provincial del districte, Pau de Barnola i d'Espona. La reunió venia motivada per la voluntat de perfilar l'estratègia i les gestions més convenients perquè el govern espanyol aprovés la prolongació del ferrocarril de Granollers fins a Vic, «de cuya importante realización pende la vida y la prosperidad de esta Ciudad y su comarca». Convenia, també, refutar el projecte alternatiu que en aquells moments promovia Joan B. Perera, el qual proposava extreure els carbons de Sarroca-Ogassa per Manresa, amb pas pel Lluçanès. Per tal d'aconseguir els objectius esmentats es va decidir nomenar una comissió que van encapçalar l'alcalde Ramon Valls i Joan M. d'Oliveras, marquès de la Quadra, i de la qual també en van formar part dos regidors i diverses persones particulars significades.¹³

Des de l'Ajuntament de Vic es va procurar vetllar atentament la qüestió. Quan en els primers mesos del 1861 va tenir-se notícia que hi havia la intenció d'impedir o retardar la discussió parlamentària del projecte de llei que establia l'origen de la línia a Granollers i fixava una subvenció per a la seva construcció, s'acordà immediatament elevar una exposició a les Corts per procurar remoure qualsevol obstacle.¹⁴ Poc abans,

¹⁰ *Diario de Barcelona (DdB)* (Barcelona), núm. 44 (13 de febrer de 1857), p. 1283-1285; *DdB*, núm. 45 (14 de febrer de 1857), p. 1316-1317; *DdB*, núm. 52 (21 de febrer de 1857), p. 1523-1525; *DdB*, núm. 59 (28 de febrer de 1857), p. 1701-1703; *DdB*, núm. 70 (11 de març de 1857), p. 2024-2026. El 1871, quan l'arribada del ferrocarril a Vic ja era molt més propera, Salarich va tornar a afirmar que el tren seria perjudicial per als tallers i els comerços de la ciutat i es va mostrar convençut que el fet de disposar del carbó del Ripollès no rellançaria la indústria fabril de la població; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (ABEV), Joaquín SALARICH, *Estudio topográfico médico del Llano de Vich. Memoria premiada por la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona, con medalla de oro y título de socio corresponsal, en el concurso público celebrada en 1º de Febrero del año 1871* [Manuscrit], p. 67.

¹¹ PASCUAL (1999), *Los caminos de la era industrial...* p. 301 i seg.

¹² AMV, Llibre d'acords, v. 57, 1859-1860, 8 de juny de 1860.

¹³ AMV, Llibre d'acords, v. 57, 1859-1860, 9 de setembre de 1860, 17 de setembre de 1860.

¹⁴ AMV, Llibre d'acords, v. 58, 1861-1862, 12 de març de 1861.

i per idèntic motiu, s'havia contactat el diputat Pascual Madoz perquè defensés el projecte.¹⁵ L'autoritat i la perseverança amb què va fer-ho van motivar l'agraïment del consistori vigatà.¹⁶

2.2. De l'eufòria al desencís

L'eufòria va esclatar amb la notícia de la sanció reial i la consegüent promulgació de la Llei el 29 de gener de 1862. *EA* va engalanar la seva portada i va obrir amb un poema d'Ignasi Campà. La peça exposava la història de la ciutat com una successió de períodes de glòria i decadència, i presentava el ferrocarril com el revulsiu que havia de propiciar el renaixement de la ciutat després de l'etapa de letargia en què havia caigut darrerament.¹⁷ El concepte va ser repetit fins a la sacietat en les pàgines de la premsa local durant aquells dies. Des del bisetmanari es deixava clar que la «vida nova», la «prosperitat» i el «creixement» havien de ser compatibles amb el manteniment de les «sagrades tradicions», els «saludables costums» i les «arrelades creences religioses».¹⁸

L'ajuntament, en presumpta consonància amb el sentiment de satisfacció general dels veïns, va acordar celebrar públicament, amb un programa de festes oficial, aquell «fausto acontecimiento» que havia de reportar «inmensos beneficios» a la ciutat i la comarca.¹⁹ Algunes associacions vigatanes se sumaren als festejos.²⁰

El Cercle Literari,²¹ per exemple, va organitzar una vetllada especial. Francesc d'A. Aguilar, Manuel Galadies i Salvi Almató van destacar les virtuts d'aquest mitjà de transport i van resseguir tant la història del ferrocarril, en general, com les vicissituds de la línia que havia de passar per Vic, en particular.²² Altres socis van arrodonir la vetllada amb la lectura de poesies concebudes per a l'ocasió.²³

La més destacada d'aquelles intervencions va ser la d'Aguilar. El seu treball tenia com a objectiu convèncer el públic dels beneficis que aquell mitjà de transport repor-

¹⁵ AMV, Correspondència 1861-1862, 3, 12 de febrer de 1861.

¹⁶ AMV, Correspondència 1861-1862, 5, 5 d'octubre de 1861; *El Ausonense (EA)* (Vic), núm. 48, 10 d'octubre de 1861; *EA*, núm. 50, 17 d'octubre de 1861.

¹⁷ *EA*, núm. 79, 26 de gener de 1862.

¹⁸ *EA*, núm. 81, 2 de febrer de 1862.

¹⁹ AMV, Llibre d'acords, v. 58, 1861-1862, 29 de gener de 1862.

²⁰ *EA*, núm. 80, 30 de gener de 1862; *EA*, núm. 82, 6 de febrer de 1862; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (ABEV), Aspectes polítics i festes 1861-1900, 1862, «Programa. Elevado felizmente...» (Vic, Imprenta de Ramon Tolosa, 1862).

²¹ David CAO (2015), *Societat i sociabilitat. El Cercle Literari i els inicis de l'associacionisme recreatiu, cultural i polític a Vic (1848-1902)*, Catarroja, Barcelona, Afers.

²² ABEV, Fons Miquel S. Salarich, Caixa Círcol Literari, Academias literarias y liricas del Circulo-literario de Vich. Academias literarias y líricas celebradas en dicha Sociedad; coleccionadas por los socios D. José Serra y Campdelacreu y D. José Salarich y Giménez.

²³ Biblioteca Joan Triadú de Vic/Fons del Cercle Literari (BJT/FCL), Actas de las academias, Actas de las academias que celebra el Círculo Literario de Vich, 2 de febrer de 1862.

taria a la comarca. Sense el tren, el futur es presentava lúgubre: Vic deixaria de ser el «centro de la alta Cataluña», «el llano de Vich se convertiria en un páramo, la ciudad en una aldea».²⁴ En l'opuscle es posa de manifest que l'arribada del ferrocarril generava preocupació en un sector de la població, per tal com l'autor va dedicar una part del seu argumentari a impugnar-ne les presumptes objeccions. El discurs d'Aguilar afirmava la compatibilitat entre l'avenç tecnocientífic i la religió, carregava contra els que consideraven els eclesiàstics oposats a aquella infraestructura i rebutjava que, necessàriament, la seva arribada hagués d'accelerar la propagació de la immoralitat.

El fet que anessin passant els mesos i que el govern no convoqués la subhasta preceptiva va començar a alimentar una preocupació creixent. En aquestes circumstàncies, el poder municipal va actuar. L'alcalde de Vic, Ramon Valls, va convocar a una reunió els homòlegs dels municipis del partit judicial implicats directament en la construcció de la línia. L'objectiu de la trobada era subscriure conjuntament una exposició adreçada a Sa Majestat traslladant-li la preocupació pel retard en la subhasta i la conveniència d'engegar una obra pública d'importància que permetés pal·liar els efectes duríssims de la crisi econòmica en curs.²⁵

Per la seva banda, des d'*EA* s'observava que el temps en què el ferrocarril era vist com un negoci nou i lucratiu havia passat i que la disponibilitat de capital en el present ja no era la mateixa d'anys enrere. En aquest marc, el periòdic va iniciar una petita campanya que pretenia generar sinergies en el medi local amb la finalitat d'evidenciar que en el territori hi havia interès i voluntat d'implicar-se en l'empresa.²⁶ En consonància amb aquelles demandes, el mes de desembre va obrir-se una subscripció d'accions. El duc de Solferino i comte de Centelles, així com el seu germà Rafael de Llanza, van ser dels primers a assumir el compromís d'accions.²⁷ Significativament, el Cercle Literari, lloc concorregut habitualment per l'elit local, va ser triat com a punt estable de subscripció.²⁸

La notícia de la publicació oficial de la subhasta el gener del 1863 hauria estimulat les subscripcions.²⁹ La notícia va ser celebrada i va tenir-se cura especial en felicitar el diputat a Corts pel districte, Pere Moret.³⁰ El nou ajuntament, presidit ara per Josep

²⁴ Francisco de A. AGUILAR (1862), *El Ferro-Carril. Discurso que en la sesion celebrada por el Circulo Literario de Vich leyó el socio...*, Vic, Imprenta y Librería de Luciano Anglada, p. 17-18.

²⁵ AMV, Correspondència 1862-1863, 3, 22 d'octubre de 1862, 23 d'octubre de 1862. Per motius coincidents, durant aquells anys es va procurar donar impuls als anomenats «camins veïnals», imprescindibles, d'altra banda, per vertebrar una àrea d'influència pròpia. En el cas dels vials de comunicació amb el Lluçanès, a més dels arguments econòmics habituals, també van formular-se consideracions de naturalesa política. Vegeu *EA*, núm. 98, 3 d'abril de 1862.

²⁶ En aquest marc es va publicar una sèrie d'articles sota el títol «Vich y el camino de hierro». Vegeu els números 154, 156, 162 i 166.

²⁷ *EA*, núm. 169, 4 de desembre de 1862; *EA*, núm. 173, 18 de desembre de 1862.

²⁸ BJT/FCL, Trabajos leídos en el Circulo. Memorias de fin año, Memorias de fin de año, Memòria del 1863.

²⁹ Vegeu una de les butlletes a ABEV, Aspectes polítics i festes 1861-1900, 1863, «Distrito municipal de...».

³⁰ AMV, Llibre d'acords, v. 59, 1863-1864, 9 de gener de 1863; *EA*, núm. 180, 11 de gener de 1863.

Giró i Torà, va recolzar la iniciativa de la subscripció i va apadrinar una reunió pública de propietaris i de veïns que havien signat accions. En l'assemblea, celebrada el dia 17 de gener, va elegir-se una comissió encarregada de fomentar la subscripció. La major part dels seus membres eren hisendats i propietaris o professionals liberals.³¹

Poc abans que es fes la subhasta la companyia Caminos de Hierro de Barcelona a Girona s'interessà ostensiblement per la construcció de la línia de Granollers a Sant Joan de les Abadesses, establí un conveni amb la societat minera El Veterano i nomenà una comissió integrada per destacats capitalistes dirigida a fomentar la subscripció d'accions. Es designaren també algunes personalitats amb l'encàrrec de promoure la subscripció a Vic.³²

Tanmateix, en el mes de febrer de 1863 l'assumpte va prendre un tomb inesperat. Després d'unes reunions celebrades a les cases consistorials els dies 7 i 8, presidides per l'alcalde de Vic i amb presència, entre d'altres, de representants de la societat El Veterano i de la companyia del ferrocarril de Barcelona a Girona, va resoldre's donar suport explícitament a aquesta empresa. El fet va provocar la dimissió de la comissió vigatana nomenada el mes anterior, i la designació d'una nova junta, integrada igualment per persones amb cert ascendent entre la població.³³ La nova comissió va esforçar-se perquè els que ja havien subscrit accions sense comprometre's amb cap licitador en particular —aquest havia estat el criteri de la primera comissió—, ho fessin ara explícitament per l'empresa que presidia Manuel Gibert, convençuts que aquesta seria l'única postora i que la subhasta podia quedar deserta si no se la recolzava prou. Aquella resolució va acabar generant una agra polèmica, més quan es va tenir coneixement del desenllaç inesperat de la subhasta, a la qual van concórrer fins a vuit propostes i que va resoldre's favorablement a Alejandro Bengoechea —que la va traspasar a la casa Breusing & Co. de Manchester—, el qual va renunciar a la subvenció oferta pel govern i va oferir-se a reduir en nou anys el període de concessió establert per la llei. En aquelles noves circumstàncies les obligacions contretes resultaven del tot inútils.³⁴

En els mesos següents l'*EdM* va reportar amb detall les vicissituds administratives, tècniques, econòmiques i polítiques del projecte: la substitució del sistema «articulat» denominat Arnoux pel convencional, la possibilitat que el ferrocarril tracés el seu pas per Manlleu i no pas per Sant Hipòlit de Voltregà, l'avenç dels estudis sobre el terreny, etc.. Paral·lelament, ja des dels darrers mesos de 1863 i fins a mitjan 1865, una de les qüestions que va esdevenir objecte de discussió pública a la ciutat va ser la ubicació de

³¹ *EA*, núm. 185, 29 de gener de 1863.

³² *EA*, núm. 184, 25 de gener de 1863; «*EA*, núm. 185, 29 de gener de 1863; *EA*, núm. 186, 1 de febrer de 1863.

³³ *AMV*, Correspondència 1866 i 1866-78, Diversa, 8 de gener de 1863. La data de la correspondència és equivocada, essent la correcta la de 8 de febrer de 1863; *ABEV*, Aspectes polítics i festes 1861-1900, 1863, «Ausionenses: La feliz nueva...», 14 de febrer de 1863; *EA*, núm. 189, 12 de febrer de 1863.

³⁴ Vegeu *EA*, núm. 190, 15 de febrer de 1863, i els números següents.

l'estació. L'afer va motivar gestions diverses per condicionar la decisió de la companyia, i algunes personalitats destacades de la població van acabar acusant-se mútuament de voler anteposar els seus interessos particulars al bé comú i de pretendre apropiar-se de la representació popular.³⁵

L'avenç de les obres no va ser significatiu fins al 1864 i a mitjan 1865 ja era sabut que l'empresa responsable de la construcció i l'explotació de la infraestructura passava per una situació molt difícil. La fallida de l'accionista majoritari i el context de crisi financera general van acabar arrossegant la societat del ferrocarril de Sant Joan de les Abadesses a l'enfonsament. Els intents per fer-la surar van revelar-se infructuosos.³⁶ El setembre del 1865 les obres van quedar del tot paralitzades. Davant d'aquest fet, l'Ajuntament de Vic, presidit per Rafael de Llanza, acordà dirigir una exposició al ministre de Foment fent-li conèixer els greus perjudicis que se'n derivaven i reclamant que s'obligués l'empresa concessionària a complir els seus compromisos.³⁷ En els mesos següents l'Ajuntament de Vic, així com altres municipis compresos en el traçat de la línia, els responsables de la societat minera El Veterano i la premsa local van intensificar la pressió perquè el govern intervingués de forma resolutiva, primer demanant que es subvencionés l'empresa del ferrocarril per tal que pogués acabar les obres, i després sol·licitant que es declarés la caducitat o l'expropiació de la concessió per causa d'utilitat pública i es dictessin les mesures adients perquè es pogués verificar aviat la represa dels treballs.³⁸ Finalment, la tardor de 1866 el govern va declarar dissolta la societat i caducada la concessió.

2.3. Impuls definitiu en temps de crisi

De manera aparentment paradoxal, l'impuls definitiu a la línia s'acabaria donant en un context de forta crisi financera, econòmica i política. Les elits econòmiques catalanes van pressionar de valent perquè el govern tragués de nou a subhasta el projecte subvencionat de ferrocarril carbonífer de Sant Joan de les Abadesses.³⁹ La llei que autoritzava el govern a atorgar en subhasta pública la concessió d'aquell ferrocarril va ser promulgada el 26 de juny de 1867. El mes d'octubre d'aquell mateix any importants personalitats del món econòmic català van reunir-se a la Llotja de Barcelona sota la presidència del governador civil de la província i van nomenar una comissió amb l'encàrrec de gestionar el necessari per impulsar la construcció de la via. En va ser elegit president Josep M. de Fivaller, representant a Corts per Vic, que uns mesos abans

³⁵ CAO (2014), p. 563-565.

³⁶ PASCUAL (1999), p. 306 i s.

³⁷ AMV, Llibre d'acords, v. 60, 1865-1869, 6 de novembre de 1865.

³⁸ AMV, Llibre d'acords, v. 60, 1865-1869, 28 de maig de 1866, 17 de setembre de 1866; *El Porvenir* (Vic), núm. 18, 12 de setembre de 1866.

³⁹ PASCUAL (1999), p. 375 i seg.

havia format part de la comissió parlamentària que havia dictaminat favorablement el projecte de llei del ferrocarril.

En els mesos següents s'aconseguí la cooperació de la Diputació i l'Ajuntament de Barcelona, de l'empresa del ferrocarril de Barcelona a França i de les societats mineres interessades que, amb fórmules i oferiments diferents, procuraren incentivar l'interès pel projecte. A les envistes de la subhasta i sense perspectiva de licitadors, es procurà donar impuls a una subscripció voluntària per atraure el màxim de capital. En el cas de Vic, prèvia incitació del governador civil i de la comissió gestora barcelonina, l'ajuntament va reunir els veïns majors contribuents de la ciutat i es va decidir, per unanimitat, cooperar-hi consignant en el pressupost del municipi una partida de 8.000 rals anuals durant deu anys en concepte d'avançament reintegrable.⁴⁰

Malgrat aquests esforços i iniciatives la subhasta celebrada el mes de maig no va donar cap resultat positiu. La comissió gestora impulsora del ferrocarril continuà intensificant els esforços per promoure la subscripció de capital i, en aquest marc, Josep M. de Fivaller i Josep M. de Despujol, que n'eren membres, van desplaçar-se a Vic a principis de juliol per procurar aconseguir el màxim d'adhesions a la comarca. En la reunió, que va ser presidida per l'alcalde accidental Jacint Comella i va comptar amb alguns dels principals contribuents de la zona, va nomenar-se una comissió local per fomentar la subscripció de capital.⁴¹ Malgrat tot, la subhasta de juliol va tenir idèntic resultat que la primera i va quedar deserta.

El 19 de juliol de 1869 s'aprovà una llei que modificava els termes de la subvenció concedida per a la construcció del ferrocarril de Granollers a Sant Joan de les Abadesses a partir d'un projecte de llei presentat pels diputats a Corts per la circumscripció de Vic, juntament amb altres representants catalans i Pascual Madoz. En la subhasta del maig del 1870 va adjudicar-se la concessió al baró Lossy de Ville i, poc després, l'estiu d'aquell mateix any, van reprendre's els treballs. En els primers mesos de 1871 l'empresa catalana Broccà i Cia. va substituir el contractista inicial i l'octubre del 1873 Eugeni Broccà i Felix Macià Bonaplata van assumir la titularitat de la concessió, d'acord amb un petit grup de capitalistes.⁴² El ferrocarril va arribar a la ciutat, finalment, el 8 juliol de 1875, en un context marcat de ple per la guerra civil, conflicte que va retardar la inauguració de la línia i la seva entrada en explotació efectiva.

⁴⁰ AMV, Correspondència 1868, Març 1868, 7 de març de 1868; AMV, Llibre d'acords, v. 60, 1865-1869, 9 de març de 1868, 12 de març de 1868.

⁴¹ *Eco de la Montaña* (Vic), núm. 599, 9 de juliol de 1868. Els mateixos comissionats van inaugurar la subscripció amb la finalitat d'ésser emulats. A títol individual, entre tots deu van subscriure una trentena d'accions de les 15.000 que eren necessàries per cobrir els 30 milions de rals necessaris d'acord amb la proposta formulada per Antonio Zulueta. Vegeu PASCUAL (1999), p. 375.

⁴² PASCUAL (1999), esp. p. 379-383.

2.4. Ferrocarril i canvi agrari: el certamen de 1876 com a evidència

Quan el tren va arribar a la ciutat, el temps necessari per desplaçar-se fins a la Ciutat Comtal amb aquest mitjà de transport era inferior a les tres hores. La nova carretera (1848-49), l'arribada del tren fins a Granollers (1854) i, finalment, la integració de Vic a la xarxa ferroviària van ser baules rellevants en la millora de les comunicacions de la capital osonenca amb el seu nucli regional de referència. A partir de 1877, a més, la ciutat va disposar de telègraf elèctric.⁴³

Des del mes d'agost de 1876, la titularitat de la concessió passà exclusivament a nom de Fèlix Macià Bonaplata. La primeria d'aquell any l'esmentat va adreçar-se al Cercle Literari per proposar l'organització d'un certamen en el primer aniversari de l'arribada del ferrocarril.⁴⁴ En la seva carta afirmava que l'arribada del tren fins a Vic ja havia començat a provocar efectes simptomàtics en el tràfic comercial i que era necessari determinar, conseqüentment, quins canvis calia introduir en l'agricultura comarcal. Ell mateix s'oferia a finançar la publicació de la memòria que tractés millor aquest assumpte.⁴⁵ Com era d'esperar, el Cercle Literari va acceptar la seva proposta —al capdavant l'entitat ja havia demostrat des de feia anys un interès evident per la qüestió plantejada per Macià—⁴⁶ i va nomenar-lo soci honorari. El Casino *Vicense* i la subdelegació local de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (IACSI) —associacions també rellevants en la vertebració dels interessos de l'elit vigatana— van adherir-se a la iniciativa, però el «Círcol» va mantenir-se com a organitzador.

Finalment, el certamen va convocar cinc premis. El primer sotmetia a consideració del públic les mesures d'ordre moral i material que calia prendre perquè la connexió ferroviària fos avantatjosa. El segon plantejava tractar el camí que havia de prendre el canvi agrari a la comarca per adaptar-se a l'arribada del tren. El tercer proposava la resolució dels problemes relacionats amb la conservació dels cereals. Finalment, hi havia dos premis per a composicions poètiques —en el primer cas el tema era l'arribada del ferrocarril, en el segon era d'elecció lliure.⁴⁷

⁴³ *Diario de Vich*, Vic, núm. 42, 21 de juny de 1877, p. 341.

⁴⁴ El certamen de 1876 ha estat tractat amb més detall a CAO (2014), p. 582-592 i a Pol SERRABASSA (2017), *La Renaixença literària a Vic: dels orígens a la consolidació*, Tesi doctoral, Universitat de Vic, esp. p. 428-449. Més endavant, amb motiu de l'arribada del tren a Vilanova i la Geltrú (1881) i Valls (1883) van celebrar-se certàmens literaris en aquestes ciutats.

⁴⁵ BJT/FCL, Correspondència/Impressos, Correspondència, 17 de gener de 1876.

⁴⁶ CAO (2014), p. 211-212 i 577-582. Vegeu, també, BJT/FCL, Reglamentos, proposiciones y exposiciones a las juntas, Reunión junta directiva 7 de gener de 1872.

⁴⁷ Finalment es va considerar un premi extraordinari per a poesies religioses.

En total van presentar-se un total de vuit memòries i noranta-una poesies. Al premi segon només van presentar-se dos treballs, un dels quals va ser distingit amb un accèssit. L'estudi en qüestió, que va resultar ser obra del soci Josep Salarich, va ser publicat amb el títol *El cultivo alterno*.⁴⁸ El seu diagnòstic era contundent: «el sistema de cultivo actualmente seguido en la comarca de Vich es deficiente y ruinoso».⁴⁹ Els termes generals de la seva proposta eren coincidents amb el plantejament que feia anys propugnava l'IACSI i que altres consocis del «Círcol», com Gregori Artizà o el seu pare mateix, havien defensat públicament des de l'entitat vigatana. És a dir, insistia en la fórmula de l'augment del contingent ramader i en una rotació de conreus que el fes possible, reduint el predomini cerealístic i augmentant la presència de les plantes farratgeres i els tubercles.⁵⁰

Pel que fa al premi quart, es va atorgar a «Lo ferro-carril de Vich», de Francesc d'A. Masferrer, peça en la qual el ferrocarril era presentat com un element de progrés, prosperitat i germanor, artífex del desvetllament d'una terra fecunda en glòries històriques que darrerament havia romàs retreta i oblidada. El plantejament es va repetir, a grans trets, en les altres composicions distingides, obrades per Francesc Ubach i Vinyeta i Martí Genís, respectivament, i en força d'altres entre les no guardonades.⁵¹

El lliurament de premis va tenir lloc en un acte solemne als claustres de Sant Domènec. Dels seus arcs en penjaven banderoles amb els noms d'alguns dels més cèlebres vigatans des del segle x. En un moment en què es donava la benvinguda a un element emblemàtic del progrés tecnològic que havia de ser clau en l'esdevenidor de la ciutat, es considerava oportú posar de manifest les glòries passades que donaven testimoni de l'antiguitat, la importància i la idiosincràsia de la població —verger de «sants i savis».

⁴⁸ José SALARICH (1877), *El Cultivo alterno. Memoria premiada por el Circulo Literario de Vich en el Certamen con que solemnizó dicha Sociedad el primer aniversario de la inauguración del Ferrocarril el 8 de julio de 1876 y publicada a expensas del Sr. D. Félix Maciá y Bonaplata*, Vic, Tipografia de Ramon Anglada.

⁴⁹ José SALARICH (1877), *El Cultivo alterno...*, p. 34-35.

⁵⁰ José SALARICH (1877), *El Cultivo alterno...*, p. 80; BJT/FCL, Trabajos leídos en el Circulo. Memorias de fin año, Trabajos leídos en el Circulo, «Necesidad de la reforma del sistema de cultivo español», 12 d'agost de 1866; Joaquín SALARICH (1870), *El salchichon de Vich. Memoria premiada con el titulo de socio honorario y publicacion de la misma por el Circulo Literario de esta ciudad en la sesion pública del 7 de Mayo del presente año*, Vic, Imprenta y Librería de Ramon Anglada. Vegeu, en relació amb les transformacions agràries del període, Ramon GARRABOU i Josep PUJOL (1987), «El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX», *Recerques* (Barcelona), núm. 19, p. 35-83.

⁵¹ CÍRCULO-LITERARIO DE VICH (1877), p. 109-126; BJT/FCL, Poesias y memorias presentadas al certamen de 1876. La proximitat de la guerra civil va estimular el motiu del tren com a «missatger de la pau», present en diverses peces poètiques i també en el discurs que va fer Josep Serra i Campdelacreu en la cerimònia de lliurament de premis. Ja trenta anys abans, amb motiu de la construcció de la carretera de Barcelona a Vic, Manuel Galadies considerava que el vial trencaria l'aïllament de la «muntanya catalana», afavoriria l'homogeneïtzació de la població i contribuiria a generar complicitats i interessos compartits. Vegeu Manuel GALADIES (1849), *Nuevo almacén de frutos literarios*, Vic, Imprenta de Valls, p. 49-50 i 188.

3. CONCLUSIONS

L'arribada del ferrocarril, en particular, i el posicionament favorable de la població en el si de la xarxa de transports, en general, va preocupar i ocupar les elits ciutadanes i el poder municipal. Aquests agents socials, polítics i institucionals van mobilitzar-se per tal que la ciutat hi ocupés el millor lloc possible.

En un context d'integració territorial creixent i de canvi en l'organització i la mobilitat espacial, el segment ciutadà objecte d'aquest estudi va mostrar-se conscient que el fet que la població gaudís d'una accessibilitat adequada i disposés de bones comunicacions amb el nucli metropolità de referència, Barcelona, esdevenia un element estratègic d'importància cabdal per mantenir unes expectatives de futur favorables.

Que la ciutat fos un nus de comunicacions era el resultat de la seva capacitat d'atracció i irradiació en el territori i, al mateix temps, era un requisit per poder continuar vertebrant una àrea d'influència pròpia. Era una condició indispensable per mantenir la pretesa capitalitat de la «muntanya catalana».

En alguna mesura, el paper de les elits i els poders locals va consistir en considerar els efectes que podia tenir per a l'«espai local» la millora dels transports, en crear un estat d'opinió propici a aquelles innovacions entre els conciutadans, i en procurar predisposar favorablement els agents institucionals i econòmics «externs» amb potestat i capacitat decisòria superior. Tanmateix, la capacitat d'influència i acció efectives de l'elit local va evidenciar limitacions molt importants en empreses com la construcció del ferrocarril, que exigien una mobilització de capital molt considerable.

En l'apreciació de les conseqüències que podien resultar de l'arribada del tren van prevaldre les consideracions i els debats centrats en l'esfera econòmica. Són els únics que van prendre un desenvolupament i concreció considerables. Així i tot, és fàcilment constatable el convenciment que els canvis es farien notar en totes les esferes de la vida col·lectiva.

En discursos amb un evident component retòric, s'insistia en la idea que la incorporació a la xarxa de transports moderna donaria «vida nova» i «regeneraria» la ciutat; que acabaria amb l'aïllament relatiu dominant fins aleshores i la incorporaria al progrés. En definitiva, el ferrocarril havia de facilitar que la ciutat participés més intensament dels beneficis materials i culturals que es consideraven propis de l'època.

No són inèdites les apreciacions sobre les conseqüències morals que, eventualment, es podrien desprendre de l'arribada del tren i, en definitiva, la influència en la cultura i la identitat col·lectives. Tampoc són absents del tot les interpretacions en clau política que, d'una manera més o menys explícita, veien en la millora de les comunicacions una forma d'acabar amb la «insurgència muntanyenca» i els conflictes armats recurrents.

Tot i que l'economia comarcal presentava un cert component mixt, agrícola i industrial, el cert és que l'elit vigatana, en termes generals, va mostrar una clara propensió a focalitzar les seves reflexions, inquietuds i iniciatives en la modernització de l'agricultura. En són factors explicatius el fet que el conreu de la terra continués

ocupant la major part de la població activa de la comarca durant tot el segle XIX,⁵² i que l'origen social i els fonaments econòmics d'una part important de l'elit vigatana més influent estiguessin vinculats estretament a la propietat rural.⁵³ La perspectiva que amb el carbó affluent del Ripollès es reimpulsaria la indústria fabril de la ciutat no va ser absent de l'espai públic, però tampoc pot dir-se que fos unànimement compartida i, en qualsevol cas, va dissipar-se aviat davant l'evidència.

Certament, la millora de les comunicacions —i, particularment, l'arribada del tren— va estimular les transformacions agropecuàries, va donar un impuls majúscul a la mercantilització del camp osonenc i a l'exportació dels productes forestals de la zona i, en definitiva, va transformar l'ús i l'organització del territori.⁵⁴ L'abaratiment dels transports, l'especialització ramadera i el desenvolupament de la indústria càrnia van anar de bracet.⁵⁵ A finals de la dècada del 1920 Gonçal de Reparaz (fill) no dubtava en considerar que el ferrocarril havia estat un agent poderós en el redreçament de l'economia comarcal.⁵⁶

L'acceptació i la promoció selectiva d'alguns canvis econòmic-materials com els que han estat considerats en aquest estudi van constituir una part de la resposta complexa que l'«espai local», capitanejat pels sectors dirigents, va donar a un canvi històric que afectava àmbits molt diversos de la vida col·lectiva. El fet que la ciutat ocupés un lloc relativament central en el sistema de transports va ser percebut com una condició indispensable perquè la població i el seu entorn exorcitzessin la condició de marginalitat que amenaçava una part important de la ruralia interior i la muntanya catalana. Òbviament, per als actors socials, polítics i institucionals dels quals ens hem ocupat, que la ciutat mantingués una posició de certa rellevància en el país no deixava de ser, també, una forma d'intentar preservar el seus interessos i el seu ascendent.

⁵² SALARICH (1871), *Estudio topográfico medico...*, p. 57; Santi PONCE (1999), *Transformacions agrícoles i canvi social a la comarca d'Osona. Segles XVIII-XX*, Vic, Eumo, p. 84-87.

⁵³ CAO (2014).

⁵⁴ Santi PONCE (1992), «Ferrocarril, agricultura i mercat. Els efectes del transport ferroviari a l'economia d'Osona (1875-1924)», *Estudis d'Història Agrària*, Barcelona, núm. 9, p. 127-153; Emili GIRALT (dir.), Josep M. SALRACH i Ramon GARRABOU (coords.) (2006), *Història agrària dels Països Catalans. Volum 4. Segles XIX-XX*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca [etc.], esp. p. 261-266.

⁵⁵ Pere CASTELLS (2000-2001), «Els inicis de la indústria càrnia a Osona (1850-1920)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 14, p. 255-294. Dins del mateix número vegeu Santi PONCE, «El procés d'especialització ramadera a la Plana de Vic (1850-1930)», p. 185-196. També resulta interessant Gonçal de REPARAZ (fill) (1982 [1928]), *La Plana de Vic*, Vic, Eumo [Edició facsímil], p. 187 i s.

⁵⁶ REPARAZ (1982 [1928]), esp. p. 282-291. Per bé que no ho atribuïa explícitament ni únicament al ferrocarril, ja el 1885 Josep Serra i Campdelacreu afirmava que «Vich en algunos años ha ganado mucho más que ha perdido» i augurava que, si la ciutat acabava de consolidar-se com un nus de comunicacions, se n'incrementaria la prosperitat material; José SERRA Y CAMPDELACREU (1885), *Bosquejo biográfico de Don Joaquín Salarich y Verdaguer con noticias expositivas, críticas y bibliográficas de sus obras...*, Vic, Imprenta de Ramón Anglada, 1885, p. 46 i 48.

Relacions fronteres dels municipis gironins i les comunes franceses

Antoni Llagostera Fernández

Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès; Parc de les Capçaleres del Ter i del Freser

La relació dels municipis gironins amb els seus veïns —les *comunes* franceses— ha estat en els darrers anys d'una intensitat creixent, després d'un període de viure pràcticament d'esquena. Hi ha lamentablement poques indicacions de com es produeix aquesta relació a nivell territorial i geogràfic, almenys en el costat espanyol. El treball pretén delimitar amb una certa exactitud els límits municipals dels municipis francesos i espanyols i quins són els punts de contacte, molts d'ells situats a zones muntanyoses. Aquesta aproximació és especialment necessària per a una major col·laboració interfronterera, per exemple entre els espais naturals del Parc de les Capçaleres del Ter i del Freser i les institucions del mateix àmbit franceses.

Aquesta comunicació parteix d'una realitat constatable. La relació entre els municipis espanyols i francesos pateix d'una tradició —que es remunta al segon terç del segle xx—on s'ha viscut d'esquena als veïns fronterers, de l'altre costat de la frontera.

Un dia parlant amb persones lligades a l'administració de Queralls em van manifestar que desconeixien les *communes*¹ franceses amb les quals llindava el municipi de Queralls.

¹ A França, «la commune est une collectivité territoriale, un territoire administré par une municipalité, formée par un conseil municipal, le maire ainsi que, le cas échéant, un ou plusieurs adjoints. Elle constitue l'échelon de base des divisions administratives du territoire français. Les communes sont régies par le titre XII de

Una consulta a les webs municipals m'ha confirmat aquest desconeixement, per part espanyola. En les webs municipals franceses, al contrari, hi ha una definició dels límits territorials de cada municipi i dels municipi veïns, inclosos el espanyols. Podeu comprovar-ho consultant, per exemple i com a mostra, els pàgines de wikipèdia de les versions catalana i francesa, on en aquesta darrera sempre apareix l'apartat *Communes limitrophes*, amb menció dels municipis adjacents. En el cas dels municipis espanyols, la informació cal trobar-la més difícilment expandint una llengüeta en un requadre lateral. Si la menció de veïnatge no es manifesta, el detall de com es produeix el contacte a nivell geogràfic és inexistent. Aquest és el tema que desitjo subsanar.

La comunicació té com a objectiu assenyalar, amb concreció, les relacions territorials entre els municipis catalans situats a cada costat de la frontera establerta en el Tractat del Pirineus (1659) i consolidada en el tractats de delimitació signats entre 1856 i 1868, especialment el «Tratado de límites entre España y Francia desde el valle de Andorra al Mediterraneo» (Baiona, 26 de maig de 1866), amb la seva «Acta final del arreglo de límites entre España y Francia por el Pirineo» (Baiona, 11 de juliol de 1868).

La relació dels ajuntaments catalans fronterers amb les *communes* franceses de vegades assoleix una certa complexitat, amb relacions amb quatre, cinc o sis —cas de Queralbs o Maçanet de Cabrenys— entitats municipals diferents de l'Estat veí. Hi ha alguns municipis espanyols de la línia fronterera que tenen una gran extensió —Lles de Cerdanya, Queralbs, Camprodon i Albanyà— propera als cent quilòmetres quadrats. Però Prats de Molló té 145 quilòmetres quadrats.

La creació de certs instruments de planificació, com és el cas recent del *Parc Naturel des Pyrénées Catalanes* (2004) i del Parc de les Capçaleres del Ter i del Freser (2012), o l'existència d'altres entitats de protecció —l'espai Natura 2000 de *Le massif du Puigmal-Carança* o les *Réserves naturelles* d'Eina, Mentet i de Prats-de-Mollo—, que neixen amb la voluntat i la necessitat de treballar conjuntament amb els espais veïns que tenen figures de protecció semblants, fa necessari concretar els espais de relació i els concrets punts de contacte entre municipis i *communes*.

Per a la realització del treball hem obtingut dades de dues fonts cartogràfiques oficials diferents, de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC)² i l'Institut National de l'Information Géographique et Forestière (IGN).³

He organitzat la informació per unitats administratives espanyoles i franceses —per comarques i cantons. He començat les enumeracions sempre per l'oest en direcció a

la Constitution de 1958 et la deuxième partie du code général des collectivités territoriales». La Constitució de 4 d'octubre de 1958, article 72, diu en el seu primer apartat: «Les collectivités territoriales de la République sont les communes, les départements, les régions, les collectivités à statut particulier et les collectivités d'outre-mer régies par l'article 74 [de la Constitution]. Toute autre collectivité territoriale est créée par la loi, le cas échéant en lieu et place d'une ou de plusieurs collectivités mentionnées au présent alinéa».

² Vegeu <www.icc.cat/vissir3>. Utilitzo les dades geogràfiques que ofereix aquest portal.

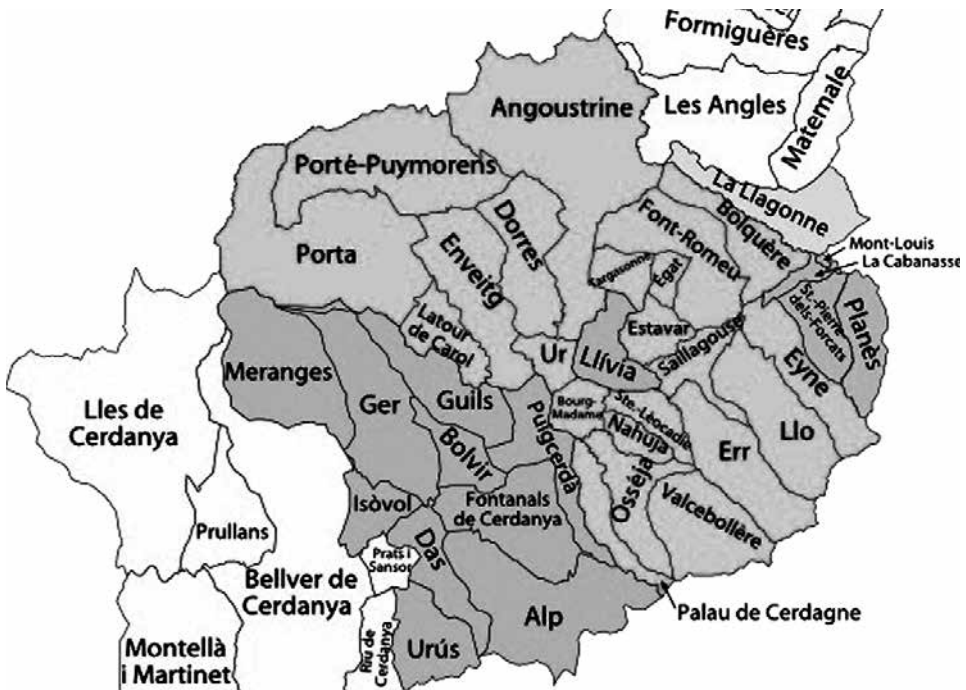
³ Vegeu <www.geoportail.gouv.fr>. Utilitzo les dades geogràfiques que ofereix aquest portal.

l'est, d'esquerra a dreta de la cartografia, detallant de cada municipi o *commune* les relacions frontereres estatals que tenen amb les entitats veïnes.

1. COMARCA DE LA CERDANYA

La divisió administrativa catalana de la Cerdanya —creada el 1936 i recuperada el 1987— es reparteix en onze municipis que pertanyen a la província de Girona i sis municipis a la província de Lleida. En total disset municipis, dels que sols sis tenen relació amb la línia fronterera.

La comarca natural de la Cerdanya, avui sota doble règim espanyol i francès, es compon per 43 municipis. D'aquest total, vint municipis, tant espanyols com francesos, tenen relació amb el fet fronterer, sis espanyols i catorze francesos.

Mapa que ens explicita les relacions entre communes i municipis a la Cerdanya.

1.1. Lles de Cerdanya, 102,80 km², 253 habitants (2017)

Lles de Cerdanya és un terme municipal molt gran que ha anat incorporant altres antics municipis de la zona.

Els municipis veïns de Lles són especialment nombrosos: Porta (França), Meranges, Bellver de Cerdanya, Prullans, Montellà i Martinet, el Pont de Bar, les Valls de Valira i les parròquies andorranes d'Escaldes-Engordany i Encamp.

1.1.1. *Lles de Cerdanya amb Porta*

Des d'un petit tossal al costat sud del coll de la Portella Blanca d'Andorra (2.515 m alt) fins a la Tosseta de l'Esquella o pic de Camp Colomer (2.863 m alt).

1.2. **Meranges**, 37,3 km², 99 habitants (2017)

Limita al nord amb Andorra i França (Porta), a l'est amb Ger, al sud amb Isòvol i a l'oest amb Éller, Tallendre, Lles i Coborriu de la Llosa.

1.2.1. *Meranges amb Porta*

Des de la Tosseta de l'Esquella o Calm Colomer (2871 m alt) fins al Puigpedrós (2.915 m alt), on s'ajunten el termes municipals de Meranges, Ger i Guils de Cerdanya.

1.3. **Ger de Cerdanya**, 33,4 km², 423 (2017)

És envoltat pels municipis, seguint les agulles del rellotge, de Porta, Guils de Cerdanya, Bolvir, Fontanals de Cerdanya, Das, Isòvol, Bellver de Cerdanya i Meranges.

1.3.1. *Porta amb Ger*

El vèrtex oest del municipi de Ger és situat en un pic secundari (2.912 m alt) del Puigpedrós (2.915 m alt) fent un quadrif⁴ amb el municipis de Porta, Lles i Meranges.

1.4. **Guils de Cerdanya**, 22 km², 525 habitants (2017)

El terme municipal de Guils de Cerdanya té una forma allargada, d'est a oest, limitant a tramuntana amb els municipis francesos de Porta i la Tor de Querol, a llevant amb la Tor de Querol, Enveig, La Guingueta d'Ix i l'espanyol de Puigcerdà, a migjorn amb Bolvir i Puigcerdà i a ponent amb Bolvir i Ger.

1.4.1. *Guils de Cerdanya amb Porta*

Des del Puigpedrós (2.915 m alt) fins a un punt (x:2.476918, y:1.843111, 1.805 m alt) de la serra de Tosa, en el moment que el riu de Tarteres entra en territori francès.

1.4.2. *Guils de Cerdanya amb la Tor de Querol*

Des d'un punt de la serra de Tosa (x:2.476918, y:1.843111, 1.805 m alt), en el moment que el riu de Tarteres entra en territori francès; fins a un punt (x:42.449853,

⁴ En geografia, un quadrifí o quatrefí, cuatrifíni, cuadrifíni, cuatripunto, cuadripunto, tetrafinio o tetrapunto és un punt on es toquen quatre o cinc entitats territorials diferents. El punt d'unió de quatre territoris seria un quatre cantonades.

y:1.900255, 1.246 m alt) de la Coma de Saneja, a l'est del camí de Saneja a la Tor de Querol.

1.4.3. *GUILS DE CERDANYA AMB ENVEIG*

Des d'un punt (x:42.449853, y:1.900255, 1.246 m alt) de la Coma de Saneja, a l'est del camí de Saneja a la Tour de Carol; fins al punt on la séquia de Puigcerdà entra en territori espanyol, al costat oest de Torre Gelabert.

1.5. **Llívia**, 12,93 km², 1.388 habitants (2007)

El municipi de Llívia és envoltat per municipis francesos, seguint les agulles del rellotge: Targasona, Estavar, Sallagosa, Santa Llocadia, la Guingueta d'Ix, Ur i Angostrina i Vilanova de les Escaldes (Angoustrine-Villeneuve-des-Escaldes).

1.6. **Puigcerdà**, 18,9 km², 8.839 habitants (2017)

El terme municipal limita al nord amb les *communes* franceses de la Tor de Querol, Enveig, Ur, la Guingueta d'Ix i Palau de Cerdanya; i al sud amb els municipis espanyols de Guils de Cerdanya, Alp, Bolvir i Fontanals de Cerdanya.

1.6.1. *PUIGCERDÀ AMB ENVEIG*

Des dels punts on el riu Aravó o Querol entra en territori espanyol a l'est de Saneja fins que la séquia de Puigcerdà entra en territori espanyol al costat oest de Torre Gelabert.

1.6.2. *PUIGCERDÀ AMB UR*

Des de l'entrada de la séquia de Puigcerdà al territori espanyol fins al pont de Llívia sobre la carretera francesa N-20, de la carretera internacional D-68 que porta a Llívia, enclavament espanyol dins de França.

1.6.3. *PUIGCERDÀ AMB LA GUINGUETA D'IX*

Des del pont de Llívia sobre la carretera francesa N-20, de la carretera internacional D-70, fins a la ruta d'Oceja D-70, a camps d'Aja, a 1.182 m alt.

1.6.4. *PUIGCERDÀ AMB PALAU DE CERDANYA*

Des de la ruta d'Oceja D-70, a camps d'Aja, a 1.182 m alt, fins a coll Marcer (1.983 m alt), vèrtex on conflueix amb Alp.

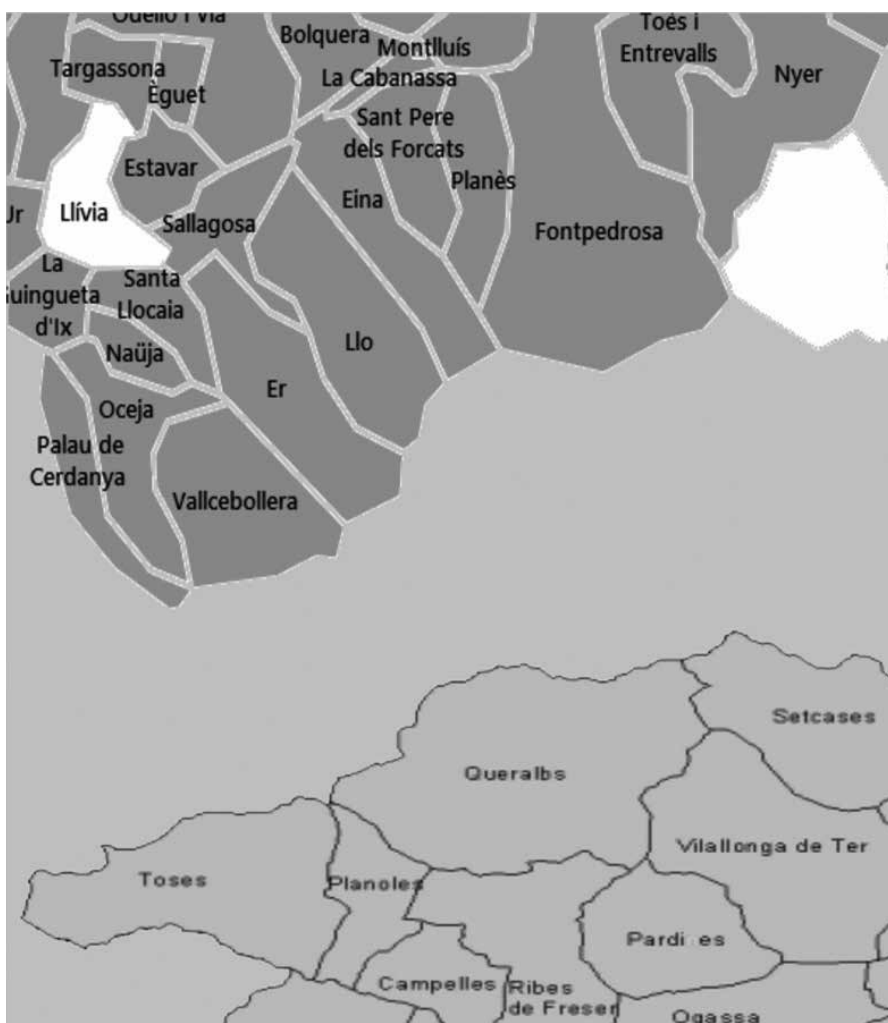
Un vèrtex del terme municipal de Fontanals de Cerdanya (28,6 km², 448 hab. el 2017), que queda encaixonat entre Puigcerdà i Alp, és bastant allunyat (4,58 km) de la línia fronterera.

1.7. Alp, 44,3 km², 1.499 habitants (2017)

El municipi limita al N i NE amb el de Fontanals de Cerdanya, mentre que pel sector al NE ho fa amb Puigcerdà i Palau de Cerdanya (França). Al sud limita amb Toses (Ripollès), Castellar de n'Hug (en 675 metres entre les Costes de l'Huguet i La Geperuda) i Bagà i, a l'est, amb Das.

1.7.1. Alp amb Palau de Cerdanya

Des de coll Marcer (1.983 m alt), fins al coll de Creu de Maians (1.993 m alt).

Esquema de la posició de les comunes del cantó dels Pirineus Catalans amb relació a la vall de Ribes i de Camprodon dins de la comarca del Ripollès.

2. CANTÓ DELS PIRINEUS CATALANS (CAPITAL PRADA DE CONFLENT)

El cantó dels Pirineus Catalans, segons la nova divisió políticoadministrativa francesa (2014), amb capital a Prada de Conflent, es conforma amb els municipis de l'Alta Cerdanya (22 *communes*), el Capcir (7 *communes*) i el Conflent (29 *communes*), antics cantons de Sallagosa, Montlluís, Oleta, Prada, Sornia i Vinça.

De les *communes* d'aquest cantó sols una quinzena tenen relació amb la línia fronterera. En el cas de la comarca d'Alta Cerdanya, antic cantó de Sallagosa, hi ha una onzena de *communes* relacionades territorialment amb la línia fronterera.

Entre els municipis de la Cerdanya francesa hi ha el cas peculiar d'Oceja, que per molts pocs metres, tant per la plana cerdana com per la carena axial pirinenca, no té cap relació fronterera estatal.

En el cas de l'antic cantó de Montlluís, té relacions fronteres el terme de Fontpedrosa, a la comarca del Conflent. En el cas del cantó d'Oleta, la *commune* de Mentet.

2.1. La *commune* de Porté-Puymorens (49,42 km², 105 hab. el 2015)

Sols limita amb Andorra.

2.2. Porta, 65,19 km², 118 habitants (2015)

El municipi francès limita, seguint les agulles del rellotge, amb les *communes* de Porté-Puymorens, Enveig (Enveigt), la Tor de Querol (Latour-de-Carol), els municipis espanyols de Guils de Cerdanya, Ger, Meranges i Lles de Cerdanya, i les parròquies andorranes d'Encamp i Canillo.

Communes limitrophes de Porta ⁵		
Canillo (Andorre)	Porté-Puymorens	
Encamp (Andorre)		Enveig
Lles de Cerdanya (Espagne)	Guils de Cerdanya (Espagne)	Latour-de-Carol
Meranges (Espagne)		
Ger (Espagne)		

⁵ Un gràfic semblant apareix a totes les pàgines de Wikipedia en francès dels municipis del país veí, ja que és una forma molt aclaridora d'explicar les relacions territorials existents.

2.2.1. *Porta amb Lles de Cerdanya*

Des de la Portella Blanca d'Andorra (2.515 m alt) fins a la Tosseta de l'Esquella o pic de Camp Colomer (2.869 m alt).

2.2.2. *Porta amb Meranges*

Des de la Tosseta de l'Esquella o pic de Camp Colomer (2.869 m alt) fins al Puigpedrós (2.915 m alt), que fa de vèrtex, un quadrifí, amb els termes municipals de Porta, Meranges, Ger i Guils.

2.2.3. *Porta amb Ger*

Porta limita en la línia fronterera amb el municipi de Ger pel vèrtex situat en un pic secundari (2.912 m alt) a l'est del Puigpedrós (2.915 m alt), on conflueixen en un quadrifí els municipis de Porta, Meranges, Ger i Guils.

2.2.4. *Porta amb Guils de Cerdanya*

Porta limita en la línia fronterera amb el municipi de Guils de Cerdanya pel vèrtex, un pic secundari (2.912 m alt) a l'est del Puigpedrós (2.915 m alt), fins a un punt de la serra de la Tosa, Pla de Llauradó (x:42.476951, y:1.843053, 1.805 m alt).

2.3. **La Tor de Querol** (Latour-de-Carol), 12,63 km², 421 habitants (2015)

El municipi francès de la Tor de Querol limita, seguint les agulles del rellotge, amb Enveig (Enveitg), Guils de Cerdanya (Espanya) i Porta.

2.3.1. *La Tor de Querol amb Guils de Cerdanya*

Des de Pla de Llauradó, a la serra de la Tosa (x:42.476914, y:1.843108, 1.805 m alt), fins a l'entrada del riu Aravó o Querol a Espanya.

2.4. **Enveig (Enveitg)**, 30,52 km², 661 habitants (2015)

El municipi francès d'Enveig limita, seguint les agulles del rellotge, amb Portè, Dorres, Ur, Puigcerdà (Espanya), la Tor de Querol i Porta.

2.4.1. *Enveig amb Puigcerdà*

Des de l'entrada del riu Aravó o Querol a Espanya fins l'entrada de la séquia de Puigcerdà, que alimenta el llac artificial d'aquesta localitat cerdana, a Espanya.

2.5. Ur, 6,79 km², 358 habitants (2015)

El municipi francès d'Ur limita, seguint les agulles del rellotge, amb les *communes* de Dorres, Angostrina i Vilanova de les Escaldes (Angoustrine-Villeneuve-des-Escaldes), Llívia (enclavament d'Espanya), la Guingueta d'Ix, Puigcerdà (Espanya) i Enveig.

2.5.1. Ur amb Puigcerdà

Des de l'entrada de la séquia de Puigcerdà, que alimenta el llac, fins al pont de la carretera de Llívia (D-68) sobre la N-20.

2.6. La Guingueta d'Ix (Bourg-Madame), 7,85 km², 1.214 habitants (2015)

El municipi francès la Guingueta d'Ix (Bourg-Madame) limita, seguint les agulles del rellotge, amb Llívia (enclavament d'Espanya), Santa Llocaia (Sainte-Léocadie), Naüja (Nahuja), Oceja, Palau de Cerdanya, Puigcerdà (Espanya) i Ur.

2.6.1. La Guingueta d'Ix amb Puigcerdà

Des del pont de la carretera de Llívia (D-68) sobre la N-20 fins a un punt al costat de la D-70 o ruta d'Oceja, a 1.182 m alt.

2.7. La commune francesa d'Oceja (17.13 km², 1.328 hab. el 2015)

Limita, seguint les agulles del rellotge, amb Naüja, Santa Llocaia, Er, Valcebollera, Palau de Cerdanya i la Guingueta d'Ix.

Oceja, per molts pocs metres en cada cas, no llinda amb cap municipi espanyol: ni per la plana de la Cerdanya, al pla de Medes, ni per Coma Morera, al cim axial pirinenc que demarca la frontera.

Oceja té un vèrtex a la plana de la Cerdanya, al pla de Medes, a sols 350 metres de la línia fronterera, interposant-se el terme municipal de Palau de Cerdanya. A la carena pirinenca un vèrtex d'Oceja arriba a uns cent metres (x:42.356288, y:2.022483, a 2.204 m alt) sota el cim de Coma Morera (2.207 m alt), on llindaria amb Toses.

2.8. Palau de Cerdanya (Palau-de-Cerdagne), 11,5 km², 409 habitants (2015)

La *commune* francesa de Palau de Cerdanya limita, seguint les agulles del rellotge, amb la Guingueta d'Ix, Oceja, Valcebollera, Toses (Espanya), Alp (Espanya) i Puigcerdà (Espanya).

2.8.1. *Palau de Cerdanya amb Puigcerdà*

Des de l'angle dels seus límits territorials, a la línia fronterera, format entre Camps d'Aja i Pla d'Aja (x:42.424153, y:1.958546, a 1.180 m alt), fins a coll Marcer (1.983 m alt).

2.8.2. *Palau de Cerdanya amb Alp*

Des de coll Marcer (1.983 m alt) fins a la Creu de Maials (1.993 m alt).

2.8.3. *Palau de Cerdanya amb Toses*

Des de la Creu de Maials (1.993 m alt) fins al cim de Coma Morera (2.207 m alt), una mica més d'un quilòmetre.

2.9. Vallcebollera (Valcebollère), 26,03 km², 42 habitants (2015)

La *commune* francesa de Vallcebollera limita, seguint les agulles del rellotge, amb Er, Queralbs (Espanya), Planols (Espanya), Toses (Espanya), Palau de Cerdanya i Oceja.

2.9.1. *Vallcebollera amb Toses*

Des del cim de Coma Morera (2.207 m alt) fins al pic de Dòrria (2.547 m alt).

2.9.2. *Vallcebollera amb Planols*

Des del pic de Dòrria (2.547 m alt) fins a un pic a l'est secundari (2.546 m alt), a uns 270 metres, abans del coll del Pas dels Lladres.

2.9.3. *Vallcebollera amb Queralbs*

Des d'un pic a l'est secundari al pic de Dòrria (2.546 m alt), fins al tossal del Pas dels Lladres (2.661 m alt), una mica més d'un quilòmetre.

2.10. Er (Err), 25,92 km², 656 habitants (2015)

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Sallagosa (Saillagouse), Llo, Queralbs (Espanya), Valcebollera, Oceja i Santa Llocadia.

2.10.1 *Er amb Queralbs*

Des del tossal del Pas dels Lladres (2.661 m alt) fins al pic Petit del Segre (2.805 m alt).

2.11. Llo, 28,44 km², 169 habitants (2015)

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Sallagosa, Eina, Queralbs (Espanya) i Er.

2.11.1. *Llo amb Queralbs*

Des del pic Petit del Segre (2.805 m alt) fins al pic de Finestrelles (2.744 m alt).

2.12. **Eina (Eyne)**, 20,36 km², 126 habitants (2015)

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Bolquera (Bolquère), la Cabanassa (La Cabanasse), Sant Pere dels Forcats (Saint-Pierre-dels-Forcats), Planès, Fontpedrosa (Fontpédrouse), Queralbs (Espanya), Llo, Sallagosa (Saillagouse) i Font-romeu, Odelló i Vià (Font-Romeu-Odeillo-Via).

2.12.1. *Eina amb Queralbs*

Des del pic Finestrelles (2.744 m alt) fins el pic d'Eina (2.789 m alt).

2.13. **La commune de Planès** (14,24 km², 54 habitants el 2015)

És envoltada, seguint les agulles del rellotge, per les *communes* de Sautó (Sauto), Fontpedrosa, Eina i Sant Pere dels Forcats; i té un vèrtex sud del terme municipal situat al cim de Torre d'Eina (2.850 m alt), no arribant el terme a la línia fronterera, que és a un quilòmetre i mig, aproximadament.

2.14. **Fontpedrosa (Fontpédrouse)**, 64,35 km², 128 habitants (2015)

Fontpedrosa es envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Canavelles (Canaveilles), Toès i Entrevalls (Thuès-Entre-Valls), Nyer, Mentet, Setcases (Espanya), Queralbs (Espanya), Eina, Planès i Sautó.

2.14.1. *Fontpedrosa amb Queralbs*

Des del pic d'Eina (2.789 m alt) fins al pic de Bastiments o del Gegant (2.881 m alt).

2.14.2. *Fontpedrosa amb Setcases*

Des del pic de Bastiments o del Gegant (2.881 m alt) fins a un pic secundari al nord-oest (2.691 m alt) del pic de la Dona (2.685 m alt).

2.15. **Nyer** (37 km², 152 hab. el 2015)

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, per les *communes* de Canavelles (Canaveilles), Suanyes (Souanyas), Escaro, Sahorre, Mentet (Mantet), Fontpedrosa (Fontpédrouse) i Toès i Entrevalls (Thuès-Entre-Valls).

El vèrtex sud del municipi és situat a Serra Gallinera (x:42.448141; y:2.250927, 2.632 m alt), a sols 1,15 quilòmetres de la línia fronterera, a l'alçada del pic de la Dona (2.704 m alt).

3. COMARCA DEL RIPOLLÈS

La comarca del Ripollès, entitat administrativa creada el 1936 i recuperada el 1987, es compon per dinou municipis, dels que sis tenen relació amb el fet fronterer.

3.1. Toses, 57,9 km², 166 habitants (2016)

El municipi de Toses és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis d'Alp, Palau de Cerdanya (França), Vallcebollera (França), Planoles, Gombrèn i Castellar de n'Hug.

Per molts pocs metres no llinda amb Oceja, ja que el terme municipal del municipi francès no arriba a dalt de Coma Morera, com hem dit.

3.1.1. Toses amb Palau de Cerdanya

Des de la Creu de Maials (1.993 m alt) fins al cim de Coma Morera (2.207 m alt), un quilòmetre.

3.1.2. Toses amb Vallcebollera

Des de cim de Coma Morera (2.207 m alt) fins al Puig de Dòrria (2.547 m alt).

3.2. Planoles, 18,8 km², 299 habitants (2016)

Planoles és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Vallcebollera (França), Queralbs, Ribes de Freser, Campelles, Gombrèn i Toses.

3.2.1. Planoles amb Vallcebollera

Des del Pic de Dòrria (2.547 m alt) fins a un pic est secundari (2.546 m alt), abans del coll del Pas dels Lladres, distants entre si sols uns 270 metres.

3.3. Queralbs, 93,5 km², 176 habitants (2017)

Queralbs és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Vallcebollera (França), Er (França), Llo (França), Eina (França), Fontpedrosa (França), Setcases, Vilallonga de Ter, Pardines, Ribes de Freser i Planoles.

3.3.1. Queralbs amb Vallcebollera

Des d'un pic est secundari al Puig de Dòrria (2.546 m alt), fins al Tossal del Pas dels Lladres (2.661 m alt).

3.3.2. Queralbs amb Er

Des del Tossal del Pas dels Lladres (2.661 m alt) fins al pic Petit del Segre (2.805 m alt).

3.3.3. *Queralbs amb Llo*

Des del pic Petit del Segre (2.805 m alt) fins al pic de Finestrelles (2.744 m alt).

3.3.4. *Queralbs amb Eina*

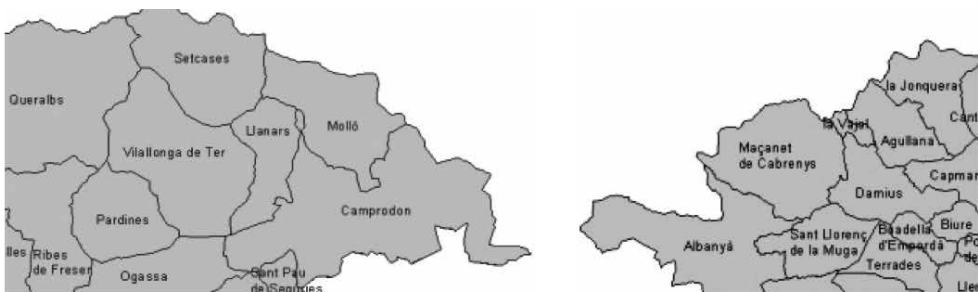
Des del pic de Finestrelles (2.744 m alt) fins al pic d'Eina (2.789 m alt).

3.3.5. *Queralbs amb Planés*

El municipi francès de Planés té un vèrtex situat al cim de Torre d'Eina (2.850 m alt), no arribant el seu terme municipal a la línia fronterera, que és a un quilòmetre i mig, aproximadament.

3.3.6. *Queralbs amb Fontpedrosa*

Des del pic d'Eina (2.789 m alt) fins al cim del Bastiments o pic del Gegant (2.881 m alt).

Esquema de la posició de les communes del cantó del Canigó amb relació al Ripollès i l'Alt Empordà.

3.4. Setcases, 49,1 km², 182 habitants (2017)

El municipi de Setcases és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis francesos de Fontpedrosa i Mentet i els espanyols de Molló, Llanars, Vilallonga de Ter i Queralbs.

3.4.1. Setcases amb Fontpedrosa

Des del cim del Bastiments o del Gegant (2.881 m alt) fins a un pic secundari al nord-oest (2.691 m alt) del pic de la Dona (2.685 m alt).

3.4.2. Setcases amb Mentet

Des d'un pic secundari (x:42.438563, y:2.257636, 2.688 m alt) al nord-oest del pic de la Dona (2.685 m alt) fins a Roc Colom (2.506 m alt), vèrtex punt d'unió dels municipis de Setcases, Mentet i Prats de Molló.

Per molt poca distància Setcases no termeneja amb Pi de Conflent. El vèrtex sud de Pi de Conflent se situa al cim de la Mort de l'Escolà (2.463 m alt), a 1,27 quilòmetres del cim de Roc Colom, per on passa la línia fronterera.

3.4.3. Setcases amb Prats de Molló

Des de Roc Colom (2.506 m alt), punt d'unió dels municipis de Mentet, Setcases i Prats de Molló i la Presta, fins a un punt de les Terralleres (UT;31N-ETR89, x:446155.7; y:4695426.0), una estribació del Costabona (2.465 m alt) que baixa cap a la collada Fonda (1.909 m alt), a uns 2.175 m alt, on s'inicia el terme municipal de Molló.

3.5. Molló, 43,1 km², 342 habitants (2017)

Molló és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Prats de Molló (França), Camprodon, Llanars i Setcases.

3.5.1. Molló amb Prats de Molló

Des d'un punt de les Terralleres, una estribació del Costabona (2.465 m alt) que baixa cap a la collada Fonda, a uns 2.175 m alt, on s'inicia el terme municipal de Molló, fins al cim de Montfalgars.

3.6. Camprodon, 103,4 km², 2.214 habitants (2017)

Camprodon és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Molló, Prats de Molló (França), La Menera (França), Montagut i Oix, Vall de Bianya, Sant Pau de Segúries, Ogassa, Villallonga de Ter i Llanars.

3.6.1. *Camprodon amb Prats de Molló*

Des de Montfalgars (1.611 m alt) fins a un punt (x:42.34779, y:2.476039, 1.383 m alt) situat una mica més enllà de Roc de Tabal o Puig de can Puvill (1.403 m alt).

3.6.2. *Camprodon amb la Menera*

Des d'un punt (x:42.34779, y:2.476039, 1.383 m alt) situat a la carena, al sud-est de Montfalgars (1.611 m alt), una mica més enllà de Roc de Tabal o Puig de can Puvill (1.403 m alt), fins al cim secundari oest (1.552 m alt) del Comanegra (1.557 m alt).

4. CANTÓ DEL CANIGÓ (CAPITAL ELS BANYS D'ARLES I PALALDÀ)

El Cantó del Canigó, la nova divisió políticoadministrativa francesa (2014) del departament dels Pirineus Orientals, amb capital als Banys d'Arles i Palaldà (Amélieles-Bains-Palalda), està compost per 41 *communes*, vint del Conflent, nou del Rosselló i dotze del Vallespir.

D'aquests municipis, sols vuit tenen relacions amb la línia fronterera estatal: Mentet, Prats de Molló i la Presta, la Menera, Serrallonga, Costoja, Sant Llorenç de Cerdans, els Banys i Palaldà i Reiners. Un vèrtex del municipi de Pi de Conflent és molt prop de la línia fronterera estatal.

4.1. **Mentet (Mantet)**, 32,15 km², 31 habitants (2015)

Mentet és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Nyer, Pi de Conflent, Prats de Molló i la Presta, Setcases (Espanya) i Fontpedrosa.

4.1.1. *Mentet amb Setcases*

Des del pic secundari (x:42.438563, y:2.257636, 2.688 m alt) al nord-oest del pic de la Dona (2.685 m alt) fins a Roc Colom (2.506 m alt).

4.2. **Pi de Conflent** (50,86 km², 92 habitants el 2015)

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Sahorre, Castell de Vernet (Casteil), Prats de Molló i la Presta, Mentet, Nyer i Escaró (Escaró). Aquest municipi té un vèrtex sud al cim de la Mort de l'Escola (2.462 m alt), en la serra de les Esquerdes de Rojà, a sols 1,27 quilòmetres de Roc Colom, on hi ha la línia fronterera.

4.3. **Prats de Molló i la Presta** (Prats-de-Mollo-la-Preste), 145,09 km², 1.127 habitants (2015)

Prats de Molló i la Presta és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Castell de Vernet, el Tec, Serrallonga, la Menera, Camprodon (Espanya), Molló (Espanya), Setcases (Espanya), Mentet i Pi de Conflent.

4.3.1. *Prats de Molló i la Presta amb Setcases*

Des de Roc Colom (2.506 m alt), punt d'unió dels municipis de Mentet, Setcases i Prats de Molló i la Presta, fins al punt de les Terralleres (UT;31N-ETR89, x:446155.7; y:4695426.0), una estribació del Costabona (2.465 m alt) que baixa cap a la collada Fonda (1.909 m alt), a uns 2.175 m alt, on s'inicia el terme municipal de Molló.

4.3.2. *Prats de Molló i la Presta amb Molló*

Des d'un punt de les Terralleres (UT;31N-ETR89, x:446155.7; y:4695426.0), una estribació del Costabona (2.465 m alt) que baixa cap a la collada Fonda (1.909 m alt), a uns 2.175 m alt, on s'inicia el terme municipal de Molló, fins al cim de Montfalgars (1.611 m alt).

4.3.3. *Prats de Molló i la Presta amb Camprodon*

Des de Montfalgars (1.611 m alt) fins al cim del Comanegra (1.326 m alt).

4.4. **La Menera (Lamanère), 23,83 km², 42 habitants (2015)**

El terme municipal de la Menera és envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Prats de Molló i la Presta (Prats-de-Mollo-la-Preste), Serrallonga (Serralongue), la Menera (Lamanère), Camprodon (Espanya), Montagut i Oix (Espanya) i Albanyà (Espanya).

4.4.1. *La Menera amb Camprodon*

Des d'un punt (x:42.34779, y:2.476039, 1.383 m alt) situat a la carena, al sud-est de Montfalgars (1.611 m alt), una mica més enllà de Roc de Tabal o Puig de can Puvill (1.403 m alt), fins a un cim secundari oest (1.552 m alt) del Comanegra (1.557 m alt).

4.4.2. *La Menera amb Montagut i Oix*

Des d'un cim secundari oest (1.552 m alt) del Comanegra (1.557 m alt) fins al pla de la Serra (1.375 m alt), inici de la estribació del puig de les Bruixes (1.393 m alt).

4.4.3. *La Menera amb Albanyà*

Des del pla de la Serra (1.375 m alt), inici de l'estribació del puig de les Bruixes (1.393 m alt), fins al pla de la Muga (1.236 m alt).

4.5. **Serrallonga (Serralongue), 23,04 km², 227 habitants (2015)**

La *commune* de Serrallonga és envoltada, seguint les agulles del rellotge, per el Tec (Le Tech), Prats de Molló i la Presta (Prats-de-Mollo-la-Preste),⁶ Sant Llorenç de

⁶ Prats de Molló limita amb Serrallonga en sols 150 m.

Cerdans (Saint-Laurent-de-Cerdans), Costoja (Coustouges), Albanyà (Espanya) i la Menera (Lamanère).

4.5.1. *Serrallonga amb Albanyà*

Des del pla de la Muga (1.236 m alt) fins al coll dels Maçaners o de les Maçanes (1.104 m alt).

4.6. **Costoja (Coustouges)**, 16,86 km², 107 habitants (2015)

El terme de Costoja és envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Sant Llorenç de Cerdans (Saint-Laurent-de-Cerdans), Serrallonga (Serralongue), Maçanet de Cabrenys (Espanya, per un “quadripoint”⁷) i Albanyà (Espanya).

4.6.1. *Costoja amb Albanyà*

Des del coll dels Maçaners o de les Maçanes (1.104 m alt) fins a la Creu del Canonge (1.021 m alt), al costat de la collada d'en Proi (995 m alt), on arriben formant un vèrtex o “quadripoint”, quadrifí o quatre cantonades, els termes dels municipis d'Albanyà, Maçanet de Cabrenys, Costoja i Sant Llorenç de Cerdans.

4.6.2. *Costoja amb Maçanet de Cabrenys*

Costoja té contacte amb el municipi de Maçanet de Cabrenys (Espanya) quan arriba al vèrtex de la Creu del Canonge (1.021 m alt), on conflueixen quatre termes (Albanyà, Maçanet de Cabrenys, Costoja i Sant Llorenç de Cerdans), un quadrifí o quatre cantonades.

4.7. **Sant Llorenç de Cerdans (Saint-Laurent-de-Cerdans)**, 45,08 km², 1.136 habitants (2015)

Sant Llorenç de Cerdans és envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Montferrer, Arles del Tec (Arles-sur-Tech), els Banys d'Arles i Palaldà (Amélie-les-Bains-Palalda), Maçanet de Cabrenys (Espanya), Albanyà (Espanya, per unes quatre cantonades), Costoja, Serrallonga i el Tec (Le Tech).

4.7.1. *Sant Llorenç de Cerdans amb Albanyà*

Sant Llorenç de Cerdans té contacte amb Albanyà (Espanya) pel vèrtex de la Creu del Canonge (1.021 m alt), al costat de la collada d'en Proi (995 m alt), on arriben,

⁷ En geografia, un quadrifí o quatrefí, cuatrifinio, cuadrifinio, tetrafinio, cuatripunto o cuadrifunto és un punt on es toquen quatre entitats territorials diferents. Si la unió de tres entitats geogràfiques és un tres termes, els punt d'unió de quatre territoris seria un quatre cantonades.

formant un vèrtex o *quadripoint*, quadrifi o quatre cantonades, els termes dels municipis d'Albanyà, Maçanet de Cabrenys, Costoja i Sant Llorenç de Cerdans.

4.7.2. Sant Llorenç de Cerdans amb Maçanet de Cabrenys

Des de la Creu del Canonge (1.021 m alt), al costat de la collada d'en Proi (995 m alt), on arriben formant un vèrtex o *quadripoint*, quadrifi o quatre cantonades, suara esmentat.

4.8. Els Banys d'Arles i Palaldà (Amélie-les-Bains-Palalda), 29,43 km², 3.493 habitants (2015)

El terme municipal dels Banys d'Arles i Palaldà és envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Montbolo, (Arles-sur-Tech), Reiners (Reynès), Sant Llorenç de Cerdans i Maçanet de Cabrenys (Espanya).

4.8.1. Els Banys d'Arles i Palaldà amb Maçanet de Cabrenys

Des del Puig del Tron (1.141 m alt) fins a un punt (x:42.42279, y:2.723889, 1.407 m alt) situat entre la collada de Sant Martí (1.401 m alt) i Roc de Frausa (1.421 m alt).

4.9. Reiners (Reynès), 27,56 km², 1.354 habitants (2015)

Reiners és envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Montbolo, Taillet, Oms, Banys d'Arles i Palaldà (Amélie-les-Bains-Palalda), Céret i Maçanet de Cabrenys (Espanya).

4.9.1. Reiners amb Maçanet de Cabrenys

Des d'un punt o cim (x:42.42279, y:2.723889, 1.407 m alt) situat entre la collada de Sant Martí (1.401 m alt) i Roc de Frausa (1.421 m alt); i un altre cim (1.447 m alt), també a l'oest de Roc de Frausa (1.450 m alt), per un curt de terreny de 275 metres aproximadament.

5. COMARCA DE LA GARROTXA

La comarca de Garrotxa, l'entitat administrativa catalana creada el 1936 i recuperada el 1987, es composta per 21 municipis, però sols té una entitat municipal que tingui relació amb el fet fronterer, el de Montagut i Oix.

5.1. Montagut i Oix, 93,7 km², 919 habitants (2017)

El gran terme municipal de Montagut i Oix és envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Sales de Llierca, Tortellà, Argelaguer, Sant Jaume de Llierca, Sant Joan les Fonts, Castellfollit de la Roca, la Vall de Bianya i la Menera (França).

Montagut i Oix és l'únic municipi de la Garrotxa que llinda amb un municipi del Vallespir, amb la Menera i per pocs metres, 1,3 quilòmetres, entre el Comanegra i el pla de la Serra (1.375 m alt), inici de l'estribació del puig de les Bruixes.

5.1.1. Montagut i Oix amb la Menera

Des del cim del Comanegra (1.557 m alt) fins al pla de la Serra (1.375 m alt), inici de l'estribació del puig de les Bruixes.

6. COMARCA DE L'ALT EMPORDÀ

La comarca administrativa catalana de l'Alt Empordà, creada el 1936 i recuperada el 1987, es compon per 68 municipis, dels que sols nou tenen relació amb el fet fronterer, quedant-ne un (Cantallops) a molts pocs metres de la línia de divisió estatal.

6.1. Albanyà, 94,4 km², 141 habitants (2017)

El gran territori del municipi d'Albanyà és envoltat, seguint les agulles del rellotge, per les communes de la Menera, Serrallonga, Costoja i Sant Llorenç de Cerdans, i els municipis espanyols de Maçanet de Cabrenys, Sant Llorenç de la Muga i Cabanelles.

Té frontera amb França des del pla de la Serra (1.375 m alt), inici de l'estribació del puig de les Bruixes, fins a la collada d'en Proi (996 m alt).

6.1.1. Albanyà amb la Menera

Des del pla de la Serra (1.375 m alt), inici de l'estribació del puig de les Bruixes, fins al pla de la Muga.

6.1.2. Albanyà amb Serrallonga

Des del pla de la Muga fins al coll de Maçanés.

6.1.3. Albanyà amb Costoja

Des del coll de Maçanés fins a la Creu dels Canonges.

6.1.4. Albanyà amb Sant Llorenç de Cerdans

Albanyà limita amb Sant Llorenç de Cerdans pel vèrtex de la Creu dels Canonges, on conflueixen els municipis de Sant Llorenç de Cerdans, Maçanet de Cabrenys, Albanyà i Costoja.

6.2. Maçanet de Cabrenys, 67,9 km², 706 habitants (2017)

El terme de Maçanet de Cabrenys és envoltat, seguint les agulles del rellotge, per les communes de Costoja, Sant Llorenç de Cerdans, els Banys d'Arles i Palaldà, Reiners, Ceret, i els municipis de la Vajol, Darnius, Sant Llorenç de la Muga i Albanyà.

Té frontera amb França des de la collada d'en Proi (996 m alt) fins a puig del Faig (922 m alt).

6.2.1. *Maçanet de Cabrenys amb Costoja*

Maçanet de Cabrenys limita amb Costoja pel vèrtex de la Creu del Canonge (1.021 m alt), al costat de la collada d'en Proi (995 m alt), on conflueixen els municipis de Sant Llorenç de Cerdans, Maçanet de Cabrenys i Albanyà.

6.2.2. *Maçanet de Cabrenys amb Sant Llorenç de Cerdans*

Des de la Creu del Canonge (1.021 m alt), al costat de la collada d'en Proi (995 m alt), on arriben formant un vèrtex o "quadripunt", quadrifí o quatre cantonades, els termes dels municipis d'Albanyà, Maçanet de Cabrenys, Costoja i Sant Llorenç de Cerdans, fins al puig del Tron (1.141 m alt).

6.2.3. *Maçanet de Cabrenys amb els Banys d'Arles i Palaldà*

Des del puig del Tron (1.141 m alt) fins a un punt (x:42.42279, y:2.723889, 1.407 m alt) situat entre la collada de Sant Martí (1.401 m alt) i Roc de Frausa (1.421 m alt).

6.2.4. *Maçanet de Cabrenys amb Reiners*

Des d'un pic secundari (1.416 m alt) entre la collada de Sant Martí i Roc de Frausa, fins a Roc de Frausa (1.421 m alt), un espai molt curt.

6.2.5. *Maçanet de Cabrenys amb Ceret*

Des de Roc de Frausa (1.421 m alt) fins a un pic secundari est (1.311 m alt) del pic de les Salines.

6.2.6. *Maçanet de Cabrenys amb Morellàs i les Illes*

Des d'un pic secundari est (1.311 m alt) del pic de les Salines fins al puig del Faig (922 m alt).

6.3. **La Vajol**, 4,7 km², 85 habitants (2017)

El petit territori de la Vajol és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Morellàs i les Illes (Maureillas-las-Illas, França), Agullana, Darnius i Maçanet de Cabrenys.

La Vajol té frontera amb França des de puig del Faig (922 m alt) fins al pla de la Pedra (750 m alt).

6.3.1. *La Vajol amb Morellàs i les Illes*

Des de puig del Faig (922 m alt) fins al pla de la Pedra (750 m alt).

6.4. Agullana, 27,7 km², 831 habitants (2017)

El terme municipal d'Agullana és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Morellàs i les Illes (Maureillas-las-Illas, França), la Jonquera, Capmany, Darnius i La Vajol.

Té frontera amb França des del pla de la Pedra (750 m alt) fins al coll del Portell (692 m alt).

6.4.1. Agullana amb Morellàs i les Illes

Des del pla de la Pedra (750 m alt) fins al coll del Portell (692 m alt).

6.5. La Jonquera, 56,9 km², 3.157 habitants (2017)

El municipi de La Jonquera és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Morellàs i les Illes (Maureillas-las-Illas, França), el Pertús (França), l'Albera (França), la Roca de l'Albera (França), Espolla, Sant Climent Sescebes, Cantallops, Capmany i Agullana.

La Jonquera té frontera amb França des del coll del Portell (692 m alt) fins a Ras de la Menta (1.664 m alt).

6.5.1. La Jonquera amb Morellàs i les Illes

Des del coll del Portell (693 m alt) fins a un punt al costat sud de Mas Barbé (459 m alt), al costat del pic del Priorat (485 m alt).

6.5.2. La Jonquera amb el Pertús

Des del costat sud de Mas Barbé (459 m alt) fins a un punt entre el pic de la Puja (673 m alt) i la collada del pla de l'Arca (631 m alt).

6.5.3. La Jonquera amb l'Albera

Des d'un punt (631 m alt) situat entre el pic de la Puja (673 m alt) i la collada del pla de l'Arca, fins al Roc dels Tres Termes (1.119 m alt).

6.5.4. La Jonquera amb la Roca de l'Albera

Des de Roc dels Tres Termes (1.119 m alt) a puig Neulós (1.256 m alt).

6.5.5. La Jonquera amb Sureda

Des de puig Neulós (1.256 m alt) fins a Ras de la Menta (1.060 m alt).

Des del vèrtex nord del municipi de Cantallops (19,6 km², 322 hab. el 2017), a Roc de les Cols (898 m alt), hi ha sols 625 m fins al puig de Llobregat (926 m alt), per on passa la frontera.

6.6. Espolla, 43,5 km², 423 habitants (2017)

El municipi d'Espolla és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de la Jonquera, Sureda (França), Argelers de la Marenda (França), Banyuls de la Marenda (França), Rabós, Mollet de Peralada i Sant Climent Sescebes.

Municipis limítrofes amb Espolla ⁸		
La Jonquera	Sureda, Argelers	Banyuls de la Marenda
Sant Climent Sescebes		Rabós
Sant Climent Sescebes	Mollet de Peralada	Rabós

Té frontera amb França des de puig de les Eres (698 m alt) fins a Ras de la Menta (1.664 m alt).

6.6.1. Espolla amb Sureda

Des de Ras de la Menta (1.664 m alt) fins al puig dels Quatre Termes (1.160 m alt).

6.6.2. Espolla amb Argelers de la Marenda

Des del puig dels Quatre Termes fins al puig de Sallafort (980 m alt).

6.6.3. Espolla amb Banyuls de la Marenda

Des del puig de Sallafort (980 m alt) fins al puig de les Eres (698 m alt).

⁸ A la versió catalana de la Wikipedia hi ha aquest quadre, semblant als existents en les versions franceses de les communes franceses, en el cas d'Espolla.

6.7. Rabós, 45,1 km², 175 habitants (2017)

Rabós és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Banyuls de la Marenda (França), Colera, Llançà, Vilamaniscle, Garriguella, Peralada, Mollet de Perelada i Espolla.

6.7.1. Rabós amb Banyuls de la Marenda

Des de la Torre Petita (747 m alt) fins al puig de les Eres (698 m alt).

6.8. Colera, 24,4 km², 481 habitants (2017)

El municipi de Colera és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Banyuls de la Marenda (França), Portbou, el mar Mediterrani, Llançà i Rabós.

6.8.1. Colera amb Banyuls de la Marenda

Des de la Torre Petita (747 m alt) fins a un cim secundari (686 m alt) situat després del coll de Rompisó (682 m alt) i abans del coll de Taravaus (624 m alt).

6.9. Portbou, 9,2 km², 1.107 habitants (2017)

Portbou és envoltat, seguint les agulles del rellotge, pels municipis de Cervera de la Marenda (França), el mar Mediterrani i Colera.

Té frontera amb França des d'un cim secundari (686 m alt) situat després del coll de Taravaus i abans del coll de Rompisó, fins a Cova Foradada, al mar Mediterrani, on hi ha la darrera fita fronterera, la 602.

6.9.1. Portbou amb Banyuls de la Marenda

Des d'un cim secundari (686 m alt) situat després del coll de Taravaus (624 m alt) i abans del coll de Rompisó (682 m alt), fins a Torre de Querroig (672 m alt).

6.9.2. Portbou amb Cervera de la Marenda

Des de Torre de Querroig (672 m alt) fins al mar Mediterrani (Cova Foradada), on hi ha una creu a la paret interior, senyal fronterera 602, la darrera.

Esquema de la situació de les communes del cantó de Vallespir-l'Albera amb relació als municipis de l'Alt Empordà.

7. CANTÓ DE VALLESPIR-L'ALBERA (CAPITAL CERET)

El cantó de Vallespir-l'Albera és una divisió administrativa francesa, de la Catalunya Nord, creada el febrer de 2014. El nou cantó de Vallespir-l'Albera és format amb unitats municipals dels antics cantons de Ceret (vuit *communes*) i d'Argelers (cinc *communes*).

El cantó consta de tretze *communes*, de les comarques del Vallespir i el Rosselló, de les que set tenen relació amb el límit fronterer estatal. De la comarca del Vallespir, Ceret, Morellàs i les Illes, les Cluses, el Pertús i l'Albera, i dos del Rosselló, la Roca d'Albera i Sureda.

7.1. Ceret (Céret), 37,86 km², 7.705 habitants (2015)

El terme de Ceret és envoltat, seguint les agulles del rellotge, per les *communes* d'Oms, Vivès, Saint-Jean-Pla-de-Corts, Reiners, Morellàs i les Illes (Maureillas-las-Illas) i el municipi de Maçanet de Cabrenys (Espanya).

7.1.1. Ceret amb Maçanet de Cabrenys

Des d'un cim secundari (1.437 m alt) abans d'arribar a Roc de Frausa, fins arribar a un pic secundari (1.295 m alt) després del pic de les Salines (1.333 m alt).

7.2. Morellàs i les Illes (Maureillas-las-Illas), 42,1 km², 2.596 habitants (2015)

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Saint-Jean-Pla-de-Corts, el Voló, Montesquiu d'Albera (Montesquieu-des-Albères, per un quatre cantonades), les Cluses, el Pertús, la Jonquera (Espanya), Agullana (Espanya), la Vajol (Espanya), Maçanet de Cabrenys (Espanya) i Ceret (Céret).

7.2.1. Morellàs i les Illes amb Maçanet de Cabrenys

Des d'un pic secundari (1.295 m alt) després del pic de les Salines (1.333 m alt) fins al puig del Faig (922 m alt).

7.2.2. Morellàs i les Illes amb Agullana

Des d'un pic secundari (1.295 m alt) situat a l'est del pic de les Salines (1.333 m alt) fins al coll del Portell (693 m alt).

7.2.3. Morellàs i les Illes amb la Jonquera

Des del coll del Portell (693 m alt) fins a un punt (457 m alt) situat al sud de Mas Bardès, al costat est del pic del Priorat (485 m alt).

7.3. Les Cluses, 8,91 km², 260 habitants (2015)

No té frontera amb cap municipi del sud de la frontera, per molt poca distància. El vèrtex sud és a uns 715 m de la frontera.

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, pel Voló (amb un quatre cantonades), Montesquiu d'Albera (Montesquieu-des-Albères), Morellàs i les Illes (Maureillas-las-Illas), l'Albera i el Pertús.

7.4. El Pertús (Le Perthus), 4,27 km², 586 habitants (2015)

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, per les Cluses, l'Albera, la Jonquera (Espanya) i Morellàs i les Illes (Maureillas-las-Illas).

7.4.1. *El Pertús amb la Jonquera*

Des d'un punt (457 m alt) situat al sud de Mas Bardès, al costat est del pic del Priorat (485 m alt), fins a un punt (639 m alt) situat entre el pic de la Puja (673 m alt) i la collada del pla de l'Arca (600 m alt).

7.5. **L'Albera (L'Albère)**, 17,1 km², 83 habitants (2015)

L'Albera és envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Montesquiu d'Albera (Montesquieu-des-Albères), Vilallonga dels Monts (Villelongue-dels-Monts), la Roca d'Albera (Laroque-des-Albères), la Jonquera (Espanya), el Pertús i les Cluses.

7.5.1. *L'Albera amb la Jonquera*

Des d'un punt (639 m alt) situat entre el pic de la Puja (673 m alt) i la collada del pla de l'Arca (600 m alt), fins al Roc dels Tres Termes (1.119 m alt).

7.6. **La Roca d'Albera (Laroque-des-Albères)**, 20,51 km², 2.115 habitants (2015)

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Sant Genís de Fontanes (Saint-Genis-des-Fontaines), Palau del Vidre (Palau-del-Vidre), Sureda (Sorède), la Jonquera (Espanya), l'Albera (L'Albère) i Vilallonga dels Monts (Villelongue dels Monts).

7.6.1. *La Roca d'Albera amb la Jonquera*

Des de Roc dels Tres Termes (1.119 m alt) fins a puig Neulós (1.256 m alt).

7.8. **Sureda (Sorède)**, 34,54 km², 3.200 habitants (2015)

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Palau del Vidre (Palau-del-Vidre), Sant Andreu (Saint-André), Argelers de la Marena (Argelès-sur-Mer), Espolla (Espanya), la Jonquera (Espanya) i la Roca d'Albera (Laroque-des-Albères).

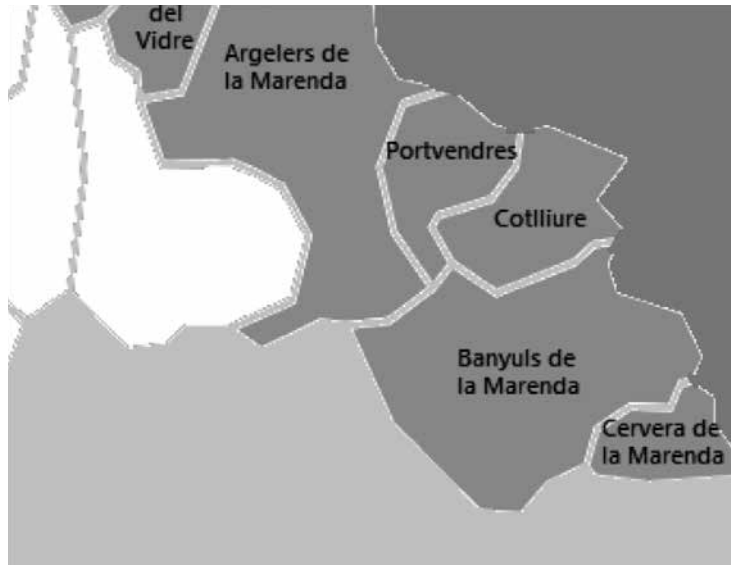
7.8.1. *Sureda amb La Jonquera*

Des de puig Neulós (1.256 m alt) fins a Ras de la Menta (1.060 m alt).

7.8.2. *Sureda amb Espolla*

Des de Ras de la Menta (1.060 m alt) fins al puig dels Quatre Termes (1.157 m alt).

Esquema de la situació de les communes del cantó de la Costa Vermella amb relació als municipis de l'Alt Empordà.

8. CANTÓ DE LA COSTA VERMELLA (CAPITAL ARGELERS DE LA MARENDA)

El cantó de la Costa Vermella és una divisió administrativa francesa, de la Catalunya Nord, al departament dels Pirineus Orientals. És formada per set *communes* de la comarca del Rosselló, de les que sols tres tenen relació amb la línia fronterera: Argelers de la Marenda, Banyuls de la Marenda i Cervera de la Marenda.

**8.1. Argelers de la Marenda (Argelès-sur-Mer), 58,67 km²,
10.383 habitants (2015)**

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Palau del Vidre (Palau-del-Vidre), Elna (Elne), el mar Mediterrani, Cotlliure (Collioure), Banyuls de la Marenda (Banyuls-sur-Mer), Espolla (Espanya), Sureda (Sorède) i Sant Andreu (Saint-André).

8.1.1. Argelers de la Marenda amb Espolla

Des del puig dels Quatre Termes (1.157 m alt) fins al puig de les Eres (698 m alt).

**8.2. Banyuls de la Marenda (Banyuls-sur-Mer), 42,43 km²,
4.771 habitants (2015)**

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Cotlliure (Collioure), Portvendres (Port-Vendres), el mar Mediterrani, Cervera de la Marenda (Cerbère), Portbou (Espanya), Colera (Espanya), Rabós (Espanya), Espolla (Espanya) i Argelers de la Marenda (Argelès-sur-Mer).

8.2.1. Banyuls de la Marenda amb Espolla

Des del puig de Sallafort (980 m alt) fins al puig de les Eres (698 m alt).

8.2.2. Banyuls de la Marenda amb Rabós

Des del puig de les Eres (698 m alt) fins a Torre Petita (747 m alt).

8.2.3. Banyuls de la Marenda amb Colera

Des de Torre Petita (747 m alt) fins a un pic secundari (686 m alt), situat entre el coll de Rompisó (682 m alt) i el coll de Tarabaus (624 m alt).

8.2.4. Banyuls de la Marenda amb Portbou

Des d'un pic secundari (686 m alt) situat entre el coll de Rompisó (682 m alt) i el coll de Tarabaus (624 m alt), fins a Torre de Querroig (672 m alt).

8.3. Cervera de la Marenda (Cerbère), 8,18 km², 1.349 habitants (2015)

És envoltat, seguint les agulles del rellotge, per Banyuls de la Marenda (Banyuls-sur-Mer), el mar Mediterrani i Portbou (Espanya).

8.3.1. Cervera de la Marenda amb Portbou

Des de Torre de Querroig (672 m alt) fins el mar Mediterrani (Cova Foradada), on hi ha una creu a la paret interior, senyal fronterera 602, la darrera.

Com es pot comprovar una complicada relació, plena de detalls, que cal atendre.

El tren que no va arribar a la conca minera de Mequinensa

M. Jesús Llaveró
Centre d'Estudis Comarcals del Segrià

Aquest treball analitza les notícies que en les dues últimes dècades del segle XIX i les dues primeres del XX es publiquen en diferents capçaleres de premsa, diaris corporatius, oficials o públics, en relació amb els projectes de línies ferroviàries que havien de passar, o tenir el seu origen, per l'Aiguabarreig del Segre-Cinca pujant fins a Lleida o més enllà.

És una primera aproximació a aquest tema, que pot tenir una segona part amb l'estudi dels expedients dels diferents fons relacionats amb la construcció ferroviària.

CONTEXT GEOLÒGIC I GEOGRÀFIC

La conca minera de Mequinensa rep aquest nom perquè es el de més població dels municipis que la conformen i que se situen a una banda i l'altra del riu Cinca, principalment, i pertanyen a les comarques del Baix Cinca i el Segrià. Per la importància en l'explotació del lignit tindríem, la Granja d'Escarp, Almatret i Seròs (Segrià), Mequinensa i Torrent de Cinca (Baix Cinca), i podríem afegir Faió (Baix Aragó-Casp).

És una conca important per la seva extensió, 500 km², de nord a sud recorre 25 km i d'est a oest uns 20 km (Fullola, 2011:13). La principal activitat es concentra als termes de la Granja d'Escarp, Almatret, Seròs i Mequinensa. Tanmateix també és, sobretot i d'antuvi, una zona rica en recursos agrícoles, afavorida per les terres d'al·livió que conformen les seves hortes i l'abundància d'aigua proporcionada pels dos rius, dels més importants de l'àrea fluvial de l'Ebre, i que a l'alçada de la Granja

d'Escarp s'uneixen formant el que s'anomena l'Aiguabarreig, anant en una sola llera a trobar-se amb l'Ebre al terme de Mequinensa. Tots tres rius van ser utilitzats com a vies de comunicació des d'antic, en tot o en part del seu recorregut, a pesar del règim d'estiatge que com a rius mediterranis pateixen.

El mineral que es pot extreure en aquests jaciments no té la maduresa de l'hulla, amb un elevat contingut de carboni, però té una qualitat mitjana, ja que el seu contingut de carboni és considerable i té un grau d'humitat idoni que permet el seu transport a mitjana i llarga distància; però té un elevat contingut de sofre, que corroeix les instal·lacions industrials. Aquesta característica i altres fa que els possibles usos siguin limitats a la seva capacitat calòrica i de produir energia.

CONTEXT HISTÒRIC I LEGISLATIU

La indústria tèxtil, que havia estat el motor de la Revolució Industrial a l'Estat, durant la segona meitat del segle XIX li calia eixamplar els mercats per poder mantenir i augmentar els beneficis; per aquesta raó es necessitava un subministrament d'energia suficient i a preus competitius i un transport més ràpid, més eficient i més segur que el que proporcionava una xarxa de camins i carreteres absolutament deficitària. Un Decret de Carles III de 1761 va crear els fonaments per a les actuacions posteriors, fins a la Llei d'obres públiques de 1857 que actualitzava els sistemes i materials constructius i les formes de finançament. L'objectiu clar de la posterior modernització va ser complementar els diferents traçats ferroviaris, sempre tenint en compte els interessos de les classes dirigents de cada lloc (Madrazo; Frax, 2001: 33).

Semblava que la solució a la qüestió del transport havia de venir de la mà del ferrocarril, però la seva arribada a Espanya es va retardar molt, i quan va arribar va tenir una implantació caòtica i sense objectius clars i centrats en el bé comú. Es va conformar un sistema de comunicació poc adaptat al medi geogràfic, social i econòmic; una xarxa creada més com a instrument d'especulació que d'integració del mercat i impuls de la industrialització. A pesar d'aquestes mancances que es van fer evidents amb el temps, entre 1856 i 1865 es va viure una veritable «febre ferroviària». La construcció va generar beneficis, gràcies als ajuts i subvencions de l'Estat i de la resta d'administracions, però l'exploració un cop en funcionament no compliria les expectatives, convertint-se en un dels factors que provocarien les crisis financeres de final dels 60 del segle XIX.

Malgrat no arribar a ser el motor que havia estat en altres països, el ferrocarril va suposar un revulsiu per al país. Va potenciar la comercialització dels productes industrials i agraris de les zones per on el tren passava, però la majoria del territori va quedar aïllat en no tenir aplicació els projectes de línies secundàries, tot i que en molts casos es van complementar amb la millora o construcció de noves carreteres de diferents categories; també es va complementar amb la navegació fluvial i de cabotatge en els llocs que era possible (Font, 1990: 56).

La influència del nou mitjà de transport també es pot copsar en com van acomodar diferents branques del Dret els seus articulats recents al nou entorn de negoci, sobretot el Dret administratiu, per la necessitat de crear nous procediments i fins i tot nous organismes per poder gestionar drets, concessions i permisos atorgats per a la construcció de les diferents línies (Olmedo, 2001: 2). L'origen i bona part dels criteris que es poden resseguir en les diferents lleis ferroviàries es troben en l'Informe Subercasse de 1844, que recollia les condicions generals exigibles per a que s'autoritzés les empreses la construcció de les diferents línies. Va ser aprovat pel Govern per Reial Ordre de 2 de novembre d'aquell mateix any, però introduïa una modificació: la possibilitat de les «concessions provisionals». Aquest punt i la inacció del Govern va obrir la porta a l'especulació de personatges del país i de fora, que van perjudicar i molt els inicis de l'expansió ferroviària (Olmedo, 2001: 3).

Fins el 1855 no es va aprovar la primera Llei general de ferrocarrils que, malgrat ampliar la intervenció de l'Estat en la construcció i explotació, no va abordar la qüestió d'un pla general per als ferrocarrils a Espanya; i tampoc ho va fer el Decret de 14 de novembre de 1868 que, sense derogar la Llei anterior, va acabar amb el monopoli de l'Estat seguint els principis de la doctrina del liberalisme econòmic (Olmedo, 2001: 5). Davant la disbaixa de concessions i projectes sense realitzar, un cop restablerta la monarquia borbònica, s'aprovà la Llei especial ferroviària de 23 de novembre de 1877, completada pel Reglament de 24 de maig de 1878. Aquest cop sí que es va establir un Pla general i va determinar els principis que havien de regir al final del segle XIX, revertint l'absència de monopoli estatal. Es van classificar els ferrocarrils en els de servei general per al transport de viatgers i tràfic de mercaderies i els de servei particular, que eren els que donaven servei a una empresa determinada o per al seu ús privat (Olmedo, 2001: 7).

A final de segle, les concessions estaven properes a +la seva fi i per tant les inversions en millores i manteniment van anar decreixent, mentre el preu del carbó i dels sous dels treballadors pujava i també creixia la competència del transport per carretera amb els primers motors d'explosió, esdevenint poc a poc una alternativa real. El traspàs de segle es va produir en un context de profunda crisi econòmica, social i d'estructures d'estat; diferents causes havien anat creant i fent créixer aquesta situació, que va esclatar amb la independència de Cuba. Aleshores el desànim i la inacció política es va apoderar de les institucions governamentals: tot va quedar aturat.

El desgavell en el mapa ferroviari i la divisió del territori entre les diferents societats privades concessionàries van provocar una situació de precarització i dèficit que tendia a la cronificació. Per aquesta raó es va promulgar la Llei de 1908, modificada parcialment per la de 1912, en un intent de promoure la construcció de ferrocarrils secundaris (Madrado; Frax, 2001: 35).

Les actuacions en obres públiques a Catalunya havien estat importants, impulsades des de la creació el 1848 de la Junta de Carreteres, constituïda per les quatre diputa-

cions; i van continuar amb els plans de comunicacions de 1905, 1908, 1910 i el de la Mancomunitat de 1920, que va ser el primer que integrava en un sol document totes les vies secundàries del país (Navas, 2014: 50); un pla ambiciós que es va seguir parcialment fins el 1925, en plena dictadura de Primo de Rivera, i que després es va assumir i reprendre per la Generalitat republicana (Prieto, 2017: 2).

Quant al transport ferroviari, la Mancomunitat de Catalunya va crear la Secció Tècnica de Ferrocarrils, des de la que s'adoptava un model similar al de Bèlgica: l'Administració de la Mancomunitat, conjuntament amb les dels municipis interessats, s'havien de fer càrrec de les obres. Es va adoptar el Pla d'Estratègics i Secundaris de l'Estat i es va fer un concurs, establint els criteris del cost, el capital disponible, el trànsit previst i la connexió amb altres línies preexistents i quin seria el grau d'implicació de cada municipi dels que hi havia en el traçat. El concurs va quedar resolt l'any 1919 i beneficiava quatre línies que sumaven 230 km: de Reus a Mont-roig (15 km); de Tarragona a Cervera i Ponts (125 km); de Balaguer a Tàrrrega (50 km) i de Lleida a Fraga (40 km). Els tràmits es van anar retardant a Madrid i les obres ja no van començar amb la supressió de la Mancomunitat el 20 de març de 1925 per la dictadura de Primo de Rivera (Prieto, 2017: 4-5).

Malgrat les modificacions legislatives, continuà la tendència de crisi, i per revertir-la es va promulgar l'Estatut Ferroviari de 1924, que va apostar per la intervenció estatal. L'adaptació a l'Estatut era voluntària, però imprescindible per poder gaudir dels ajuts econòmics de l'Estat. Les concessions perpètuas donades per la legislació de 1868 es van recuperar a canvi del compromís del sanejament parcial del deute de les empreses. El 1932 s'aprovà per Llei la derogació de l'article 53 de la Llei general de ferrocarrils de 1877, que obligava l'Estat a confiscar les línies abandonades, sent una gran càrrega per a l'erari públic. La guerra civil va significar un gran retrocés pels danys que van patir totes les infraestructures. Després de la guerra civil el règim franquista nacionalitzarà la xarxa ferroviària en pocs anys, el 1941, tret dels ferrocarrils secundaris que van continuar en mans privades (Olmedo, 2001: 12-13).

MOLT PER TRANSPORTAR I POCOS CAMINS PER FER-HO

Fins a 200 explotacions mineres van estar actives de forma simultània en l'espai dels termes municipals de Seròs, la Granja d'Escarp, Almatret i Mequinensa, on van suposar un canvi en l'entorn, però on l'agricultura va continuar sent la base econòmica del territori. Al final del segle XIX la fruita i alguns productes de l'horta com els tomàquets ja es comercialitzaven més enllà de Lleida, malgrat que la connexió amb Lleida es feia a través de camins que no van millorar fins els anys 30 del segle XX. Es tractava ja de productes competitius gràcies al particular microclima de la zona del Baix Segre, que avançava la maduració més d'una setmana abans que les de la resta del país.

Les característiques peculiars d'aquesta zona és una de les raons per les quals es projectava el 1856 treure del Canal de Tamarit —posteriorment Canal de Catalunya

i Aragó—, des de Saidí, «otra acequia considerable» que havia de passar pels termes d'Alcarràs, Soses, Aitona, Seròs i Massalcoreig, on desaguava al riu Segre davant de l'antic Monestir d'Escarp.¹ El canal i les diferents sèquies van ampliar la zona regada i van assegurar l'aigua en algunes de les ja regades, però no es va aconseguir la navegabilitat en cap tram; ni tan sols van reeixir els intents, alguns molt seriosos, d'establir la navegació a vapor per l'Ebre des de Mequinensa fins a Amposta.

Recordem que l'any anterior (1855) s'havia aprovat la primera Llei general de ferrocarrils i que en les primeres concessions que es publiquen no es contemplava cap línia que passés a prop dels pobles esmentats,² però aleshores cal dir que tot just es començaven a estudiar els projectes de les primeres explotacions extractives de carbó, més enllà de l'autoconsum. Les primeres sol·licituds per explotar les vetes que fins aleshores eren conegudes entren a les oficines de Lleida l'any 1860, en un moment on hi ha una certa estabilitat política i financera. El 1862, un esvoranc que s'havia obert en el camí de la Granja d'Escarp a Mequinensa permetia descobrir una veta de 80 cm de lignit, «más límpio que el de Calaf».³ Era el principi d'una etapa en la que l'obertura de boques de mina serà continuada, en explotacions diferents o en les mateixes que es van ampliant durant tota la dècada dels 60, que en els anys 70 i 80 s'estabilitzen i posteriorment acaben concentrades en poques empreses.

Les vetes existien, eren extenses i se sabia que el carbó era de qualitat mitjana, i així es va ratificar a l'Exposición de Carbones Minerales Españoles celebrada a Barcelona el 1901, on es va presentar l'empresa Carbonífera de Torrente del Cinca, exposant a l'anàlisi dels experts el material que s'extreia de les seves mines i que encara presenta les mateixes característiques en tota la conca de Mequinensa.⁴ A principi del segle xx hi havia més de 200 explotacions simultànies treballant a ple rendiment i el carbó era un producte requerit, com es pot comprovar en els balanços de les grans empreses que van acabar concentrant les concessions. Per augmentar el seu rendiment econòmic només faltava un transport ràpid i a bon preu. El producte d'aquestes explotacions només podia sortir al mercat per l'Ebre, en llaguts, o per camí, cap a Lleida, ja fos per una banda o l'altra del riu Segre, que calia passar en barca a falta de ponts en tot el Baix Segre.

El juny de 1876 el país es recuperava de l'última carlinada, calia reparar diferents línies que havien estat afectades, com la que anava de Reus a Lleida a l'alçada de les Borges Blanques, on també li havien afectat els aiguats de l'any anterior. En aquest context s'esmenta el «ferrocarril minero del Montsec», on es treballava lentament, tot i que es preveia connectar-lo amb el del Sud de França. L'altre projecte de tren era el que connectaria Lleida amb «las minas carboníferas de la Granja d'Escarp» i mereixia una

¹ *Gaceta de los Caminos de Hierro*, any I, núm. 28, 01/11/1856, p. 441.

² *Gaceta de los Caminos de Hierro*, any I, núm. 28, 01/11/1856, p. 434.

³ *Gaceta de los Caminos de Hierro*, any VII, núm. 4, 26/01/1862, p. 52.

⁴ *Industria y Invenciones*, núm. 16, 19/10/1901, p. 131 i 132.

petita referència a la premsa.⁵ L'any següent la mateixa font continuava anunciant el projecte, en aquest cas amb visos de realitat.⁶ Dos anys més tard la notícia es repeteix: en aquest cas *La Discusión* ens trasllada que ja s'havia demanat la concessió per poder iniciar els estudis de traçat «del ferro-carril económico» que havia d'anar de Lleida a les mines de la Granja d'Escarp seguint la riba del Segre, passant doncs per Alcarràs, Soses, Aitona, Seròs i el «Convento de Escarpe».⁷

El *Diari Català* es feia ressò l'octubre de 1879 d'una sol·licitud per practicar els estudis necessaris per a la construcció d'un «camí de ferro econòmic o de via estreta» que anava de Lleida a les mines de la Granja d'Escarp; recollia la notícia que havia publicat prèviament el *Diario de Huesca* i felicitava la iniciativa de tirar endavant aquest projecte, que en l'esdevenir del temps es recupera un cop i un altre.⁸ Tampoc no s'arribà a executar la possible línia, sembla que de passatgers, que havia d'unir Tortosa i França vorejant l'Ebre i el Cinca, amb estació a Mequinensa i Fraga, de la que tenim notícia en un breu en el mateix periòdic l'agost de 1879.⁹

Aquesta remor interessada que es dona al llindar dels anys 80 del segle XIX no es pot deslligar, per una banda, de l'augment de la producció de carbó i la concessió de més pertinences, ni de la consolidació de les grans línies de ferrocarril i l'augment consegüent de la necessitat de combustible. La nova Llei ferroviària de novembre de 1877 establí la classificació entre les línies de servei general i les de servei particular; aquestes últimes eren les dedicades a donar servei a una indústria determinada o bé a l'ús particular. Hagués estat el moment de plantejar la proposta d'una línia d'aquest segon tipus que permetés el creixement del rendiment econòmic de la indústria minera que s'estava estenent, sobretot pels municipis de la Granja d'Escarp, Mequinensa i Almatret.

Malgrat les expectatives creades i el fet evident de l'augment de les concessions per a l'explotació de lignit i de pedra calcària argilosa per a la fabricació de ciment, el tren continuà sense arribar. Mentre, en altres indrets s'obtenien les concessions i els recursos suficients per a executar-les en un termini concret. Un exemple va ser la línia que connectaria la ciutat de Terol amb Calatayud, Sagunt i València, tal i com ho recollien algunes publicacions el 1893, sobretot *Miscelania Turolense*, que serà una de les eines de pressió i difusió de l'anhel de progrés d'aquella ciutat de la mà de Domingo Gascón (Aldecoa: 2006: 43).¹⁰

⁵ *La Época*, any xxvii, núm. 8.621, 10/06/1876, p. 4. També a la *Gaceta de los Caminos de Hierro*, any xxi, núm. 25, 18/06/1876, p. 6.

⁶ *Gaceta de los Caminos de Hierro*, any xxii, núm. 4, 28/01/1877, p. 2.

⁷ *La Discusión*, núm. 107, 18/10/1879, p. 3.

⁸ *El Diari Català*, any i, núm. 139, 14/10/1879, p. 2.

⁹ *El Diari Català*, any i núm. 84, 20/08/1879, p. 5.

¹⁰ *Miscelania Turolense*, 1893, Domingo Gascón y Guimbao, escrivia des de Madrid en aquest diari, on va publicar diferents informes que defensaven la construcció de la línia ferroviària del Central d'Aragó.

A tot arreu es vivia i sentia el ferrocarril com quelcom absolutament necessari per modernitzar el seu entorn i accedir de forma definitiva als avenços que augurava el nou segle xx.¹¹ Això era més evident a les zones mineres, ja que era l'únic mitjà modern per poder lliurar el producte als mercats. La Junta de Ferrocarriles del Bajo Aragón va estudiar el 1895, a proposta de Santiago Contel,¹² la construcció d'una línia que havia d'unir Monreal (Terol) amb Lleida, passant per Mequinensa i Fraga. D'aquesta forma es proposava drenar tot el lignit de les dues conques, la de Terol i la de Mequinensa, cap a Barcelona. Tanmateix, la desaparició de la Comissió governamental per a l'estudi i proposta de ferrocarrils secundaris, que s'havia dissolt el 1893, va suposar l'abandonament de les diferents iniciatives, algunes de forma definitiva (Aldecoa, 2006: 189).

Malgrat l'aïllament i la dificultat en el transport, el carbó era l'energia imprescindible per tirar endavant tota la nova tecnologia del vapor, com les màquines de tren i la maquinària pesada, que era la que s'utilitzava en la construcció de les infraestructures imprescindibles per a l'avenç del país, evidentment els camins de ferro, però també les carreteres i la construcció de pantans i canals; sense oblidar els diferents sectors de la indústria que no funcionaven amb energia hidràulica o tenien el vapor com a força de tracció complementària. L'explotació del carbó era, doncs, un sector estratègic que en un país modern, com volia ser Espanya, havia de gaudir d'una planificació i control importants per al seu impuls i promoció, facilitant el transport i la seva arribada a destí, entre altres coses.

La publicació *Madrid científico* de 1900 recollia, en una article titulat «El carbón en España en 1899», les dades de la producció de carbó. Segons aquest article, de les mines de la Granja d'Escarp s'havien extret 4.536 tones de lignit, una petita aportació a la producció total de carbó a Espanya, 4.617.605 tones; però és quasi el 7% del total del lignit i el 66% més que províncies com Girona, Saragossa, Osca o Terol.¹³ Les dades evidencien la importància d'aquesta àrea, ja que cal afegir també les dades del que es produïa en els termes d'Almatret, Seròs i Mequinensa. Aquesta imatge es completava amb la fàbrica de ciment que en aquell moment estava proveint les obres dels grans canals i pantans de la província. Val a dir que, malgrat que no es promovia cap iniciativa que portés el ferrocarril, les notícies continuaven. L'any 1900 la instal·lació d'una línia «de gran potencia» entre els pobles de Seròs, Aitona, Soses i Alcarràs feia sospitar que eren les obres prèvies a la construcció de la línia fèrria que havia d'unir Lleida i Fraga.¹⁴

¹¹ *La Renaixença*, 12/02/1897, p. 877: «Aixís se veu ara que 'Is ríchs y variats productes de las duas riberas confluents del Cinca y del Segre y 'Is excel·lents carbons minerals de la Granja de Escarp y de Mequinensa s'han de transportar de la manera mes primitiva, de lo qual resulta que fincas que á primera vista son de grans rendiments, en realitat res produheixen».

¹² Santiago Contel, va ser un dels majors defensors del tren i va ser membre de la Junta de Ferrocarriles del Bajo Aragón que es va constituir per impulsar la implantació del nou mitjà de comunicació en aquell territori.

¹³ *Madrid científico. Revista de Ciencias, Ingeniería y Electricidad* (1900), any VII, núm. 293, p. 3.

¹⁴ *La Veu del Segre*, any II, núm. 44, 29/07/1900, p. 3.

Tot i que no s'executaven noves línies, la companyia del Ferrocarril directe de Barcelona a Zaragoza convenia amb la Carbonífera del Ebro una tarifa especial de 12 pessetes per tona, per a que pogués transportar amb «facilitat» el carbó a Barcelona des de la Granja d'Escarp i la resta de mines que tenia a la província; *La Crónica de Huesca* se'n fa ressò.¹⁵ Aquesta sinergia entre un sector i l'altre es donava de tant en tant, sembla estrany que no sovintegés més, donada la coincidència de noms dels accionistes en les dues companyies.¹⁶ La tarifa especial es va lligar amb la inauguració de la línia que arribava des de Mora la Nova a Faió el 1892 i que permetia embarcar-hi el lignit, que arribava en llagut des de la Granja d'Escarp i Mequinensa, fins a Barcelona, millorant i escurçant el temps de transport. Aquest avenç no va fer abandonar el projecte d'una línia directa des dels llocs de producció a Lleida.

A final de segle sembla que hi ha voluntat política i pressió social per aconseguir una articulació més eficaç del territori utilitzant línies de ferrocarrils secundaris, que tenien l'objectiu primordial d'unir poblacions properes i els productes comercials amb els seus mercats naturals.¹⁷ Per a aquests nous trens es defensa majoritàriament la via estreta, que justificava una reducció dels costos de construcció i augmentava les possibilitats d'executar les obres. Això és el que recull el projecte de ferrocarrils secundaris que, si bé continuava sense disposar de dotació econòmica, regulava exempcions en impostos i taxes.¹⁸ En alguns territoris el moviment a favor de la construcció d'aquestes línies es conduïa a través de consells, comissions o juntes que compartien polítics i ciutadans i que en molts llocs van liderar les diputacions provincials i els ajuntaments. Malgrat tot el que hem dit, el Pla de ferrocarrils generals no va arribar a ser realitat, tot i alguna concessió puntual. Semblava que cap dels ministres de Foment era capaç d'escometre la planificació, reglamentació i dotació del Pla i les queixes per la inactivitat trobaven la seva plasmació en les pàgines impreses. L'octubre de 1902, *La Comarca* recull una crítica que ja era generalitzada: «el escaso acierto que presidió en el trazado de nuestros caminos de hierro nacionales», i expressava la necessitat evident d'entomar ja la construcció d'aquelles línies que havien de ser més econòmiques, confiant que era el camí adequat per posar fil a l'agulla.¹⁹

Es produeix un nou impuls gràcies a la iniciativa presentada el 1905 per l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre i que traslladava la preocupació per l'absència de línies de ferrocarril en amplis sectors de Catalunya, entorpint d'aquesta forma el progrés i dificultant els beneficis dels avenços que des de l'Institut s'havien promogut. La notícia

¹⁵ *La Crónica de Huesca: periódico independiente de avisos, noticias e intereses morales y materiales*, any I, núm. 14, 17/02/1892, p. 6.

¹⁶ *La Verdad. Diario político de noticias e intereses generales*, Tortosa, any XIII, núm. 144, 28/06/1893, p. 3.

¹⁷ *El Bajo Ampurdan*, Sant Feliu de Guixols, any IV, núm. 161, 04/09/1887, p. 1.

¹⁸ *El Eco de Valls. Periódico Político de Avisos y Noticias*, any VIII, núm. 21, 13/03/1890, p. 2.

¹⁹ *La Comarca. Revista Agrícola*, Reus, any I, núm. 2, 25/10/1902, p. 77.

es recull en moltes capçaleres, com en *La Cruz* de Tarragona, fent una àmplia difusió del contingut, i es fan ressò de la petició que fossin les quatre diputacions catalanes les encarregades de les obres i de promoure els diferents trajectes. Va ser un pla que va rebre l'empareda de diferents sectors socials i que molts polítics, dirigents electes, van defensar com a propi. Com en tantes coses, assegurar-se un ampli suport facilitava l'èxit de l'empresa, en aquest cas la construcció de línies ferroviàries, per això es comminava els poders locals a treballar conjuntament. És clar que no tothom estava disposat a acceptar la recomanació: a la ciutat de Lleida, el paer en cap culpava de l'absència d'inversions en les línies secundàries a la seva província a Barcelona, pel seu predomini mercantil; tanmateix, «tota Catalunya y especialmente Barcelona, s'està posant al costat del Noguera Pallaresa treballant per la defensa del mateix», segons recull el setmanari local *La Veu del Segre*.²⁰ La ruta pirinenca tenia l'al·licient que havia de passar la frontera cap a França, fins i tot en algun moment es va contemplar la possibilitat d'unir-lo amb els itineraris que havien d'unir el Baix Segre amb la ciutat, o la Segarra amb Tremp.

La proposta la integraven cinc grups, articulats en diferents subgrups i aquests en línies. Els primers quatre grups eren projectes a realitzar a les províncies catalanes i un cinquè que s'ocupava de la conca del Ribagorçana. El segon subgrup del primer grup el formaven Lleida-Faió-Fraga, amb les línies de Lleida-la Granja d'Escarp, la Granja d'Escarp-Faió per Mequinensa i un ramal de la Granja d'Escarp-Fraga.²¹ La premsa ens permet seguir alguns dels tràmits posteriors, com l'informe favorable lliurat per la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País.²²

El Govern aprovà el Pla general dels ferrocarrils secundaris per a tot l'Estat, que es dividia en el Pla Principal i el Supletori. Quasi tots els recorreguts presentats en la proposta catalana es recullen entre un i altre pla. Aquesta aprovació tornava a interpellar als capitals estrangers per l'oportunitat de negoci que suposava l'execució del Pla.²³ El document aprovat contemplava una gran extensió territorial i gran nombre de projectes que, pel fet de ser sobretot línies de pocs quilòmetres, no platejaven grans dificultats en la seva construcció i, per tant, el seu cost havia de ser assumible i amortitzable en pocs anys. En el món financer europeu es van fer diferents moviments per poder optar als projectes a través d'una societat, segons avisava l'*Epoca*, la qual cosa provocà algunes opinions contràries, però sense oposició, ja que semblava quedar clar que el capital nacional preferia inversions més segures.²⁴

²⁰ *La Veu del Segre*, Lleida, any iv, núm. 252, 14/08/1904, p. 2.

²¹ *La Cruz: diario católico*, Tarragona, any iv, núm. 890, 29/09/1904, p. 2. La notícia de forma extensa va sortir publicada en diferents capçaleres com la de *Industria e invenciones* en diferents números del mes d'octubre del mateix any, núm. 16-18.

²² *La Cruz: diario católico*, Tarragona, any iv, núm. 953, 13/12/1904, p. 2.

²³ Reial Decret de 30 de juliol de 1905, publicat en la *Gaceta* el 10 de novembre del mateix any, que va ser reformat per la Llei aprovada el 25/10/1907.

²⁴ *El adarve: periódico político, literario y de noticias*, Cáceres, any vi, núm. 278, 9/10/1908, p. 2.

Des de l'any 1906, les petites explotacions mineres que sobreviuen de forma precària a diferents termes municipals estaven sent adquirides per un únic inversor, amb l'objectiu d'assegurar-se una producció suficient per a una futura factoria per a la transformació del lignit en quitrà i olis lubricants, entre altres productes, per a la indústria automobilística que tot just començava a implantar-se en el nostre país.²⁵ Era una incorporació important en aquest territori, s'afegia a la resta del teixit industrial i agropecuari i augmentava les possibilitats econòmiques, d'ocupació i de progrés de tota l'àrea. Val a dir que la instal·lació de la factoria a l'altra banda del riu d'on estaven les explotacions mineres no va ser un bon presagi per al projecte de la línia Lleida-Fraga, confirmant el que ja apuntava el fet que aquest recorregut s'inclouïa en el Pla secundari en tercer lloc, i el de Fraga-Casp en l'últim. Sembla que la confiança en la realització del Pla general s'esvaïa, almenys en el Baix Segre i el Cinca (Prieto, 2017: 3-4).

La riuada d'octubre de 1907 va ser devastadora, modificà la llera del riu, s'emportà cases i terres i inundà part dels accessos i els nivells més baixos de les mines. Va fer destrosses en els camins dels marges dels rius, en alguns casos camins de sirga, i va deixar inoperatiu durant setmanes el transport fluvial del carbó cap a Faió.²⁶ Per una altra banda, les últimes collites de préssecs primerencs a la Granja d'Escarp i Massalcoreig havien estat espectaculars. Tant la riuada com l'augment de la producció agrícola evidenciaven encara més la necessitat d'un mitjà de transport ràpid que permetés apropar als mercats tots els productes produïts en aquell àmbit geogràfic.²⁷

Tanmateix, si hem de fer cas de les diferents opinions que s'expressen a través de la premsa, la línia de Lleida-Fraga havia de ser una de les executades primer. Es considerava que seria una de les més econòmiques de construir i de les d'amortització més ràpida. *La Gaceta de los Caminos de Hierro* publicava l'opinió d'un reporter que assegurava que, si es feia tal i com s'havia planificat en el projecte aprovat, el cost no superaria el dos milions de pessetes, donant servei a una població conjunta de 16.074 habitants i amb produccions agràries importants, a més del lignit de les mines. Aquesta línia havia de servir per posar remei a les dificultats de comunicació entre les províncies de Lleida i Osca «necesitadas más que ninguna otra de una red de comunicaciones rápidas y económicas, de las que tanto depende el porvenir de España».²⁸

En canvi no es troba aquest interès en les publicacions oficials que sí recullen el gran interès que desperta la línia de la Noguera Pallaresa, amb un gran suport social i consens entre les forces polítiques i econòmiques del país; tant és així, que el 1904 es constituïa una subcomissió de l'Assemblea d'alcaldes de Catalunya per a l'impuls

²⁵ *La Cruz: diario católico*, Tarragona, any VI, núm. 1499, 18/09/1906, p. 2.

²⁶ Com a exemple de la notícia immediata ens fixem en: *Diario de Reus: de avisos y noticias*, any XLVIII, núm. 252, 29/10/1907, p. 3.

²⁷ *La Veu del Segre*, Lleida, any IV, núm. 45, 14/08/1904, p. 2.

²⁸ *la Gaceta de los Caminos de Hierro*, Madrid, any LIII, núm. 2711, 24/10/1908, p. 497-498.

de la construcció del transpirinenc oriental (Ripoll–Puigcerdà–Ax-les-Thermes) i el transpirinenc de la Noguera Pallaresa (Lleida–Saint-Girons), considerant la possibilitat de connectar el país amb Europa a través de França. Cal afegir a aquestes dues línies la que connectava per Canfranc. Per a coordinar els treballs en els dos països, França i Espanya, es creà una Comissió internacional de ferrocarrils transpirinencs que es va reunir per primer cop a París l'octubre de 1908. Aquesta Comissió era eminentment tècnica i venia precedida per negociacions, per les que s'havia decidit que les tres línies es construïrien al mateix temps, en un termini únic de 10 anys i que la forma en què s'havien d'executar era «cosa de règim interior». Tots els esforços es van centrar en atreure capitals cap a aquestes obres, que es presumien molt rendibles, tant quant a l'execució de les obres com quant a l'explotació de les línies.²⁹ Poc podia competir la línia secundària de categoria supletòria que havia de drenar els productes dels marges baixos del Cinca i el Segre, per variats i estratègics que fossin. Ni tan sols la beneficiosa neutralitat d'Espanya durant la Primera Guerra Mundial va afavorir aquest projecte.

La Mancomunitat assumeix el Pla el 1914, com ja s'ha dit; per tant no van canviar gaire les expectatives dels municipis de l'Aiguabarreig en relació amb la possible connexió ferroviària amb Lleida (Navas, 2014: 50). A Aitona s'havia construït la Central Industrial de Seròs, de la mà d'un espanyol d'origen canadenc —*Barcelona Traction, Light and Power Company, limited* i *Ebro Irrigation and Power Company, limited*—, afegint un element més al teixit fabril d'aquella part del territori. La feina en infraestructures de la Mancomunitat en l'àrea estudiada va ser important, sobretot en construcció de carreteres i millors de camins. Tot i així, la Granja d'Escarp no va recuperar la carretera que l'unia amb Lleida pel marge esquerre, passant per Torres de Segre i Albatàrrec, que s'havia perdut completament en la riuada de 1907, ni tampoc no va obtenir el pont que l'havia de comunicar amb la nova carretera que enllaçava Massalcoreig i Seròs amb Lleida. Cap a Mequinensa ja hi havia pont, però la connexió amb l'estació de Faió continuava sent amb llaguts.

Així es van acabar les probabilitats d'implantació del nou mitjà de transport a la conca minera de Mequinensa. El 30 de setembre de 1934 s'inaugurà el pont de la Granja d'Escarp sobre el riu Segre i el transport per carretera ja s'havia imposat, ocupant amb eficiència el lloc que havia d'haver estat per al ferrocarril.

²⁹ *La Veu del Segre*, Lleida, any vi, núm. 253, 21/08/1904, p. 1.

Als anys 50 es van arribar a fer obres d'explanacions als marges drets del Cinca i del Segre, amb expropiacions i construcció de ponts i altres elements, però en realitat no sembla que l'objectiu fos un altre que crear llocs treball en un moment molt complicat per al règim franquista.

CONCLUSIONS

A tall de conclusions, podem dir que la majoria de les línies secundàries van ser sacrificades a les grans línies que tenien per objectiu primordial enllaçar la capital de l'Estat amb la perifèria i, en segon lloc, les ciutats més importants —capitals de província. La falta de planificació i de criteris tècnics objectius va suposar en molts casos un impediment per al creixement i/o la implantació de noves indústries, privant a grans àrees del país del progrés que hagués donat una articulació equilibrada del territori.

L'abandó de la idea d'una línia que unís la zona minera del Baix Segre i el Baix Cinca amb Lleida no va ser una excepció, ni tan sols ho van ser les que es van fer i abandonar sense acabar durant el franquisme a molts territoris. Moltes de les línies d'actuació preferent que apareixen en els llistats a partir de la Llei de 1877 no arriben a bon port.

BIBLIOGRAFIA

- ALDECOA CALVO, José Serafín (2000). «Monreal del Campo y el ferrocarril: crónica de una frustración» *Xiloca*, 25, 41-58. [en línia] <<https://docplayer.es/65833986-Monreal-del-campo-y-el-ferrocarril-cronica-de-una-frustracion.html>> (última consulta 18/10/2018).
- ALDECOA CALVO, José Serafín (2006). «La llegada del ferrocarril». A: Emilio BENEDICTO GIMENO (coord.) *Història de Monreal*. Centro de Estudios del Jiloca i Ayuntamiento de Monreal del campo, p. 189-197.
- FONT I GAROLERA, Jaume (1990). «El Procés d'implantació territorial del ferrocarril a Catalunya: La formació de les xarxes de les companyies del "Norte" i M.Z.A"». [en línia] *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*. 24, Barcelona, p. 49-63. <<https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000076/00000021.pdf>> (última consulta 18/10/2018).
- FULLOLA FUSTER, Jaume (2011). *Miners i Pagesos. L'explotació de lignits a la conca de Mequinensa. Una societat rural minera (1800-1950)*. Lleida: Edicions i publicacions de la Universitat de Lleida.
- MADRAZO MADRAZO, Santos; FRAX ROSALES, Esperanza (2001). «El transporte por carretera, siglos XVII-XX». [en línia] *TST. Transportes, servicios y telecomunicaciones*, 1, p. 31-53. <http://www.tstrevista.com/tstpdf/tst_01/dossier1.pdf> (última consulta 18/10/2018).

- NAVAS FERRER, Teresa (2014). «Carreteres i camins del Berguedà. Orígens històrics i gestió viària en temps de la Mancomunitat» [en línia]. *L'Erol, revista cultural del Berguedà*, 122, en Dossier, p. 46-51. <<https://www.raco.cat/index.php/Erol/article/view/285152/383673>> (última consulta 18/10/2018).
- OLMEDO GAYA, Ana (2001). «Estudio del ferrocarril desde las perspectivas de sus normas reguladoras». [en línia.] *II Congreso de Historia ferroviaria. Siglo y medio de Ferrocarriles en Madrid*. Aranjuez, p. 1-29. <<http://www.docutren.com/HistoriaFerroviaria/Aranjuez2001/pdf/40.pdf>> (última consulta 18/10/2018).
- PRIETO TUR, Lluís (2017). «Los ferrocarriles de la Mancomunitat de Catalunya (1914-1925)» [en línia]. *VII Congreso de Historia Ferroviaria*. València, p. 1-22. <<http://www.asihf.org/comunicaciones/prieto.pdf>> (última consulta 18/10/2018).

Infraestructures, comunicacions i noves capitalitats. La Seu d'Urgell i la creació de la província de Lleida

Lluís Obiols Perearnau, Daniel Fité Erill i Josep Porredon Feliu
Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell

LA SEU D'URGELL DINS LA XARXA URBANA DEL PRINCIPAT

La Seu d'Urgell, situada a la confluència dels rius Segre i Valira, ocupa un espai estratègic al mig de la plana de l'Urgellet, on convergeixen els camins naturals que travessen el Pirineu per les valls d'Andorra i per la plana de la Cerdanya. La seva importància des de l'alta edat mitjana la va convertir en un centre urbà de referència on coincidiren inicialment les capitals del comtat i del bisbat d'Urgell. Tot i que el centre de poder polític aviat va abandonar la capital urgellenca, la ciutat va continuar essent el centre de la diòcesi d'Urgell, el bisbat més gran de Catalunya, fins a l'actualitat.¹ Igualment, la fortalesa de Castellciutat va ser la principal defensa de l'alta vall del Segre per fer front a les invasions franceses des de final del segle XVII.

La Seu d'Urgell formava part de la vegueria de Cerdanya, una divisió que segons els juristes d'època moderna «se extén fins lo Vescomtat de Castell Bo, passada la Seu de Urgell».² Aquesta realitat queda de manifest en la forma que s'anomenen els ve-

¹ Carles GASCÓN (2018), «El bisbe Just i els orígens de la diòcesi d'Urgell», *Urgellia*, 19 (2015-2018), p. 411-437, especialment p. 421-428.

² Andreu BOSCH (1974), *Summari, índex o epitome dels admirables y nobilíssims títols de honor de Catalunya, Rosselló y Cerdanya*, Perpinyà, Pere Lacavalleria, 1628, p. 106 [edició facsímil, Barcelona-Sueca, Curial, 1974].

guers de Cerdanya a la documentació moderna: «veguer de Cerdanya, Baridà, Urgell i Baronia d'Orcau». ³ La divisió borbònica en corregiments, a la pràctica, copia de forma pràcticament idèntica l'antiga vegueria de Cerdanya en crear el Corregiment de Puigcerdà, amb capital a la vila homònima, i que tenia el seu límit sud a Coll de Nargó. La dependència política de la Seu d'Urgell respecte de Puigcerdà va contribuir a mantenir i reforçar uns vincles entre l'Urgellet i la Cerdanya que ja venien d'antic. ⁴

L'actual divisió provincial, i el traçat de carreteres que en resulta, com veurem, ha desdibuixat i alterat completament l'entramat de relacions econòmiques i polítiques que la Seu d'Urgell havia mantingut tradicionalment. En aquest sentit, hem de destacar especialment les relacions amb la Cerdanya, per la proximitat i complementarietat econòmica dels dos territoris, amb la Catalunya central, de forma especial per accedir a les destacadíssimes mines de sal de Cardona, i també amb la capital del Principat, Barcelona, pels més diversos aspectes polítics i comercials. ⁵

LA DIVISIÓ PROVINCIAL

Arribat el segle XIX s'inicia el progressiu desmantellament de les estructures pròpies de l'Antic Règim. En aquest context, i arran de la invasió napoleònica —que va ocupar Puigcerdà i va comportar el trasllat de l'administració del corregiment a la Seu d'Urgell—, ⁶ es planteja una nova divisió territorial de l'Estat espanyol seguint el model de la divisió departamental francesa. El 1810 es va dissenyar una primera divisió de Catalunya en quatre departaments, amb capitals a Barcelona, Girona, Reus i la Seu d'Urgell. Pràcticament al mateix moment, però, es va decretar una divisió de tot el territori estatal en prefectures. En aquest nou projecte, per primera vegada es dividia

³ Sebastià BOSOM I ISERN; Cristina FORNS DE RIVERA (2009), *Catàleg de pergamins de l'Arxiu Comarcal de la Cerdanya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, p. 289, 292 (docs. 390, 391 i 395).

⁴ Vegeu, per exemple, Carme BATLLE (1978), «Les relacions entre la Seu d'Urgell i Puigcerdà a l'Edat Mitjana», *Urgellia*, 1, p. 349-365. La localització de la Seu d'Urgell, però, així com la situació excèntrica de Puigcerdà, en un extrem del corregiment, van portar a la creació d'una subdelegació a la Seu d'Urgell. Jesús BURGUEÑO (1991), «Del corregiment a la comarca de muntanya. Les divisions territorials al Pirineu (I)», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 28-29, p. 60.

⁵ Vegeu, entre altres, Lluís OBIOLS PEREARNAU (2016-2017), «Portar arsos ab lo matxo per vestir los abres: recursos naturals a la Seu d'Urgell durant la primera meitat del segle XVIII», *Ibix, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, annals 2016-2017*, en premsa. Sobre la relació intensa i constant amb Barcelona, vegeu Carmen XAM-MAR ALONSO; Lluís OBIOLS PEREARNAU (2017), «Una taula ben servida. Els regals institucionals de la municipalitat de la Seu d'Urgell (primera meitat del segle XVIII)», *3r Congrés Internacional d'Història dels Pirineus*, la Seu d'Urgell, en premsa.

⁶ Albert VILLARÓ (1995), *Hèrcules i la ciutat. Un passeig per la història de la Seu*, Barcelona, Caixa de Catalunya, p. 163. Aquest assumpte va generar tensions entre Puigcerdà i la Seu d'Urgell, ja el 1808. Vegeu-ho de forma molt més ampliada i precisa a Quintí CASALS BERGÉS (2016), *La Guerra del Francès a Catalunya: una nòmina del seu poder polític (1808-1814)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 168-176.

Catalunya en quatre districtes encapçalats per Barcelona, Girona, Tarragona i Lleida i, també per primera vegada, s'incorporava el Pirineu occidental a una demarcació amb capital a Lleida, tot i que la Seu d'Urgell conservava un cert relleu, juntament amb Talarn, amb el rang de sotsprefectura.⁷ Més endavant, el 1813, es va proposar una divisió de Catalunya en tres districtes: Barcelona, Tarragona i la Seu d'Urgell. Més enllà d'aspectes que sobrepassen la voluntat d'aquest article, com la pugna entre Puigcerdà i la Seu d'Urgell per ser cap de partit judicial, ens centrarem en els nous projectes impulsats a partir del Trienni Liberal.⁸

L'any 1820, després del retorn al règim constitucional, es va encarregar un nou projecte similar al de 1813, que augmentava l'extensió del districte pirinenc i que va fer plantejar la possibilitat que la seva capitalitat recaigués en Solsona, en lloc de la Seu d'Urgell.⁹ La ciutat de Lleida, però, va iniciar una decidida campanya per reivindicar la seva capitalitat, buscant suports, enviant comissions a les Corts i també insistint en els problemes de comunicació que tenia la Seu d'Urgell, ciutat que des de Lleida es valorava com «la menos a propósito entre todas las de Cataluña».¹⁰

El maig de 1821, des de la Seu d'Urgell es va escriure a les Corts per tal de contrarestar l'ofensiva lleidatana, exposant «los poderosos y relevantes motivos que le favorecen para que Urgel sea declarada capital política de una de las quatro provincias en que se ha de dividir Cataluña».¹¹ Finalment, però, la Comissió de les Corts encarregada d'aquest assumpte va determinar la creació d'una província amb capital a Lleida, que incloïa tot el Pirineu occidental, el gener de 1822.

La reacció de l'Ajuntament de la Seu d'Urgell va ser immediata: el mes següent s'enviava un memorial a les Corts en el qual s'insistia en la idoneïtat de la Seu d'Urgell com a capital de província —o d'una hipotètica cinquena província catalana— i també en la incomoditat que representaria la dependència de Lleida, capital «colocada en la llanura de Urgel, confinante puede decirse con el reyno de Aragón, para que lo sea de la mayor parte de esta montaña». Aquesta apreciació anava acompanyada d'una proposta alternativa: la dependència directament de Barcelona, amb qui les relacions comercials

⁷ Jesús BURGUEÑO (1995), *De la vegueria a la província. La formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans (1790-1850)*, Barcelona, Rafael Dalmau, p. 42-50. Vegeu també Jesús BURGUEÑO (1991), «Del corregiment a la comarca de muntanya...», p. 61-63.

⁸ Vegeu els projectes anteriors, així com el conflicte per la designació del cap del partit judicial, a Jesús BURGUEÑO (1995), *De la vegueria a la província...*, p. 66-67, 94-98; i a Jesús BURGUEÑO (1991), «Del corregiment a la comarca de muntanya...», p. 68-70, 72-73.

⁹ Jesús BURGUEÑO (1995), *De la vegueria a la província...*, p. 98-101. Jesús BURGUEÑO (1991), «Del corregiment a la comarca de muntanya...», p. 73; Ramon PLANES (1984), «Dues propostes per a convertir Solsona en capital de província (1821 i 1843)», *Festa Major 1984*, Solsona, sense paginar.

¹⁰ Jesús BURGUEÑO (1995), *De la vegueria a la província...*, p. 110-113. Vegeu la representació que va fer Lleida a les Corts a José LLADONOSA PUJOL (1974), *Historia de la Diputación provincial de Lérida*, Lleida, Diputació de Lleida, vol. I, p. 38-39, 427-431.

¹¹ ACAU, registre de sortida, 4 de maig de 1821.

ja eren consolidades i, per tant, la llunyania podia ser poc o molt compensada per uns contactes que hi eren sovintejats. Per l'interès d'aquesta exposició, la publiquem íntegrament com a annex d'aquest article.¹²

No obstant, els moviments de tropes absolutistes, que el maig de 1822 amenaçaven la ciutat «por la parte de Puixcerdà, San Lorenzo dels Piteus y villa de Pons»,¹³ i que van acabar amb la implantació de la Regència a la Seu d'Urgell, devien deixar la qüestió de la divisió provincial en segon terme. L'any següent, l'entrada dels Cent Mil Fills de Sant Lluís i l'establiment de tropes franceses a la ciutat, que es va allargar durant anys, deuria generar altres maldecaps més urgents a l'administració local.¹⁴

Tot i que l'octubre de 1833 la Seu d'Urgell reclamava novament la capitalitat de la província¹⁵ sembla que la pressió exercida per Lleida va superar clarament les previsions de la resta d'aspirants: el 30 de novembre es va decretar la nova divisió provincial, amb Lleida com a capital.¹⁶ Segurament la decisió va provocar un cert desànim a la Seu, que l'any següent, potser amb resignació, es limitava a reclamar la construcció de la carretera fins a la ciutat al governador civil de la nova província.¹⁷

El 1842, però, un nou projecte de divisió provincial contemplava altra vegada una província pirinenca amb capital a la Seu d'Urgell —capitalitat que va reivindicar novament Solsona—, i encara el 1856 s'especificava que la Seu d'Urgell seria «capital indicada para el caso de que se formase en Cataluña una quinta provincia que comprendiese toda la alta montaña, distribuida ahora entre las provincias de Lérida, Barcelona y Gerona».¹⁸ Aquests projectes, però, mai van arribar a materialitzar-se.

NOVES INFRAESTRUCTURES I NOVES CAPITALITATS

La necessitat de millorar les comunicacions va ser una demanda constant a la Seu d'Urgell durant tot el segle XIX, i fins i tot abans. Ja el 1779 es reclamava la construcció de camins carreters fins a Puigcerdà i fins a Ponts, per tal de fomentar la producció i el comerç.¹⁹ Un cop passades les guerres napoleòniques, el 1821, ja s'explicitava que

¹² ACAU, registre de sortida, 12 de febrer de 1822.

¹³ ACAU, registre de sortida, 28 de maig de 1822.

¹⁴ Encara el 1828 documentem la presència de tropes franceses a la Seu. ACAU, registre de correspondència, 12 de maig de 1828. Aprofitem per fer notar, però, que el 1824 es va establir a la ciutat una Subdelegació de Policia, de la qual es conserva un notable volum documental a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell, totalment inèdit.

¹⁵ Jordi NISTAL; Ricardo CALVO (2001), «Geografia humana», *L'Alt Urgell. Una visió de conjunt* La Seu d'Urgell, Centre de Recursos Pedagògics de l'Alt Urgell, vol. 1, p. 146-147.

¹⁶ Jesús BURGUEÑO (1995), *De la vegueria a la província...*, p. 163-164.

¹⁷ ACAU, registre de sortida, 21 de juny de 1834.

¹⁸ Jesús BURGUEÑO (1995), *De la vegueria a la província...*, p. 192-197; Agustín MONTERDE (1856), «Carreteras provinciales de Cataluña», *Revista de Obras Públicas*, 4, p. 209.

¹⁹ Joan BADA i ELIAS (1982), «Una memòria per a la promoció de l'Alt Urgell (1779)», *Pedralbes*, 2 (1982), p. 173.

el potencial de la ciutat augmentaria «verificándose el memorable proyecto del señor Floridablanca de formar la carretera desde la villa de Pons a la de Bellver, que no sería difícil ni muy costosa».²⁰ La demanda d'una carretera que, seguint la vall del Segre, unís la frontera francesa amb la carretera general de Madrid a Barcelona, va ser constant durant els anys següents. Així, el juny de 1833 l'Ajuntament de la Seu d'Urgell enviava un informe a l'intendent reclamant aquesta comunicació, que unís la Cerdanya amb la carretera que passava per Lleida.²¹

Un mes després, s'enviava al governador de Puigcerdà una proposta: «la prolongación hasta Oliana, a lo menos, del camino carretero que va desde la ciudad de Barcelona a la de Manresa pasando por Cardona o Solsona, y que desde Oliana vaya un ramal por Pons a Lérida y otro a la Seo de Urgel», i s'afegia, al seu interès comercial, «si el ramal de carretera que contiene el proyecto desde Lérida a Oliana y de esta villa a la ciudad de Urgel se prolongase hasta Puigcerdà, como según noticias el gobierno francés ha decretado ya la formación de la carretera desde la villa de Ax, pasando por el valle de Carol, hasta Puigcerdà, a más de la ventajas de pública utilidad y conveniencia, proporcionaría al gobierno mayor prontitud en las comunicaciones desde Madrid a París». Aquest extens informe, a més, incorporava una proposta de traçat i també una aproximació a les despeses de construcció i a les possibles formes de finançar-la.²² L'any següent, un cop implantada la nova divisió provincial, s'enviava un memorial pràcticament idèntic al governador civil de la província de Lleida.²³

La primera guerra carlina, però, devia aturar aquests projectes.²⁴ El 1840, un cop finalitzat el conflicte, el governador demanava informació perquè, atesa la intenció de construir una carretera de Cervera a Tremp, es valorés la possibilitat de construir un ramal fins a la Seu d'Urgell.²⁵ L'Ajuntament va constituir una comissió per estudiar aquest assumpte²⁶ que el gener de l'any següent va enviar una extensa resposta en la qual argumentaven que calia prioritzar la carretera fins a Puigcerdà, ja que uniria les carreteres generals espanyoles i franceses, i es remetia a l'informe que ja s'havia enviat el 1834.²⁷

²⁰ ACAU, registre de sortida, 4 de maig de 1821.

²¹ ACAU, registre de sortida, 28 de juny de 1833.

²² ACAU, registre de sortida, 5 de juliol de 1833.

²³ ACAU, registre de sortida, 21 de juny de 1834.

²⁴ El 1838 Bonifacio Ulrich, tinent del rei a la ciutat, reivindicava novament les possibilitats comercials que obriria la construcció d'una carretera. Biblioteca de Catalunya, fons de la Junta de Comerç, lligall LXXXIX, 18-19. Vegeu aquest memorial publicat a *El Guardia Nacional*, 837 (25 de març de 1838), p. 4.

²⁵ ACAU, correspondència, 9 de maig de 1840. Una crònica datada el 22 d'agost d'aquell any a la Seu reivindicava «un camino que desde Puigcerdá pasando por la Seo, Orgañá y Oliana, empalmase con el de Barcelona a Lérida [...] y otro que desde Puigcerdá se dirigiese a Vich á unirse con el que se está construyendo desde esta ciudad a Barcelona», *El Constitucional*, 515 (3 de setembre de 1840), p. 1-2.

²⁶ ACAU, actes del ple, 28 de maig de 1840.

²⁷ ACAU, registre de sortida, 13 de gener de 1841.

Uns anys més tard, el 1848, es va publicar el Pla general de camins de les quatre diputacions de Catalunya, en el qual la carretera de Balaguer a Puigcerdà passant per la Seu d'Urgell es va qualificar com a «camino de tercer orden».²⁸ Aquest moment es va viure amb un cert optimisme: el 1849 es deixava constància d'una proposta per fer una carretera «desde Cardona á la Seo de Urgel y á Puigcerdá pasando por Solsona»,²⁹ i sembla que l'any següent havien arribat a la Seu els enginyers que estudiaven aquest traçat.³⁰ Aquell mateix 1850, el notari Lluís Dalmau de Baquer dirigia al diputat provincial una «Memoria sobre la utilidad y fácil construcción de una carretera desde la villa de Puigcerdá a la de Pons, siguiendo constantemente la orilla del río Segre», on exposava novament el potencial econòmic que tindria tot el territori cerdà i urgellenc si es construïa la carretera que «saliendo de la villa de Puigcerdá, fuese a parar a la de Pons, para unirse enseguida a la que dirige de Barcelona a Madrid por Zaragoza».³¹

Poc després, però, són habituals les queixes sobre la manca d'interès en construir carreteres a la muntanya en detriment de l'entorn de la capital provincial. Així, des de Solsona, l'any 1853 s'escriu que les carreteres es construïen «para adornar la capital, como ya así se acostumbra en perjuicio de los partidos judiciales de Solsona, Urgel, Tremp, Sort y Vich, que son los esclavos de Lérida, Balaguer y Cervera»³² i l'any següent des de la Seu d'Urgell es queixaven de «el incalificable abandono de estos caminos», tot i que els seus habitants «pagamos contribuciones é impuestos exorbitantes con destino á carreteras».³³ El 1856 s'insistia en la necessitat de la carretera seguint el Segre.³⁴

Arribat l'any 1858 hem de destacar molt especialment la figura d'Andreu Casanovas Cantarell, canonge de la catedral de la Seu d'Urgell, un personatge polièdric i poc conegut, que té una gran influència en moltes iniciatives d'aquell moment,³⁵ i que

²⁸ *Gaceta de Madrid*, 5132 (1 d'octubre de 1848), p. 1-2.

²⁹ *La España*, 383 (13 de juliol de 1849), p. 2. L'article se cita com a procedent de *El Fomento* del 8 de juliol de 1849.

³⁰ *La Época*, 451 (21 d'agost de 1850), p. 4.

³¹ ACAU, obres d'infraestructura, camins i carreteres. Lluís Dalmau de Baquer era membre de l'oligarquia local de la Seu, absolutista declarat. L'informe que l'Ajuntament va escriure sobre ell el 1831 és ben explícit: «ha dado pruebas las más relevantes de afecto y adhesión a la sagrada persona del rey [...] nombrándole capitán de la compañía de voluntarios realistas que se organizó en esta ciudad en el mes de marzo del año 1824 [...] hasta el fin del año, en que se trasladó a la ciudad de Barcelona, siendo así mismo electo teniente de la compañía de seguridad pública por el excelentísimo señor capitán general en el año 1829 [...], habiendo desplegado muy particularmente su zelo en defensa del trono y del altar todas las vezes que los enemigos han amenazado por este punto», ACAU, registre de sortida, 29 de setembre de 1831.

³² *El Clamor Público*, 2830 (6 d'octubre de 1853), p. 2.

³³ *La Esperanza*, 2827 (7 de gener de 1854), p. 2.

³⁴ Agustín MONTERDE (1856), «Carreteras provinciales...», p. 209.

³⁵ Vegeu-ne algunes dades a J. LAPORTA (1884), «Notícies sobre la vida y obres del M. I. S. Dr. D. Andreu Casanovas y Cantarell, primer rector de Sans», *La Ilustració Catalana. Periòdich quinzenal artístich, literari y científich*, 120 (15 d'octubre), p. 292-298.

aquell estiu va escriure alguns articles sobre la necessitat de la carretera.³⁶ El canonge Casanovas va ser un dels grans impulsors d'aquest assumpte: a final d'any va presentar una minuta a l'Ajuntament, que va servir per redactar una exposició, dirigida a la reina, en la qual es reclamava la carretera. L'any següent va publicar una extensa memòria amb una colla d'arguments sobre aquest assumpte.³⁷

Totes aquestes gestions van obtenir resultats: l'11 de gener de 1859 la Direcció General d'Obres Públiques va donar ordre a l'enginyer en cap de la província per iniciar els estudis de l'avantprojecte de la carretera. L'Ajuntament va acordar donar les gràcies al canonge Casanovas per totes les gestions realitzades i va nomenar procurador el seu germà, Juan Casanovas, agent a Madrid, que s'havia ofert per realitzar gratuïtament les gestions necessàries.³⁸

El 25 de març de 1859 es tenia notícia que l'enginyer encarregat de l'estudi de la carretera havia arribat a Oliana per iniciar-hi els treballs corresponents³⁹ i en arribar a la Seu va ser obsequiat a un refresc amb les principals autoritats de la ciutat.⁴⁰ Uns mesos més tard, a començament d'agost, l'estudi va quedar acabat: la carretera arribaria a la Seu des de Castellciutat, aniria fins al portal de la Princesa, rodejaria les muralles cap al nord i seguiria cap a Puigcerdà. El dia 7 d'agost els enginyers van ser obsequiats «con una comida campestre en la casa de campo dicha de Bell-lloch».⁴¹

Finalment, el Plan General de Carreteras es va publicar el setembre de 1860 i incorporava la carretera de Balaguer a Puigcerdà passant per la Seu d'Urgell com a carretera de segon ordre.⁴² L'Ajuntament, exultant per la notícia, va acordar «que esta noche se publicase por las calles por el secretario de este municipio dicha real orden, saliendo la corporación en comitiva a presenciar esta ceremonia, invitando para su mayor realce a las autoridades civiles y militares, a fin de que se dignen formar parte de ella, y varias de las personas de nombradía de la ciudad, debiendo ser precedida por los gigantes y de la banda de música del batallón provincial que guarnece esta plaza, toda vez que el

³⁶ *Diario de Barcelona*, 167 (16 de juny de 1858), p. 5410-5411, i especialment *Diario de Barcelona*, 191 (10 de juliol de 1858), p. 6159-6160.

³⁷ Vegeu la notícia sobre aquesta minuta a ACAU, actes del ple, 6 de desembre de 1858. Vegeu la memòria, que incorpora com a annex l'exposició de l'Ajuntament a la reina, datada el 8 de desembre de 1858, a *Memoria sobre la necesidad é importancia de construir una carretera desde Lérida á Seo de Urgel y Puigcerdá*, Madrid, A. Avrial, 1859, p. 45-48.

³⁸ ACAU, actes del ple, 26 de gener, 3 de febrer, 23 de març i 6 d'abril de 1859; ACAU, registre de sortida, 23 de març de 1859.

³⁹ *La Corona*, 172 (28 de març de 1859), p. 3.

⁴⁰ ACAU, actes del ple, 3 de març de 1859 (fer celebracions si ve l'enginyer). Vegeu una crònica de l'acte a «Carretera de Lérida a Seo de Urgel y Puigcerdá», *Revista de Obras Públicas*, 7 (1859), p. 142-144.

⁴¹ *Gaceta de Madrid*, 232 (20 d'agost de 1859), p. 4. Crònica procedent del *Diario de Barcelona*. A finals d'octubre els enginyers havien retornat a Lleida, un cop acabats els estudis sobre el terreny, per realitzar els treballs d'oficina corresponents. *La Corona*, 591 (31 d'octubre de 1859), p. 3.

⁴² Vegeu-ho a *Gaceta de Madrid*, 255 (11 de setembre de 1860), p. 1-2.

señor coronel comandante la ha ofrecido, disponiéndose también un repique general de campanas al salir la comitiva de las casas consistoriales, deviendo estar iluminadas las fachadas de las mismas, así como las de todos los vecinos de la población».⁴³

L'agost de 1862 va arribar a la Seu l'enginyer en cap de la província, Rafael de la Figuera, que «venia a recorrer estos distritos para disponer los estudios definitivos de su carretera. Una serenata que le dio una nutrida orquesta fue el cordial saludo de bienvenida con que la ciudad felicitó a su tan distinguido huésped». En aquella visita es va tenir notícia que l'any anterior s'havia adjudicat la primera secció, de Balaguer a Ponts, a Federico Mumbrú, i hi estaven treballant uns 600 treballadors. Al mateix temps, s'informava que s'havien enviat a la direcció general els plànols definitius de Ponts a Tiurana, que s'estava formant el traçat fins a Oliana i que de seguida continuarien els estudis de les seccions d'Organyà i de la Seu d'Urgell.⁴⁴ El 1863 sortia a subhasta el tram de Ponts a l'hostal del Cabàs, uns quatre quilòmetres més amunt d'aquesta població.⁴⁵

El 1868 hi va haver noves reclamacions. El dia 4 de setembre el bisbe Caixal escribia a la reina demanant que se subhastessin els trams de carretera des de l'hostal del Cabàs fins a la ciutat⁴⁶. Ja abans, l'Ajuntament havia fet arribar una reclamació al capità general, que va merèixer una resposta de l'enginyer de la província, Luis Corsini, en la qual, per motius econòmics, polítics i militars valorava com a urgentíssima aquesta construcció.⁴⁷ El 1872, però, la situació no havia canviat, i es denunciava que les millors comunicacions pel costat francès podien atreure la població en detriment de l'allunyament respecte a la resta de l'Estat espanyol.⁴⁸

Finalment, el 1873 es va subhastar el tram de carretera entre l'hostal del Cabàs i Organyà i les obres van ser adjudicades al contractista Federico Mumbrú, que com hem

⁴³ ACAU, actes del ple, 5 de setembre de 1860. Fem notar que el decret està datat el 7 de setembre i la publicació es va fer a la *Gaceta* de l'11 de setembre. No obstant, aquest acord de l'Ajuntament està datat el 5 de setembre i especifica que el decret datava del dia 7 d'agost. Es tracta d'una confusió difícil d'explicar, ja que la datació de l'acta municipal ha de ser correcta (l'acta anterior és del 30 d'agost i la posterior és del 7 de setembre) i en aquesta acta s'especifica que el canonge Casanovas ha entregat una còpia del decret, i que aquest ja ha estat publicat a la *Gaceta*. De moment no podem concretar res més sobre aquest assumpte.

⁴⁴ *Diario de Barcelona*, 243 (31 d'agost de 1862), p. 7781. Crònica signada amb les inicials d'Andreu Casanovas Cantarell.

⁴⁵ Manuel GABRIEL I FORN, *Tots els camins duen a Ponts*, Ponts, Portaveu del Mig Segre, sense data, sense paginar.

⁴⁶ Arxiu Diocesà d'Urgell, comunicacions del bisbe Caixal, vol. 6 (4 de setembre de 1868), citat a Josep Albert PLANES BALL (2012), «Política local en temps de guerra: la Seu d'Urgell carlista (agost 1874 - juliol 1875)». *Interpontes*, II, p. 226.

⁴⁷ ACAU, actes del ple, 14 de setembre de 1868. Vegeu la carta amb la còpia de l'informe de Luis Corsini a ACAU, correspondència, 6 de setembre de 1868 (informe datat l'1 de setembre).

⁴⁸ Juan COTARELO Y GARASTAZU (1872), «Urgel y el valle de Andorra», *La Ilustración Española y Americana* (8 de febrer), p. 95. Juan Cotarelo havia estat governador militar de la plaça l'any 1868. Vegeu-ho a «La República de Andorra», *La Independencia Española*, 1169 (15 de gener de 1873), p. 2.

vist ja havia estat l'adjudicatari del tram de Balaguer a Ponts.⁴⁹ Aquell mes d'octubre començaven les expropiacions en terme de Miralpeix i Tiurana.⁵⁰ L'alçament carlista va aturar novament les obres, però a partir de 1876 van continuar les expropiacions dels terrenys on havia de construir-se la carretera, riu amunt.⁵¹ Mentrestant, però, continuaven les crítiques per la lentitud de les obres: «No's comprén que las poblacions que tan aisladas se troban, dubtin moltas vegadas si pertanyen á Espanya ó á Marruecos?»⁵²

Mentrestant es va treballar en la construcció del telègraf, des de Ponts fins a Puigcerdà, que es va aprovar el 1880. L'estiu de 1882 sembla que va arribar a la Seu, però l'arribada a Puigcerdà encara es va fer esperar uns mesos i, alhora, va generar un cert desànim perquè finalment semblava que no connectaria amb la xarxa francesa.⁵³ Paral·lelament, el 1882 es van adjudicar les obres del tram d'Organyà a la Seu d'Urgell al contractista Narciso Estrada,⁵⁴ sembla que gràcies a les gestions del general Martínez Campos,⁵⁵ i l'explanació va començar de forma ben immediata: l'estiu següent mossèn Cinto Verdager escrivia que els constructors de la carretera havien enderrocat la capella de Sant Ermengol, a l'entrada del congost de Tresponts pujant des d'Organyà, i també es treballava a l'altre extrem de l'estret, al torrent Penjat.⁵⁶ L'abril de 1886 es tenia notícia que «la explanación está terminada hasta el pueblo de el Pla, y las brigadas trabajan ya a la vista de Adrall, de modo que pronto estará terminada la explanación hasta el Mas de Eroles»,⁵⁷ i el novembre d'aquell any es publicava la crònica d'un viatger que va travessar el Segre a Tresponts, a l'indret del pont de la Torre, per un pont de fusta «al que sustituirá otro de piedra ya comenzado», va veure com al Pla els paletes estaven construint sifons i desguassos, i a Adrall va travessar el riu «por una nueva y grandiosa palanca, que bien merece el título de puente».⁵⁸ Aquesta empremta en les

⁴⁹ *Diario Oficial de Avisos de Madrid*, 14/02/1873, p. 3; *El Imparcial*, 07-02-1873, p. 2; *La correspondencia de España*, 06/03/1873, p. 3. Aquest mateix empresari va aconseguir, el 1879, el permís per realitzar els estudis d'un ferrocarril que, des de Manresa, arribaria a la Seu o a Puigcerdà. Vegeu-ho a Lluís OBIOLS I PEREARNAU; Lluís PRIETO I TUR (2012), «Sistemas ferroviarios y teleféricos en las centrales eléctricas y minas del Pirineo occidental catalán, Andorra y Val d'Aran». *VI Congreso de Historia Ferroviaria*, Vitoria Gasteiz, p. 5.

⁵⁰ *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida* (BOP), 06-10-1873, p. 1.

⁵¹ El 1874 encara es deia que la carretera quedava aturada a l'hostal del Cabàs. *La Ilustración española y americana*, 30-08-1874, p. 5-6. Expropiacions a Bassella i Castellnou (BOP, 2-10-1876), Oliana (2-1-1878) i Peramola (6-8-1879).

⁵² *Diari Català*, 140 (15 d'octubre de 1879), p. 3.

⁵³ BOP, 12 de gener de 1880, p. 1; *La Voz del Pirineo*, 6 d'agost de 1882, p. 2; *La Vanguardia*, 31 d'octubre de 1882, p. 4, *La Voz del Pirineo*, 26 de novembre de 1882.

⁵⁴ *Crónica de Cataluña*, 25-01-1882, p. 3, i 10-03-1882, p. 2.

⁵⁵ *La Vanguardia*, 6 de novembre de 1889, p. 1-2.

⁵⁶ Jacint VERDAGER (1883), *Excursions i viatges, A cura de Narcís Garolera*, Barcelona, Barcino, vol. III, p. 203. *La Vanguardia*, 22 de juny de 1883, p. 12.

⁵⁷ *La Opinión*, 93 (17 d'abril de 1886), p. 2.

⁵⁸ M. L. y A. (1886), «Recuerdos de una excursión a la Seo de Urgel». *Semanario de Palamós*, 162 (11 de novembre de 1886), p. 3-5. El 1892 es tenia constància que havia arribat a Adrall l'enginyer Alfonso Benavent per a dirigir les obres de construcció del pont. *La Voz del Pirineo*, 30 d'octubre de 1892, p. 3.

obres contrasta amb la visió, certament pessimista, que oferia Ignasi Llorens, fill de la ciutat però establert com a metge de l'alcaldia a Barcelona: «la carretera que de Lérida debe llegar hasta la Seo, hace treinta años comenzada, no lleva trazas de acabarse en muchos siglos». ⁵⁹

En aquest context, mentre el contractista de la carretera demanava permís per portar pedra de Bell-lloc al pont que estava construïnt sobre el Valira, la Seu d'Urgell iniciava una política de modernització de la ciutat inèdita fins aquell moment, i que mai ha estat posada en valor a la historiografia local. Així, el 1886 s'acorda adoptar l'electricitat per a l'enllumenat públic i l'any següent s'inicien les gestions per instal·lar un sistema de distribució d'aigua potable a la ciutat i per obrir, encara tímidament, la ciutat cap a fora de les muralles: s'acorda enderrocar el portal de Sant Agustí i obrir un carrer des de Sant Domènec fins al nou Seminari. ⁶⁰

Però l'obertura de la carretera no era ben vista per tothom. L'estament militar temia la millora de comunicacions en una zona fronterera pel perill d'invasions estrangeres: «varios caminos carreteros han sido abiertos por el Pirineo, algunos de ellos ofreciendo al invasor mayores ventajas estratégicas [...]. De la Seo, el camino sigue siempre el Segre hasta Lérida. [...]. Como el valle es sumamente estrecho y bordado de altísimas montañas, en la falda de las cuales en muchas partes se ha cavado el camino, éste se puede fácilmente defender y aún más fácilmente destruir, sobre todo en la extensión de varios kilómetros al Norte y al Sur de Orgañá». ⁶¹ No obstant, es produïa la paradoxa que la manca de comunicacions d'aquesta part del Pirineu acabava convertida en una arma de doble tall, ja que si d'una banda s'impedia el ràpid avanç de l'invasor, de l'altra es dificultava la mobilització ràpida de tropes per defensar la frontera. ⁶²

Arribat l'any 1889 sembla que les obres de la carretera es trobaven en un punt mort. L'any anterior, la secció d'Oliana a Organyà s'havia aturat a l'hostal dels Espluvins, ⁶³ aigües avall de Coll de Nargó, i en aquell moment el contractista del tram d'Organyà

⁵⁹ Ignacio LLORENS Y GALLARD (1886), *Topografía médica de Seo de Urgel*, Barcelona, Sucesores de Ramírez y C^a., p. 14-15.

⁶⁰ ACAU, actes del ple, 1 de març de 1886; 1, 15 i 16 de setembre i 3 de desembre de 1887. Sobre la distribució d'aigua potable vegeu Lluís OBIOLS PEREARNAU; Carles GASCÓN CHOPO, «El proveïment de gel a la Seu d'Urgell, segles XVII-XIX». *Ibix: Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, annals 2016-17*, en premsa.

⁶¹ Waldemar DE BECKER-REUTERSKIÖLD (1885), «Defensa de los Pirineos», *Revista de España*, any XVIII, vol. CIV, Madrid, maig/juny 1885.

⁶² Així ho expressava el mateix Josep Zulueta en una carta a *La Vanguardia*, el 26 de febrer de 1890: «estando de sobremesa con varios militares en la Fonda de la Seo, me decía un teniente de artillería, que el ramo de guerra se opondría siempre á la carretera de Seo de Urgel á Puigcerdá por razones estratégicas ¿Cómo se explica, si por esta vía se ha transportado siempre el material de guerra á costa de grandes fatigas y ha sido la vía escogida por todos los generales, Mina, Martínez Campos, Cuenca, siempre que ha sido preciso rescatar la plaza?». Carta reproduïda per Carles GASCÓN CHOPO (2010), *Comarques oblidades, Josep Zulueta i el Pirineu l'any 1890*. La Seu d'Urgell, Aldrària, p. 61.

⁶³ Juan CLARET, «Carta de Artesa», *La Vanguardia*, 13-06-1894, p. 3.

a la Seu havia tancat les oficines que tenia obertes en aquesta darrera ciutat. En aquesta situació, a mitjans d'octubre es va fer una nova reclamació al ministre de Foment. Mentrestant, el tram d'Organyà a la Seu, ja esplanat però sense acabar en alguns aspectes, es malmestia amb les inclemències meteorològiques.⁶⁴

Finalment, a partir de 1891 es van iniciar les expropiacions i obres que mancaven,⁶⁵ potser per influència de l'arribada a l'escó del districte de Ramón Martínez Campos y Rivera, primer *Duque de Seo de Urgel*, fill del conegut general Martínez Campos, aquell mes de febrer.⁶⁶ El 22 de juliol de 1892 es publicava: «Hállase ya explanada, y actualmente se está terminando, la engravación del trayecto de carretera comprendido entre la venta de'ls Espluvins y Orgañá».⁶⁷ L'endemà, però, aquesta notícia era desmentida: el tram que s'engravava era entre els Espluvins i Coll de Nargó, «donde actualmente queda atascada la carretera, y [...] resta un trecho de unos cinco kilómetros en el cual no se ha hecho absolutamente nada». L'informe especificava que al tram d'Organyà a la Seu encara hi mancaven obres de fabrica importants, i es confiava que, atès que Manuel Girona havia assumit la construcció entre els Espluvins i Organyà, «cumplirá la palabra que dió en 1850 a los electores de Seo de Urgel —palabra que le valió el acta de diputado— de que su coche sería el primero que llegaría a Seo de Urgel».⁶⁸ Mentrestant, el tram de carretera d'Organyà a la Seu s'enllestí finalment l'any 1894,⁶⁹ tot i que ja abans el contractista hi va deixar circular carruatges,⁷⁰ i només quedava per enllestir el tram entre els Espluvins i Coll de Nargó.

L'hostal dels Espluvins, a causa de la interrupció de la carretera en aquest punt, s'havia convertit en un negoci ben rendible: «La mayor parte de los efectos del comercio quedaban almacenados en medio de la carretera y otros en diminutos barracones adheridos a la casa, alquilados a precios fabulosos, convirtiendo Espluvins en un comercio que se prestaba a la crítica y cuyos beneficios se distribuían entre varias personas que no trabajaban en él».⁷¹ El negoci fructífer de controlar el trànsit de mercaderies per la

⁶⁴ *La Vanguardia*, 19-10-1889, p. 2; 06-11-1889, p. 2. Carles GASCÓN CHOPO (2010), *Comarques oblidades...*, p. 44.

⁶⁵ BOP, 13-07-1891, p. 6 i 29-07-1891, p. 1. Encara el 1893 s'expropiaven terres en terme de Coll de Nargó: BOP, 30-08-1893, p. 1.

⁶⁶ Carles GASCÓN CHOPO (2010), *Comarques oblidades...*, p. 22.

⁶⁷ *La Vanguardia*, 22 de juliol de 1892, p. 2.

⁶⁸ José ZULUETA (1892, «La carretera de Seo de Urgel», *La Vanguardia*, 23 de juliol de 1892, p. 5.

⁶⁹ Les expropiacions al terme de la Seu d'Urgell a BOP, 01-08-1892, p. 1. El gener de 1894 el tram d'Organyà a la Seu encara constava en construcció. MINISTERIO DE FOMENTO (1894), *Situación de las carreteras del Estado que comprende el Plan General en 1º de enero de 1894*, Madrid, Imprenta y Litografía de los Huérfanos, p. 120-121.

⁷⁰ Ja el 1893 es documenten viatges en carro des de la Seu fins a Organyà. Vegeu-ho a Lluís OBIOLS PEREARNAU (2016), «Camins i ponts, sants i diables. El pas del congost de Tresponts». *Interpontes*, IV, p. 170, nota 120. El 1895, però, el contractista va prohibir el trànsit rodat, la qual cosa va generar un enorme malestar i diverses reaccions en contra. *La Dinastía*, 5462 (31 de maig de 1895), p. 3; *La Voz del Pirineo*, (9 de juny de 1895), p. 2.

⁷¹ Juan CLARET (1894), «Carta de Artesa», *La Vanguardia*, 13 de juny, p. 3.

vall del Segre s'acabà tràgicament el 31 de maig de 1894, quan l'hostal fou enterrat per una esllavissada que va causar una desena de morts.⁷² La ruïna dels Espluvins sembla que va desencadenar, finalment, l'acabament de les obres de la carretera,⁷³ que va ser oberta definitivament el 1896.⁷⁴

CONCLUSIONS: UNA NOVA VERTEBRACIÓ TERRITORIAL

La Seu d'Urgell era una ciutat pirinenca modesta demogràficament, però que exercia com a referent urbà i capital d'una remarcable àrea territorial. Les seves relacions, històricament, havien estat intenses amb el seu entorn proper, però no només. A nivell comercial destaquen els contactes amb la Cerdanya⁷⁵ i amb Andorra, on es venien els excedents de vi de l'Urgellet,⁷⁶ i també amb Barcelona, on residien les elits polítiques del Principat i d'on procedien alguns productes exòtics i elements de consum sumptuari. La ruta de Barcelona, alhora, era molt freqüentada a causa de la important distribució de sal des de la muntanya de Cardona cap al Pirineu i fins i tot més enllà. No hem d'oblidar que el progressiu tancament fronterer de l'estat modern va alterar profundament les vies comercials transpirinenques, que històricament havien tingut una importància extraordinària per a localitats fronteres com Puigcerdà i la Seu d'Urgell.⁷⁷

Les rutes que seguien la vall del Segre cap al sud hi eren, sens dubte, però apareixen a la documentació de forma secundària. Més enllà de les relacions amb les poblacions que formaven part del bisbat, i que havien d'acudir a la cúria urgellenca, hem de tenir en compte la ramaderia transhumant i també, per motius obvis, el descens de la fusta pirinenca en rais pel riu Segre. Fins i tot en aquest cas, però, sovint documentem que

⁷² Vegeu l'article de Josep ESPUNYES (2004), «Cent deu anys de la tragèdia dels Espluvins», *Lo Banyut*, 17 (primavera), p. 11-14.

⁷³ A finals de maig de 1895, s'iniciaren els tràmits per fer efectives les expropiacions que mancaven, BOP, 24-05-1895, p. 1.

⁷⁴ «Escriben de Seo de Urgel que la tan deseada carretera de Lérida a Puigcerdà está terminada hasta aquella ciudad, faltando únicamente para que pueda utilizarse el trozo de Coll de Nargó a Orgañà. La entrega al estado de la nueva vía de comunicación se hará a principios del próximo junio». *La Provincia: órgano del partido liberal conservador*, 67 (3 de juny de 1896). Vegeu també la data de 1896 a Manuel GABRIEL I FORN, *Tots els camins duen a Ponts*, sense paginar; a Josep Albert PLANES BALL (2012), «Política local...», p. 226; i també a Daniel FITÉ I ERILL (2014), «L'obertura del congost de Trespunts (1882-1883)», *Viure als Pirineus*, 146 (abril), p. 22.

⁷⁵ Els cereals de la Cerdanya sempre van ser un producte preuat, especialment en èpoques d'escassetat. Encara el 1836 es reclamava la necessitat d'una carretera fins a Cerdanya, «cuya obra no dejaría de aliviar a esta ribera, que comería el pan a precio cómodo». ACAU, obres municipals, expedient general d'obres públiques de 1836, respostes del col·lector d'annualitats i vacants eclesiàstiques.

⁷⁶ ACAU, registre de correspondència, 4 de maig de 1821.

⁷⁷ Patrice POUJADE (2011), *Le Voisin et le Migrant. Hommes et circulations dans les Pyrénées modernes (XVIIe-XIXe siècle)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes.

el destí final d'aquesta fusta és la ciutat de Barcelona, on arribava per mar després de passar per Lleida i Tortosa seguint el Segre i l'Ebre.⁷⁸

Els diferents projectes de divisió provincial denoten, en el cas que ens ocupa, una important manca de definició de la capitalitat de Lleida: mentre que Girona, Tarragona i Barcelona apareixen en la pràctica totalitat de projectes, sovint la capitalitat de la quarta província es debat entre la Seu d'Urgell, Solsona i Lleida. Fins i tot, en algun cas, la ciutat de Lleida passa a formar part de la província de Tarragona, mentre que les terres pirinenques s'agrupen en una demarcació provincial pròpia. L'elecció de Lleida com a capital provincial va implicar l'enfortiment d'unes relacions que semblen més aviat escasses fins aquell moment. Per facilitar-les es va impulsar la comunicació seguint el Segre, a través de la carretera i del telègraf. La concepció de les comunicacions provincials, però, pensada d'una forma radial i sempre des de la capital cap als extrems de la província, va deixar la Seu d'Urgell en una situació que feia inviable l'explotació dels seus recursos agraris, ramaders i minerals.⁷⁹ La carretera fins a la Seu, aprovada en el Plan General de 1860, no va estar plenament acabada fins l'any 1896. L'endarreriment en la millora de les comunicacions va generar un greuge comparatiu, ja que aquests territoris no van poder industrialitzar-se, ni tampoc explotar comercialment les seves produccions. Potser aquesta és una explicació que hem de tenir en compte en valorar les causes de la gran pèrdua de població que es produeix a l'Alt Urgell a partir de 1860 i que ha marcat de forma profunda el desenvolupament posterior de les terres pirinenques.⁸⁰

En resum, podem concloure que el procés de divisió provincial va acabar generant una pèrdua de pes polític dels territoris de muntanya,⁸¹ que van ser cada cop més marginats i marginals, vistos com un extrem allunyat i salvatge respecte a les noves capitals de la plana. No hem d'oblidar, tampoc, que la gran aglomeració urbana i industrial catalana era al voltant de Barcelona, amb qui sempre es va reclamar la connexió mitjançant un ferrocarril.⁸² La comunicació de la ciutat urgellenca amb Barcelona no s'havia fet mai a través de Lleida, un trajecte que, evidentment, implicava molts més

⁷⁸ L'informe de Lluís Dalmau de Baquer de 1850 especifica que els rais «llegan a Lérida y luego, entrando en el Ebro, salen al Mediterráneo por Amposta para ser trasportadas por mar a Tarragona y Barcelona». ACAU, obres d'infraestructura, camins i carreteres. Nou anys més tard el canonge Casanovas també es queixava sobre el transport de fustes, dient que «para llegar a Barcelona tienen que dar la vuelta por el Segre, Ebro y Mar». A. C. C. (1959), *Memoria sobre la necesidad...*, p. 13.

⁷⁹ Lluís OBIOLS PEREARNAU (2012), «La Ribera de la Seu vista pels enginyers de mines del segle XIX». *Ibix: Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, annals 2010-11*, Ripoll, p. 213-229. Lluís OBIOLS PEREARNAU; Josep PORREDON FELIU (2018), «Les primeres explotacions de la conca carbonífera de la Seu d'Urgell: projectes i realitats (segona meitat del segle XIX)», *Primer congrés de patrimoni miner, història de la mineria i història de la geologia a Catalunya*, en premsa.

⁸⁰ Jordi NISTAL; Ricardo CALVO (2001), «Geografía humana», p. 161-163, 166.

⁸¹ Jesús BURGUEÑO (1992), «Del corregiment a la comarca de muntanya. Les divisions territorials al Pirineu (i II)», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, p. 78-79.

⁸² Lluís OBIOLS I PEREARNAU; Lluís PRIETO I TUR (2012), «Sistemas ferroviarios y teleféricos...».

quilòmetres innecessaris per dirigir-se a la capital del Principat.⁸³ La connexió de la Seu d'Urgell amb Lleida, en aquest cas, l'hem d'entendre més com una iniciativa amb l'objectiu de crear noves identitats i vinculacions polítiques i administratives, al marge de la realitat socioeconòmica existent fins aquell moment.

ANNEX

Representació a les Corts enviada per l'Ajuntament de la Seu d'Urgell on es queixa per la designació de Lleida com a capital provincial, i on proposa la dependència directa de Barcelona o la creació d'una cinquena província, amb capital a la Seu, que agrupi els territoris de muntanya.

[ACAU, registre de sortida, 12 de febrer de 1822. Representació a les Corts.]

El Ayuntamiento Constitucional de la Ciudad de Urgel, cabeza de partido en la provincia de Cataluña, en nombre y representación de los pueblos de su subdelegación, se dirige a ese Soberano Congreso y con todo el decoro debido expone:

Que luego que vio, a principios del año 1820, renacer el sabio y acrisolado depósito de nuestras leyes constitucionales, recobró las esperanzas más lisonjeras y fundadas de que esta ciudad y demás pueblos predichos iban a conseguir ciertas felicidades que en aquellas parecían indicadas con evidencia. Se persuadían que, debiéndose, según el artículo 11 de nuestra Constitución Política, hacer una división más conveniente del territorio español por una ley fundamental, les libertaría esta de los muchos gastos y sensibles perjuicios que les acarrea la distancia de quatro días de su capital y que, colocada la cabeza de alguna de las nuevas provincias en territorio de estas montañas, podrían con menos retardo recibir las órdenes y providencias del gobierno constitucional y ejecutarlas con mayor puntualidad. Jamás se imaginaron estos pueblos que fuese necesario representar a ese Soberano Congreso para lograr un bien que afianza la misma Constitución y hubieran tenido, representando incurrir en la nota de importunos y desconfiados de la ilustración, equidad y sabiduría de los señores diputados, singularmente por esta provincia. Les parecía, de otra parte, cosa cierta que la sola descripción geográfica de la misma, que no podía dejar de tenerse presente, bastaba para que se realizasen sus esperanzas. Es fácil, con esto, discurrir qual fue la sorpresa de esta ciudad y pueblos de su comarca al saber que, propuesta por la comición nombrada a este fin

⁸³ L'any 1705, en anar a donar la benvinguda al pretendent a la corona Carles III, el cònsol en cap va fer servir les dues rutes més habituals per anar i tornar de Barcelona. A l'anada es documenten les despeses als hostals de Fòrnols, Sant Llorenç, Cardona, Súria, Manresa, Sabadell i Sant Andreu de Palomar. A la tornada, als de Sants, Sarrià, Martorell, Montserrat, la Figuereta, Calaf, Sanatija, Oliana, Organyà i el Pla de Sant Tirs. Vegeu-ho a ACAU, albarans, 20 de novembre de 1705. Pel que fa a la funcionalitat de Lleida com a capital, en aquest sentit, i específicament pel cas de la Seu d'Urgell (potser no per la resta de valls pirinenques), discrepem d'alguns dels arguments defensats a Jesús BURGUEÑO (1995), *De la vegueria a la província...*, p. 113.

la división de este Principado en quatro provincias, ninguna cabeza de ellas se fijaba en punto que aliviase sus pasados males, y que fue este parecer aprobado sin reclamación alguna por las Cortes. ¡Ah! Qué infelices, dijeron, son los habitantes de los Pirineos, pues ni uno siquiera de los Padres de la Patria su interés [*sic*], todos se desentienden de su particular bien y felicidad. En efecto, se nombró capital Lérida, ciudad colocada en la llanura de Urgel, confinante puede decirse con el reyno de Aragón, para que lo sea de la mayor parte de esta montaña. Debe creerse que tuvieron mucho influjo en este nombramiento las comodidades y bienestar de los empleados u otros motivos, como el de mayor dignidad, más antiguo mérito y gloria. Cuando ellos pudieran valer algo, no tendría ciertamente reparo la Ciudad de Urgel en entrar con respeto a algunas en competencia con la de Lérida, más, ¿quién no ve que son estas razones del todo desatendibles, tratándose de la prosperidad de los pueblos? ¿Y puede producir esta el tal nombramiento? Lo que ha producido, sí, son inconvenientes gravísimos, monstruosidades sensibles. Se ha visto el Supremo Congreso después en la precisión de estender los límites de la provincia de Barcelona por el norte hasta las fronteras de Francia, según se observa en el suplemento de la Gazeta de Madrid del 12 de enero del corriente año; extravagante demarcación, por cierto, el sujetar, hecha la división de Cataluña en quatro provincias, parte del septentrión a la capital que, hallándose muy en el centro, es otra también de las ciudades más meridionales. De ahí nace que pueblos que forman el mismo partido deberán recibir las órdenes y obedecer a distintos Gefes Políticos, cosa irregular y desordenada, siendo evidentes las dificultades que esto encierra y los inconvenientes que por necesidad han de originarse. Queda, por fin, aquella parte de esta montaña sin alivio alguno por la nueva división, y son los mismos gravámenes y perjuicios que antes.

¿Pero consigue algunas ventajas, a lo menos, la parte de la misma que está comprendida en la demarcación de la provincia de Lérida? Es fácil inferirlo. Cinco jornadas está separada Lérida de los pueblos colocados en la estremidad del partido de Tremp, dista poco menos que Barcelona de esta ciudad, y más de algunas poblaciones de su distrito. Los caminos son más difíciles, más desiertos, menos concurridos y, en consecuencia, más expuestos. De otra parte, las relaciones de comercio indispensables con Barcelona, y que jamás se verificarán igualmente con Lérida, hacían muchas veces menos gravoso y tolerable tan largo viaje. ¿Qué felicidad, pues, ha venido a estos desgraciados y lavoriosos pueblos, de la nueva división? No tendrá reparo en asegurar este Ayuntamiento que todos ellos hubieran querido más quedarse dependientes de Barcelona como antes. Esto es lo que obliga a elevar los clamores de esta ciudad y su partido a ese Soberano Congreso, no dudando alcanzar de su equidad y justicia algún consuelo en sus graves males y a este fin.

Suplica que, quando no tenga lugar el variar las quatro cabezas de provincia que se han designado en Cataluña, se compadezca el Soberano Congreso de la desgraciada suerte que cabe con la designación hecha a los habitantes de los Pirineos y, demarcando

una quinta provincia para ellos, fije su capital en esta ciudad, que parece ser en este caso la más proporcionada, no solo por su localidad, sino también por estar guarnecida de fortalezas y haber en ella la sede episcopal de la mayor parte de la montaña, o en otra población de la misma que obvie las dificultades y perjuicios que de otro modo tendrán que sufrir estos habitantes. Parece ser equitativa, justa y arreglada a la Constitución que sabiamente nos gobierna esta demanda. Espera, por tanto, este Ayuntamiento, que será atendida por el Soberano Congreso y recibirá en ello particular merced. Seo de Urgel, y febrero 12 de 1822.

Juan Juer, alcalde primero. Félix Roig, alcalde segundo. Gervasio Fonoll y Mages, regidor. Isidro Bortomeu, regidor. Andreu Timoneda, regidor. Josef Marqués, regidor. Josef Vilasaló, regidor. Miquel Moles, regidor. Ignacio Aleñà, procurador síndico. De acuerdo del Ayuntamiento Constitucional. Francisco Parramon, secretario.

El fet federal, equilibrador territorial. El cas andorrà

Antoni Pol i Solé

Arquitecte

L'organització territorial andorrana és característica i també diferent de la que s'ha produït en tot el seu entorn. I això s'ha produït tant a nivell local, amb els Comuns i les Parròquies, com a nivell més general, amb el Copríncipat.

Concretament podem parlar de tres nivells. El nivell Particular-Comunal, el nivell Comunal-General, i finalment el nivell General-Nacional. I lluny de suposar, aquest fet, un element pertorbador o desequilibrador en el desenvolupament i el progrés de la societat andorrana, ha estat un factor equilibrador que ha aportat unes garanties d'estabilitat que han permès la dinamització dels seus territoris.

Es pot assegurar doncs que Andorra s'ha organitzat políticament al llarg de la seva història com a una realitat federal? I, en el cas de ser així, podria explicar aquest fet la persistència del seu equilibri territorial interior, a nivell parroquial i a nivell de país, així com amb l'exterior?

El recorregut i la modelació d'Andorra com a país, per arribar fins avui a la realitat assolida d'un estat de dret, ha necessitat dels darrers tres mil·lennis. I continua adaptant-se i afinant-se, incorporant nous matisos. El que és una prova clara de la seva eficàcia i conveniència. I raó suficient per a la seva preservació i defensa. La traça de la denominació del país ens en dona els indicis: de les Valls d'Andorra al Principat d'Andorra. Històricament, entre els segles IX i XX, les denominacions del territori

ocupat pels andorrans han estat concretades per «Vall d'Andorra» o «Valls d'Andorra». I a partir de 1993 com a «Principat d'Andorra».

Si bé a primer cop d'ull les dues mencions semblen genèriques i perfectament comparables o homologables a les altres denominacions dels territoris veïns, quan s'utilitzen; si analitzem els textos o documents històrics, ens adonem que es poden fer unes segones lectures significatives més enllà de les primeres i literals, que ens exposen unes situacions o posicions que tenen a veure amb el que suposa una realitat de tipus federal. Fins i tot, malgrat correspondre la primera denominació aparentment només a una descripció en correspondència amb una realitat de geografia física, i la segona denominació a una clarament de geografia humana.

TEXTOS O DOCUMENTS HISTÒRICS

Documentalment, la major part de textos o almenys els més importants i que corresponen a moments significatius, usen els termes —traduïts del llatí, en tots els documents, llevat dels dos primers, suposadament falsificacions dels originals perduts.

Així:

- L'any 805, en el precepte de Carlemany i Lluís el Pietós, conservat a París i còpia del segle XVII d'una falsificació del segle XII, concedeixen afranquiment de tributs llevat el dens de la pega, i lliure administració de justícia llevat homicidi, rapte i incendi reservats als comtes de Barcelona, als «...Andorrense... vallicule Andorrense... vallicule iam dicte Andorrense...».
- El dia 1 de novembre del 839, en l'acta de Consagració de la seu d'Urgell, suposada falsificació del segle XI, es mencionen «...parrochias de valle Handorrensis... Lauredia... Andorra... Sancta Columba... Maciana... Hordinaui... Hencampo... Kanillaue...».
- El 25 de gener del 843, en el precepte del rei Carles el Calb concedint al comte Sunifred diversos territoris, diu «...al territori del Rosselló el predi anomenat de Cànoes... al territori del Conflent el predi de Prada... al territori de Cerdanya els predis de Montellà i Encurri... al territori d'Urgell el predi anomenat de la Vall d'Andorra... amb els serfs d'ambdós sexes, amb terres...».
- El 30 de març del 904 el comte Sunifred compra una vinya, «...a la Vall d'Andorra, a la vila de Lòria...».
- El 13 de juliol del 915 en una venda entre particulars, «...en el comtat urgellenc..., a la vall andorrana...».
- El dia 11 de juliol del 988, en una permuta de béns entre el bisbe Sal·la d'Urgell i el comte Borrell, «...I en un altre lloc denominat vall d'Andorra es permuten els nostres alous...».
- El 19 de gener de l'any 1000, en una donació d'un tal Valeri al monestir de Sant Cerni de Tavèrnoles, «...a la vall d'Andorra...».

- En la butlla Papal de Benet VIII a favor de l'església d'Urgell, «...els territoris de Cerdanya, Llívia, Berguedà, Pallars i Ribagorça, Gistall i Cardós, Àneu i Tírvia... I els alous de la vall d'Andorra que foren del comte Sunifred...» el desembre del 1012.
- En l'acta de Consagració de l'església del monestir de Sant Cerni de Tavèrnoles el 17 de gener del 1040, «...i a la vall d'Andorra...».
- En la donació de tots els mers a l'església d'Urgell per part del comte d'Urgell Ermengol IV el 23 de juny de 1083, «...sobre els nostres mers, que així els anomenen els nostres camperols, procedents de totes les parròquies de la vall d'Andorra. Aquests són en primer lloc els de Lòria, Andorra, Encamp, Canillo, la Massana i Ordino i també...».
- En un arrendament d'aquest monestir de Sant Cerni de Tavèrnoles a Andorra el 13 de novembre del 1122, «...que és a la vall d'Andorra...».
- En la donació del comte d'Urgell al bisbe Pere Berenguer de tot el que posseïx a la vall d'Andorra el 27 de gener del 1133, «...a la vall d'Andorra i Arcavell... mano a vosaltres homes de la vall d'Andorra...» i signen set andorrans de «... Loria... Annorra... la Maçana... Ordinau... Canillau... Encamp...».
- En una permuta del monestir de Sant Cerni de Tavèrnoles el 2 de setembre de 1144, «...a la vall d'Andorra, a la parròquia de Santa Coloma, al lloc anomenat les Planes...».
- En la concòrdia de Bernat Sanç d'Urgell i els canonges amb «...els homes de les valls d'Andorra... els homes d'Andorra... Nosaltres els susdits, en nom de tots els altres de la nostra parròquia i de tota la vall d'Andorra... » el 7 de març de 1162.
- En la confirmació del Papa Alexandre III al bisbe d'Urgell Bernat Roger de les possessions del Bisbat d'Urgell el 15 d'agost de 1165, «...vall d'Andorra...».
- En la concòrdia entre els canonges de la Seu i «...els homes de la vall d'Andorra...» el 8 de gener de 1176.
- Acord entre el vescomte de Castellbò i «...els homes de la vall d'Andorra...» el 22 d'agost de 1199.
- En les concessions fiscals concedides pel rei d'Aragó i comte de Barcelona Pere I el 12 de maig de 1213, «...tret dels homes de la vall d'Andorra... la Seu d'Urgell, la vall d'Andorra...».
- En les exempcions del bisbe d'Urgell Abril, el 18 de gener de 1265 a, «...cap home de la vall d'Andorra no hagi de pagar...».
- El 8 de maig de 1275 donen tots els drets de justícia a Roger Bernat III de Foix i aquest els eximeix de cugúcia «...nosaltres de la parròquia de la Massana... nosaltres de la parròquia d'Ordino... nosaltres de la parròquia de Canillo... nosaltres de la parròquia d'Andorra... nosaltres de la parròquia de Lòria... nosaltres de la parròquia d'Encamp... nosaltres tots els esmentats, en nom

nostre en els dels nostres successors i en el de tots els homes de la totalitat de les parròquies de totes les valls d'Andorra... de totes les valls d'Andorra... homes i les dones de les valls d'Andorra i de totes les parròquies de les dites valls...».

- En el primer Pariatge del 8 de setembre de 1278 entre Roger Bernat III, comte de Foix, i Pere d'Urg, bisbe d'Urgell, «...sobre la Vall o les Valls d'Andorra ha estat pronunciat... homes de la Vall o de les Valls d'Andorra... homes d'Andorra... homes d'Andorra... Vall o les Valls i homes d'Andorra... Valls d'Andorra... homes de la Vall o de les Valls d'Andorra... la Vall o les Valls d'Andorra... homes d'Andorra... homes de la Vall... a la Vall o les Valls d'Andorra... Vall o Valls i homes d'Andorra... els homes d'Andorra...».
- En el segon Pariatge, entre els mateixos anteriors, el 6 de desembre de 1288, «...la Vall d'Andorra... homes d'Andorra... dita Vall... valls d'Andorra... vall d'Andorra...».
- En el conveni de visura de límits entre els representants de la vila de Puigcerdà i «...els homes de la parròquia de Canillo en nom seu i de tots els altres homes de les valls d'Andorra...» el 7 de setembre de 1294.
- En la concòrdia dels representants de la vila de Puigcerdà sobre els límits territorials entre Cerdanya i «...els homes de les valls d'Andorra... de Canillo ... de Mosquera... de Vilaestremera... d'Encamp... de Canillo...» el 15 de maig de 1295.

Punts principals a ressaltar

1. El pas a l'ús del nom compost, afegint-hi davant d'Andorra el de «vall d'Andorra» a «valls d'Andorra». I el seu ús a l'inici i cap al final en majúscula de «Vall» i «Valls», particularment el 843 en document reial i el 904 en document comtal i en els Pariatges de 1278 i 1288.
El fet de passar de vall a valls ja vol precisar l'existència d'una diferenciació interna, tot i la consistència d'una unitat territorial que es destaca dels altres llocs que són viles, pobles o castells.
2. L'ús del gentilici «vall andorrana» el 805, 839 i 915, sent els dos primers el precepte de l'emperador carolingi i l'acta de consagració de la seu d'Urgell en què es reconeix l'existència del poble o de la comunitat andorrana des de l'exterior. I sent el darrer un document privat entre particulars, fet dins el país, pel capellà, clergue o prevere d'Ordino, i que mostra el capteniment de consciència de l'existència pròpia per part d'una societat diferenciada de les altres comunitats exteriors a Andorra i, alhora, formant part d'un conjunt malgrat que la venda es produeixi a Ordino.
3. La referència recurrent a «homes», el 1133, 1162, 1176, 1213, 1265, 1275, 1278 i 1288, entre la donació del comte al bisbe i les Concòrdies i els Pariatges,

per sobre de la no referència, o del tracte de «serfs» el 843, o de «camperols» el 1083, en els documents més antics.

El tracte com a «homes» implica el reconeixement d'homes lliures, sense limitacions i fins a cert punt iguals als senyors, en tot menys en la condició pròpia i característica del senyor —religiosa, militar...—. Homes amb tots els drets, entre els quals el de l'administració de la pròpia terra o territori.

4. Els homes andorrans representaven als homes de la seva parròquia i a tots els altres d'Andorra, el 1133, 1275, 1294 i 1295, però també ho havien fet en les Concòrdies de 1162 i 1176. Aquí es posa de relleu com el territori era, i continua sent, essencialment de propietat comunal i que s'administra a nivell parroquial. El que mostra, d'un costat, una estructura federal a nivell local, de propietat i gestió comunal del territori andorrà, on les governances particulars a través d'una propietat indivisa de tots els habitants de la parròquia es deleguen en un govern Comú de la Parròquia. I d'un altre costat, una estructura federal a nivell general, de propietat i gestió parroquial del territori andorrà, on les governances parroquials es deleguen en un govern de fet del conjunt, primer, i després de dret a través del Consell de la Terra primer i del Consell General després.
5. Els Pariatges introdueixen la darrera estructura federal a nivell nacional, de sobirania proindivís pels dos Cosenyors —després Coprínceps—, on les governances particulars es delegaran de fet en un consens pre o post establert, ja que ambdós tendiran a compartir gairebé el cent per cent de totes les decisions, el que finalment serà l'estructura coneguda com de Copríncipat. La indivisió ha suposat de facto l'exercici conjunt de la funció.
I per tant, els dos parers o governances per separat han confluït necessàriament en una governança conjunta de fet per relació dels respectius serveis.

Entre el primer document del precepte imperial fins als Pariatges, de 1278, és a dir 473 anys, en què es va consolidar oficialment la denominació atorgant-li un valor establert, fix i reconegut a tres bandes, les mencions no perden la traça, sinó tot el contrari.

S'afermen mostrant que, a diferència d'altres territoris, darrera la denominació hi havia uns elements preservats al llarg del temps, més complexos, de divisió i representació territorial que reflectien una societat amb una personalitat pròpia. I que es feia distingir per la voluntat d'uns homes que reclamaven ser lliures i poder administrar el seu territori en una comunitat de comunitats, com havien fet sempre. Demanant que se'ls reconeguessin uns drets ancestrals que havien estat respectats per altres comunitats o pobles i senyors de l'entorn a les valls andorranes, des que en coneixem la seva existència al segle III abans de Jesucrist —els andosins a la vora dels ceretans, bergusis, airenosis i ilergets.

Potser la importància inicial de les arrels bascones per sobre de les íberes i celtas en els andosins pugui explicar una part d'aquesta estructura, organització, sentiment i evolució, com n'ha quedat clara constància en tota la toponímia andorrana.

Si per federació s'entén la «unió política de diversos estats o regions autònomes que respecta llur autonomia en els afers interns i controla totes aquelles matèries que afecten l'ordre general», segons el DIEC, es pot assegurar que les Valls d'Andorra, des d'abans dels Pariatges del 1278 i fins el 1993, han funcionat com una federació de 6 Parròquies, i a partir de 1978 de 7 Parròquies.

Segons Charles Durand la federació o el fet federal en si mateix suposa sempre l'agrupació de col·lectius públics, una agrupació estable i durable, almenys intentant-ho, posseint òrgans competents per a prendre decisions que creen els efectes jurídics envers els membres del grup. En la federació cal l'existència d'un òrgan comú que pren les decisions, que crea obligacions jurídiques envers els federats.

Com s'ha dit anteriorment, ha existit també un nivell Particular-Comunal a nivell territorial que ha suposat una estructura federal pròpia en aquest nivell primari, on les unitats federades correspondrien a les Cases (els Focs), com a cotitulars totes elles de la propietat comunal, majoritària del sòl en un 94%, i on l'òrgan competent que les ha regulat i es trobava per sobre seu ha estat el Comú.

I finalment també es pot percebre aquest tercer nivell superior d'estructura federal pròpia andorrana a nivell General-Nacional, en la figura dels dos Coprínceps que ostenten la representació de l'Estat andorrà de manera indivisa però concertada.

Els tres nivells han estat i són clarament els constitutius de la idiosincràsia i especificitat de l'Estat andorrà i la Nació andorrana. Andorra no pot explicar-se altrament. I aquestes tres parts constitueixen l'essència de l'edifici institucional andorrà Comuns-Consell General-Coprincipat. Que s'ha anat polint, afinant i engrandint amb nous elements, però sense perdre'n mai cap.

És cert que ens espera un nou nivell encara per afegir i consolidar i que també es constituirà en una estructura federal més, que és el Nacional-Internacional. Que s'afegirà a l'edifici institucional andorrà i que es concretarà segurament en els propers anys amb l'Acord d'Associació amb la Unió Europea.

Andorra ha estat i continua sent una comunitat de comunitats d'homes i dones lliures que volen continuar sent lliures i viure en equilibri territorial. Més enllà de l'extensió territorial i el nombre de persones o població de cada comunitat, totes gaudeixen dels mateixos drets polítics i valor del seu vot. Més enllà del dret a la propietat privada, el 94% del territori és de propietat de la Comunitat o del Comú de la població de cada Parròquia, integrant els Quarts. La realitat federal andorrana en els seus tres nivells ha estat la garant dels equilibris de què avui encara gaudim i ha permès corregir les desigualtats quan s'han produït.

L'esperit federal andorrà és un fet. Existeix a tres nivells diferents. El dret però encara no l'ha reconegut ni l'ha regulat. La poca visualització i la manca actual de consciència d'aquest esperit històric federalista de la societat andorrana ha vingut determinat segurament per la forta tendència, actual i general, d'influència en tots els àmbits de la globalització i la pèrdua d'aquesta consciència en els estats veïns d'Andorra en els darrers 500 anys.

Andorra, en definitiva, està constituïda per una triple realitat federal:

1. La Particular-Comunal que ha preservat l'equilibri interior de cada Parròquia, amb la institució del Comú.
2. La Comunal-General que ha preservat l'equilibri general a l'interior del país, amb la institució del Consell General.
3. La General-Nacional que ha preservat l'equilibri territorial envers l'exterior, amb la institució del Copríncipat.

BIBLIOGRAFIA

- BARAUT, C. (1988). *Cartulari de la Vall d'Andorra, segles IX-XIII*. Lleida: Govern d'Andorra. Vol. I, 375 p.
- BARAUT, C. (1989). *Cartulari de la Vall d'Andorra, segles IX-XIII*. Lleida: Govern d'Andorra. Vol. II, 203 p.
- DIVERSOS AUTORS (1990). *Andorra romànica*. Sabadell: Govern d'Andorra / Fundació Enciclopèdia Catalana. 235 p.
- DURAND, CH. (1956). «L'État fédéral en droit positif». A: *Le Fédéralisme*. París: Université d'Aix-Marseille, Presses Universitaires de France, p. 171-214.
- POLI SOLÉ, A. (1993). *El fet territorial andorrà. L'essència d'una realitat federal*. Andorra: Premsa Andorrana SA / Editorial Maià. 107 p.

Súria, 1869

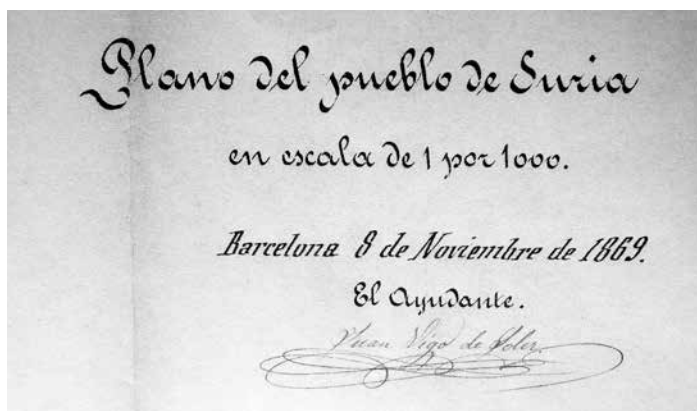
Josep Reguant

Historiador

INTRODUCCIÓ

El *Plano del pueblo de Suria en escala de 1 por 1000*, està signat per Juan Vigo de Soler com «El Ayudante» i datat a Barcelona el 8 de novembre de 1869. És el primer plànol que hom ha trobat del nucli urbà de Súria. De l'autor en sabem poques coses. El dia 15 de juny de 1869 signa el projecte de camí veïnal de Súria a Castelladral.

Aquest plànol es guarda a l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. Mesura 81 × 37 cm.

El plànol està centrat en el nucli urbà de la població, el nucli antic, els ravals nous i les zones d'expansió urbana. Amb la construcció de la carretera el 1850, els nous habitatges es fan al seu costat. És el raval de la carretera —avui són les cases del carrer d'Àngel Guimerà— i el raval nou, una mica més lluny del centre (la plaça Major) i en direcció a Manresa.

Hem de destacar que no surten els petits nuclis que hi ha al nostre terme municipal: cal Trist, Samuntà, Cererols i Santa Maria. Tampoc surten les masies, a excepció de cal Pla perquè és la més propera al nucli urbà.

L'estudi que volem presentar és l'anàlisi d'aquest document que ens servirà per tenir una visió de com era el poble en el moment que deixa de ser un nucli agrícola i comença la seva industrialització. Això provocarà el seu creixement i l'entrada a l'època moderna.

La venda de bens de l'església a Súrria, com va passar a l'abril, juny i setembre de 1869,¹ és una mostra que és una època de canvis.

L'any 1850 es construeix la nova carretera de Manresa a Cardona, que passa per Súrria, i això canvia la configuració del poble. El centre deixa d'estar al nucli antic per passar a la carretera, als marges de la qual es construeixen les noves cases.

En el document també hi ha marcades les primeres fàbriques (Muncunill i Vella). El dia 12 de març de 1869, Ramon Giró compra una vinya on, posteriorment, construirà la fàbrica del Fusteret.² La fàbrica de cal Jover es va inaugurar el 1870.³ També hi ha marcats els camins que porten als pobles veïns i els torrents.

A la part posterior d'aquest plànol només hi ha una anotació: Súrria.

LA GENT

El 1869, el poble de Súrria tenia 1.689 habitants. L'alcalde era en Josep Reguant i Quer. El regidor degà era Segimon Bransuela. En total, inclòs l'alcalde, eren 8. El nombre de veïns —homes amb dret a vot— eren 305. Nombre d'electors —homes que pagaven una determinada quantitat d'impostos—, 84. Nombre d'elegibles —homes que pagaven una determinada quantitat d'impostos—, 60. Tot això va canviar quan es va aprovar la Constitució del mes de juny de 1869, que instaurava el sufragi universal masculí. Nombre de contribuents, 1.014. El municipi pagava pel manteniment de les presons, 55,316 escuts anuals.

La riquesa del poble objecte de pagar impostos era de 17.433,800 escuts. Sobre aquesta quantitat l'Estat volia cobrar 2.542,562 escuts. S'hi havia de sumar 126,700 escuts de despeses provincials. Les despeses municipals 126,700 escuts i altres recàrrecs. En total, el poble pagava 3.652,407 escuts, a repartir entre els propietaris rics. La repartició

¹ *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*.

² *Revista Dovella*, núm. 112, p. 35.

³ J. CAMPRUBÍ I PLANS (1998), *Fàbriques i empreses*, Gràfiques Montañà, S.A. Santpedor, p. 41.

es feia a l'Ajuntament i durant 8 dies s'exposava a la Secretaria de l'Ajuntament per permetre les reclamacions pertinents.

A més de l'impost sobre el patrimoni, hi havia un impost sobre les persones. El *cupò* per a l'Estat era de 821,200 escuts més els recàrrecs, que pujaven a 1.349,232 escuts a repartir entre la gent del poble.

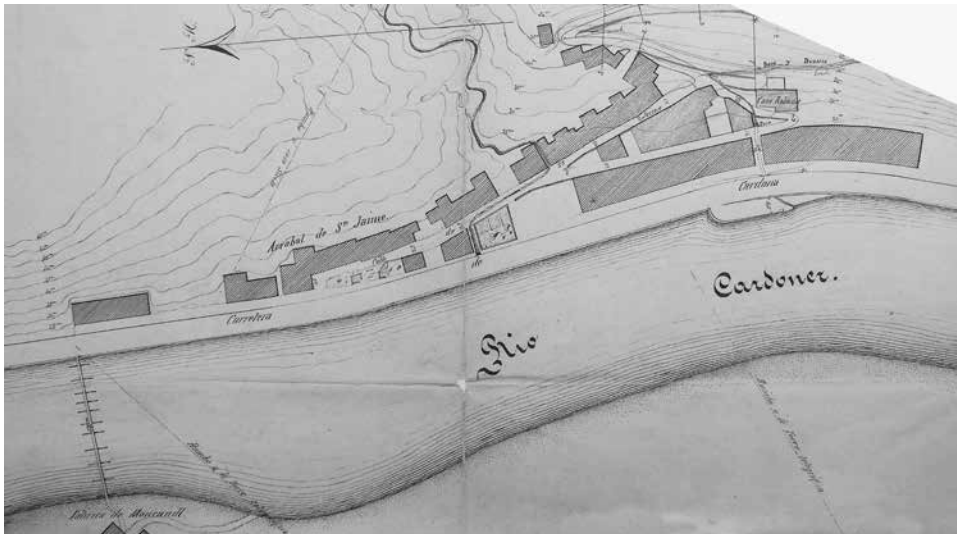
Per poder saber el poder adquisitiu poso els preus d'alguns productes. Blat: 9 escuts/hectolitre. Civada: 4,6 escuts/hectolitre. Cigrans: 0,205 escuts/kg. Arròs: 0,229 escuts/kg. Oli: 0,366 escuts/litre. Vi: 0,105 escuts/litre. Xai: 0,496 escuts/kg. Porc: 0,739 escuts/kg.

El nombre de nois sortejats per anar a fer el servei militar va ser de 16, però només 2 hi anaven realment. Se'n podien lliurar per sorteig o pagant.⁴

RAVAL DE SANT JAUME

Al marge inferior esquerre podem veure la fàbrica Muncunill. Aquesta ocupa el lloc de l'antic molí de l'Alsina.

La primera data que fa referència al molí de l'Alsina és del 4 de març de 1705. S'hi pot llegir que Ramon Subirana i Salipota ven a Jaume Alsina i Quer, pagès de Súrria, un tros de terra erma al costat del riu Cardener. En el document de venda es constata que en el terreny s'hi vol construir un molí fariner i polvorer.⁵

⁴ *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona.*

⁵ Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Notarials, Cardona, n. 115, f. 69-74.

Segons Sarret i Arbós, es comença a fabricar paper l'any 1814. El 1845 tenia una producció de 180 bales.⁶ Ara bé, nosaltres hem trobat una filigrana —senyal fet en el paper al temps de fabricar-lo— de 1768.⁷

El dia 5 d'abril de 1842, Cristòfol Muncunill i Alsina, hereu dels fundadors del molí, el lloga a Víctor Faura, d'Artés, per fer-hi una fàbrica tèxtil.⁸

El 29 de febrer de 1856, Cristòfol Muncunill recupera la plena propietat del molí, ja que Víctor Faura no havia fet les obres de millora que s'havia compromès al signar l'arrendament. Tot seguit, el lloga al seu germà Pius que havia constituït una societat, Pío Muncunill, José Parellada y Compañía, per explotar el molí i la fàbrica tèxtil. En ella hi ha invertit tots els diners que havia rebut de la seva legítima testamentària.⁹

El dia 11 d'octubre de 1907, va començar a ploure i no va parar fins el dia 13. El dia 12, l'aigua va inundar baixos, 4 cases es van ensorrar, 33 cases es van veure afectades i van desaparèixer uns 50 m de carretera. Els perjudicis econòmics per a Súria es van avaluar en 172.670 pessetes.¹⁰ Les quatre fàbriques de Súria —cal Jover, fàbrica Muncunill, ca l'Abadal i el Fusteret— van patir grans pèrdues. No hi va haver desgràcies personals.

Davant la fàbrica hi podem veure dos camins. Un de més ample que acaba al riu. És el gual que travessa el riu i que comunica, de sempre, el poble amb el mas de Salipota. L'altre, més estret, dóna accés a una palanca de fusta que es va construir per facilitar el pas dels treballadors cap a la fàbrica Muncunill. La palanca que aquí veiem dibuixada s'aguanta sobre 10 pilones, té una amplada d'1 metre i una llargada de 55 m. La palanca solia desaparèixer en les crescudes periòdiques del riu. Aquesta se la va endur el riu el 12 d'octubre de 1907. La que hi ha actualment està situada uns 10 metres aigües avall, i comença exactament a l'altre extrem de la construcció que hi ha al marge esquerre.

Al marge dret del riu encara hi ha un altre punt d'interès: la torre telegràfica. Hi ha una ratlla que indica la seva ubicació, que queda fora del plànol.

L'any 1848 es va començar a construir la línia de la telegrafia òptica militar de Barcelona a Solsona en el seu primer tram fins a Manresa. El segon tram fins a Solsona es va fer el 1850. Així doncs, la torre de Salipota és d'aquest any. Aquestes torres es van dissenyar de forma quadrada, però la de Salipota és rodona. El motiu sembla ser l'aprofitament d'una d'anterior que era circular.¹¹

⁶ Joaquim SARRET I ARBÓS (1923), *Història de la indústria, del comerç i dels gremis de Manresa*, Impremta Sant Josep, Manresa, p. 202.

⁷ *El Museu-Molí Paperer de Capellades. Guia per visitar-lo, història de l'origen del paper i la seva industrialització* (1991). Capellades, p. 38.

⁸ Registre de la Propietat de Manresa. Llibre 1^r de Súria, f. 81.

⁹ Registre de la Propietat de Manresa. Llibre 2ⁿ de Súria, f. 24.

¹⁰ *Diario de Avisos de Manresa*.

¹¹ Jaume PRAT I PONS (2004), *La telegrafia òptica a Catalunya*, Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona, p. 94.

Les comarques centrals de Catalunya van ser uns dels principals escenaris de les guerres carlines. Per controlar-les, el Govern central va manar construir aquestes línies telegràfiques òptiques militars, operades per soldats. Van estar operatives fins l'any 1875, quan acaba la tercera guerra carlina. A partir d'aquí va començar el seu deteriorament.

Al marge esquerre del riu Cardener i davant la palanca podem veure la nova carretera i un bloc d'habitatges format per 4 cases. La primera, davant la palanca, és cal Lari (c/ d'Àngel Guimerà, 57), després s'anomenà Clariana, i la quarta, riu avall, és cal Fuster del Prat (c/ d'Àngel Guimerà, 54).¹² Fins el 1925 el carrer d'Àngel Guimerà se'l coneixia com a Raval de la Carretera.

Al grup que delimita la plaça de Sant Jaume i començant per l'esquerra, hi trobem cal Basté (c/ d'Àngel Guimerà, 48), cal Quim (plaça de Sant Jaume, 3), cal Bigorra (plaça de Sant Jaume, 2), cal Paó (plaça de Sant Jaume, 1). Al mig de la plaça hi veiem un cobert, avui desaparegut. Després un pati tancat, on posteriorment s'hi va construir la casa Alta (c/ d'Àngel Guimerà, 47). A continuació, hi ha cal Campaner (c/ d'Àngel Guimerà, 46). Un solar on després hi haurà cal Guixer (c/ d'Àngel Guimerà, 45). A continuació, marcat amb blau, veiem la desembocadura de la rasa que baixa de la zona de l'actual cementiri (solei del Barber). A continuació l'hort tancat que després serà cal Massana (c/ d'Àngel Guimerà, 43-44). El carrer estret de la Salut dona accés al pati mig tancat del que després serà cal Sanyes (c/ d'Àngel Guimerà, 41-42). Cal Selva (c/ d'Àngel Guimerà, 40) és el primer habitatge d'aquest bloc. Al final hi ha l'hostal o la fonda Vella, avui cal Gal (c/ d'Àngel Guimerà, 32-34), on veiem que hi ha un pas que cobreix el final de la rasa que baixa des del portal de Cardona, passa per sota la carretera de Cardona i desemboca al riu. Aquesta rasa també està marcada com a dreuera d'accés al Poble Vell. A la façana tenen una capelleta amb la imatge de Sant Jaume.

El carrer de Sant Jaume acaba a la plaça del mateix nom. La primera casa que trobem al sortir de la plaça per aquest carrer és cal Nis (de Dionís), més tard cal Flores (c/ de Sant Jaume, 50). Aquí hi trobem una placa que recorda les inundacions de 1907.

Al seu costat hi ha un pas, una casa i al núm. 46 hi ha cal Moreno, amb la data 1841 sobre la porta, i tot seguit cal Baumes, un altre espai i una altra casa. La següent, que té el núm. 42, sobre la porta hi ha anotat l'any 1858.

Després de la casa núm. 40 hi ha una rasa, per on baixen les aigües de la pluja que venen del solei del Barber (actual cementiri), i s'acaba el carrer de Sant Jaume. Les cases que donen al camí que porta al Poble Vell són al carrer de Sant Sebastià. A la núm. 7 hi consta l'any 1731.

El carrer de Sant Jaume, segons el plànol, continua en direcció al Poble Vell. A l'actualitat, continua per darrere de les cases que tenen la façana a la carretera.¹³

¹² Irene YERRO FENOY (2017), *Noms i renoms de les cases i masies de Súria*, Treball de recerca de 2n de batxillerat. Súria, inèdit.

¹³ Montserrat BACARDIT I BARALDÉS (2016), *Súria al cor. La vida dels carrers*, Solsona, Impremta Figueras.

Tornant a les cases de la carretera, després de la fonda Vella hi ha un pas sense nom que comunica la carretera amb el carrer de Sant Jaume. Tot seguit (c/ d'Àngel Guimerà, 30-31) hi ha una placa que recorda l'aiguat de 1907.

Al costat, cal Fusteret (c/ d'Àngel Guimerà, 28-29) avui bar i anteriorment origen de la fàbrica que va donar nom a la barriada del mateix nom. Segueixen cal Fideuer (c/ d'Àngel Guimerà, 25). Cal Finet, fuster i enterramorts (c/ d'Àngel Guimerà, 22). Ca l'Agut, «ferrer brut» (c/ d'Àngel Guimerà, 21). A continuació no hi ha cap més casa fins a l'accés al Poble Vell des de la carretera. A mig camí entre aquests dos punts, hi ha marcat el punt quilomètric 15.

La carretera de Manresa a Cardona la va manar construir el Capità General de Catalunya, D. Manuel Gutiérrez de la Concha y Irigoyen, marquès del Duero, el 1849 durant el regnat d'Isabel II. A l'octubre de 1869, el Govern va pressupostar 3.498,897 escuts per les despeses de conservació de la carretera de tercer ordre de Manresa a Bassella, en el tram de Manresa a Cardona.¹⁴

El diari *El Sol* de Barcelona del dia 22 de gener de 1850 publicava: «Falta poco para que esté terminada la carretera de Cardona, el camino está acabado en el trecho que va de Manresa a Suria, como también el que va de Cardona a Malagarriga, por manera que solo falta el otro trecho que va desde este último punto a Suria».

El Clamor Público de Madrid del dia 13 de setembre de 1851 publicava: «está ya concluida la carretera hasta Suria, y bastante adelantados algunos de los demás tramos hasta Cardona».¹⁵

Entre aquest plànol i l'actualitat hi ha dos o tres aspectes a destacar. El primer, que darrere de les cases del carrer Sant Jaume no hi ha res urbanitzat. Falten totes les cases del carrer de la Salut i de la Colònia Americana.

El segon, que darrere de les cases que miren a la carretera de Cardona, on hi ha la fonda Vella, hi ha una illa de cases de forma triangular que ha desaparegut en la reforma que s'ha fet aplicant la llei de millora de barris antics.

El document també destaca la casa Rabasut. Davant seu hi ha marcat un pou per on es colen les aigües que baixen de la rasa i dreuera del portal de Cardona. Aquestes aigües van soterrades per sota el carrer i carretera de Cardona fins al riu, on es veu la seva sortida.

¹⁴ *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*.

¹⁵ Josep REGUANT; Agustí YERRO (2017), «Súria: carreteres i vehicles a principis del segle XX», a Ignasi CUADROS; Oriol FORT (dir.), *Recursos i territori: perspectiva històrica i nous equilibris. Actes de X Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana*. Manresa.

NUCLI ANTIC

El carrer que dona accés al centre del poble des de la carretera, en el plànol porta el nom de «Bajada al río». Per a alguns era la «pujada del Riu», depèn del lloc d'on venies. L'Ajuntament de 1925¹⁶ li va posar el nom de carrer de Sant Cristòfol.

Sant Cristòfol és el patró de Sùria, documentat des del 1110. En el testament d'una tal Ermessenda fa una deixa per als clergues de Sant Cristòfol de Sùria.¹⁷

La primera casa que trobem, a l'esquerra, al començar la pujada cap al Poble Vell és la núm. 3, cal Manyà. A la dreta tenim les cases núm. 8 i 10.

A l'esquerra hi ha un bloc de cases que tenen els números 13, 15 (cal Lena) i 17. A la dreta els núm. 12, 14, 16, 18 (cal Patotes) i 20. A l'esquerra un bloc de cases amb els núm. 21, 23 i 25, un solar i un altre bloc amb els núm. 29, 31 i 33. Els núm. 30 i 34 són cases soles. La núm. 39, cal Llenguets (1775), però feta modernament. La núm. 41, ca la Paulina (1807); núm. 43, cal Denga (1752); núm. 45, cal Marçal (1739); núm. 47, cal Catarineta.

El carrer de Santa Anna és la continuació del «Camino de Sallent» que s'enfila cap a la partida de Santa Anna (d'aquí el nom) o també coneguda per Santa Maria —monestir del que parlarem més endavant. Aquest carrer connecta la «Bajada del río» amb el «Torrente Luisa». Té 6 cases, del núm. 7 al 17.

Al costat de la riera o «Torrente Luisa» hi ha cal Ferrer Negre i cases soles.

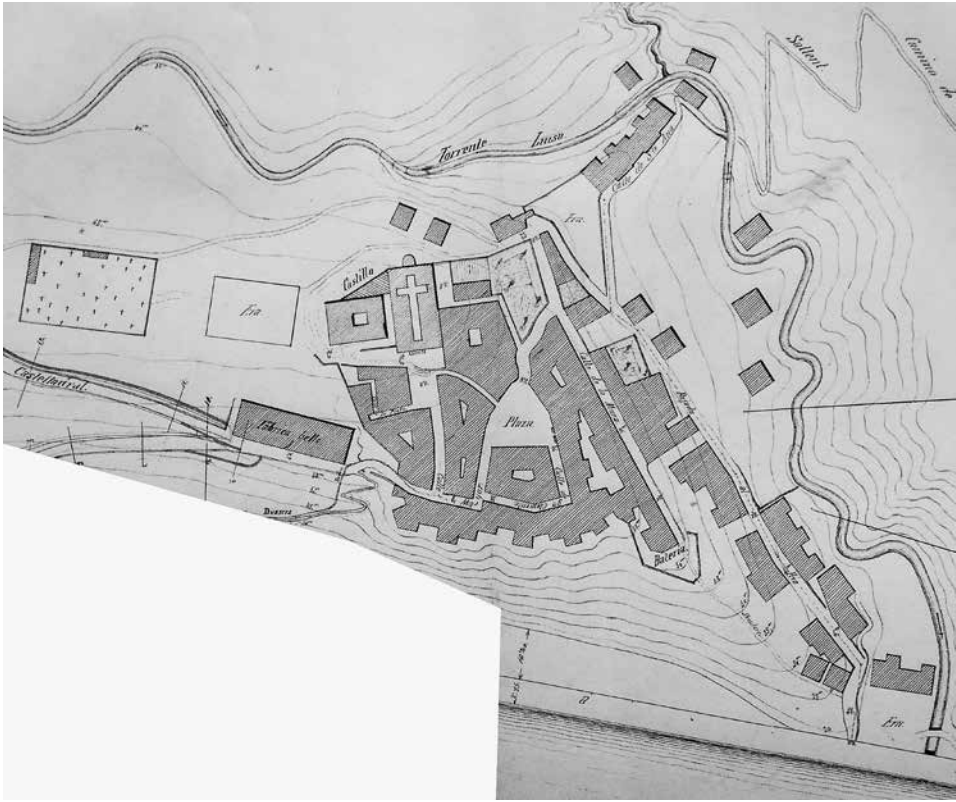
Al carrer de la Mura s'hi pot accedir per un camí que surt gairebé a la carretera o també des del carrer de Sant Cristòfol. La numeració comença pel carrer de Sant Cristòfol. El núm. 1 és cal Teixidor; núm. 4, ca la Pauletis; núm. 8 ca la Pagesa; núm. 10, cal Batalles; núm. 12, cal Miques; núm. 14, cal Xecó. Al final hi ha un gran mirador que al mapa consta amb el nom de la Bateria, en record de la seva fortificació durant la primera guerra carlina (1833-1840).

La plaça Major era el centre neuràlgic del poble fins la construcció de la carretera. Al llarg del temps ha tingut diversos noms: plaça de la República (1931-1939), plaça de José Antonio (1941-1979)¹⁸ i ara es torna a dir com als orígens. Aquí hi ha les cases més benestants del poble en aquesta època (1869).

¹⁶ *Semanario Suria*, núm. 1.211.

¹⁷ Maria del Carmen ÁLVAREZ MÁRQUEZ (1990), *La baronia de la Conca d'Òdena*, Barcelona, Fundació Noguera. Barcelona, p. 72.

¹⁸ *Setmanari Crònica de Sùria*, núm. 714.

A la plaça Major núm. 1, hi ha cal Mallet; núm. 2, el Pastorillo.¹⁹

Al núm. 3, cal Socarró —s’hi van allotjar, presumptament, als prínceps carlins, Alfons i M. de las Nieves, l’abril de 1873.

A la façana de cal Taó (Alzina), núm. 4, hi ha una cisterna al broc de la qual hi ha aquesta inscripció: IAVME ALZINA 1703. A la llinda d’una porta del balcó del primer pis s’hi pot llegir: ALABAT SIA LO SANTISSIM - NOM DE IESVS - IAVME ALZINA - ANY IHS 1701.

En el llibre de defuncions de la parròquia de Sant Cristòfol de Sùria, el dia 20 de maig de 1713 hi ha inscripció de la defunció de Cecília Marquillas, cunyada de Jaume Alzina, home més ric del poble, segons anota el rector. També hi fa constar que no paga l’enterrament segons la riquesa de la casa. Potser perquè eren temps convulsos?

Continuant a la plaça Major núm. 5, ca La Providència; núm. 6, ca la Noia Sereno; núm. 7, núm. 8, cal Barber; núm. 9, ca la Ramoneta; núm. 10, cal Duit; núm. 11, el molí del Soler.

¹⁹ Pau SOLER CLARIA (1985), *Sùria, el meu poble*, Sùria, Arts Gràfiques Rodergas.

El carrer de Sant Climent és el que envolta la plaça Major. Sempre se n'ha dit així. El núm. 1, és la mateixa casa que la del carrer de la Mura 8. La núm. 3 és la mateixa que la núm. 12. La núm. 4, cal Clavilla; la núm. 5 és cal Castilla; núm. 6, cal Sallent; núm. 7, cal Xicana o Ton del Lari; núm. 8, cal Sastrunyo; núm. 9, cal Paixut; núm. 11, cal Joliu; núm. 12, cal Ventura; núm. 13, ca la Càndida; núm. 14, ca l'Ambroset, núm. 15, cal Quim; núm. 19, cal Quim (1747).

La núm. 22, cal Balaguer del Porxo és la casa pairal dels barons d'Ovílvar. Arcadi Balaguer i de Costa va rebre el títol de baró d'Ovílvar del rei Alfons XIII, per decret, el dia 27 de gener de 1930. També va ser president del Futbol Club Barcelona des del 17 de desembre de 1925 al 23 de març de 1929, substituïnt a Joan Gamper.

Continua el núm. 23, ca la Quimeta; núm. 25, cal Xenica; núm. 27, cal Comai; núm. 29, cal Gili, ja a tocar la plaça Major.

Davant de l'església comença el carrer Major. En l'actualitat, aquest carrer comença davant del castell. En l'actual núm. 2, en el plànol és un solar i ara és cal Bató; núm. 3, cal Marxant; núm. 4, cal Ton Bató (1794); núm. 5, cal Cot; núm. 9, cal Catoi; núm. 10, cal Sastret (1687); núm. 12, cal Taró; núm. 14-16, el Casinet. Aquí s'acaba el carrer a l'actualitat, en el plànol continuava fins a la plaça. Algunes d'aquestes cases també donen a la plaça Major.

El carrer de la Pleta surt del carrer Major i, tot i que ara no té sortida, al plànol acaba en un solar —pleta, vol dir tancat per al bestiar. El núm. 1-3 és cal Magí; núm. 2, cal Quiret; núm. 5, cal Maurici (1860); núm. 7, cal Rit; núm. 9, cal Viola.

Davant del portal de Cardona, al plànol hi consta la fàbrica Vella. Ara és el final del carrer Sant Sebastià, són 5 cases, núm. 53-63. Aquesta fàbrica la va construir Josep Antoni Sivila i Serriols, fabricant de cotó i veí de Súria el 1833.²⁰ Per la seva situació geogràfica no podia moure's per energia hidràulica, només podia utilitzar la força humana o animal —energia de sang. Es dedicava a filar i teixir. El 1858 va desaparèixer, es va vendre en 5 trossos per fer-hi les 5 cases que hi ha actualment.

El camí que passa per davant de la fàbrica Vella i el cementiri porta el nom de «Camino de Castelladral» i «Rumbo a la ermita de San Salvador».

Davant de la fàbrica Vella hi ha una línia blava que porta el nom de «badén» (escorrenc). Agafa les aigües de la pluja que surten del portal de Cardona i les que venen del castell i les canalitza cap a la dreuera que baixa a Sant Jaume.

El castell, de planta quadrangular, és al costat de l'església parroquial. La seva porta d'entrada és a la cara que mira a l'església, un espai estret (2,5 m) que es pot veure en el plànol, però que poc temps després de fer-se va desaparèixer per l'ampliació de l'església. Al cegar-se la porta principal, se'n va obrir una de nova a la cara que mira al carrer Major.

²⁰ Arxiu Comarcal del Berguedà, Protocols notarians, n. 52.

Entre el castell i el cementiri hi ha un espai que porta el nom d'«Era» i fa 20 × 28 metres.

L'origen del castell de Súria sembla ser de l'any 798,²¹ quan Lluís el Pietós mana fortificar Cardona, i Súria podia estar en la seva xarxa defensiva. Ara bé, la primera vegada que hom ha trobat esmentat el castell de Súria en un document és el 25 de maig de 955,²² on el comte Borrell compra una vinya en el terme de dit castell.

L'origen de l'església parroquial de Sant Cristòfol de Súria hauria d'estar lligat al castell, la rectoria i el cementiri. Construccions imprescindibles per a la població.

La rectoria sol estar al costat de l'església i aquesta enganxada al cementiri. Entre la rectoria i l'església hi veiem petits espais no edificats que, en un primer moment, deuria ocupar el cementiri. Al quedar ple aquest, es va construir el que veiem en el plànol, a l'altre costat de l'era del castell. Fa 41 × 25 metres. L'espai està tancat i hi ha marcats pocs nínxols, en comparació amb l'espai destinat als terratges. Aquest cementiri va quedar ple amb el còlera de 1885.²³ Les autoritats van demanar traslladar-los lluny de la població per evitar més epidèmies. El 1888 es va inaugurar un nou cementiri, l'actual, i aquest que aquí veiem va ser buidat i arrasat, no n'ha quedat cap evidència.

RAVAL NOU

Ocupa la part inferior dreta del plànol. El que primer hi ha dibuixat és el camí de Santa Anna, marcat com a camí i com a rierol. És el camí que anava a l'antic monestir de donats, al voltant del qual va créixer un grup de cases que va rebre el nom de partida de Santa Maria.

L'origen del monestir de Santa Maria çà Vila s'ha de buscar en el segle XIII (1286) i la seva comunitat es va extingir en el segle XIV. Al segle XVII el monestir ja havia desaparegut i només restava una capella que estava sota l'advocació de Santa Anna, que va subsistir fins al segle XVIII. Actualment només hi ha unes poques pedres que marquen els seus murs.²⁴

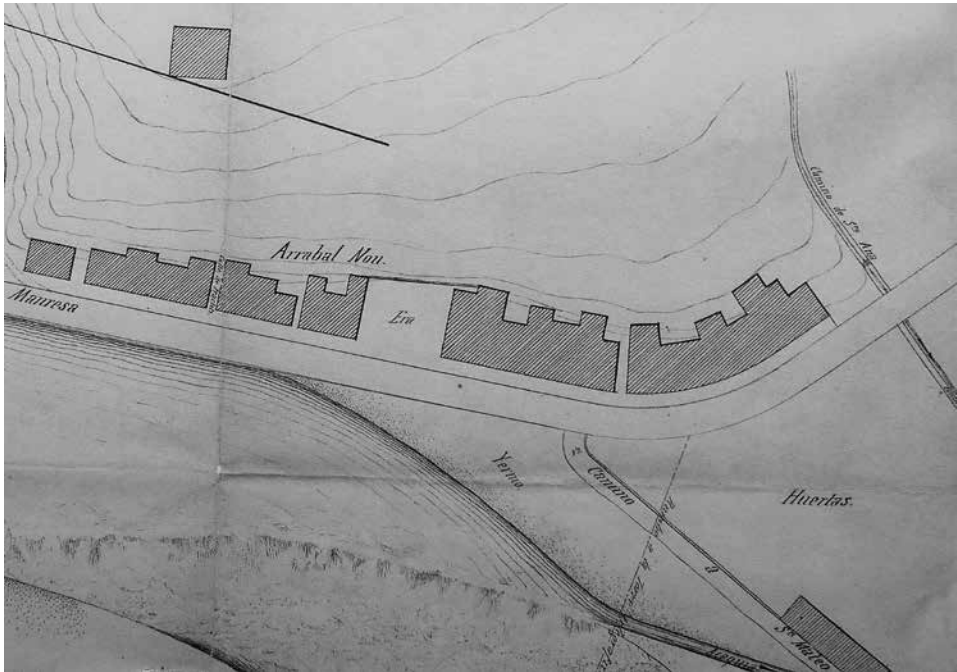
Les primeres cases que troben els viatgers que venen de Manresa estan alineades a la part dreta de la carretera i es coneixien com a raval Nou, fins que l'any 1925 l'Ajuntament li va posar el nom de carrer de Salvador Vancell.

²¹ Jordi BOLÒS I MASCLANS (1986), *Algunes torres de planta circular de les valls del Llobregat i del Cardener*, A Setmana d'Arqueologia Medieval, Lleida, Aris Estudis Gràfics, p. 158.

²² Xavier GIL I ROMAN (2004), *Diplomatario de Ermesèn, condesa de Barcelona, Girona y Osona*, tesi doctoral inèdita, p. 199.

²³ Josep REGUANT I AGUT (1985), «El còlera de 1885 a Súria», a *Cardener*, Institut d'Estudis Locals de Cardona, núm. 2.

²⁴ Antoni PLADEVALL (1984), «Santa Maria sa vila, un petit monestir de donats de Súria (Bages)», a *Miscel·lània Fort i Cogul*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 287.

Salvador Vancell i Puigercós (Sisquer [Guixers, Solsonès] 1842 – Súria [Bages] 1896) fou mestre de Súria durant 32 anys. Va participar activament a apaivagar les conseqüències del còlera de 1885. Va construir un edifici per dedicar-lo a escola i que posteriorment van ocupar les Germanes Dominiques. Va participar en congressos i va fer publicacions de renovació pedagògica.²⁵

La primera casa que veiem en el plànol ara porta el núm. 6. Aquest bloc d'habitatges acaba en un carreró estret que segueix amb el núm. 19, cal Pau; núm. 20, cal Siló. La núm. 21, cal Trapet, té aquesta data (1853).

Continuant pel carrer Salvador Vancell, el núm. 24 és la Cantina; núm. 25, cal Vegetal. A continuació hi ha un solar marcat com a «Era». Després ve l'actual núm. 28, cal Magret; núm. 29, cal Riba; núm. 30, cal Crues; núm. 31, el Tomaset; i arribem a un carreró estret, que actualment porta el nom de carrer de Ponent i que en el plànol porta el nom de carrer de Tractets.

Al carrer de Salvador Vancell 37, hi ha cal Mallet (fleca); al núm. 38, cal Cortesó; al núm. 39, cal Reforca.

²⁵ Josep REGUANT (1997), *Súria, història en imatges (1894-1975)*, Manresa, Angle Editorial. Manresa.

S'acaba el carrer de Salvador Vancell i arribem al «Torrente Luisa», avui torrent dels Galàpets o carretera de Sant Salvador. Aquest torrent també era conegut com a torrent del Pèlic (toll), ja que al lloc on confluïa amb el riu Cardener era conegut com a gorg de l'Olla. Al costat hi ha marcada una «Era», avui plaça d'en Clavé. El 1925 s'hi va inaugurar la primera estàtua pública del nostre poble.²⁶

Josep Anselm Clavé i Camps (Barcelona, 1824–1874) fou un polític, compositor i escriptor català. I fundador del moviment coral a Catalunya. A Súria, el 1889, es va fundar la Societat Coral La Llanterna, l'entitat civil més antiga del poble.

A la plaça d'en Clavé hi ha dues cases: cal Valentines i cal Torriwalter.

Darrere de les cases alineades a la carretera hi ha un mas aïllat, cal Pla.

El que destaca d'aquesta zona del plànol és la resclosa que para una part de l'aigua del riu Cardener i la desvia cap a la séquia que alimenta de força motriu el molí de Reguant.

La primera notícia que tenim de la séquia de Reguant és del 7 d'agost de 1187, en què Ramon de Calders va ordenar els horts de Súria.

El 1869, el canal que recull l'aigua de la resclosa tenia una amplada de 3 a 6 metres i 484 metres de llarg.

El 10 d'octubre de 1876, Joan Reguant, amo del molí de Reguant, va presentar un projecte per convertir el molí de Reguant en una fàbrica tèxtil. El 25 de juny de 1898, Ignasi Abadal compra el molí i comença la construcció de la fàbrica. La séquia es va ampliar.²⁷

Davant de cal Pau hi ha marcat el camí a Sant Mateu —popularment en deien baixada del Molí. El ple de l'Ajuntament del dia 25 d'octubre de 1929 li va posar el nom de carrer d'Ignasi Abadal. Només hi ha dibuixades dues cases, les que avui porten els núm. 17 i 19 (cal Calaf).

Ignasi Abadal i Cots (Manresa, 1847 – Barcelona, 1911) era un industrial tèxtil del Bages. Des de l'any 1879 i fins a la seva mort fou arrendatari de la fàbrica Vella. Va comprar el molí de Reguant i el va transformar en la fàbrica Nova o Abadal.²⁸

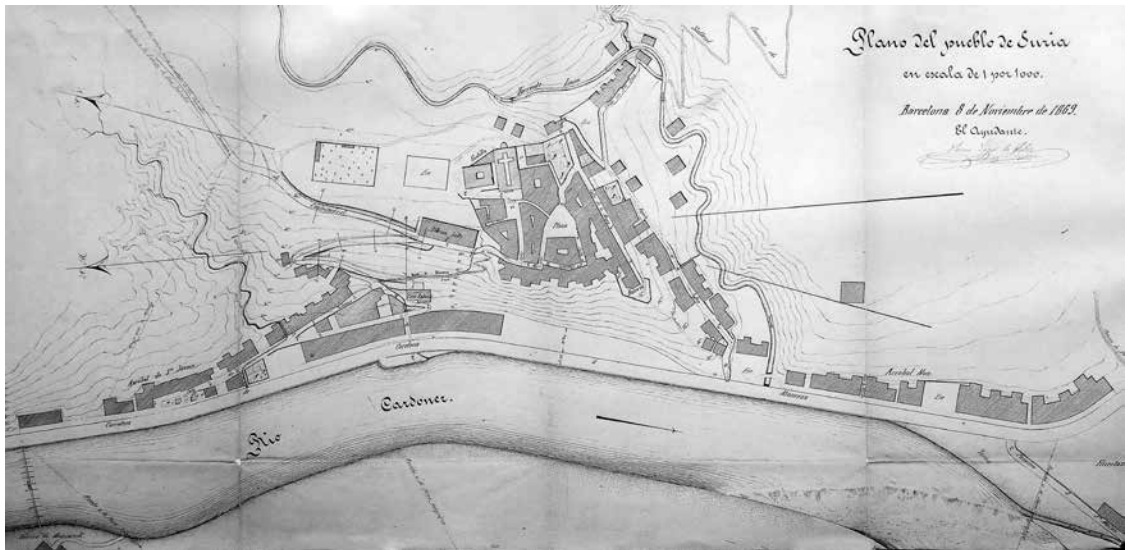
CONCLUSIONS

El setembre de 1868 té lloc a l'Estat espanyol un moviment revolucionari conegut com a Revolució de Setembre o «La Gloriosa» que posà fi a la monarquia d'Isabel II. Es va redactar una nova Constitució (1869) que proclamava una monarquia constitucional i el sufragi universal masculí.

²⁶ Irene CARREÑO (2014), *La Llanterna, la llum d'un poble. 125 anys d'història*, Súria, Edita Societat Coral La Llanterna.

²⁷ Arxiu Històric Municipal de Súria. Caixa Canal de Reguant.

²⁸ Albert FÀBREGA; Ramon FONS; Ester LLOBET (2014), *Història del tèxtil al Mig Cardener*, Ajuntament de Súria.

Espanya deixava endarrere l'estat autoritari que recordava èpoques passades i s'obria a l'estat liberal que triomfava a tot Europa. Súria també sembla que accepta aquesta proposta.

Súria era un poble tancat. Per accedir a la plaça Major hi ha dos camins: des del barri de Sant Jaume i des de la carretera. El primer quan arriba a dalt es troba una porta, el portal de Cardona, que es tancava a la nit. Si es pujava des de la carretera, un cop a dalt hi havia una altra porta que barrava el pas, el portal de Manresa.

Una mancança d'aquest plànol és que no hi ha marcats els carrers coberts del Poble Vell. El portal de Cardona està sota la casa del Casinet. El portal de Manresa anava de cal Marçal, on encara s'hi poden veure restes, a l'hort de la rectoria, que era molt més ampli del que podem veure avui. El 1904 se'n va perdre un tros al fer l'accés a la plaça Major per darrere l'església. Un altre carrer cobert i no assenyalat és el de la Mura.

L'expansió natural del nucli originari de Súria va ser cap al raval de Sant Jaume, però la seva orografia feia complicada la seva ampliació. La construcció de la carretera solucionà el problema de creixement de la població.

Les dues fàbriques que hi havia, més les dues que s'estaven estudiant per construir, feien evident que faltarien habitatges per encabir els treballadors que les indústries locals necessitarien. L'obertura de la carretera ofería nous espais per construir cases.

Els nous temps també comportarien una nova centralitat per al poble de Súria. El Poble Vell i la plaça Major quedarien marginats enfront dels habitants de la carretera. Això es veu amb el desplaçament de les escoles cap a baix el riu. Després va baixar l'ajuntament i finalment l'església. Moltes cases del nucli antic restaren buides i abandonades.

Administrar el territori pròxim com a font de recursos

Genís Riba Sanmartí i Carles Riba Romeva

Enginyer al CDEI-UPC | vicepresident de la CCEPC i professor emèrit de la UPC

CANVIS HISTÒRICS DEL PARADIGMA ENERGÈTIC I EL SEU EFECTE EN LA RELACIÓ ENTRE LES ZONES URBANES I EL SEU TERRITORI

Les civilitzacions es vertebren al voltant de les ciutats com a centres de població que aglutinen el poder, l'administració d'excedents i escassetat, la comunicació, el comerç, o la producció científicotècnica i artística. Per tal de mantenir la seva funcionalitat, les ciutats requereixen influxos constants de recursos, essent els més bàsics aigua, aliment i energia, als que cal afegir tota mena de recursos com ara materials per a la construcció d'edificis i infraestructures, eines...

Aquests recursos s'obtenen del territori que està sota l'àrea d'influència de cada ciutat, o bé de territoris més llunyans a través de xarxes comercials si el recurs en qüestió no es troba disponible o no és suficientment abundant al territori propi. Gràcies a la col·laboració entre territoris es poden superar limitacions que imposa cada un dels territoris i tenir poblacions més grans a tots els participants de la xarxa de les que podrien tenir individualment. Per exemple, una regió rica en aigua però pobra en recursos energètics pot comerciar productes que requereixen aigua abundant, com ara hortalisses o roba, a canvi de combustibles d'una regió amb aigua escassa però excedentària en recursos energètics. D'aquesta manera totes dues regions adquireixen la capacitat de créixer més enllà del que permetria si visquessin exclusivament de les capacitats i limitacions del seu territori.

Fins al segle XIX la disponibilitat d'energia estava limitada pràcticament en exclusiva al pressupost solar a través dels diversos mecanismes de transformació i aprofitament, ja siguin naturals o artificials. Així, l'energia solar impulsa el creixement de plantes conreades o silvestres que serveixen com a aliments per a persones i bestiar que formen la força de treball, i dels combustibles emprats per cuinar o escalfar-se; i és la base de les energies renovables basades en el cicle de l'aigua o les forces eòliques.

Les societats sotmeses a les limitacions del pressupost solar han aconseguit mantenir ciutats d'un milió o un milió i mig d'habitants com a màxim al llarg de la història (figura 1), gràcies sempre a un elevat nivell d'organització i sobretot al control de vastes extensions de territori. La pionera va ser Roma, que tenia tot l'imperi al servei del manteniment d'una única ciutat i algunes ciutats subsidiàries de menys entitat poblacional com Alexandria o Cartago. La van seguir a diversos llocs del món i amb cultures molt diverses ciutats com Bagdad o les capitals dels successius imperis xinesos (Chang'an, Kaifeng, Hangzhou, Jinling, Pequín), sempre amb poblacions màximes al voltant del milió d'habitants i gràcies a l'ús de grans extensions de territori (Morris, 2010). L'extensió de l'imperi i la capacitat de comerciar amb societats llunyanes estava sempre condicionada a la disponibilitat d'energia, fet que explica per què el límit de població màxima de les zones urbanes es manté tan constant al llarg de vint segles en escenaris tan diversos.

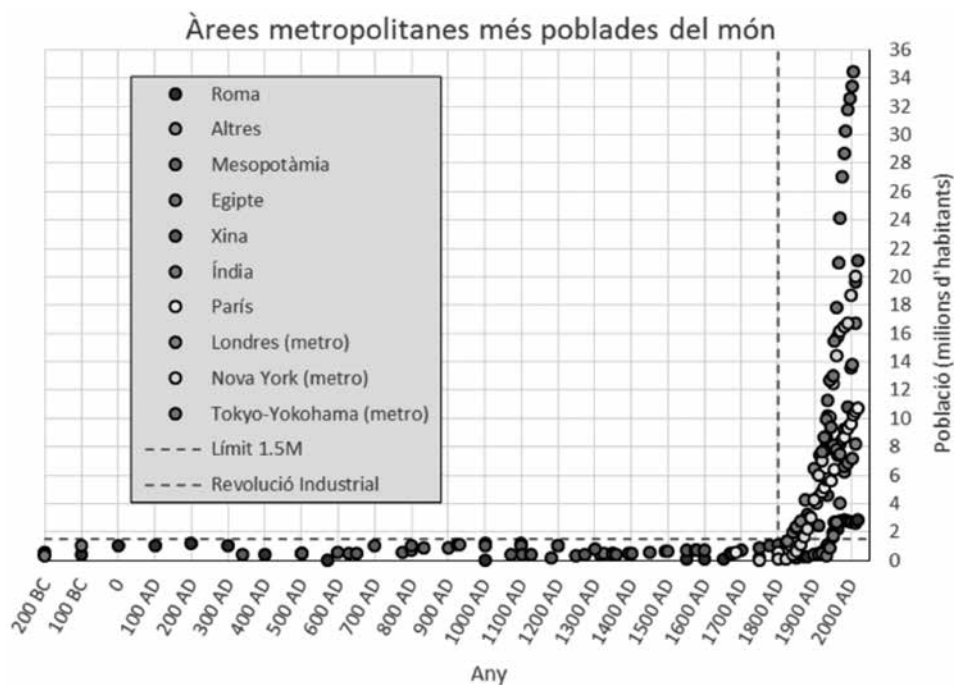

Fig. 1. Població de les àrees urbanes més populoses del món al llarg de la història. Elaboració: Genís Riba, a partir de dades de I.STAT, INSEE, Cens de l'Índia, Govern de la Xina, Oficina del Cens dels EUA, Oficina del Cens del Regne Unit, Visionofbritain.org.uk, Demographia.com i Morris (2010).

L'ús dels combustibles fòssils a partir del segle XIX trenca les limitacions del pressupost solar i suposa un canvi radical en la manera com les ciutats poden obtenir els seus recursos. L'expansió de les xarxes de transport, primer basades en carbó i posteriorment en petroli, permet expandir el territori d'influència de les ciutats fins a fer-lo global, eliminant d'aquesta manera les mancances del territori proper i permetent l'explosió demogràfica de les ciutats. Començant per Londres, bressol de la industrialització i l'ús de combustibles fòssils, el nombre de grans aglomeracions urbanes ha augmentat fins al punt que actualment hi ha una trentena d'àrees metropolitanes amb població superior als 10 milions d'habitants, entre les que destaca Tokyo-Yokohama amb pràcticament 40 milions, i 150 conurbacions per sobre dels 3 milions (World Atlas, 2018).

Aquesta proliferació de grans urbs se sustenta en millores en les tecnologies de producció i els models organitzatius, però sobretot en l'ampliació del territori al que poden accedir gràcies a l'aportació del *territori difús*, que és el territori que no correspon per localització espacial o temporal a una ciutat, però que es fa servir per satisfer-ne les necessitats (Catton, 1982).

Els combustibles fòssils formen part del *territori difús temporal*, és a dir, de l'ús de l'energia solar d'altres èpoques concentrat en forma de matèria orgànica fossilitzada. Per tant, els combustibles fòssils ens han permès l'ús de grans quantitats d'energia als quals normalment no tindriem accés, i que són a la base del creixement econòmic i demogràfic i de l'expansió de les ciutats des del segle XIX.

La crisi de disponibilitat dels combustibles fòssils causarà una reversió d'aquesta situació. A mesura que s'esgotin els combustibles fòssils o s'abandonin per combatre la crisi mediambiental, caldrà ajustar-se de nou a viure del pressupost solar i el territori pròxim.

Així doncs, tal com l'ús dels combustibles fòssils va permetre l'ús del *territori difús* com a font d'energia i materials, el seu exhauriment suposarà un retorn al territori pròxim com a origen.

EL TERRITORI PRÒXIM COM A FONT DE RECURSOS

Amb la desaparició dels combustibles fòssils com a font d'energia i la seva aportació d'energia prehistòrica, caldrà tornar a operar les societats humanes amb el pressupost solar (Riba, 2011).

Això implicarà una reducció substancial de la capacitat de fabricació i transport de béns, així com d'obtenció de matèries primeres. Aquestes capacitats reduïdes pròpies del paradigma renovable postfòssil faran que el pes de l'obtenció de productes essencials, com són els aliments i l'energia, torni a residir en el territori pròxim.

La reducció i encariment de la capacitat de transport de mercaderies a llarga distància porta implícita també la incapacitat d'ignorar els factors limitadors del territori, que amb el paradigma fòssil es poden eliminar fàcilment mitjançant el comerç amb territoris que en són excedentaris. D'aquesta manera cada territori haurà de recórrer més a la producció local de productes endèmics, i menys a la importació de productes que no poden obtenir-se de forma local. És el cas especialment de productes frescos que necessiten un transport relativament ràpid i en condicions de bona conservació, però també es notarà en el cas d'aliments secs o de productes industrials.

Així, el comerç intercontinental de fruita o de carn serà més rar i costós i el model productiu basat en la deslocalització i el transport a llarga distància perdrà bona part del seu atractiu, i per tant és previsible una reversió, almenys parcial, del procés de globalització per manca d'energia (Curtis, 2009).

Pel que fa a l'energia, el paradigma renovable postfòssil també posa l'accent en la captació i distribució local de l'energia. Hi ha, no obstant, diferències importants amb el paradigma renovable prefòssil. Així com abans del segle XIX el principal mecanisme de fixació i aprofitament de l'energia solar era la fotosíntesi, de la qual s'obtenen els aliments i la biomassa tradicional com a combustible, amb el suport de molins de vent o d'aigua per a processos productius o de veles per al transport, les tecnologies actuals de captació i processament de l'energia permeten un aprofitament molt més elevat del recurs solar i els seus derivats —hidràulic, eòlic, biomassa...— i una eficaç conversió directa en energia elèctrica d'alta qualitat a través de les tecnologies eòlica, fotovoltaica i hidroelèctrica. Aquesta diferència permetrà mantenir un nivell de confort semblant a l'actual en els països desenvolupats, sempre que es facin els canvis profunds a nivell d'organització social, productiva i territorial que requereix el retorn al pressupost solar.

A causa de la baixa densitat de potència que presenten les fons renovables, la seva captació implica un impacte substancial sobre el territori (Sans; Pulla, 2014). Aquest impacte s'ha de compatibilitzar amb els altres usos del territori, especialment els que tenen un gran impacte territorial com són l'agricultura i la ramaderia, així com el territori artificialitzat, que inclou zones urbanes, industrials i infraestructures. Tot això respectant les zones boscoses, que tenen valor ecològic pel que fa al manteniment de la biodiversitat, però que també tenen efectes molt desitjables per a les activitats humanes com és el seu paper en la preservació de sòls i la captació d'aigües, a més de ser un element cabdal en la mitigació del canvi climàtic per la seva capacitat de fixar CO₂ (Furró, 2016). També cal tenir en compte que per tal de maximitzar l'eficiència del sistema, i per tant el benefici que s'obté de les infraestructures de captació —tant a nivell energètic com econòmic—, convé situar-les a prop dels centres de consum.

Aquesta proximitat al centre urbà fa que la competència pel territori amb altres usos sigui més intensa i que s'hagi de prioritzar segons les característiques de la zona i la seva població, respectant per exemple els terrenys d'alt valor agrari o ecològic per sobre d'usos industrials o de captació d'energia, així com compatibilitzant en la mesura del possible la captació energètica amb altres usos o ubicant-la en terrenys altrament improductius.

Cal tenir en compte que l'apropiació del territori i la seva productivitat per usos humans és ja molt elevada. A nivell global, l'impacte directe sobre la superfície emergida ronda el 40%, amb un 12% de la superfície dedicada a l'agricultura i un 26% a praderies de pastura, al que cal afegir un 0,7% de terreny artificialitzat. El 60% restant es divideix a parts iguals entre zones boscoses i zones ermes —alta muntanya, desert, tundra... Aquesta distribució varia substancialment a cada regió segons quina en sigui la densitat de població o el grau d'industrialització.

USOS DEL TERRITORI A CATALUNYA

Els usos del territori català destaquen per tenir una superfície artificialitzada i una coberta agrícola elevades del 6,5% i el 24% respectivament, així com una superfície forestal destacable d'un 50% que ha crescut al llarg del darrer segle a causa de l'abandonament de terres de conreu (IDESCAT, 2018).

D'altra banda, les terres destinades a praderies de pastura són tot just un 5%, tot i la presència de nombrosos caps de bestiar a causa de l'elevada proporció de bestiar establut.

Catalunya, tot i la proporció relativament elevada de terres de conreu de prop d'un 25% de la superfície total (IDESCAT, 2018), és importadora neta d'aliments. En efecte, per assolir l'autosuficiència alimentària en base a la relació mitjana entre les terres de cultiu i la població a escala mundial de 0,22 ha/habitant (FAOSTAT, 2016), Catalunya hauria de duplicar la superfície conreada fins als 16.000 km², que s'haurien de guanyar a la superfície boscosa.

Pel que fa a l'energia, la captació i extracció local de recursos energètics actualment és marginal. Per tal de satisfer les necessitats energètiques actuals amb les tecnologies disponibles, es necessita afectar el 2% del territori (uns 640 km²) amb la instal·lació de sistemes de captació renovable —sobretot solars i eòliques, ja que la instal·lació de nova potència hidroelèctrica és gairebé impossible a causa de la saturació de les conques fluvials catalanes— i les seves infraestructures associades.

El retorn al pressupost solar, per tant, pot tenir un efecte molt notable en la configuració territorial catalana. La reocupació de l'àmbit rural i la dificultat per mantenir grans aglomeracions urbanes pot resultar també en la dispersió poblacional de la conurbació de Barcelona a favor de les ciutats i pobles del territori.

CONCLUSIONS

La crisi de disponibilitat dels combustibles fòssils i la conseqüent transició renovable portaran associada l'emergència d'un nou paradigma en la relació entre les ciutats i el seu territori. La disminució de la disponibilitat d'energia i la densitat de potència que proporcionen els combustibles fòssils reduirà l'accés al territori difús que ha permès les àrees urbanes créixer molt per sobre del que el seu territori pròxim pot sostenir.

El transport de béns i aliments a llarga distància s'encarirà i serà impracticable a l'escala que es fa actualment, de manera que la *granja global* que produeix i distribueix de manera deslocalitzada ja no podrà nodrir les grans ciutats com ho ha fet els darrers 150 anys.

Això farà que la producció de productes bàsics i la captació d'energia recaigui fonamentalment en el territori proper i que les megalòpolis siguin cada cop menys viables, especialment les que tenen limitacions territorials, com és el cas del Japó, o les que tenen territoris superposats, com passa en nombroses ciutats xineses, per exemple. La competència pel territori pot crear tensions polítiques i socials i convertir-se en origen de conflictes.

És, per tant, de gran importància plantejar el desenvolupament urbà i territorial de les properes dècades en els termes del paradigma renovable postfòssil, que prioritza la captació energètica renovable i la producció d'aliments i industrial de proximitat per sobre del comerç internacional. No obstant, gràcies a les tecnologies actuals de captació d'energia i de producció, el paradigma renovable postfòssil no ha de suposar una pèrdua de qualitat de vida als territoris que se sotmetin a la transició energètica.

Aquest canvi d'organització territorial, fet de forma ordenada i programada, augmenta la resiliència del territori gràcies al nivell més elevat d'autosuficiència energètica i alimentària que proporciona. A més, l'escenari de transició i per tant de debilitament de les institucions i estructures establertes, obren la porta també a introduir canvis substancials al model d'organització social. La naturalesa distribuïda de les energies renovables convida a què aquest nou model redueixi la concentració de poder en grans empreses i institucions a favor d'una més gran participació ciutadana en la presa de decisions.

BIBLIOGRAFIA

- CATTON, W. R. (1982). *Overshoot : the ecological basis of revolutionary change*. Urbana and Chicago: Univesity of Illinois Press.
- CURTIS, F. (2009). «Peak globalization : Climate change, oil depletion and global trade». *Ecological Economics*, 69 (2), 427-434.
[en línia] <<https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2009.08.020>>

- FAOSTAT (2016). Insumos. Uso de la Tierra. [en línia] <<http://www.fao.org/faostat/es/#data/R>>
- FURRÓ, E. (2016). *Catalunya. Aproximació a un model energètic sostenible*. Barcelona: Octaedro.
- GB Historical GIS i Universitat de Portsmouth (2018). *A vision of Britain through time*. [en línia] <http://www.visionofbritain.org.uk/data_cube_page.jsp?data_theme=T_POP_data_cube=N_TOT_POP&u_id=10097836&c_id=10001043&add=N> Consulta: 18 d'octubre de 2018].
- IDESCAT (2018). Usos del sòl i superfície. [en línia] <<https://www.idescat.cat/pub/?id=aec&tema=terri&n=165>>
- INSEE (2018). [en línia] <<https://www.insee.fr/fr/accueil>>
- ISTAT (2018). [en línia] <<http://dati.istat.it/Index.aspx>> Consulta: 18 d'octubre de 2018.
- MORRIS, I. (2010). *Social Development*. Nova York: Stanford University.
- OFFICE OF THE REGISTRAR GENERAL & CENSUS COMMISSIONER, I. (2018). *Census of India*. [en línia] <http://www.censusindia.gov.in/2011-prov-results/prov_data_products_delhi.html> Consulta: 10 d'octubre de 2018.
- RIBA, C. (2011). *Recursos energètics i crisi. La fi de 200 anys irrepitibles*. Barcelona: UPC.
- SANS ROVIRA, R.; PULLA ESCOBAR, E. (2014). *El col·lapse és evitable* (1a ed.). Barcelona: Octaedro.
- World Atlas* (2018). The 150 Largest Cities in the World. [en línia] <<https://www.worldatlas.com/citypops.htm>> Consulta: 12 d'octubre de 2018.

ÀMBIT 3
IDENTITATS TERRITORIALS
I REPRESENTACIONS
POLÍTIQUES:
SOCIETAT I CULTURA

PONÈNCIA

Creure's la frontera: la identitat en territoris limítrofs

Ramon Sistac i Vicén

Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Catalans, Centre d'Estudis Ribagorçans

Els éssers humans, ens agrada o no, estem fets de límits.¹ El *jo* s'oposa al *tu* i a l'*ell*, i tot el sistema de la dixi personal, en qualsevol llengua, es basa en la distància en relació amb el *jo*. Però, de la mateixa manera que hi ha un *jo*, hi ha també un *nosaltres*, i aquest *nosaltres* només tindrà sentit en la mesura que hi haurà també un *vosaltres* i un *ells*.² Ara bé; els límits del *jo* són, en general, fàcils de determinar a partir de l'evidència del nostre cos, mentre que els del *nosaltres* són molt més difícils a efectes taxonòmics. Fins on arriba el *nosaltres* i comença el *vosaltres* o l'*ells*? D'ací la pregunta recurrent: «Aquest(a) (no) és dels nostres?». I és que la identitat col·lectiva sempre ha estat molt més difícil d'establir i de fixar. Aquesta és la causa de l'aparició, al llarg de la història, de les marques grupals com les contrasenyes o el «sant i senya»,³ els abillaments tribals, les ensenyes i estendards, els uniformes, les banderes... i les fronteres.

¹ Recerca inscrita en els projectes *Lengua, identitat y cohesión social: el paradigma de los territorios de frontera lingüística* (Ministerio de Ciencia y Competitividad, FFI2014-53589-C3-1-R) de la Universitat de Girona i *Cultura, memòria, llengua: la construcció de la identitat en els territoris fronterers de la llengua catalana* (IEC PR2015-S04-NADAL) de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans.

² *Ells* i *elles*, com *ell* i *ella*. Note's, però, que, a diferència de les llengües que l'envolten geogràficament (occità, aragonès i castellà), el català no diferencia el masculí del femení a *nosaltres* i a *vosaltres*.

³ Que ja documentem al «xibòlet» bíblic (*Llibre dels Jutges*, 12: 5-6).

Curiosament (o no), l'explicació que conté el mateix tríptic del programa del nostre Congrés estableix molt bé el nostre àmbit de treball; tant, que emmarca perfectament el context, el desenvolupament i gairebé les conclusions de la nostra intervenció:

Des del segle XVIII, bona part d'Europa viu un seguit d'ordenaments territorials per tal d'adaptar les necessitats de la construcció de l'Estat amb el territori. En el cas de França, aquestes construccions s'inicien clarament amb la confecció dels departaments; i a Espanya, la confecció de les províncies ha tingut conseqüències profundes en el sistema de comunicació social, econòmic i polític tant a nivell local com nacional, un fet que s'ha arrossegat fins als nostres dies i que no sembla a prop de ser modificat.

No sembla que s'hi pugui afegir res de més assenyat. La construcció de les identitats col·lectives en aquesta part de món —i segurament en alguna més— ha estat, està, totalment condicionada per unes línies imaginàries i arbitràries, col·locades sobre el mapa i anomenades fronteres, que tenen, d'una banda, la funció de compartimentar i jerarquitzar el poder i, d'altra, la de canalitzar aqueixa construcció identitària⁴ col·lectiva —sempre en relació amb la compartimentació i jerarquització del poder suaramentades.

Però què és realment una frontera? La resposta sembla una obvietat. Tal com ens diu el diccionari, la frontera és la ratlla o límit que separa dos territoris fronterers, i també, i en conseqüència, la línia que assenyalava els límits reconeguts d'un estat. Fronter, per a més aclariment, vol dir *situat a tocar d'un altre, davant d'un altre*. En un altre lloc crec haver demostrat⁵ que aquesta idea de *línia* és més moderna que no pas sembla, ja que abans el concepte feia referència a un territori ample, a un *no-man's land* entre zones d'influència.⁶ Aquesta «linealitat forçada» de la frontera és la que ens porta al cap imatges de barrera o de mur, imatges que indiquen, en definitiva, la separació implícita a la frontera. Quan hom pica *frontera* al cercador d'imatges de Google®, la primera fotografia que hi apareix és aquesta:⁷

⁴ L'adjectiu *identitari* no és recollit en els diccionaris a l'ús. Però, atès que no hi solen tenir cap derivat d'*identitat*, sembla adequat utilitzar-lo.

⁵ Ramon SISTAC (2010), «Frontera, límit i nexa», a Imma CREUS, Maite PUIG i Joan Ramon VENY (ed.), *Actes del Quinzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Universitat de Lleida 7-11 de setembre de 2009*. 1 vol. Barcelona, Abadia de Montserrat, p. 17-32.

⁶ Complementàriament, a la meua terra (en català occidental) *frontera* és també sinònim de façana.

⁷ <https://www.google.ad/search?q=frontera&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiwi6jfnfkAhXyxoUKHdhGCYIQ_AUIEigC&biw=1280&bih=557#imgrc=>>. Fotografia d'Eliane Brum. Publicada a <https://elpais.com/elpais/2018/04/17/opinion/1523986107_887501.html>, consultat el 23 de setembre de 2019.

I, encara anant més enllà, és possible que la imatge que ens vinga al cap a la majoria de nosaltres per evocació de la paraula en qüestió siga aquesta altra.⁸

⁸ <[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Germans_at_Polish_Border_\(1939-09-01\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Germans_at_Polish_Border_(1939-09-01).jpg)>, consultat el 23 de setembre de 2019. Anònima.

L'elenc fotogràfic desat a la nostra memòria tanmateix seria tan inacabable com escruixidor, des de la Gran Muralla al mur de Berlín o al d'Adrià, passant per les imatges molt més recents i actuals que provenen del Mediterrani oriental i de Turquia, de l'Europa de l'Est, de l'estret de Gibraltar, del Río Bravo... O dels colls d'Ares i de Panissars i els passos del Pertús i de Portbou el gener de 1939. Representacions que responen sempre a un imaginari de confrontació, de conflicte armat, de xoc cultural o econòmic. En definitiva, de divisió, i mai de continuïtat. Imatges que podem ignorar deliberadament tot mirant cap a un altre cantó, però que en qualsevol circumstància tots som conscients que hi són.

Tot i així, no seria tan desajustat de cercar, pels racons de la memòria, altres imatges més pròximes en l'espai i en el temps, i amb més impacte en la nostra biografia, almenys entre catalans criats i viscuts en un entorn més o menys pirinenc, com seria el cas de les de la Farga de Moles, pas natural entre Catalunya i Andorra, entre la Seu d'Urgell i Sant Julià de Lòria, amb la seua corrua inacabable d'automòbils sovint aturats pels registres i tràmits duaners. Un autèntic anacronisme de l'Europa occidental, una mena de record dels temps antics de la infantesa, quan el pas a França des de Catalunya o viceversa estava també subjecte a aquesta mena de rituals. Un trànsit entre dos mons que, d'altra banda, no són res més que el mateix: entorn, paisatge, gent, cultura i llengua idèntics damunt dels quals s'implanta una divisió forçada. Sense entrar en consideracions de tipus legal que ací no toquen, per què traginar un producte d'amagat amb finalitats comercials entre, per exemple, Juverri i Arcavell és considerat contraban i no ho és pas entre Estamariu i Bescaran? Doncs perquè aqueixes línies imaginàries, inexistents físicament si no és per unes poques fites, bogues o mollons, són socialment acceptades —o imposades— i ben vives en el nostre imaginari col·lectiu. I fins i tot n'acabem fent un modus vivendi, per molt que les blasmem.

Hi ha encara un altre tipus de fronteres que segurament no evoquen ni imatges fotogràfiques ni de qualsevol altre tipus i que no obstant això marquen —o potser amarguen— força la nostra existència. Es tracta també de fronteres artificials, fruit del feudalisme i dels avatars històrics, dibuixades sobre territoris de continuïtat. De fet, totes les fronteres del Principat de Catalunya són així: tant la del nord, com la del sud com la de l'oest. I encara hauríem d'afegir-hi la de l'est, si no fos perquè el mar és un accident geogràfic real. En el cas que ens ocupa, la frontera oest, és absolutament imperceptible sobre el paisatge. És per això que hi ha una gran profusió de cartells que recorden la presència del límit, altrament irrecognoscible.⁹

⁹ <<https://www.lacomarca.net/wp-content/uploads/2018/08/cartel-aragon.jpg>>, consultat el 23 de setembre de 2019.

Efectivament, la frontera de Catalunya amb l'Aragó està afegida damunt d'una continuïtat humana ancestral. No vull entrar en la discussió dels límits entre ambdós ens històrics, que no són el motiu d'aquesta intervenció, sinó en el fet que aqueixos límits, considerats tant des dels elements naturals com dels humans, no hi han estat mai. Tenim una zona de continuïtat que remunta com a mínim al neolític. La terra dels ilergets o la dels ilerjavons, per exemple i si la cartografiàvem, l'hauríem de representar tot desdibuixant els confins comarcals, provincials i autonòmics. I tanmateix la *frontera* hi és, i se sent i es percep no pas perquè siga una realitat palpable, sinó perquè existeix en la nostra imaginació. De vegades, d'una manera tan contundent que, en un paper antic, l'he arribada a qualificar de «la darrera frontera d'Europa».¹⁰ I ho és perquè el territori en qüestió no té solució de continuïtat, almenys coincident amb la ratlla administrativa, però les entitats superiors a les quals pertany, o dins les quals es troba dividit, viuen d'esquena l'una amb l'altra. Una situació que ha tingut els seus alts i baixos històrics, però que en el moment actual té una certa rellevància, potser fins i tot en podríem dir un *moment calent*, a causa de les freqüents discordances polítiques, i de vegades també emotives, entre Catalunya i Aragó.

¹⁰ Ramon SISTAC (2006), «La darrera frontera d'Europa», a Ascari M. MUNDÓ *et alii.*, *L'Opus Dei enfronta Aragó amb Catalunya. L'art sacre del Museu de Lleida en joc*, Barcelona, Llibres de l'Índex.

De vegades els efectes de tot això són gairebé anecdòtics, al límit de la comicitat, i omplen a bastament l'anecdolari de la gent dita «de frontera». És el cas del carrer, i la casa, per on corre la divisió autonòmica del Pont de Montanyana:¹¹

Altres vegades, però, la situació no és pas tan amable, i la frontera administrativa esdevé un autèntic maldecap per als habitants, de vegades amb conseqüències tràgiques, fins i tot per als passavolants:¹²

El accidente se produjo a las 18.00. Las primeras llamadas al 112, aseguraron algunos testigos, fueron algo caóticas ya que los telefonistas trataban de averiguar si había ocurrido en Aragón o Cataluña y a qué medios había que avisar, lo que según ellos retrasó la llegada de las asistencias.

Una situació que, per desgràcia, resulta massa freqüent «a la ratlla». Són innombrables els problemes, per exemple, de distribució i repartiment de productes, de dificultat d'intervenció dels bombers, de problemes amb disfuncions en la sanitat pública i l'educació, de malentesos entre els diversos cossos policials... Problemes que arriben al seu punt màxim a la Ribagorça, una comarca natural i històrica que, especialment en la seua part més poblada —la ribera de la Noguera Ribagorçana, sobretot en el seu tram septentrional— presenta una estructura típica de vall, amb les poblacions

¹¹ <<https://www.heraldo.es/noticias/nacional/2017/10/01/puente-montanana-pueblo-aragones-con-una-calle-cataluna-1199477-305.html>>, consultat el 23 de setembre de 2019.

¹² «Siete heridos en un choque frontal en la N-230, que estuvo cerrada más de dos horas», <https://www.heraldo.es/noticias/aragon/2014/09/17/siete_heridos_choque_frontal_230_que_estuvo_cerrada_mas_dos_horas_310496_300.html>, consultat el 23 de setembre de 2019.

establertes al voltant del riu que les uneix i que, paradoxalment, les divideix també des del punt de vista administratiu.

Res de nou sota el sol. Les fronteres conformen, o condicionen, com ja hem insinuat el nostre univers mental. De fet, fa molts anys que es repeteix pertot l'observació de Korzybski sobre la confusió del mapa amb el territori.¹³ Penso que no ha de sorprendre ningú; en acabat, tots tenim tendència a fer-ho. Dificilment podríem copsar el territori en el seu conjunt —per bé que la línia aèria entre Barcelona i París passa sovint per damunt de la Ribagorça, de la qual ens ofereix un panorama insòlit—, i ens en conformem amb la seua visió simbòlica simplificada. I, en les representacions geogràfiques més habituals, els aspectes polítics predominen sobre els físics, o bé se sobreimpressionen. I és que la nostra imatge del món ve condicionada per la representació que en vam tenir a escola, a través dels atles i els mapes penjats a la paret o a la pissarra: Europa com un mosaic de colors que representen els «països», Espanya —record empremtat de l'*Enciclopedia Álvarez*—¹⁴ dividida en províncies, com l'Espanya actual de les autonomies, les comarques de Catalunya o les d'Aragó... Sempre estructures «de rusc», constituïdes d'innombrables cel·les separades pels seus respectius envans.¹⁵

¹³ Alfred KORZYBSKI (1933), *Science and sanity. An introduction to non-Aristotelian systems and general semantics*, Oxford, International Non-Aristotelian Libr.

¹⁴ Antonio ÁLVAREZ (1954), *Enciclopedia. Intuitiva, sintètica y pràctica. Segundo grado*, Valladolid, Miñón.

¹⁵ Antonio ÁLVAREZ (1954), *Enciclopedia. Intuitiva...* Les il·lustracions corresponen al «Atlas Universal» que hi va inserit, entre les pàgines 288 i 289. Cal observar que al mapa d'Europa Andorra no hi és.

En la meua memòria escolar hi ha unes plantilles de plàstic amb el perfil d'Espanya —evidentment, sense Portugal—, i totes les províncies peninsulars amb uns marcadors per a les línies que les separen, i encara amb un foradet per a passar-hi el llapis al lloc corresponent a la capital de província. Ara bé, com ja havíem dit, la distribució comarcal catalana per bé que més nova i racional, no se'n salva. Heus ací la il·lustració corresponent a un joc didàctic que dona també la imatge fragmentada d'un puzzle, damunt del qual l'infant ha de reconèixer el territori.¹⁶

¹⁶ <<https://www.eltemps.cat/article/1855/catalunya-un-trencaclosques-multinivell>>, consultat el 23 de setembre de 2019.

Un mapa que servirà de base a la imatge mental que l'infant acabarà tenint del país. La comarca entesa com una peça independent, que es pot arribar a separar del context geogràfic en el qual està inserida. El *text sense context* o, si voleu, la representació simbòlica de l'objecte per damunt del mateix objecte. Això pot arribar a provocar —i provoca sens dubte, almenys entre la gent jove— que una persona de Torrelameu es pugui identificar com a «de la Noguera» en comptes de com a de Torrelameu, al mateix temps que algú de Corbins —a 2 km de Torrelameu— pugui dir, no pas que és de Corbins, sinó que és del Segrià. Amb una jerarquització semblant a quan algú de Bellver, de Sant Llorenç de Morunys o de Sant Guim de Freixenet diuen que són «de Lleida» en comptes de dir que són de la Cerdanya, del Solsonès o de la Segarra respectivament, tot i que possiblement no van mai per a res a la capital de la seua província i fins i tot i de ben segur parlen el català central i no pas el de Lleida.

Fins a quin punt és antiga aquesta concepció diguem-ne «administrativa» de la identitat territorial? Segurament es tracta d'un procés més o menys lent, però ben probablement l'impacte de l'administració napoleònica sobre els pobles d'Europa —i de les colònies—, ja siga per imposició o per imitació, hi tindrà un pes determinant. L'estabilització i institucionalització del procés revolucionari francès, amb l'estructuració de l'estat i del centralisme, amb la imposició d'una administració unificada i una capitalitat efectiva amb el seu estol de capitals subsidiàries, amb la impermeabilització de les fronteres exteriors i la creació de cossos de policia fronterera, amb la creació del cadastre i el control rigorós i centralitzat de la hisenda pública... L'estat tindrà a partir del segle XIX, independentment de la seua condició de democràcia o de tirania, una capital, una llengua, un mapa que en serà la seua silueta sacrosanta, un funcionari i una bandera.

A Espanya, l'estat modern de matriu francesa arribarà de la mà dels liberals i progressistes. Ells seran els responsables que l'estat es faça visible per als ciutadans, sobretot a partir de la creació del funcionari modern, tan ben reflectit en l'obra de l'escriptor castellà Mariano José de Larra.¹⁷ I, dins del funcionari, és el *magisterio español* la clau de volta de la difusió i imposició de la ideologia estatalista. El bastiment de les escoles normals i la creació del cos de mestres nacionals —a partir de la *Ley de Instrucción Pública* de 1857—, amb la idea que el mestre difícilment treballarà al seu lloc d'origen i esdevindrà així l'agent més actiu i privilegiat de la imposició de l'anomenat *idioma nacional*. Els altres grans instruments seran la creació de les províncies (1833) i els ens administratius que se'n deriven —diputacions, governs civils...—, així com la implementació, més tardana, de la xarxa de carreteres i, posteriorment, de ferrocarrils. També tindrà un gran paper, especialment per a la qüestió que ens

¹⁷ Madrid, 1809-1837. Especialment descriptiu és l'article «Vuelva usted mañana». Juan PÉREZ DE MUNGUÍA [Mariano José de LARRA] (1833) *El Pobrecito Hablador, Revista Satírica de Costumbres*, 11, gener, Madrid, Imprenta de Repullés.

ocupa, la creació dels grans cossos de policia, com la Guàrdia Civil (1844) i el «cos de carrabiners de costes i fronteres» (1829). Sobretot aquest darrer fet tindrà un pes molt important en la impermeabilització de les fronteres exteriors, la qual cosa redundarà en la visibilització de l'estat unitari.

En definitiva, tots els estats europeus, i molt especialment els de matriu jacobina, passen per processos semblants:

Els resultats són fàcils de veure. Un dels indicadors més palesos de la situació real de cada estat en funció del seu nivell de centralisme és la xarxa de comunicacions. Efectivament, si mirem la imatge de com és la xarxa principal de carreteres francesa, no deixa lloc a dubtes.¹⁸

¹⁸ ©2000-2017 Michelin Travel Partner. Consultat a <<https://www.viamichelin.es>> el 23 de setembre de 2019.

Tampoc no en deixa la xarxa ferroviària d'alta velocitat:¹⁹

En aquesta banda de món es crearà una xarxa de comunicacions que portarà com a conseqüència —volguda i planificada— que per a anar d'un lloc a un altre necessàriament hauràs de passar pel centre, tot entenent per centre la capital del país. És el model francès d'estructura radial que serà imitat amb més o menys fortuna per Espanya. Aquesta és l'estructura principal de les carreteres espanyoles:²⁰

¹⁹ <<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=19288467>>. Consultat el 23 de setembre de 2019.

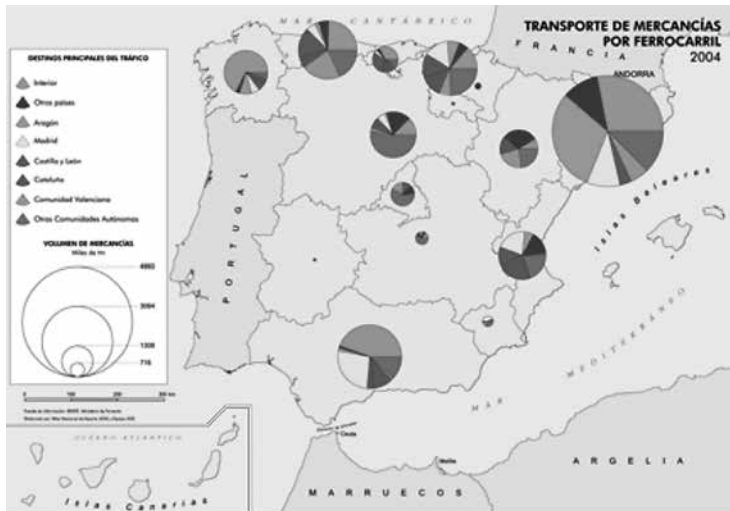
²⁰ ©2000-2017 Michelin Travel Partner. Consultat a <<https://www.viamichelin.es>> el 23 de setembre de 2019.

RAMON SISTAC I VICÉN

Si cap, la xarxa d'alta velocitat espanyola encara és més evident —i encara inclou línies que ho són de manera força qüestionable, com la de Barcelona a València!:²¹

És especialment il·lustrativa la comparació amb els fluxos de trànsit ferroviari —en aquest cas, de mercaderies:²²

²¹ <<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=17338661>>, consultat el 23 de setembre de 2019.

²² <https://www.ign.es/espmap/mapas_transporte_bach/TyC_Mapa_06.htm>, consultat el 23 de setembre de 2019.

CREURE'S LA FRONTERA: LA IDENTITAT EN TERRITORIS LIMÍTROFS

Cal aturar-se a pensar, doncs, si és una xarxa planificada per a comunicar o per a incomunicar. I cal insistir que tot plegat arrenca de la planificació de l'estat feta en època moderna. I, a més, cal tenir en compte que no en totes les èpoques ha estat així. Les vies romanes, per exemple, tenien una distribució molt més racional!²³

I fins i tot els camins rals, o camins de roda (segle XVIII) previs a la xarxa de carreteres, avui en dia ens semblarien més equitativament distribuïts!²⁴

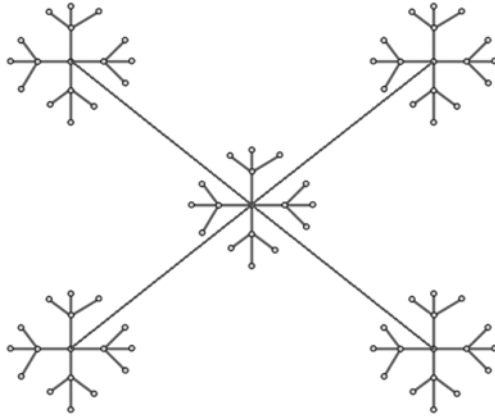

²³ <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/c/cb/Hispania_roads.svg/440px-Hispania_roads.svg.png>, consultat el 23 de setembre de 2019.

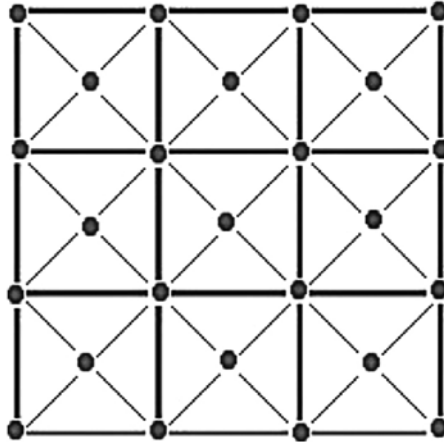
²⁴ <https://www.ign.es/espmap/mapas_transporte_bach/TyC_Mapas_03.htm>, consultat el 23 de setembre de 2019.

És obvi, en última instància, que els romans tenien molt més clar què era i per a què servia l'*eix mediterrani* que no pas els dirigents espanyols actuals, entre altres coses perquè havia de fer de suport al transport marítim, que era el més eficaç en l'època —com ara.

En definitiva, aquesta estructura radial, espanyola i francesa, respon a l'esquema, i a la concepció, dita d'*estrella*:

A diferència dels països del centre d'Europa, que presenten estructures de *mall*:

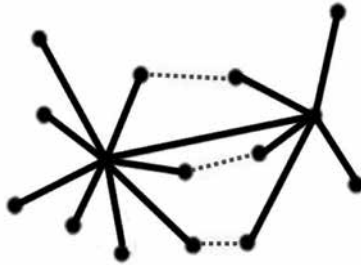

I és que la descentralització administrativa espanyola, a partir de l'anomenat *estat de les autonomies*, ha representat la creació de centres subsidiaris, jeràrquicament situats per davall del centre principal. Fins i tot les comarques estan fetes a imatge i semblança de l'estat. I això que és vàlid per a les xarxes de comunicacions ho és també per a les de

distribució i, sobretot, per a les de pressa de decisions. El model centralista ho és per a tot, i en principi està dissenyat per a afectar fins i tot a tots els nivells la vida privada dels individus. Perquè el que resulta evident és que el sol fet que hi haja un centre implica necessàriament l'existència d'una perifèria. I, a diversos centres, diverses perifèries. En conseqüència, a diferència d'aquells països amb estructures de malla, en els països centralistes hi ha ciutadans privilegiats perquè són al centre, i altres de més perjudicats perquè els correspon la condició de perifèrics.

Hi ha però, al marge de l'operativitat real i credibilitat dels respectius centralismes, una diferència essencial entre França i Espanya. París no és el centre del món, però els camins que passen per París connecten bona part de les rutes comercials, culturals i humanes d'Europa. Des d'aquest punt de vista, París es pot «permetre» ser centralista. París connecta Londres amb Berlín, Brussel·les amb Milà. El centralisme de Madrid, però, és aïllacionista. No «connecta» sinó que «disconnecta» de la resta d'Europa. Madrid només connecta amb Lisboa i Gibraltar. Possiblement aquesta siga una de les causes de l'endarreriment secular d'Espanya respecte dels països veïns. Un centralisme ineficaç perquè és un centralisme situat a la perifèria d'Europa.

El gran problema, doncs, de les estructures d'estrella és la manca de connexió entre territoris propers. Com es pot deduir del que insinuàvem al començament, per a anar entre punts propers, però pertanyents estructures diferents, cal passar sempre pel centre, la qual cosa dificulta enormement les relacions humanes i econòmiques. Actualment, per exemple, és més eficient en temps, si es vol anar de Lleida a Alacant amb transport públic, passar per Madrid que no pas per Tarragona. L'esquema comunicatiu seria el següent:

Per posar una altra il·lustració més afí al meu camp d'estudi —la dialectologia—, sovint no es pot entendre la distribució de determinats trets lingüístics sobre el territori si es parteix dels mapes actuals. Cal conèixer els mapes antics, els dels camins de carro o de ferradura, per tal de comprovar com pobles que avui en dia estan mal comunicats, fins i tot a molta distància per carretera, abans s'hi arribava en poc temps pels camins tradicionals. Qui vulga anar amb automòbil —com va tothom—, per exemple, del Querforadat (Alt Urgell) a Estana (Cerdanya), farà 28 km per carreteres de muntanya,

i potser s'hi estarà uns tres quarts d'hora. La distància, pel camí que avui és una pista, és de menys de quatre quilòmetres... De fet, hi invertiríem el mateix temps tot caminant. Podem aplicar el mateix sistema d'anàlisi a l'escala que vulguem: resulta molt il·lustratiu resseguir en un mapa de carreteres la frontera entre Espanya i Portugal, i comprovar com dos països tan propers tenen tan pocs passos de carretera. Realment fa la impressió que es donen l'esquena mútuament. I no sempre deu haver estat així; altrament no explicariem com la llengua lleonesa «salta» la frontera a Miranda do Douro, o com el portuguès té diversos enclavaments en territori espanyol, especialment a Extremadura.

El cas de la Franja, entesa com l'Aragó d'expressió catalana, és paradigmàtic: una víctima col·lectiva de la percepció centralista de l'estat. Una percepció centralista que arriba al seu punt màxim, paradoxalment, amb l'arribada de l'estat de les autonomies. Aquestes, més que no pas la descentralització generalitzada que aparenten, el que provocaran és la transició entre l'esquema centralista pur —Madrid versus la perifèria— a un altre de centralitats subsidiàries. Abans de la transició política, especialment al nord de la Franja, molts serveis, generalment particulars però també molts de públics, es rebien de Lleida. De la mateixa manera que a Lleida es podia requerir serveis de l'Aragó veí. Ara, fins i tot les xarxes comercials de distribució es veuen alterades pel fet autonòmic. Hem pogut constatar com un enviament per paqueteria urgent de Lleida a Camporrells —a la Llitera, província d'Osca, situat a una cinquantena de quilòmetres de la capital del Segrià amb la qual es comunica a través de la carretera N 230, que és la mateixa que porta de Lleida al Pont de Suert o a Viella— ha anat de Lleida a Saragossa —la capital autonòmica, 150 km—, de Saragossa a Osca —la capital provincial, 75 km—, d'Osca a Binèfar —la capital comarcal, 75 km— i, finalment, de Binèfar a Camporrells —30 km. El paquet ha viatjat, doncs, 330 km, ha trigat dos dies i, naturalment, ha arribat tard.

És digne de destacar que entre Aragó i Catalunya no hi ha cap frontera física d'entitat suficient. Generalment es van fer coincidir amb cursos d'aigua més aviat escarrassits, com és el cas del riu Algars o, més al nord, l'encara més magra Clamor Amarga:²⁵

Al nord, la Noguera Ribagorçana és un riu pirinenc que, com a tal, conforma una vall a redós de la qual la població ha fet ancestralment la seua vida. L'entitat del riu, per cabalós que pugui ser en època de desglaç, no es pot considerar de cap manera una autèntica frontera física. De fet, és tan poc efectiu com a «frontera», que els termes municipals —i, amb ells, Catalunya i Aragó—, salten constantment el riu, ja siga per modificacions històriques del seu llit, per antigues permutes o per embolics d'època feudal. Hi ha, però, un fet contemporani que ha tingut una incidència inesperada. I, encara que costa de creure d'antuvi, és una gran modificació física del relleu i del paisatge.

²⁵ La Clamor Amarga, al seu pas entre Almacelles i el Torricó. Google Earth©.

Efectivament, durant els anys cinquanta del segle passat es va iniciar la construcció de les grans infraestructures hidroelèctriques de la conca de la Noguera Ribagorçana. Concretament a la zona dels Aspres del Montsec, al límit entre la Llitera, la Ribagorça, el Pallars Jussà i la Noguera, els embassaments de Canelles i Santa Anna, inaugurats ara fa una seixantena d'anys, en provocar la desaparició dels pobles primerencs —Tragó de Noguera, Boix, Blancafort, Fet, Finestres, l'Estall, Montfalcó...— van crear un enorme forat al territori entre Catalunya i Aragó. Alguns nuclis de població van quedar directament sota les aigües; d'altres, van perdre les terres de conreu i igualment la població en van haver de marxar. Els pobles més grans i no afectats directament, com Camporrells o Estopanyà, han vist com perdien la comarca a la qual oferien els seus serveis i han anat decandint més ràpidament que lentament. Una gran i recent, doncs, zona desèrtica que per primera vegada en la història representa una gran frontera física que ha escindit el territori en dues parts, tot tallant totes les vies de comunicació longitudinals que hi havia prèviament:²⁶

Siga com siga la Franja, que antigament havia tingut un paper estratègicament central dins la Corona d'Aragó —cal recordar que habitualment les Corts generals es feien a Lleida o a Montsó, perquè es consideraven el «mig camí» simbòlic entre el Regne d'Aragó i el Principat de Catalunya—, ha esdevingut la perifèria d'Aragó i, a la vegada, la perifèria de l'àrea lingüística catalana. Cal tenir present que la meitat dels aragonesos viuen a Saragossa i, pel que fa al nord —el meu centre d'interès—, Osca com a capital té poc més de 50.000 habitants mentre que Montsó i Barbastre, les altres poblacions més

²⁶ Embassaments de Canelles i Santa Anna. Google Earth©.

grans de la província, tenen a penes 17.000 habitants cada una. Osca és distant i, com a cap de província, tret dels organismes oficials, té poc a oferir en relació amb Lleida, que té 140.000 habitants. Però a la seua vegada Lleida no deixa de ser la ventafocs de Catalunya... El territori agrícola que en part l'alimenta i que, al nord, esdevé una mena de reserva verda del país. Només cal comptar que, de set milions i mig d'habitants de Catalunya, només a l'àrea de Barcelona n'hi ha més de cinc milions, mentre que tota la província de Lleida no arriba ni de bon tros al mig milió. Tota la Franja, per donar una idea de la seua dimensió demogràfica, no deu arribar als 45.000 habitants reals —n'hi ha més d'empadronats, però que no hi viuen, almenys tot l'any.

Aquesta situació perifèrica, afegida a la manca d'empatia, institucional però en bona part també popular, demostrada entre els dos territoris veïns —Catalunya i Aragó— ocasionen grans disfuncions i inconvenients a la població autòctona fronterera o, més aviat, «fronteritzada» a la força. A diferència d'altres fronteres europees d'entitat major —com les que hi pot haver entre els països llatins i els germànics—, ací les diferències, fins ara gairebé imperceptibles, es magnifiquen fins a extrems impensables tan sols fa unes dècades. El sempitern conflicte de les obres d'art i dels límits de les diòcesis, les reaccions aragoneses a l'anomenat «procés» de Catalunya o el menysteniment constant de part de la societat catalana envers els seus veïns en poden ser un bon exemple. A més sensibilització de la frontera, més identitats escindides, més problemes d'identificació d'aquells que se senten si us plau per força a cavall de la ratlla.

Hi ha encara altres problemes afegits i no menors que afegeixen complexitat taxonòmica: l'existència de zones lingüístiques de transició, la Franja econòmica diferent de la lingüística —el rerepaís de Lleida, per exemple, arriba gairebé fins a Barbastre—, la feblesa de la consciència lingüística lligada a la dialectalització —magnificada—, o la manca d'una idea —i una estructura prèvia— de «país» amb capital —efectivament, la Franja no deixa de ser una entelèquia, ja que no té ni infraestructures pròpies, ni xarxes internes, ni capital. L'element únic comú és la llengua i, al nord, la relació amb Lleida. Tot plegat crea socialment un còctel identitari de difícil digestió.

De la modernitat del fet no hi ha dubte. Fa menys de dos segles, quan es discutia el traçat de les províncies, tot un seguit de poblacions que avui són d'Osca van demanar la integració a Lleida.²⁷ Cal destacar que, d'aquestes, cinc eren i són catalanoparlants —Albelda, el Campell, Sant Esteve de Llitera, Saidí, i Tamarit de Llitera—, quatre de llengua castellana —almenys ho són avui en dia: Almodàfer, Binaced, Binèfar i Osso— i dos de llengua aragonesa —l'Almúnia i Fonts. Crec que això és una mostra feaent que la llengua i la cultura no devien ser un fet determinant, i que segurament la identitat, en aquella època, es devia definir amb paràmetres molt diferents dels actuals.

²⁷ Jesús BURGUEÑO (1995), *De la vegueria a la província: La formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans, 1790-1850*. Barcelona, Rafael Dalmau.

Els fets posteriors, però, són els que han tingut incidència sobre la realitat fronterera actual. Primerament, la creació de les províncies. Posteriorment, l'aparició del catalanisme i el nacionalisme. Cal destacar que el *regeneracionisme* aragonès va tenir contactes intensos amb Catalunya i que l'aragonesisme va nàixer de la mà de Gaspar Torrente —militant d'Esquerra Republicana de Catalunya— a Barcelona. Però l'aragonesisme modern, encunyat durant la Transició, és d'un altre encuny. La Franja va esdevenir un territori incòmode per a tothom. Les definicions nacionals tendeixen al maximalisme, i no hi ha lloc per als matisos.

Tanmateix, i malgrat les dificultats, han aparegut a la palestra nous elements autòctons d'anàlisi. L'aparició i posterior difusió, i acceptació tàcita, del topònim *la Franja* n'és un. El fet que algú es pugui reconèixer com «de la Franja» implica necessàriament la seua existència. Això fa vint-i-cinc anys era només exclusiu de minories culturitzades i polititzades; ara és un element que comença a ser popular entre població «no marcada». El mateix passa amb el nom de la llengua: l'avanç en les darreres dècades de la denominació «català» i el retrocés en paral·lel de les denominacions despectives —del tipus *xapurreat* o *xapurriat*— impliquen un nou panorama, encara que potser no tenim prou perspectiva per saber cap a on anirà.

Els elements de foment de l'autoodi i de naufragi identitari hi continuen essent: el paper tradicional de l'escola com a element desinformatiu, l'actitud colonial de l'administració, la negació de drets civils elementals, el rol del castellà com a mecanisme d'ascensió social, la minorització demogràfica, la modernització en una societat tradicional que elimina els elements percebuts com a ancestrals, les polèmiques eternes entre Catalunya i Aragó que augmenten el desconcert dels habitants —sovint carn de canó de la controvèrsia—, la por a les conseqüències del «procés» de Catalunya...

Però també hi ha factors de reequilibri: les relacions amb Catalunya que malgrat tot es mantenen —les econòmiques, comercials, religioses i d'oci, però també les humanes directes i indirectes, per emigració o per treball temporal—, l'ús oficial de l'idioma a Catalunya —al qual, sense ser-ne conscients, hi són exposats quotidianament els habitants de la Franja en els seus desplaçaments i en els serveis públics o privats que reben de Catalunya—, l'augment espectacular dels estudis mitjans i superiors entre la població, el pes econòmic i cultural de Lleida i sobretot de Barcelona, la consciència creixent de l'existència d'un univers lingüístic de deu milions de persones, la constància en la militància de l'associacionisme i de sectors diversos de la societat civil en poden ser alguns. Fins i tot l'excés d'anticatalanisme i d'hostilitat contra la llengua d'alguns sectors i grups d'opinió aragonesos, en alguns casos, semblen haver aconseguit, pel mateix excés, l'efecte contrari al perseguit.

Un garbuix o guirigall de percepcions i de sentiments encontrats que sotja els habitants de la frontera. La via de la superació dels complexos passa, al meu entendre, per reforçar la identitat pròpia a través d'un procés, segons la terminologia actual, d'*apoderament* —o d'*empoderament*. Marcar la frontera en positiu, convertir-la una altra vegada en lloc de continuïtat i no de trencament, en indret privilegiat per a l'intercanvi, vol dir abandonar la posició de perifèria per a col·locar-se en el centre, almenys en el centre d'un mateix, tot aconseguint que els individus, fins ara en posició subordinada, esdevinguin els actors protagonistes de la història pròpia, no de la imposada. Una mena de «nord enllà» sense sortir de casa que pot tenir com a lema la frase que dona inici a *Calaveres atònites*, de Jesús Moncada:

Si acceptava a ulls clucs que l'antiga Mequinensa era pel cap baix, el rovell de l'ou de la galàxia, el foraster intel·ligent s'hi trobava de seguida com a casa.²⁸

Mequinensa, en principi, no és el rovell de l'ou de res, però per als mequinensans sí. Com a mínim, no se li pot negar el mèrit que, amb la confluència del Segre amb l'Ebre, hi van a parar totes les aigües del nord de la península Ibèrica del vessant mediterrani, que no és poc. Cada terra té el seu mèrit i el seu orgull. Potser només es tracta de saber-lo descobrir.

²⁸ Jesús MONCADA (1999), *Calaveres atònites*, Barcelona, La Magrana, p. 9.

PONÈNCIA

Catalunya i Espanya: territori, identitat i política. Metàfores utilitzades en el procés d'independència

Arantxa Capdevila Gómez
Universitat Rovira i Virgili (Tarragona)

INTRODUCCIÓ: IDENTITAT NACIONAL I METÀFORA. CONTRIBUCIONS DE LA METÀFORA A LA CONSTRUCCIÓ DE LES IDENTITATS

Entenem les nacions com a «construccions mentals, com a comunitats polítiques imaginades» (Anderson, 1991: 6) discursivament produïdes, reproduïdes, transformades o destruïdes mitjançant el llenguatge i altres sistemes semiòtics (De Cillia *et al.*, 1999: 153-154). Així, podem dir que la idea d'una comunitat nacional es converteix en realitat en l'àmbit de les conviccions i de les creences a través dels discursos generats de manera continuada per diversos actors, amb diferents visions i en contextos variats. La reelaboració i negociació continuada de les identitats nacionals a través de discursos provoca que aquestes no siguin mai completament consistents, estables i immutables, sinó que, pel contrari, s'hagin d'entendre com a dinàmiques, fràgils, vulnerables i, de vegades, incoherents. És a dir, les identitats es troben en continua reelaboració a través dels discursos que els diferents actors implicats, principalment partits polítics i mitjans de comunicació, pugnen per posicionar i fer prevaler en l'esfera pública.

Es podria dir que des de 2010 Catalunya està immersa en un procés d'aquest tipus, que es concreta en el qüestionament de la identitat política predominant i en la cerca i substitució d'aquesta per una altra. Ens trobem en un moment d'alta intensitat en el

que diversos actors intenten imposar la seva visió en l'esfera pública, que és on es dona la confluència de relats diferents, de vegades oposats, amb la hipòtesi que qui sigui capaç d'imposar la seva visió, podrà influir de manera determinant en la nova identitat catalana que pugui sorgir d'aquest procés, és a dir, en la nova manera de veure'ns, «d'imaginar-nos» a nosaltres i als altres. Això fa que aquest moment sigui especialment interessant per analitzar el paper que juguen els elements lingüístics i comunicatius que es posen en joc en els processos de conformació de la identitat.

La qüestió de la redefinició de la identitat de Catalunya que ha portat a la situació actual, s'inicia amb la proclamació de l'actual democràcia a Espanya, després de la dictadura franquista, i gira al voltant de l'encaix de Catalunya amb Espanya. Des de 1978 es pot parlar d'una contínua dinàmica de definició de la identitat catalana dins l'Estat espanyol en la qual, sense ànim d'exhaustivitat, es pot parlar de tres grans etapes. La primera, abastaria des de 1978 fins l'any 2000 i en ella s'arribaria a un primer consens al voltant del desplegament de l'Estat de les autonomies. Així, l'any 1978, amb l'aprovació de la Constitució, culmina la deliberació sobre la identitat entre les elits catalanes i espanyoles que es reflecteix en la creació de l'Estat autònom que recull el text constitucional i que es desplega amb l'Estatut català de 1979. Aquesta fase finalitzaria amb la victòria per majoria absoluta del Partit Popular (PP) a les eleccions generals de l'any 2000. La segona etapa (2000-2010) es caracteritza pel trencament del consens per part del govern de José Maria Aznar, que intenta redefinir la identitat en una clara línia recentralitzadora. Davant aquesta situació, les elits catalanes tracten de trobar un nou encaix que es reflecteix a l'Estatut català de 2006, que el PP impugna en el Tribunal Constitucional. La sentència de l'alt tribunal el juliol de 2010, on es materialitza un retallada important d'articles clau del text, marca l'inici de la tercera etapa que arriba fins avui. En aquests anys, es produeix també una forta crisi econòmica. Aquests dos fets provoquen l'inici d'una etapa de definició d'un nou escenari, en el que certes elits catalanes, amb un ampli suport de la ciutadania, promouen una sortida basada en la idea que no és possible l'encaix a Espanya. És l'inici del conegut Procés d'autodeterminació de Catalunya.

Com en tots els processos de redefinició identitària, la identitat nacional catalana és construïda estratègicament per diverses institucions polítiques i socials, entre les que destaquen els partits polítics i els mitjans de comunicació de masses a través de discursos en l'esfera pública (Anderson, 1991). En el cas del procés català aquesta redefinició es produeix en un nou espai discursiu, en el que hi ha presència de nous mitjans de comunicació que donen major protagonisme a actors de les esferes públiques perifèriques, on guanyen presència ciutadans i entitats ciutadanes, i amb l'auge de nous partits polítics que interactuen amb els partits tradicionals i també donen rellevància a la ciutadania. Per tant, com afirmen Baruh i Popescu (2008), aquests processos no es tracten d'una imposició institucional que a través de misteriosos processos de persuasió i assimilació

fan adoptar les idees nacionalistes a la població general d'un país, sinó que es tracta d'un element que es renova contínuament a través de la vida quotidiana de maneres subtils i no evidents —en la línia del nacionalisme banal definit per Michael Billig (2006).

Com afirma El Refaire (2001), en aquest context de definició les metàfores són especialment adequades, ja que són idònies per a explicar temes abstractes com els polítics o «imaginats», com a la identitat nacional —una realitat abstracta, complexa, conflictiva i en continua reelaboració. La metàfora és una eina essencial a causa de la seva doble natura cognitiva i persuasiva. Com van a posar de relleu Lakoff i Johnson (1980), la dimensió cognitiva rau en què coneixem el món a través de les metàfores ja que comprem els nous fenòmens —socials, culturals, polítics— a través del que ja sabem. Això vol dir que ens enfrontem a allò nou establint similituds amb el que ja sabem. D'aquesta manera, com destaca Semino (2008), les metàfores es defineixen com un conjunt sistemàtic de correspondències o *mappings* entre dominis conceptuals; això suposa que el concepte que volem explicar, que es denomina *target domain* i que en el cas d'aquest treball és l'encaix entre Catalunya i Espanya, està parcialment estructurat en termes del concepte que emprem per explicar-lo, que es denomina *source domain*. Normalment, el *target domain* correspon a àrees de l'experiència que són relativament abstractes, complexes, poc familiars, subjectives o escassament delimitades, com la identitat, mentre que el *source domain* correspon a aspectes concrets, simples, familiars o a experiències físiques i ben delimitades.

La dimensió persuasiva, posada de relleu des del període clàssic, prové del fet que la metàfora es focalitza en diversos aspectes de la realitat —els que tenen en comú els fenòmens i els quals vol posar de relleu l'emissor— i deixa de banda uns altres —els que no interessa destacar—, i s'estableix un vincle entre dues realitats a través de l'analogia. D'aquesta manera, es generen determinats escenaris que segons Musolff (2004) són una representació mental de situacions particulars, així com eines, entitats, objectius i accions habitualment associades amb elles. Això provoca que el que s'accepta per una realitat, s'accepti per l'altra. En aquest cas, a través de les metàfores s'aconsegueix que el públic vegi les relacions entre Espanya i Catalunya d'una determinada manera i actuï en conseqüència. Per tant, la metàfora es pot considerar un recurs discursiu amb un alt component pragmàtic i ideològic que posa èmfasi tant en les dinàmiques de construcció dels discursos socials com en la seva comprensió i valoració. Aquesta capacitat de definició i persuasió converteix la metàfora en un potent instrument discursiu en l'àmbit públic. Com afirma Semino (2008), «construir alguna cosa en termes d'una altra dona una visió particular de la cosa en qüestió, sovint inclou actituds específiques i avaluacions». Les metàfores destaquen alguns aspectes del *target domain* i n'amaguen uns altres i això genera unes determinades inferències, que provoquen associacions avaluatives i emocionals que comporten la relació amb unes determinades accions que apareixen com a possibles.

Per tant, es pot trobar un vincle clar entre les metàfores emprades en un discurs i la ideologia que transmet. Les relacions entre discursos i ideologies és dinàmica: els discursos reflecteixen ideologies particulars, però també contribueixen a donar-les forma i a canviar-les; «les ideologies són el resultat de pràctiques socials i discursives» (Semino, 2008: 90).

Per tat, en aquest context, la potència de la metàfora en el discurs públic radica en: (1) la seva capacitat per establir un posicionament sobre un tema controvertit, (2) el seu poder per explicar realitats complexes i (3) la funció persuasiva centrada en que el fet que sustentar el discurs en elements ja coneguts fa invisibles les metàfores perquè l'auditori es capaç de comprendre-les sense esforç.

DETECCIÓ DE METÀFORES EN UN DISCURS: BREU APUNT METODOLÒGIC

Per a detectar les metàfores en un discurs cal tenir en compte que l'element cognitiu de la metàfora es manifesta a través del llenguatge (Charteris-Black, 2004; Musolff, 2006; Semino, 2008). Tot discurs pot considerar-se com a una unitat estructurada en diferents nivells de significat coherents entre sí perquè tots ells estan supeditats a un objectiu comú. El nivell profund del discurs és on se situen els elements conceptuals que es manifesten a través de diferents materials expressius —paraules, imatges i sons— en el nivell superficial del discurs.

En l'anàlisi de les metàfores partim de la proposta de la *Critical Metaphor Analysis* (Anàlisi Crítica de la Metàfora) que consta de tres passos: detecció de la metàfora, explicació i ideologia. La detecció es produeix quan en el text es troben paraules que remetent a camps semàntics diferents a aquell sobre el que s'està parlant. Es tracta de la tensió semàntica de Charteris-Black (2004) o la ruptura de la isotopia semàntica (Greimas, 1987). Són el que Kövecses (2010) denomina *token* o senyals que indiquen la presència d'una expressió metafòrica.

El discurs de construcció nacional fa ús a nivell retòric d'uns determinats tipus de *topoi* que Michael Osborn denomina «metàfores arquetípiques». Aquestes metàfores es fonamenten en trets rellevants de l'experiència, en objectes, accions o condicions que són inseparables de la consciència dels éssers humans (Osborn, 1967: 116), i porten al camp discursiu imatges accessibles als receptors. En el camp dels discursos nacionalistes, les metàfores connoten àrees d'experiència bàsiques per a les persones que se sostenen en rituals culturals molt rics simbòlicament i que permeten establir un vincle entre la identitat personal i la cultural (Baruh i Popescu, 2008).

Les metàfores arquetípiques «tendeixen a produir fortes reaccions emocionals d'acord o de desacord» (Baruh i Popescu, 2008: 93).

L'elecció d'una metàfora en concret per sobre d'una altra és extremadament important. No és una elecció arbitrària, la metàfora emmarca un tema de manera que alguns aspectes es destaquen i uns altres queden amagats (Lakoff & Johnson, 1980), i aleshores construeixen la realitat d'una manera en lloc d'una altra. Per aquest motiu, com ja s'ha dit, les metàfores són una eina ideològica poderosa (Kuzmanovic, 2011).

En el cas que ens ocupa, analitzarem com activitats bàsiques de l'experiència com moure's, viatjar, jugar, estimar o batallar s'empren metafòricament per plantejar les relacions entre Catalunya i Espanya, i com aquestes poden incidir en una nova identitat catalana —relacions Catalunya-Espanya, com serà la Catalunya independent, la independència i el procés d'independència.

MOSTRA I BASE PER A L'ANÀLISI

En aquesta ponència s'analitza com diaris i partits polítics han tramès les relacions entre Espanya i Catalunya en els darrers anys. Per a fer-ho s'estudia la cobertura en forma d'articles d'opinió que tres diaris amb línies editorials diferents —*El País*, *El Mundo* i *La Vanguardia*— van fer del procés independentista català entre els dies 11 i 14 de setembre de 2015 i entre el 6 i el 10 de desembre de 2017, coincidint amb l'inici de les campanyes per a les eleccions al Parlament de Catalunya del 27 de setembre de 2015 i del 21 de desembre de 2017. De la mateixa manera, s'analitzen els espots electorals emesos per tots els partits amb representació parlamentària en aquestes dues cites electorals. A les Taules 1 i 2 es recull el nombre de metàfores trobades en l'anàlisi dels diferents discursos analitzats —articles d'opinió i espots electorals.

Com es pot veure en les taules 1 i 2, tant en els espots electorals com en els articles d'opinió en les dues campanyes electorals, les metàfores més comunes per definir l'encaix entre Catalunya i Espanya pertanyen als *source domain* de JOC/ESPORT; VIATGE/CAMÍ/MOVIMENT; FAMÍLIA/AMOR/AMISTAT; CONFLICTE/GUERRA. Aquestes metàfores arquetípiques han estat detectades identificant les *token*, les paraules i les imatges que en els articles o en els espots remetien a un camp semàntic que trencava amb la coherència semàntica del que s'estava parlant per referir-se a les relacions Espanya-Catalunya, la Catalunya independent, la independència o el procés d'independència —*target domains* que s'han analitzat.

TAULA 1. PRINCIPALS METÀFORES EMPRADES PELS PARTITS POLÍTICS EN ELS ESPOTS ELECTORALS

	2015		2017	
	Total	%	Total	%
Viatge/camí/moviment	48	47,5%	25	26%
Conflicte/guerra	26	25,7%	23	24%
Joc/esport	5	5%	10	10,4%
Família/amor/amistat	5	5%	5	5,2%
Fantasia/somni	3	3%	3	3,1%
Natura/temps	1	0,9%	4	4,1%
Economia/negocis	0	0%	3	0%
Construcció	5	5%	5	5,2%
Altres	8	7,9%	21	22%
TOTAL	101	100	96	100

TAULA 2. PRINCIPALS METÀFORES APAREGUDES EN ELS ARTICLES D'OPINIÓ

	<i>La Vanguardia</i>		<i>El País</i>		<i>El Mundo</i>	
	2015	2017	2015	2017	2015	2017
Viatge/camí/moviment	14	2	19	5	7	13
Conflicte/guerra	12	3	14	6	3	14
Culinari	–	–	1	–	–	3
Joc/esport	5	–	4	2	2	1
Família/amor/amistat	2	1	22	1	2	–
Espectacle	3	1	9	2	6	2
Fantasia/somni	–	–	5	–	7	1
Economia/negocis	–	–	1	–	–	–
Mecànica/física	2	1	17	3	6	–
Natura/temps	2	3	1	1	1	–
Religió/creences	2	1	7	1	3	1
Salut/malaltia	–	1	13	1	4	1
Construcció	1	1	6	1	1	2
TOTAL	43	14	119	23	42	38

En aquesta part s'explica com s'empren aquestes metàfores arquetípiques en el cas català. Per fer-ho, s'explica cadascuna d'elles sense entrar en l'exposició dels resultats obtinguts en l'anàlisi de cadascun dels espots o articles. Així, en els següents apartats, un per a cadascuna d'aquestes metàfores, es comenta, en primer lloc, un exemple extret dels espots electorals i un altre dels articles d'opinió. A partir d'ells, es detecten les metàfores, s'explica el seu significat i, per últim, s'analitza la seva repercussió i la seva component ideològica, en la línia que marca el *Critical Metaphor Analysis*.

EL JOC I L'ESPORT EN LES RELACIONS ENTRE CATALUNYA I ESPANYA

Pel que fa als espots electorals, s'ha escollit l'únic spot que van presentar les CUP en la campanya electoral de 2017 i que van titular *#Dempeus*,¹ atès que en ell predomina de manera clara la metàfora del JOC/ESPORT. A través d'aquesta metàfora, les CUP presenten la proclamació no efectiva de la República catalana com un joc. Així es mostren imatges de videojocs, peces de l'*Scrabble* o imatges que remetent a una màquina escurabutxaques incrustada a la corona del rei Felip VI. La selecció dels jocs que hi apareixen té connotacions persuasives clares, ja que, en representar la corona de Felip VI com un joc d'atzar, posa l'èmfasi en uns aspectes —risc, addicció, problemes socials—, mentre que relacionar la República catalana amb un joc de taula en té unes altres —cultura, joc col·lectiu entre amics o en família. Totes les metàfores que apareixen en aquest spot són visuals, ja que només amb la imatge ja és suficient per construir la metàfora. De fet, la veu en *off* no fa referència en cap moment als jocs que apareixen a la pantalla ni al fet que la corona faci el mateix soroll i les mateixes llums que una màquina escurabutxaques.

Un exemple paradigmàtic de l'ús de la metàfora del JOC/ESPORT en articles d'opinió és la columna de Joaquín Luna titulada «El obstáculo no es Madrid».² En aquest article es planteja que el principal problema per assolir la independència de Catalunya no és Espanya, sinó la meitat de catalans que no estan d'acord amb aquesta possibilitat. Per transmetre aquesta idea, l'autor emprà la metàfora del JOC/ESPORT, en concret del futbol. Així, els catalans partidaris de la independència són definits com a «*peña* soberanista» i denomina a Artur Mas «*peñista* en cap». De la mateixa manera, quan diu que una futura República catalana podria quedar fora de la UE, afirma: «a mi lo que de verdad me jode es quedar fuera de la *UEFA*». Hi ha altres referències al joc de caràcter més genèric, com «[los soberanistas] *juegan* al *juego* de la astucia como si fuera un mano a mano entre ellos y Madrid».

Avui dia tant polítics com periodistes utilitzen profusament les metàfores que vinculen la interacció política —i les relacions entre entitats polítiques— amb jocs concrets,

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=kJ4Az_slZeo> [Darrer visionat, 16 de gener de 2019].

² Joaquín LUNA, «El obstáculo no es Madrid», *La Vanguardia*, 14/09/2015, p. 22.

els jocs d'atzar i l'*Scrabble*, en el cas de l'esport de les CUP, o una penya futbolística, en el cas de l'article d'opinió. Plantejar la República com un joc de taula suposa connotacions positives, ja que es tracta d'un tipus de joc que s'acostuma a jugar entre amics o en família, on la competitivitat no és tan elevada com en altres jocs o esports i, a més a més, en el cas de l'*Scrabble* té un component cultural. Mentre que definir Espanya —a través del seu cap d'estat, el rei— mitjançant un joc d'atzar remet a un univers semàntic relacionat amb l'addicció, amb problemes socials i, en tot cas, amb la possibilitat de perdre diners sense gaire control. De la mateixa manera, identificar els sobiranistes amb una penya futbolística els connota amb valors de grups tancats, seguidors «cecs» d'un equip i, en alguns casos, amb una certa radicalitat.

Com destaca Semino (2008: 99), el principal motiu de la popularitat de les metàfores esportives a la política és que l'àmbit de l'esport proveeix d'escenaris clarament delimitats i familiars amb participants identificables i amb uns objectius gens ambigus, guanyar, tot i que pot comportar un risc elevat d'excessiva simplificació. L'ús metafòric d'«equip» emfatitza la importància de la lleialtat i l'esforç de grup, però també pot ser usada per construir desacord. Aquesta metàfora pot ser usada per metaforitzar la identitat i generalment genera entusiasme i implicació emocional.

Afirma Semino (2008: 99-100) que les metàfores esportives poden tenir també l'efecte d'emfatitzar la distància entre polítics i ciutadans, els quals normalment són construïts com espectadors, més que com a participants. A més a més, les metàfores esportives comporten un biaix de gènere, atès que els esports tendeixen a ser dominats per homes, tant espectadors com jugadors. És el cas de la referència futbolística citada anteriorment, però no dels jocs de taula. La generalització de l'ús d'aquestes metàfores pot així contribuir a mantenir el domini masculí en política; particularment, emfatitzant la competitivitat, la força física i l'agressivitat i donant preponderància als discursos polítics amb expressions que poden excloure les dones.

La metàfora del JOC/ESPORT acostuma a emprar-se per visualitzar les relacions entre països, atès que permet mostrar als participants els seus rols respectius, així com els valors i les regles que guien una determinada situació. Baruh i Popescu (2008: 89) identifiquen aquesta metàfora en l'estudi que porten a terme sobre les relacions entre Turquia i Grècia a Xipre. Aquestes autores troben que aquesta metàfora s'empra en aquest context per tal que les nacions reclamin el seu passat gloriós i per vehicular l'energia negativa.

SEDUCCIÓ, COMPROMÍS I CONVIVÈNCIA ENTRE CATALUNYA I ESPANYA

El PSC el 2015 va emetre un espot, *Per una Catalunya millor i una Espanya diferent*,³ que se centra en criticar «l'embolic» en què Artur Mas, fins aleshores president de la Generalitat, havia posat els catalans, tot barrant el pas a la «via» del diàleg. En aquell espot, Pedro Sánchez hi intervé per reclamar als polítics que «apostin pel diàleg i per la *convivència*», i conceptualitza la situació de Catalunya com la d'una comunitat membre d'una família que s'està disgregant. Es fa referència, així, al *source domain* AMOR/FAMÍLIA/AMISTAT. L'encarregat d'evitar que la situació derivi en un trencament i, per tant, de reconduir aquest «embolic» és Miquel Iceta, que no concreta en cap cas com sortir-se'n, sinó que l'única aposta que fa és construir «una Catalunya millor» i «una Espanya diferent» que permetin aquesta convivència.

Pel que fa als articles d'opinió, Joan B. Culla a «Melodías de seducción»⁴ empra la ironia per a referir-se a com els polítics espanyols tracten de «seduir» els independentistes que no estan del tot segurs de la seva posició per a que romanguin dins d'Espanya. Així, en l'article s'afirma que tant el PP com el PSOE tracten de seduir sobiranistes indecisos com a una estratègia electoral que els pot ajudar tant a guanyar vots com a que els perdin els sobiranistes: «Por ello, es bien lógico que, apenas estrenado el mes de septiembre, tanto PP como PSOE hayan desencadenado una auténtica *offensive de charme* hacia aquellos electores dubitativos: un sutil y cuidado esfuerzo por *seducir* a los soberanistas y demostrarles que, dentro de España, van a *sentirse queridos, respetados y protegidos* en grado superlativo». Com a exemples d'aquest desplegament d'encants seductors, es diu que «Desde el PP gobernante, el primer movimiento de esta *danza nupcial* fue la decisión de activar una reforma expés del la Ley del Tribunal Constitucional con el único e indisimulado propósito de amenazar y, en su caso, inhabilitar a Artur Mas. [...] Para redondear *el ritual de cortejo* a aquellos independentistas tal vez recuperables, el candidato García Albiol lanzó su chulesco “se acabó la broma”» —el to de l'article és irònic, atès que s'intenta «seduir» prenent mesures que se sap que no seran ben acollides per qui suposadament ha de ser seduït. «Esta es la fórmula: *cariño*, empatía y capacidad para tender puentes» També segons aquest article, membres del PSOE empen aquesta estratègia. En concret diu que Felipe González, després d'escriure un article en el que es titllava els independentistes de feixistes i nazis, en una entrevista «...*sacó la caja de bombones*, manifestándose a favor del reconocimiento constitucional de la identidad nacional catalana. ¡Uy, lo que ha dicho!». L'autor conclou el seu article amb més ironia: «Se ha convertido en un tópico unionista aseverar que, desde el independentismo, se

³ *Per una Catalunya millor i una Espanya diferent*
 <<https://www.youtube.com/watch?v=DaxrSHuRhKQ>> [Darrer visionat, 7 de febrer de 2019].

⁴ Joan B. CULLA, «Melodías de seducción», *El País*, 11/09/2015, p. 2.

fomenta el *odio* a España. Desde la España oficial, en cambio, solo nos llegan *arrullos de amor y melodías de seducción*».

Plantejar les relacions entre Catalunya i Espanya com una convivència —tal i com ho fa el PSC— o com una relació amorosa —com ho fa Joan Culla— té connotacions diferents. En el cas de la convivència, tots els actors es presenten en igualtat de condicions per assolir-la i han de col·laborar activament —cedint per arribar a acords. En el cas del PSC, no s'aclareix de quin tipus de convivència es tracta i podria referir-se tant a cohabitar entre amics, com a parella o com a simples companys de pis. En tot cas, sempre amb una agenda compartida i equilibrada. En el cas de la seducció, en canvi, comporta un actor «actiu», el que tracta de seduir, que en aquest cas és Espanya, i un actor «passiu», el que es deixa seduir (o no), que en aquest cas és Catalunya o els sobiranistes catalans. Com veurem més endavant, a dia d'avui, culturalment aquests rols s'assignen a homes i dones respectivament de manera diferenciada i, per tant, hi ha un transfons en el que es marca que qui ha de donar «passos» són els partits espanyols.

Així, en aquests exemples, Espanya i Catalunya s'imaginem amb l'ajuda d'ícones familiars. Com s'ha apuntat, molts autors destaquen el fenomen de la «generització» quan parlen sobre les nacions. Habitualment, l'Estat es representa com a masculí mentre que la Nació es representa amb el gènere femení; així, es representa a la dona com al símbol de la nació i l'home com al seu agent. Es veu clarament a l'article de Culla, en el que l'Estat espanyol desenvolupa el rol de seductor.

Una altra dimensió de les metàfores que mostren relacions de família i gènere en discursos nacionalistes és la suposada jerarquia natural d'aquestes relacions. Com McClintock (1991) explica, la subordinació de la dona a l'home i els nens que creixen són considerades com una mena de jerarquies naturals, que fan de l'ús de les metàfores familiars una manera comú de comunicar la naturalesa jeràrquica de categories socials dins i entre nacions (Baruh i Popescu, 2008).

LA INDEPENDÈNCIA DE CATALUNYA: VIATGE AMB UN DESTÍ DESITJAT O CARRERÓ SENSE SORTIDA?

Les CUP fan de la metàfora del viatge l'eix discursiu central del seu spot electoral⁵ de 2015 i plantegen el procés cap a la independència com un viatge que fins el moment ha tingut molts problemes però que, tot i així, cal recórrer i fer-lo avançar. És aquesta formació la que, amb l'ajuda de la gent, serà capaç de portar Catalunya cap a la independència. Per aquest motiu, en l'spot, diversos candidats de la formació viatgen en una furgoneta vella i una mica atrotinada —metàfora del procés cap a la independència— que pateix una avaria a meitat del camí. Mentre tracten d'arreglar

⁵ *Anaven lents perquè anaven lluny* <<https://www.youtube.com/watch?v=GUvo4sjigLM>>, [Darrer visionat, 7 de febrer de 2019].

l'avaria, discuteixen sobre les dificultats del camí —«el camí és ple de pedres, les *pedres del camí*. Les que ens posen ells i les que ens posem nosaltres»— i miren mapes per a tenir clar quin és el destí.

Mentre tracten de solucionar el problema del vehicle, veuen passar altres formacions polítiques que viatgen a diferents velocitats i que tenen destins diferents al seu o que, con s'afirma en el vídeo, van cap endarrere —i que són caracteritzats per altres vehicles que passen pel punt en el que estan parats els membres de les CUP. D'aquesta manera, en la metàfora hi apareixen diversos vehicles per fer referència a altres partits que, segons la CUP, entorpeixen el procés d'independència, o bé perquè no porten la direcció correcta, com seria el cas de Convergència i Unió (CiU), al qual es refereixen anomenant el cas de les ITV —aprofitant així per criticar la corrupció d'aquest partit—, o bé perquè van endarrere —en al·lusió al Partit Popular que viatja cap al Madrid de 1976, tot destrossant en el seu camí la Queta, símbol de la campanya *Dóna corda al català* per a l'ús de la llengua catalana.

Finalment, la furgoneta torna a avançar gràcies a l'impuls de persones que arriben allí per empènyer el vehicle, representant que la gent és el *motor* de la furgoneta i, per tant, el motor del procés. Aquest aspecte és l'element més nou d'aquesta formació, en centrar el poder de moviment en les persones, en el poble de Catalunya.

Com pot veure's a l'article «Elecciones y presos»⁶ de Gemma Ubasart, l'opinadora valora la incidència que pot tenir a les eleccions de 2017 la decisió judicial de posar en presó preventiva diversos líders independentistes —i de mantenir-ne 4 d'ells a la presó durant la campanya electoral. Per fer-ho se centra en els efectes d'impuls o de desacceleració sobre el procés independentista. Així, afirma que, tot i que el procés portava un «*tramo caminado*», les eleccions de 2015 van suposar una transformació d'aquest camí amb «la consigna del “*tenim presa*”» i amb l'adopció «de una *vía unilateral para transitar hacia la independencia*». Afirmar també que aquest moviment va entrar els dies 6 i 7 de setembre de 2017 en «un torbellino de *aceleración*», que es veu una mica frenat per «la *huida hacia adelante* de Puigdemont *guiado* por la intención de proclamar la idendependencia» que fa que es redueixin els suports interns i externs. A partir d'aquest moment «el Senado *da luz verde* para la activación del artículo 155», que l'autora qualifica «de *light y express*» per la convocatòria d'eleccions en tres mesos, que porta a reconduir la situació: «Parecía pues que el retorno a la legalidad que pedía Europa se *transitaba* implícitamente a través de las urnas». Segons Ubasart, aquesta situació va provocar «desorientación» entre les forces independentistes, mentre que les unionistes semblen molt més cohesionades. Les decisions judicials canvien el panorama, aconseguen que «se *vuelve a movilizar*» el votant de JxSí i la CUP davant la cita electoral.

⁶ Gemma UBASART, «Elecciones y presos», *El Mundo*, 6/12/2017, p. 4.

La metàfora del VIATGE/CAMÍ/MOVIMENT té un desenvolupament divers segons si s'està a favor o en contra de la independència de Catalunya (Moragas-Fernández i Capdevila, 2015). En línies generals, els unionistes proposen una visió negativa del moviment, mentre que assignen valors positius a la *resistència* a aquest moviment i plantegen com a alternativa «avançar» units o «moure's» cap a altres destinacions. En el cas dels sectors proindependència, coincideixen en plantejar el moviment com a popular, tot i que amb algunes diferències relacionades amb qui ha d'iniciar el camí o amb quina velocitat s'ha de recórrer. Cal dir que, a partir de 2017, els independentistes assenyalen que el camí es pot recórrer en sentit invers, és a dir, que es pot avançar cap a la independència o es pot retrocedir, i posen així l'accent en un aspecte que no s'havia mostrat de forma tan clara en ocasions anteriors: l'existència d'un moviment contrari a «caminar» cap a la independència.

La metàfora del viatge pot ser relacionada amb l'esquema del camí, que es basa en la nostra experiència física del moviment en l'espai. Els elements que la componen són un punt de partida, un destí i un camí que els connecta, així com les direccions del moviment. Aquest esquema proveeix una manera metafòrica de construir objectius com a destinacions, maneres d'aconseguir objectius com a moviment d'avançar, problemes com a obstacles al moviment i èxit o fracàs com a assoliment o no assoliment del destí (Semino, 2008: 92). Aquest esquema proveeix l'estructura bàsica del domini més complex del viatge, que conté coneixements culturals més específics sobre viatgers, vehicles, maneres de viatjar, impediments del viatge, etcètera. Per tant, hi ha una doble dimensió d'experiències sensomotors i d'experiències més abstractes i subjectives.

CATALUNYA I ESPANYA, EL CAMP DE BATALLA

En la campanya de 2017, ERC va presentar un espot⁷ on es recorre al domini del CONFLICTE/GUERRA. Així, a partir d'una metàfora en la qual es planteja la independència de Catalunya com un destí al que porta un camí que cal recórrer: «Som conscients que el *camí* potser serà més llarg del que voldríem»; es planteja una situació de conflicte que justifica o explica el motiu pel qual el camí serà més llarg del que es pensava. Aquesta metàfora del conflicte es transmet a través de la banda sonora, amb frases com «som gent que no és *rendeix*» o «som el fruit de moltes *derrotes*, també estem convençuts que som la llavor de totes les *victòries*».

Per altra banda, la metàfora de CONFLICTE/GUERRA també es visualitza a l'espot a través d'imatges que mostren diversos moments històrics que tenen en comú el fet d'haver estat claus en la lluita pels drets civils i polítics: la Revolució Francesa, la lluita de les sufragistes per aconseguir el vot femení, la lluita pels drets racials de Martin Luther King, la lluita per la llibertat sexual, les manifestacions contra la participació

⁷ <<https://www.youtube.com/watch?v=UwWMjZn8P04>> [Darrer visionat, el 16 de gener de 2019].

d'Espanya a la guerra d'Iraq, les manifestacions estudiantils a favor del referèndum, les manifestacions contra els desnonaments i per acollir refugiats. Amb aquesta metàfora s'equipara el poble de Catalunya i la seva reivindicació d'independència amb la resta de lluites pels drets civils —de fet, es barregen imatges del referèndum de l'1 d'octubre entre la resta d'imatges de fets històrics—, mentre que s'identifica l'Estat espanyol amb les entitats que s'oposen a la consecució d'aquests drets, posant èmfasi en l'oposició entre Catalunya i Espanya.

Un clar ús del llenguatge bèl·lic es pot observar en l'article «Normalidad»⁸ escrit per Antonio Lucas. Lucas afirma que el tema de Catalunya ja no interessa i que en la política s'està instaurant un clima de normalitat que arriba a ser, fins i tot, tediós. Per referir-se al «tema», diu que «aburrirse es una *medida de autodefensa*» davant «la guerra del día, que en verdad no tiene sentido pero exige *enemigos, dianas, trincheras*». Reivindica pensar en altres temes, ja que la qüestió catalana ens fa estar «muy *alerta*» i això és una «gran *trampa*» que incideix negativament en les eleccions que s'han de dur a terme, «el *odio* es la papeleta».

L'ús de la guerra com a *source domain* és molt ampli, atès que es pot aplicar a qualsevol domini de l'experiència que impliqui dificultats, perill, esforç i resultats incerts, tal i com s'observa en els exemples citats. En el discurs polític, les expressions metafòriques d'aquest tipus s'empren convencionalment en relació amb conflictes entre individus, grups, partits i govern i oposició (Semino, 2008: 100).

El seu ús tendeix a dramatitzar l'oposició entre diferents participants en política —que es construeixen com a enemics— i per emfatitzar l'agressivitat i la seriositat del conflicte. A més a més, s'acostuma a emprar en relació amb problemes particularment seriosos i difícils de tractar i en relació amb les iniciatives i estratègies que es desenvolupen per solucionar-los. Destaca la urgència del problema i la seriositat de l'esforç que s'està fent per solucionar-lo. Escollir aquesta metàfora en el cas de les relacions entre entitats polítiques pot tenir conseqüències negatives, ja que les persones implicades definides com a enemics han de ser derrotades.

CONCLUSIONS

La metàfora és una eina cognitiva emprada de manera generalitzada en situacions de conflicte social en la que diversos actors pugnen per imposar la seva visió de la qüestió. Això es veu clarament en la redefinició de la identitat catalana, on tant partits com diaris empen metafòres per posicionar-se en relació amb l'encaix entre Catalunya i Espanya.

De l'anàlisi duta a terme, també es dedueix que hi ha un ús similar de les metafòres per part de partits polítics i de mitjans de comunicació. Una qüestió que no resol aquesta recerca i que seria interessant investigar és qui influeix a qui, és a dir, qui són

⁸ Antonio LUCAS, «Normalidad», *El Mundo*, 6/12/2017, p. 2.

els principals creadors de les metàfores, els partits polítics o els mitjans, i com aquestes són identificades i interpretades per la ciutadania.

Com s'ha vist, l'ús d'una o una altra metàfora té implicacions diverses. Així, plantejar les relacions entre Espanya i Catalunya com un viatge, com quelcom en moviment, permet un marc integrador —uns i altres ens podem moure tot i que sigui en direccions oposades. Plantejar en aquests termes suposa plantejar qui viatja, la naturalesa del viatge, qui fa de guia, la velocitat del viatge, el mitjà de transport o quin és el destí (Moragas-Fernández *et al.*, 2018).

Plantejar les relacions entre Catalunya i Espanya com a una guerra —atès que guerra i esport estan interconnectades en la història cultural i habitualment es metaforitza una en terme de l'altre, atès que estan molt relacionades—, genera una visió més excloent. Plantejar en aquests termes suposa fer front a algú, derrotar, reconciliar, etc. Fa així referència a identitats excloents i sense matisos.

Plantejar les relacions entre Espanya i Catalunya com una relació familiar o amorosa suposa una personificació d'aquestes dues entitats. Es tracta d'una estratègia molt emprada en política, sobretot per fer referència a les relacions entre nacions i/o estats, atès que permet presentar un procés complex com el d'independència en termes d'escenaris humans relativament simples i ben coneguts, com és el cas d'una relació familiar o amorosa. Suposa una simplificació que permet una millor comprensió, ja que s'atorga a aquestes entitats la capacitat d'actuar com a agents individuals, tot i que, d'altra banda, provoca un cert grau de vaguetat ja que no aclareix, per exemple, qui és el responsable concret d'una determinada acció. Aquest ús implica identitats amb una càrrega emocional elevada.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANDERSON, Benedict (1991). *Imagined Communities*. Londres: Verso.
- BARHU, Lemi; POPESCU, Mahaela (2008). «Guiding metaphors of nationalism: The Cyprus issue and the construction of Turkish national identity in online discussions». *Discourse & Communication*, 2 (1), p. 79-96.
- BILLING, Michael (2006). *Nacionalisme Banal*. València: Editorial afers.
- CHARTERIS-BLACK, Jonathan (2011). *Politicians and Rhetoric. The Persuasive Power of Metaphor*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- DE CILLIA, Rudolf; REISLIG, Martin; WODAK, Ruth (1999). «The Discursive Construction of National Identities». *Discourse & Society*, 10 (2), p. 149-173.
- EL REFAIRE, Elisabeth (2001). «Metaphors we discriminate by: Naturalized themes in Austrian newspapers articles about asylum seekers». *Journal of Sociolinguistics*, 5 (3), p. 352-371.

- GREIMAS, Algirdas J. (1987). «La isotopía del discurso». A: Algirdas J. GREIMAS (ed.), *Semántica estructural: investigación metodológica*. Madrid: Gredos, p. 105-155.
- KÖVECSES, Zoltan (2010). *Metaphor: a practical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- KUZMANOVIC, Ana (2011). «Preserving the integrity of national identity. Metaphors for Kosovo in Serbian political discourse». *Texas Linguistic Forum*, 54, p. 33-39. *Proceedings of the Nineteenth Annual Symposium About Language and Society*. Austin, April 15-17.
- LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- MCCLINTOCK, Anne (1993). «Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family». *Feminist Review*, 44, p. 61-80.
- MORAGAS-FERNÁNDEZ, Carlota M.; CAPDEVILA, Arantxa (2018), «Argumentació i metàfora en els espots electorals». A: Arantxa CAPDEVILA i Carles PONT (eds.). *Eleccions de to plebiscitari. Comunicació política i comportament electoral a les eleccions catalanes del 2015*. Barcelona: Documenta Universitaria, p. 99-125.
- MORAGAS-FERNÁNDEZ, Carlota M.; MONTAGUT, Marta; CAPDEVILA, Arantxa (2018), «The process en route: the metaphor of the journey as the dominant narrative for the political discourse in Catalonia». *Critical Discourse Studies*, 15 (5), p. 517-539
- MUSOLFF, Andreas (2004). *Metaphor and political discourse. Analogical reasoning in debates about Europe*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- (2006). «Metaphor scenarios in public discourse». *Metaphor & Symbol*, 21 (1), p. 23-38.
- OSBORN, Michael (1967). «Archetypal metaphor in rhetoric: The light-dark family». *Quarterly Journal of Speech*, 53 (2), p. 115-126.
- SEMINO, Elena (2008). *Metaphor in discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.

RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT 3

Identitats territorials i representacions polítiques: societat i cultura

Erola Simon Lleixà

Directora de l'Arxiu Comarcal de la Cerdanya

Les comunicacions presentades a l'àmbit 3 dedicat a les *Identitats territorials i representacions polítiques: societat i cultura*, són exemples de com es construeixen les identitats socials i com la societat es vincula amb el territori on habita. La llengua i el paisatge són elements constitutius d'identitat que tenen el poder de crear el vincle societat-territori. Segurament no són els únics elements estructuradors d'identitat, però en qualsevol cas són elements molt importants als quals ningú n'és aliè.

Com a elements on la societat viu i actua, llengua i paisatge estan subjectes a canvis constants que en moltes ocasions ens poden semblar degradacions i amenaces. Totes les comunicacions aquí presentades tenen en comú la voluntat de posar de relleu aquests elements, fer-los conèixer. En l'àmbit de la llengua descobrim una nova realitat lingüística, el Carxe, desconeguda fins i tot en el seu entorn més proper a la regió de Múrcia, o la caracterització de les llengües primordials, que es conserven en els cercles més íntims dels entorns rurals. En l'àmbit del paisatge es posa de manifest l'impacte d'elements com el turó de la Seu Vella de Lleida o l'estany de Banyoles en l'imaginari tant real com literari dels habitants de l'entorn. Finalment, paisatge, llengua i patrimoni constitueixen la matèria que relliga els pobles de la ribera de la Sénia en un exemple d'activisme territorial.

En definitiva, es tracta de prendre consciència que la llengua i el paisatge que ens són propers conformen la nostra identitat i per això cal conèixer-los, protegir-los i conservar-los.

LA LLENGUA PRIMORDIAL: REALITAT O SUPERVIVÈNCIA?

Els autors de la comunicació, Josep M. Nadal, Pilar Monreal, Santiago Perera, Francesc Feliu i Annabel Gràcia, comencen definint el concepte de llengua primordial com el conjunt de dialectes, estructurat jeràrquicament i amb desigualtats entre ells.

A la base d'aquesta estructura hi trobem petites entitats lingüístiques que serveixen per interactuar en grups molt petits. Gent que es coneix i conviu en els mateixos espais amb forts lligams emocionals. Entre ells utilitzen les llengües primordials. En un segon nivell trobem un espai més gran de relació, que utilitza llengües sorgides dels contactes entre les llengües primordials. Finalment, en el tercer nivell, hi ha la llengua compartida entre tots els parlants, utilitzada en la comunicació anònima i formal. És la llengua estàndard que acumula tot el prestigi.

En aquesta estructura sempre hi ha un centre que atreu i s'imposa, és la llengua compartida per tots, que crea necessàriament llengües perifèriques que hi resten sotmeses. També es recalca que l'estructura jeràrquica és contingent i històrica, és a dir, el dialecte que s'imposa i esdevé l'estàndard pot canviar al llarg del temps. Un exemple molt clar d'aquest canvi és el valencià, considerat català de prestigi els segles XVI i XVII. El segle XIX, en canvi, la centralitat lingüística va passar al català de Barcelona per efecte de l'impuls cultural, econòmic i polític de què era protagonista la ciutat.

Un cop presentat aquest fenomen lingüístic, l'article vol reflexionar sobre com viuen la tensió entre centre i perifèria els catalanoparlants de les dues bandes de les fronteres administratives que separen un mateix espai de llengua. El treball de camp s'ha basat en una enquesta a 499 persones catalanoparlants, de les quals 223 viuen a Catalunya i 276 a l'Aragó o al País Valencià. A l'enquesta se'ls preguntava per diferents aspectes de l'ús i la identificació lingüístics: definició identitària, llengua utilitzada —català, castellà o bilingüe— en els diferents espais de relació —pares, avis, amics, parella, feina—, relació de paraules pròpies de la seva parla per identificar la tensió entre centre i perifèria en la seva manera d'entendre la llengua pròpia.

L'article presenta àmpliament els resultats numèrics de l'estudi i conclou que els espais i les formes de vida condicionen les maneres com interactuen les persones, cosa que té un clar reflex en la llengua. Els resultats dibuixen dues formes de relacionar-se diferents, segons la mida de les poblacions: les petites i mitjanes, per una banda, i les grans per l'altra. En les poblacions petites i mitjanes en què les relacions de proximitat i presencials són molt importants, la llengua utilitzada és la local. Aquesta esdevé una peça identitària fonamental, en tant que és el vehicle de les relacions de proximitat, les formes de vida, les tradicions, etc. Per concloure, l'article apunta una idea ben

interessant: que la llengua primordial està construïda per expressar o referir-se a uns entorns, eminentment rurals, que avui van desapareixent.

EL CARXE, TERRITORI I MINORIA CATALANOPARLANT A LA REGIÓ DE MÚRCIA: O LA PERIFÈRIA DE LES PERIFÈRIES

Ángel Custodio Navarro Sánchez ens presenta una realitat lingüística ben singular. Dins la Regió de Múrcia existeixen tres municipis on s'utilitza el valencià/català, són els municipis de la Favarella (Abanilla), Iecla (Yecla) i Jumella (Jumilla). Aquest àmbit geogràfic es coneix com el Carxe, per la proximitat de la serra del Carxe. Aquesta manifestació lingüística té el seu origen a mitjans del segle XIX, quan persones d'origen i expressió valenciana s'establiren en les citades poblacions murcianes.

Els parlants del Carxe s'entenen a si mateixos, com a minoria territorial i lingüística, per diversos elements: és territori perifèric de la Regió de Múrcia, hi ha un sentiment d'assimilació amb el fet valencià, tant lingüístic com cultural, i és un territori geogràficament més connectat als municipis veïns valencians que a les capitals territorials murcianes. El primer article científic que reconeix l'especificitat del Carxe a la regió murciana és del geògraf i historiador Fernando Jiménez de Gregorio, publicat l'any 1957. Es tracta del descobriment en l'àmbit de la intel·lectualitat i l'acadèmia murciana d'una realitat lingüística pròpia del seu territori.

Es constata que l'Estat coneix aquesta realitat lingüística, atès que l'esmenta al darrer Informe —publicat el 20/01/2016— elaborat a propòsit del compliment de la *Carta europea de les llengües regionals o minoritàries*, on situa el Carxe entre les llengües més amenaçades del conjunt d'Espanya. Fins el dia d'avui l'única aproximació jurídica del Carxe i la seva reivindicació han estat fetes i publicades, en diferents ocasions des del 2001, per l'autor d'aquest article, Ángel Custodio Navarro Sánchez.

Pel que fa al seu reconeixement i protecció no existeixen preceptes explícits a l'Estatut d'Autonomia murcià. Malgrat això, el reconeixement i protecció del Carxe es podria veure i interpretar a través de l'article 8, on l'Estatut es compromet a respectar *les particularitats culturals i les tradicions populars*. Més enllà d'això, cap altra normativa murciana esmenta el Carxe, ni tan sols la *Llei de patrimoni cultural de la Regió de Múrcia*, la qual, segons l'autor, permetria que fos declarat *Bé d'interès cultural i immaterial*.

Cal tenir en compte, tanmateix, que estem parlant d'un fet lingüístic tan i tan minoritari, que és desconegut en el conjunt de la Regió de Múrcia, excepte en determinats cercles culturals i acadèmics, la qual cosa explicaria aquesta absència de reconeixement en l'ordenament jurídic. Entre els intel·lectuals murcians que han reconegut i parlat del Carxe, cal citar l'escriptor Santiago Delgado Martínez, el filòleg Pare Francisco Gómez Ortín, l'investigador Juan José Navarro Avilés, el professor Antonio-Mateo Jareño López i les entitats culturals de defensa del dialecte murcià, com *L'Ajuntaera pa la Plática, el Esturrie y'el Escarculle la Lengua Murciana* o l'entitat *Jarique*. Els estudis més aprofundits, però, provenen dels cercles acadèmics alacantins.

L'autor considera que una eventual reforma de l'estatut murcià seria una oportunitat per al reconeixement jurídic del Carxe, sobretot si la mateixa població del Carxe i els seus municipis pressionen. En qualsevol cas, la defensa més determinant ha vingut de l'Ordre de la Conselleria d'Educació de la Generalitat Valenciana, de 18 d'octubre de 2016, «per la qual s'aproven les bases reguladores del procediment de subvencions a ajuntaments, mancomunitats de municipis i entitats locals menors de la Comunitat Valenciana i municipis del Carxe que realitzen activitats de promoció de l'ús del valencià». És doncs la legislació no murciana, la dels veïns, la que protegeix una riquesa existent dins el mateix territori murcià i posa de manifest la inactivitat de l'Administració murciana respecte a una llengua viva en el seu territori.

L'autor conclou que la protecció del valencià al Carxe és una exigència obligada i necessària del Dret intern espanyol, del Dret supranacional —comunitari europeu— i del Dret internacional. Aquesta protecció construiria un camí de fraternitat entre territoris veïns.

EL PES DE L'ESTANY DE BANYOLES EN LA REPRESENTACIÓ DE LA COMARCA DEL PLA DE L'ESTANY

L'article que ens presenta Jordi Galofré està dividit en dues parts essencials, en la primera s'explica el procés de construcció jurídica de la comarca del Pla de l'Estany i en la segona de la força paisatgística de l'estany que a través de les expressions literàries ha configurat la comarca.

La reivindicació de la comarca de Banyoles culmina l'any 1988 quan es reconeix oficialment la comarca del Pla de l'Estany. Darrere d'això hi ha una llarga lluita que comença a la dècada de 1930 quan es preparaven els treballs de la Ponència de la Divisió Territorial, dirigits pel geògraf Pau Vila. Els treballs de la Ponència van començar preguntant als ajuntaments a quina comarca creien pertànyer i on anaven a mercat. A Banyoles es va iniciar un moviment ciutadà per afirmar la realitat d'una comarca pròpia, amb capitalitat a Banyoles, i reivindicar-ne el reconeixement.

Amb aquest objectiu, l'any 1932 es creà una comissió integrada per l'alcalde de Banyoles, Jacint Masgrau, i altres regidors que va visitar els pobles que es consideraven integrants de la comarca. La resposta dels municipis de la comarca a les preguntes de la Ponència va corroborar la postura de Banyoles. Tots van coincidir a indicar que Banyoles era el seu mercat propi. Malgrat això, hi va haver diferents opinions respecte al nom de la comarca: uns deien Banyoles i altres Garrotxa.

La comissió banyolina va redactar un document justificatiu d'aquesta reivindicació que va enviar a la Ponència el 20 de gener de 1932. El document feia una descripció geogràfica de la comarca, justificava el nom de la comarca que havia de ser Banyoles, feia un repàs per l'evolució històrica de la comarca, feia referència al sentiment comarcal

dels pobles integrants i apuntava també que les comunicacions construïdes al llarg dels segles estaven estructurades de forma radial des de Banyoles capital fins als pobles.

La comissió es va entrevistar amb Pau Vila, però aquest es va mostrar poc receptiu a les reivindicacions dient que es volien evitar comarques de petites dimensions.

Davant d'aquesta resposta, la comissió va demanar que, si més no, no es disgreguessin els municipis banyolins en diferents comarques, cosa que tampoc es va aconseguir, perquè la Ponència va decidir que una bona part de la comarca quedés adscrita al Gironès i altres pobles van acabar formant part de la Garrotxa.

El Decret final de Divisió territorial, aprovat l'agost de 1936, no es va fer efectiu per culpa de la guerra. Malgrat això, la reivindicació comarcal va aflorar de nou durant el franquisme en forma d'articles i altres manifestacions culturals comarcals.

Paral·lelament a la reivindicació comarcal es discutia també sobre el nom de la comarca. Es van posar sobre la taula noms com Baixa Garrotxa, Banyolès o Garrotxes d'Empordà. L'any 1975 apareix per primer cop la denominació de l'Estany quan es constitueix la Mancomunitat Intermunicipal de l'Estany. El nom va fer fortuna, però l'existència d'un municipi amb aquest nom al Moianès va fer que s'adoptés finalment el nom del Pla de l'Estany.

Alhora que la reivindicació comarcal, l'estany de Banyoles, amb un caràcter paisatgístic molt marcat, ha centrat bona part de la construcció literària de la realitat comarcal. L'autor ens proposa un recorregut per aquelles expressions literàries que han esmentat l'estany o l'han utilitzat com a símbol des de mitjans del segle XIX fins als nostres dies: notes històriques, descripcions, poesia, novel·la, etc., el paisatge de l'estany i els seus voltants ha estat un gran generador d'inspiració artística expressada en literatura, però també en música i pintura. L'autor ens fa adonar que el paisatge és un aspecte clau en el procés de construcció de la realitat comarcal. L'estany constitueix un element paisatgístic amb una forta càrrega simbòlica, al qual s'hi vinculen identitàriament els pobles de la rodalia.

LEMblemàTIC TURÓ DE LA SEU VELLA DE LLEIDA, EL GRAN REFERENT D'UNA CONTRADA

Amb l'objectiu de posar en valor el turó de la Seu Vella de Lleida, Joan-Ramon González Pérez proposa un recorregut per la seva història i pels elements arquitectònics que el configuren. El conjunt, que ha simbolitzat al llarg del temps el poder terrenal i espiritual, ha tingut una influència clara en l'entorn més proper i avui dia s'ha convertit en el referent patrimonial tant de la ciutat com de la contrada.

El turó de la Seu Vella de Lleida és una elevació de 236 metres, format per sediments oligocènics que s'alça imponent al mig de la plana lleidatana. La seva situació geoestratègica, vora el riu Segre, és un factor clau per entendre la seva importància

al llarg de la història. Al seu peu hi conflueixen dues rutes naturals: la que comunica l'Ebre amb el Pirineu i la de la costa amb les planes interiors.

És versemblant creure que fa 2.500 anys els ilergetes van instal·lar-se al capdamunt del turó. Tot i que no hi ha evidències arqueològiques, les fonts escrites i les monedes apunten a aquesta hipòtesi. Més tard els romans van construir-hi la seva ciutat, Ilerda, que tenia com a element destacat un pont de pedra sobre el Segre a principis del segle I aC. La ciutat àrab, Lardia, tindrà una fesomia semblant a la ciutat medieval. A dalt del turó, els àrabs van construir-hi un castell per a l'autoritat civil, la Suda, i al seu costat la mesquita major. La població vivia al voltant d'aquestes construccions i s'estenia pels vessants del turó. En època cristiana la Suda va transformar-se en el castell del Rei i la mesquita en la catedral romànica.

La mateixa situació geoestratègica que va afavorir la ciutat fins l'època medieval, va ser el motiu de la seva desgràcia en l'època moderna a causa de les guerres constants: la dels Segadors, la de Successió i la del Francès van provocar la progressiva i sistemàtica destrucció del tot el barri noble i la seva substitució per muralles i baluards que protegien «lo castell», fortalesa i aquarterament militar que inclourà també la mateixa catedral. No és fins l'any 1948 que l'exèrcit abandona la caserna de la Seu Vella. Després d'això el conjunt monumental inicia un procés de recuperació fins a convertir-se en un conjunt patrimonial protegit. Aquest procés té moltes fases, però actualment el Turó de la Seu Vella està a la recta final del procés per aconseguir ésser declarat Patrimoni Mundial de la UNESCO.

La situació de la ciutat, a poc més de 20 km de la frontera entre Aragó i Catalunya, i el fet que aquesta frontera s'ha vist modificada pels conflictes bèl·lics al llarg de la història, dona una personalitat pròpia a la ciutat. Lleida projecta la seva capitalitat econòmica i de serveis als territoris del voltant, tant catalans com aragonesos. Un exemple d'aquesta influència supracomarcal ha estat la diòcesi de Lleida, tradicionalment més abocada cap a l'oest que cap a l'est. Malgrat l'extensió dels seus inicis al segle XII, la diòcesi ha anat perdent el territori que s'estenia cap a l'oest per acabar coincidint amb el límit administratiu vigent, el provincial.

L'autor ens descriu els tres elements constructius que formen el Turó de la Seu Vella i que junts conformen la icona. Són el *Castell del Rei*, del qual en queden només algunes parts, fonamentalment l'ala meridional. La *Seu Vella*, imponent catedral, que fou concebuda pel mestre Pere Coma dins els canons de l'estil romànic, marcada per tenir el claustre amb una gran galeria oberta a la ciutat, acabat amb el campanar octogonal del segle XV de 60 metres d'alçada. I finalment, la *Ciudadella*, que està composta per un conjunt de muralles i baluards construïts el segle XVII sobre l'antic barri gòtic de Lleida, on residien les famílies més poderoses de la ciutat i algunes comunitats religioses. Actualment, l'únic element medieval supervivent és la mateixa Seu Vella, que queda encara més ressaltada entre les fortificacions.

La força visual i plàstica, visible des de quilòmetres de distància, d'aquest conjunt monumental esdevé un referent paisatgístic de primer ordre i, per tant, un element que identifica tot un territori, cosa que reforça la capitalitat de la ciutat de Lleida. Tanmateix, hi ha un gran desconeixement del conjunt i de la seva història; i aquest és un dels motius pels quals es va proposar la inclusió del Turó de la Seu Vella com a Patrimoni Mundial de la UNESCO l'any 2001. Des de llavors s'ha avançat en la declaració i, paral·lelament, la societat lleidatana ha començat a sentir un orgull especial per la seva catedral antiga.

UN EXEMPLE DE COL·LABORACIÓ TERRITORIAL EN PROJECTES CULTURALS: EL COL·LECTIU *ITINERARIS EN TERRES DE CRUÏLLA*. PASSEJADES INTERPRETATIVES I PROJECTES CULTURALS AL VOLTANT DEL RIU DE LA SÉNIA. LA FORÇA DE LA GENT DEL TERRITORI

Victoria Almuni Balada presenta el projecte *Itineraris en terres de cruïlla*, en què hi col·laboren entitats culturals i centres d'estudi de fins a 17 poblacions diferents del territori del voltant del riu de la Sénia, que separa Catalunya i València. Es tracta d'un projecte horitzontal i molt transversal, on cada entitat té plena llibertat per decidir en quin moment participa i de quina manera ho fa. Per això es parla de projecte fet des de la base i de la força de la gent del territori.

El punt d'unió és la identitat territorial i cultural comuna i el fet de ser municipis petits d'entre 1.000 i 10.000 habitants.

El territori al voltant del riu de la Sénia pertany administrativament a les comarques del Montsià —la comarca més al sud de Catalunya— i del Maestrat —la comarca més septentrional de València. Es tracta de zones en general poc industrialitzades i amb una densitat de població baixa. Estan allunyades dels nuclis urbans de poder i la xarxa de comunicacions és millorable. Moltes vegades són percebudes com a zones perifèriques, quan en realitat són territoris de confluència i de pas.

Malgrat la separació administrativa, els pobles de la Sénia comparteixen una mateixa variant lingüística, històrica i cultural, fet que aporta sentiment d'identitat i singularitat territorial. Històricament formen part de l'antiga diòcesi de Tortosa. El riu de la Sénia és frontera administrativa, encara que des del punt de vista econòmic, social i cultural és element de vertebració.

El projecte *Itineraris en terres de cruïlla* té per objectiu fonamental mostrar el patrimoni natural i cultural per conscienciar-ne i poder preservar-lo. En aquest sentit, es pretén complementar des de la societat civil l'actuació dels organismes públics en tot allò referent a la interpretació patrimonial d'un territori rural, poc poblat i dispers. I alhora compensar les dinàmiques locals i territorials de diferenciació i, en darrera instància, mantenir i reforçar el sentiment de comunitat i la identitat cultural.

Aquests objectius es persegueixen a través de la implicació de la ciutadania i de la suma d'esforços entre les diferents entitats participants. La dinamització ha de ser no només cultural, sinó també social i econòmica.

El projecte *Itineraris en terres de cruïlla* compta amb l'Institut Ramon Muntaner, la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, la Universitat Jaume I, la Universitat Rovira i Virgili, el Centre d'Estudis Seniens i els ajuntaments dels municipis.

Les principals activitats són els itineraris interpretatius que es porten a terme des dels diferents pobles entre abril i novembre. Les temàtiques dels itineraris són molt variades: paisatge natural i paisatge humanitzat; tradicions; conjunts i construccions urbanes de caràcter històric o etnològic; conjunts i construccions dispersos: masos, ponts, arquitectura de pedra en sec; patrimoni hidràulic —xarxes de reg, molins—; patrimoni industrial —fàbriques de paper, de pinzells, fusteries, terrisseries, fàbriques de mobles, molins d'oli, etc.—; i rutes monogràfiques —Guerra Civil, antics comerços, la vida als masos, el conreu de l'oliva, el pastoreig, etc.

La valoració que fan els participants del projecte és molt positiva. Ells destaquen el fet de prendre consciència que no només el patrimoni monumental és important, sinó que cal posar en valor la diversitat del patrimoni material i immaterial i fer molt èmfasi en el patrimoni familiar. Així mateix, també valoren positivament el fet de treballar en xarxa, compartint i intercanviant experiències, i poder superar les fronteres administratives i evidenciar que hi ha altres maneres de mirar la realitat.

Un exemple de col·laboració territorial en projectes culturals. El col·lectiu *Itineraris en terres de cruïlla*

Passejades interpretatives i projectes culturals al voltant
del riu de la Sénia. La força de la gent del territori

Victòria Almuni
Centre d'Estudis Seniencs

L'experiència que us relatem és un projecte en què col·laborem entitats culturals i centres d'estudi de fins a 19 municipis o nuclis de població del territori del voltant del riu de la Sénia, que des del segle XIII fa de frontera administrativa entre Catalunya i el País Valencià. Es tracta d'un projecte horitzontal i molt transversal, en el qual cada entitat té plena llibertat per decidir en quin moment participa i de quina manera ho fa, i on els acords es prenen entre totes mitjançant consensos. Per això parlem de projecte fet des de la base i de *la força de la gent del territori*.

Ens uneix, a més d'una identitat territorial i cultural, el fet de ser tots municipis petits. El més gran no supera els 10.000 habitants i n'hi ha que no arriben als 1.000 habitants. Puntualment hi participen entitats de Tortosa, ciutat mitjana que juntament amb Amposta, Vinaròs i Benicarló fan de nodes principals de vertebració del territori.

EL TERRITORI I ELS PARTICIPANTS

El territori pertany administrativament a les comarques del Montsià, del Maestrat i del Baix Ebre. La primera i la darrera estan situades a l'extrem sud català, i la segona és la més septentrional del País Valencià. Formen part de les províncies de Tarragona i Castelló, respectivament.

Imatge 1. Mapa dels pobles participants al projecte Memòria glaçada. La gelada de 1956 als Territoris de Cruïlla.

Es tracta d'una zona en conjunt poc industrialitzada i amb una densitat de població baixa. Estan allunyades dels nuclis urbans de poder —al voltant de 200 km de les capitals autonòmiques i 100 km de les capitals de província— i la xarxa de comunicacions és millorable. Moltes vegades són percebudes com a zones perifèriques quan en realitat són territoris de confluència i de pas.¹

¹ Sobre la zona del Maestrat i els Ports vegeu el text explicatiu sobre el Pacte Territorial per a l'ocupació «Castelló Nord» (2019), consultable a <<https://www.pactemcv.es/wp-content/uploads/2019/02/gu%C3%ADa-pacte-castell%C3%B3-nord.pdf>>

Sobre les terres de l'Ebre, consulteu el Pla Estratègic Empresarial i per a l'Ocupació de les Terres de l'Ebre (2013), consultable a <<http://www.idece.es/media/files/memories/plaestrategic2016.pdf>>

Malgrat la separació administrativa compartim una mateixa variant lingüística, històrica i cultural. Aquest fet ens aporta sentiment d'identitat i ens singularitza fora del nostre territori. Històricament formem part de la diòcesi de Tortosa, fet que ha contribuït a la identificació territorial.² A la imatge 1 teniu la delimitació de l'antic territori diocesà en un color i l'actual en un altre. Teniu indicades també les línies que defineixen la frontera de les comunitats autònomes catalana, valenciana i aragonesa. Podeu observar que el riu de la Sénia és frontera administrativa, encara que des del punt de vista social, econòmic i cultural és element de vertebració. Passa el mateix amb el massís dels Ports, que històricament sempre ha estat zona de pas i de contacte.

En parlar del territori, cal fer esment com a iniciativa de treball transfronterera a la Mancomunitat de la Taula del Sénia, organisme supramunicipal començat a pensar el 2003 i creat el 2005. Coordina projectes concrets que porten a terme conjuntament els municipis de contacte entre els territoris català, valencià i aragonès.³

ELS OBJECTIUS DEL PROJECTE

La finalitat del projecte és sumar esforços en la recerca, la defensa i la difusió del patrimoni, la història i la cultura del territori. Es fa majoritàriament mitjançant la realització d'itineraris interpretatius a cada municipi, dels quals es fa difusió conjunta per mirar d'arribar a més gent potencialment interessada i treballar en l'aprofundiment del sentiment de comunitat territorial i patrimonial.

Els objectius generals es poden concretar en els següents:

1. Mostrar el patrimoni natural i cultural que ens envolta com a pas indispensable per a conscienciar i preservar.
2. Complementar i incentivar des de la població civil l'actuació dels organismes públics en tot allò referent a la interpretació patrimonial d'un territori rural, poc poblat i dispers.
3. Compensar les dinàmiques locals i territorials de diferenciació. Mantenir i reforçar el sentiment de comunitat i la identitat cultural.
4. Unir esforços per tal d'optimitzar recursos i poder fer una millor difusió de les activitats.
5. Implicar la ciutadania i contribuir a la dinamització del món rural. En aquest sentit sempre pensem en clau de dinamització no només cultural, sinó també social i econòmica.

² Sobre la identitat històrica i cultural del territori vegeu entre d'altres les publicacions sorgides del I i II Congrés de la Diòcesi de Tortosa: M.A. PRADILLA (ed.), (2003 i 2008).

³ Consultable a <<http://www.tauladelsenia.org/>>

ELS SUPORTS

Per tal de poder treballar amb un mínim pressupost i assessorament hem buscat la complicitat i l'ajut d'organismes públics i privats:

- Institut Ramon Muntaner. Ens ofereix suport econòmic i logístic, a més d'organitzar la Jornada d'Entitats i Associacions Culturals de l'antiga diòcesi de Tortosa, que des del 2001 esdevé un moment de trobada i de treball anual important.⁴
- Universitat Jaume I. Col·labora amb nosaltres en el projecte Patrimoni, aportant assessorament i reforçant vincles externs i mecanismes de difusió.⁵
- Universitat Rovira i Virgili. Col·labora mitjançant el projecte Campus Extens. El Centre d'Estudis Senjencs gestiona la seu del Campus Extens de la URV a la Sénia i aconsegueix suports concrets.⁶
- Ajuntaments dels diferents municipis participants. Ens ofereixen ajuts puntuals i suport logístic.

DES DE QUAN I COM ENS ORGANITZEM

La relació entre les entitats que formem part del col·lectiu té l'origen en la progressiva adhesió de cada grup a la Coordinadora de Centres d'Estudi de Parla Catalana a partir de la data de creació d'aquesta l'any 1992 i en el coneixement mutu a les diferents trobades i activitats que aquesta organitzà des del principi. Es va reforçar a partir del 1r Congrés de Cultura i Territori a la Diòcesi de Tortosa i la 1a Jornada d'Entitats de l'Antiga Diòcesi de Tortosa (2001), així com a partir de la creació de l'Institut Ramon Muntaner el 2003. Col·laborem directament com a grup des del 2006. Les nostres principals activitats són itineraris interpretatius que portem a terme entre abril i novembre als diferents pobles, a les quals s'han sumat els darrers anys projectes de recerca sobre aspectes que afecten i interessen a tot el territori.

El nostre funcionament és poc complex i basat en les ganes de compartir. Fem reunions entre novembre i maig per tal de concretar el calendari de sortides, amb l'objectiu de no solapar-nos i establir una agenda que permeti a qui s'ho proposi poder acudir a totes les sortides. En algun cas, com a l'any 2018, hem concretat un possible tema al qual es poden dedicar activitats. En aquest cas concret hem aprofitat la commemoració del 80è aniversari de la batalla de l'Ebre per plantejar en alguns pobles itineraris sobre la Guerra Civil.

⁴ Consultable a <<https://www.irmu.org/>>

⁵ Consultable a <<http://patrimoni.peu-uji.es/ca/>>

⁶ Consultable a <<http://www.urv.cat/ca/societat-empresa/campus-extens/>>

Imatge 2. Reunió de treball del grup a Alcanar el març de 2018.

Imatge 3. Jornada d'Entitats de la Diòcesi celebrada el desembre de 2018 a Tortosa.

A les reunions tractem també altres temes que ens preocupen o ens ocupen i intercanviem informació. S'han convertit en trobades de mig dia que ens permeten debatre sobre aspectes del conjunt del territori als quals pensem que podem aportar; ens mantenen informades sobre creació de noves associacions, projectes concrets en els quals participar o prendre mostra... En general és sempre present la reflexió sobre mecanismes per incentivar la participació social a les activitats, les relacions amb les administracions, possibles fonts de recursos econòmics, problemàtiques relacionades amb la gestió dels elements patrimonials locals, la problemàtica que comporta el des poblament rural...

Entre novembre i desembre es fa la Jornada d'Entitats de l'Antiga Diòcesi de Tortosa, organitzada conjuntament amb l'Institut Ramon Muntaner. En aquesta trobada presentem recerques recents de cada centre i discutim sobre aspectes concrets que ens interessin. Hi participa també, des del 2011, la Comissió Cívica del Patrimoni de les Terres de l'Ebre, creada a partir d'una iniciativa dels centres d'estudi del territori com a observatori ciutadà sobre la gestió i conservació del patrimoni entès en un sentit ampli.⁷

ELS ITINERARIS

Les visites interpretatives se solen realitzar entre abril i novembre. Cada poble les fa quan creu més oportú, en funció de les festes o esdeveniments locals que poden permetre tenir més públic. Només posem la condició de redactar una petita fitxa informativa tancada per tal de poder fer la difusió. El disseny de l'itinerari depèn igualment de les motivacions o circumstàncies de cada entitat. Pot estar en funció de recerques darrerament acabades o engegades, d'elements patrimonials millorats o en estat de degradació, de commemoracions locals o generals... Molt sovint complementem la visita amb informants que coneixen el tema de primera mà o que han viscut esdeveniments concrets relacionats, tècnics...

Com a mecanismes de difusió dels itineraris editem un llibret cada any amb les dates, la descripció, recomanacions per a la visita i algunes imatges. Tenim també un bloc web conjunt i presència a les xarxes.⁸ Els mitjans de comunicació territorials, ja sigui premsa escrita, ràdio o televisió, ens ajuden emetent entrevistes i notícies relacionades.

Les temàtiques dels itineraris són molt variades. Us en indiquem algunes:

- Paisatge natural i paisatge humanitzat.
- Tradicions.
- Conjunts i construccions urbanes de caràcter històric o etnològic.
- Conjunts i construccions dispersos: masos, ponts, arquitectura de pedra en sec...

⁷ Consultable a <<http://www.ccpatrimoniebre.cat/>>

⁸ Consultable a <<https://terresdebruilla.wordpress.com/>>

PASSEJADES INTERPRETATIVES I PROJECTES CULTURALS AL VOLTANT DEL RIU DE LA SÈNIA

- Patrimoni hidràulic. Xarxes de reg, molins...
- Patrimoni industrial. Fàbriques de paper, de pinzells, fusteries, terrisseries, fàbriques de mobles, molins d'oli...
- Rutes monogràfiques: sobre la Guerra Civil, antics comerços, la vida als masos, el conreu de l'oliva, el pastoreig...

Imatge 4. Itinerari a la Sènia l'agost de 2018.

Imatge 5. Full informatiu dels Itineraris per les Terres de Cruilla de l'any 2015.

ALTRES PROJECTES DEL COL·LECTIU I PROJECTES AFINS

A la Jornada d'Entitats de l'any 2015 ens vam plantejar el repte d'engegar un projecte de recerca conjunt. Érem conscients de les dificultats que comportava treballar tantes entitats i el caràcter de voluntariat que ens caracteritza. A la mateixa jornada vam consensuar una temàtica que fos atractiva i representativa de tot el territori. Es va escollir, entre diverses propostes, l'impacte de la gelada de 1956, aprofitant que el 2016 havia de fer 60 anys de l'esdeveniment i empesos pel fort impacte en l'imaginari popular que va suposar. L'any de la Gelada, com es coneix a la zona, de forta tradició agrícola, és utilitzat fins i tot per la gent gran com a referència temporal. Això és perquè va ser el detonant de transformacions econòmiques i socials importants, derivades més que res de la mort de molts arbres —oliveres, garrofers, tarongers— i l'emigració de famílies pageses cercant millors possibilitats de vida. Les conseqüències es van agreujar pel context d'implantació de nous models econòmics i la pobresa endèmica de les famílies de jornalers i de petits propietaris. Per a molts pobles va suposar el començament del despoblament progressiu que els ha caracteritzat al llarg de la segona meitat del segle xx i primeries del segle XXI.

Ens vam proposar, doncs, treballar amb la memòria oral dels que ho van viure i dels que ho han sentit contar. Ha estat la principal font d'informació, més que les fonts escrites. Vam demanar records de vivències a més de 100 informants dels diferents pobles. El resultat ha estat una exposició itinerant i un petit catàleg que recull les vivències dels d'informants. És un projecte encara en procés perquè als llocs on itinera l'exposició fem tallers de memòria amb gent gran i escolars per tal de recollir més informació. L'objectiu és implicar a les comunitats, fer-les participants i recollir més informació i, molt especialment, documentar el procés.

El resultat positiu ens ha animat a plantejar nous temes de recerca conjunta, tema que debatrem en la Jornada d'Entitats que portarem a terme a finals del mes de novembre de 2019.

La voluntat de treballar conjuntament en l'àmbit rural en què ens movem ha portat a membres del col·lectiu a engegar altres projectes. Us fem una síntesi de tres d'ells per la seva significació i perquè comparteixen la filosofia i alguns objectius dels itineraris.

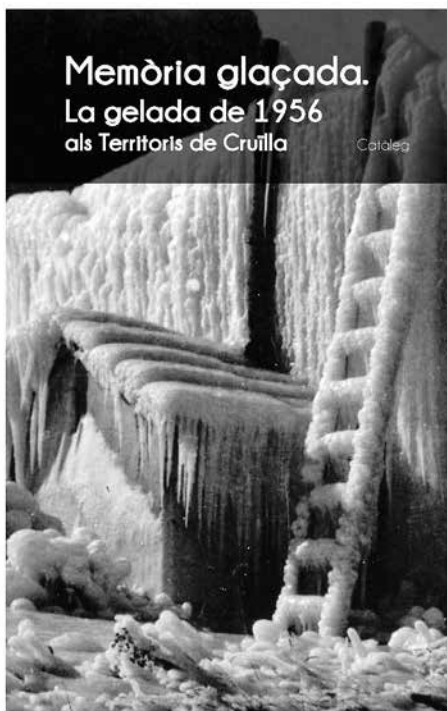
El primer és el Triangle dels oficis, que vam engegar l'any 2011 i actualment es troba en fase de redefinició. Es basa en la col·laboració entre tres municipis on es conserven oficis artesans:

- La Sénia. Treball de la fusta. Ha tingut continuïtat amb la indústria del moble. Està declarat municipi artesà per la Generalitat de Catalunya i organitza des de fa onze anys la Fira d'Artesania de la Fusta i del Moble el mes d'octubre ⁹

⁹ Consultable a <<https://lasenia.cat/html/index.php/regidories/fires/fira-d-artesania>>

Imatge 6. Inauguració de l'exposició Memòria glaçada. La gelada de 1956 als Territoris de Cruïlla, realitzada a la Sènia el maig de 2018.

Imatge 7. Portada del catàleg de l'exposició Memòria glaçada. La gelada de 1956 als Territoris de Cruïlla.

- Mas de Barberans. Treball de la Palma. El Centre de Desenvolupament Rural - Museu de la Pauma i el Racó dels Artesans - Fira de les Fibres Vegetals, que se celebra el mes d'agost des del 2002, són un aparador internacional de l'artesanía en fibra vegetal.¹⁰
- La Galera. Treball de la terrissa. El Centre d'Interpretació de la Terrissa i la Fira de la Terrissa, que se celebra anualment coincidint amb el 1r de maig i que ha arribat a la XXVI edició l'any 2019.¹¹

L'objectiu del Triangle és posar en valor l'activitat artesana, que manté encara viva la tradició a la comarca, així com ajudar a la dinamització local mitjançant el turisme cultural i la creació de productes educatius de caràcter experiencial.¹²

El segon dels projectes afí és el Festival Músiques en Terres de Cruïlla. Està organitzat pel Centre d'Estudis Seniens, l'Agrupació Musical Senienca i l'Ajuntament de la Sénia, amb l'objectiu de visualitzar els punts en comú i la riquesa de la música dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó, així com de promocionar la música de banda. Hi participen sempre músics i investigadors de Catalunya, la Franja, València, Illes Balears, l'Alguer... L'any 2019 arriba a l'edició número VII.¹³

Imatge 8. Participació del Triangle dels oficis a la Fira d'artesanía de la Fusta i del Moble de la Sénia l'any 2013.

¹⁰ Consultable a <<https://cdrmuseudelapauma.cat>>

¹¹ Consultable a <http://www.galera.altanet.org/turisme/centre_dinterpretacio_de_la_terrissa.php>

¹² Consultable a <<https://es.slideshare.net/viquialmuni/triangle-horta2-modo-de-compatibilidad>>

¹³ Consultable a <<https://musiquesenterresdecruilla.wordpress.com/programacio-2019/>>

Imatge 9. Concert de Músiques en Terres de Cruïlla l'any 2013

El tercer és un projecte que implica a les administracions públiques locals i autonòmiques. Es tracta de la proposta d'establir una figura de protecció al voltant del patrimoni hidràulic que es conserva a banda i banda del riu de la Sénia: xarxa de reg, ponts, molins, memòria del treball...¹⁴ La proposta va sortir de la Comissió Cívica del Patrimoni de les Terres de l'Ebre i les entitats de localitats vinculades directament amb el riu. Estem treballant per aconseguir el consens entre els diferents òrgans implicats.¹⁵

VALORACIÓ

El nostre projecte parteix de la realitat d'un marc territorial rural i dispers, format per una xarxa de pobles mitjans i petits i alguna ciutat que fa al mateix temps d'estructuradora i difusora dels nuclis del seu voltant (Tortosa, Amposta, Vinaròs, Benicarló). És una zona amb fluxos històrics molt importants des del punt de vista de vincles lingüístics, familiars, laborals, lúdics, festius... Nosaltres volem contribuir a mantenir i reforçar aquests vincles, d'una banda, i ajudar al desenvolupament territorial de l'altra.

¹⁴ V. ALMUNI; F. GRAU (coord.) (2012).

¹⁵ Consultable a <<http://www.ccpatrimoniebre.cat/>> Dictàmens referits als ponts del riu de la Sénia.

Som coneixedors de les seves debilitats i potencialitats i actuem a partir d'aquest coneixement generant sinergies i establint relacions amb altres xarxes del territori que es mouen en escales i dimensions diferents.¹⁶ El treball portat a terme des de fa anys per les entitats culturals i socials ha permès que avui una part important de la població que podem qualificar d'*activa* des del punt de vista social i cultural ha desenvolupat la consciència d'identitat territorial i cultural comuna i la voluntat de defensar l'entorn rural que ens caracteritza.¹⁷

Al llarg dels catorze anys de funcionament del projecte hem anat creixent com a grup i trobat l'encaix entre l'autonomia necessària i el treball en comú. Només per això la nostra valoració és positiva. Com en tot projecte tenim punts a favor i en contra. Com a febleses i amenaces poder fer esment a:

- Les limitacions pròpies del voluntarisme, especialment per qüestions de temps.
- El poc pressupost de que disposem.
- La necessitat d'arribar a consensos en aspectes que de vegades no tothom veu de la mateixa manera. En aquest sentit la conversa sempre ha estat la manera d'arribar al consens.

Donem més importància, però, a les fortaleses i oportunitats, fent referència especialment als següent aspectes:

- Compartim objectius i estimem el que fem. Ens ho creiem.
- Som molta gent i això fa que surtin idees, enriqueixi el debat.
- Respectem l'autonomia de cada associació i la llibertat d'acció.
- Cada entitat coneix molt bé el seu poble i sap què li pot oferir i demanar. Cada realitat local és diferent i és indispensable conèixer-la.

Amb la difusió del patrimoni mitjançant els itineraris contribuïm a valorar l'autenticitat dels llocs; el mostrem al mateix temps que expliquem les seves funcions en el context del seu temps històric. Contribuïm, per tant, a combatre la banalització dels nuclis de població i del paisatge que deriva de la cada cop més freqüent uniformització generada per la globalització.¹⁸ Qui ens acompanya no només contempla, sinó que experimenta les singularitats dels llocs mostrats.

En conjunt la nostra valoració és molt positiva, per això continuem treballant. El nostre és un espai de diàleg territorial i només per això és una eina útil i efectiva.

¹⁶ M. CASTANYER (2013).

¹⁷ A les Terres de l'Ebre va ser un detonant per a la consolidació d'aquest procés el moviment en defensa de l'Ebre iniciat l'any 2000 (A. BOQUERA, 2009). Als Ports i Maestrat es fa evident també amb esdeveniments històrics com l'Aplec dels Ports, celebrat des del 1976 i aquest 2019 molt centrat en la problemàtica del des poblament, o la recent creació de la Coordinadora d'Entitats del Maestrat (2017) i les nombroses activitats organitzades sota l'aixopluc de Maestrat Viu, creat el 2011.

¹⁸ J. BUSQUETS (2006).

El diàleg i la interacció ajuden a generar coneixement i a cercar respostes multidimensionals que han d'anar més enllà del món de les administracions, de vegades rígides en els seus plantejaments. Complim les condicions considerades pels experts per poder-nos considerar una xarxa: múltiples actors col·laborant en els processos de definició i implementació, interdependència, relacions basades en la confiança i regles acordades entre les parts, nivells significatius d'autonomia i autorregulació... Les afinitats culturals (maneres de fer) i estratègiques (objectius compartits) faciliten la confiança indispensable entre les diferents entitats.¹⁹

Com a valoració final només hem dir que estem contents d'ajudar a conscienciar del fet que no només el patrimoni monumental és important, tot posant en valor la diversitat del patrimoni material i immaterial i fent molt èmfasi en el patrimoni i la memòria familiar. També de treballar junts i sentir-nos acompanyats en un camí que anem definint a cada moment. Treballem en xarxa, compartim, discutim en positiu i gaudim d'estar junts. Ens agrada superar les fronteres administratives i evidenciar que hi ha altres maneres de mirar la realitat. I finalment, contribuïm a posar en valor el món rural i ajudar a crear identitat local i territorial per mirar de definir nous escenaris de vivència i convivència.

BIBLIOGRAFIA

- ALMUNI, V.; GRAU, F (coord.) (2012). *El riu Sénia. Activitats humanes i transformacions del paisatge*. Benicarló: Onada Edicions.
- BOQUERA, A. (2009). *Primer la sang que l'aigua. Els pilars d'una nova identitat ebrenc*. Benicarló: Onada Edicions.
- BRUGUÉ, Q. [et al.] (2015). «¿Inteligencia administrativa para abordar “problemas malditos”? El caso de las comisiones interdepartamentales». *Gestión política y pública*, vol. 24 núm. 1. México, enero-junio. Consultable a <http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1405-10792015000100003>
- BUSQUETS, J. (2006). «Els centres d'estudis locals: una mirada des de l'era de la globalització». A: CUADROS I VILA, I. (dir.) (2006). *Paisatge, territori i societat a les terres de parla catalana*. Actes del V Congrés de la CCEPC. Valls: Cossetània Edicions, p. 7-12.
- CASTANYER, M. (2013). «Figueres, un node en diverses xarxes de ciutats». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, vol. 44, p. 239-249.
- CUADROS I VILA, I. (dir.) (2006). *Paisatge, territori i societat a les terres de parla catalana*. Actes del V Congrés de la CCEPC. Valls: Cossetània Edicions.

¹⁹ Q. BRUGUÉ, et al. (2015).

- Pacte Territorial per a l'ocupació «Castelló Nord»* (2019). Consultable a <<https://www.pactemcv.es/wp-content/uploads/2019/02/gu%C3%ADa-pacte-castell%C3%B3-nord.pdf>>
- Pla Estratègic Empresarial i per a l'Ocupació de les Terres de l'Ebre* (2013). Consultable a <<http://www.idece.es/media/files/memories/plaestrategic2016.pdf>>
- MIRÓ VIVES, L. (coord.) (2017). *Memòria glaçada. La gelada de 1956 als Territoris de Cruïlla*. Catàleg de l'exposició. Sant Carles de la Ràpita: Grup Terres de Cruïlla - Jordi Dasso Impressor.
- PRADILLA, M.À. (ed.) (2003). *Llengua i literatura a les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló: Onada Edicions.
- (2004). *Història i territori a les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló: Onada Edicions.
- (2008). *Art i lletres a les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló: Onada Edicions.

Altres webs de referència

- Centre d'Interpretació de la Terrissa de la Galera: <http://www.galera.altanet.org/turisme/centre_dinterpretacio_de_la_terrissa.php>
- Comissió Cívica del Patrimoni de les Terres de l'Ebre: <<http://www.ccpatrimoniebre.cat/>>
- Fira de l'artesanía de la fusta i del moble de la Sénia: <<https://lasenia.cat/html/index.php/regidories/fires/fira-d-artesania>>
- Institut Ramon Muntaner: <<https://www.irmu.org/>>
- Itineraris per les Terres de Cruïlla: <<https://terresdecruiilla.wordpress.com/>>
- Mancomunitat de la Taula del Sénia: <<http://www.tauladelsenia.org/>>
- Museu de la Pauma de Mas de Barberans: <<https://cdrmuseudelapauma.cat>>
- Músiques en Terres de Cruïlla: <<https://musiquesenterresdecruiilla.wordpress.com/programacio-2019/>>
- Projecte Campus Extens URV: <<http://www.urv.cat/ca/societat-empresa/campus-extens/>>
- Projecte Patrimoni UJI Castelló: <<http://patrimoni.peu-uji.es/ca/>>
- Projecte Triangle dels Oficis: <<https://es.slideshare.net/viquialmuni/triangle-horta2-modo-de-compatibilidad>>

El pes de l'estany de Banyoles en la representació de la comarca del Pla de l'Estany

Jordi Galofré

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles

LA REIVINDICACIÓ DE LA COMARCA DE BANYOLES

El reconeixement oficial de la comarca del Pla de l'Estany l'any 1988 va ser el fruit d'una llarga i sostinguda reivindicació, que va començar a prendre forma a la dècada de 1930, quan es realitzaven els treballs de la Ponència de la Divisió Territorial.

Partint de la base que la comarca, entesa com a un territori amb unes característiques pròpies des dels punts de vista físic, humà i històric, és un dels elements bàsics de l'organització territorial de Catalunya, la Generalitat republicana va nomenar una Ponència per establir un projecte de divisió territorial. Aquesta Ponència va estar impulsada per Pau Vila i integrada per Antoni Bergós, Pere Blasi, Antoni Esteve, Manuel Galés, Josep Iglésies, Antoni Rovira i Virgili, Miquel Santaló i Felip Solé.

L'any 1931, abans de la constitució de la Ponència, Pau Vila ja havia elaborat un primer projecte, en el qual Banyoles formava part d'una comarca anomenada la Selva, que incloïa Girona, mentre que Esponellà, Crespià i Vilademuls formaven part de l'Alt Empordà i Sant Miquel de Campmajor quedava adscrit a la Garrotxa.

Com és sabut, els treballs de la Ponència van començar preguntant als ajuntaments de Catalunya a quina comarca creien pertànyer i on anaven a mercat. A Banyoles es va produir aleshores un moviment ciutadà per afirmar la realitat d'una comarca pròpia i reivindicar-ne el reconeixement. L'Ajuntament, que aleshores estava presidit per Jacint Masgrau i Butinyà, després de debatre la qüestió, va considerar per unanimitat, el 31 de

desembre de 1932, que Banyoles era el cap de la seva pròpia comarca. Per aconseguir el reconeixement d'aquesta realitat comarcal, el 7 de gener de 1932 es va crear una comissió, integrada per l'alcalde Jacint Masgrau i els regidors Francesc Boixó i Narcís Malagelada, que va visitar els pobles que es consideraven integrants de la comarca per aconseguir-ne la conformitat, al mateix temps que va demanar la col·laboració de diverses personalitats, com ara l'advocat Eusebi Isern i Dalmau, que va elaborar un informe absolutament favorable al reconeixement de la comarca de Banyoles.¹

La resposta dels municipis de la comarca a les preguntes de la Ponència va corroborar la postura de Banyoles. Tots ells van coincidir a indicar que Banyoles era el seu mercat propi, tot i que hi va haver una certa vacil·lació en el nom de la comarca, que en algunes respostes era Banyoles i en d'altres la Garrotxa. Només tres excepcions trencaren la unanimitat: Beuda va indicar Besalú com a mercat propi i Banyoles com a mercat complementari, Sant Ferriol va indicar Besalú com a mercat propi i Tortellà com a mercat complementari i Besalú va indicar Olot com a mercat propi i Banyoles com a mercat complementari.

EL DOCUMENT DE 1932

Una de les actuacions més destacades de la comissió banyolina va ser l'elaboració d'un document justificatiu d'aquesta reivindicació, que, signat per l'alcalde Masgrau, es va enviar a la Ponència el 20 de gener de 1932.

El document comença per una breu descripció geogràfica de la comarca:

A ponent de Banyoles s'alcen d'una manera trencada puigs i serres, deixant entre elles valls més o menys obertes i s'enfilen cada vegada més fins arribar als cims de Rocacorba i Finestres. A l'altra vessant d'aquestes fermes muralles que fan de frontera hi ha unes altres terres, d'esquenes al mar.

Al sud-est de Banyoles s'estén suau la vall del Terri, que recull les aigües de l'estany, i per la riba dreta arplega les que s'escorren de les serres de ponent.

El terreny, amb petits desnivells, trencat per la banda de Besalú, ondulat cap a Llevant, arriba, *fèrtil*, fins al Fluvià.

L'escrit va voler evitar la discussió sobre el nom de la comarca i va optar per dir-ne la comarca de Banyoles:

Aquesta és la comarca que podríem anomenar Garrotxa, però, per no endinsar-nos en discussions amb distingits historiadors i geògrafs que allarguen la comarca d'aquest nom fins a Olot, l'anomenarem comarca de Banyoles.

¹ E. LLUCH; O. NEL-LO (1983), *La gènesi de la Divisió Territorial de Catalunya*, Barcelona, Diputació de Barcelona, p. 238-241.

A continuació l'escrit s'estén en una panoràmica de la seva evolució històrica:

En els temps remots que els francs deixaren aquestes terres lliures de sarraïns i en organitzar-se el comtat de Girona-Besalú, fou fundat el monestir (abans del 822) i refeta la població a prop de l'estany.

Durant el segle IX els monjos colonitzaren ja bona part d'aquesta contrada i entre altres els pobles de Mieres, Vilert, Crespià, Vilafreser..., tinguent jurisdicció l'abat sobre tota la part repoblada.

A l'acabar la centúria (898) es forma el comtat independent de Besalú. Banyoles, amb la major part d'aquestes terres, passa a formar part d'aquesta divisió territorial.

Després d'un període de convulsions, l'any 1079 el comte Bernat I restituí al monestir béns i drets, abdicant-se de posar sobre els monjos i homes de la seva jurisdicció impost ni vexació de cap mena i condonant al monestir irrevocablement l'administració de la justícia per la vila i pobles de l'abadiat.

Incorporat el comtat de Besalú a la Casa de Barcelona, comença en aquestes terres una època d'enriquiment. La majoria de les esglésies avui existents a la comarca són bastides en finir el segle XI i durant el segle XII.

El rei En Jaume I l'any 1243 concedeix permís per celebrar fires durant vuit dies en la setmana de Sant Martí.

Durant aquesta època floreix la indústria dels «panyos» i curtits de pell i la creixent població esdevé el centre i eix de totes les transaccions comercials de les terres compres entre Rocacorba i el Fluvià.

L'any 1234 el rei N'Alfons concedí un diploma prohibint que a una llegua a l'entorn de Banyoles es celebrés cap altre mercat el dimecres.

En aquest temps Besalú, tot i tenint la sotsvegueria, perd la seva influència sobre les poblacions importants de l'antic Comtat, i Olot creix com a centre entre Ridaura i Santa Pau a la muntanya, i Figueres va heretant de Castelló la capital del pla.

Les aspres serralades pirinenques tanquen tota perspectiva d'expandiment al nord, l'antiga situació estratègica arran del Fluvià va perdent importància i el desplegament de la capitalitat d'aquestes garrotxes del pre-Empordà esdevé una realitat: Banyoles, en plena puixança, basteix la gran plaça del mercat amb els seus porxos i emmuralla el recinte que arriba des del Monestir fins als Turers.

Són ben significatives les infructuoses provatures dels besalunins en el segle XIV per no pagar la lleuda al venir a mercat i alguna incursió violenta a aquestes terres per fútils pretextos.

Per acabar d'arrodonir la visió, el document addueix el sentiment comarcal dels pobles que integren la comarca:

Certament Banyoles ha sigut molt perjudicada per les guerres, ressentint-se'n les un dia florents indústries: degut a les lluites entre el Monestir i la Casa de la Vila, l'engrandiment de la població no seguí paral·lelament a altres capitals de comarca. No per això ha minvat en cap moment el sentiment comarcal en tots els pobles de la contrada que han tingut i segueixen tenint a Banyoles per la seva capital que els ha unit en calamitats

i festes, donant a aquestes terres una fesomia pròpia que no han pogut desfer totes les divisions arbitràries que hem vingut patint.

En els temps moderns s'ha refermat la fesomia de la nostra comarca i cada dia més ha anat esdevenint més clara la capitalitat de Banyoles. La influència que en els nostres temps tenen els fets econòmics que són el que més influència exerceixen en la delimitació de les comarques, ha fet que les vies de comunicació, i amb elles els corrents mercantils, s'establlissin radialment des de Banyoles a tots els pobles que formen aquesta comarca, els quals són: Banyoles, Porqueres, Cornellà de Terri, Sant Andreu de Terri, Palol de Revardit, Vilademuls, Fontcoberta, Esponellà, Crespià, Serinyà, Dosquers, Sant Ferriol, Parròquia de Besalú, Sant Miquel de Campmajor, Mieres, Sant Vicenç de Camós, Besalú, Beuda i Maià.

Tots aquests pobles venen al nostre mercat, molts exclusivament i altres preferentment, i així mateix es proveeixen en els nostres comerços de tot quant necessiten.

Si per Comarca hem d'entendre el conjunt de pobles que tenen una vida extra-municipal comuna, participant tots ells de les festes i de les calamitats que en ells s'esdevenen, tots els pobles abans dits formen part ben definidament de la Comarca de Banyoles, la qual és absolutament independent de les que tenen per capitals Girona, Figueres i Olot.²

Per defensar els seus plantejaments, la comissió banyolina es va entrevistar amb Pau Vila a Barcelona i va insistir en la reivindicació de la comarca pròpia, ampliant les raons de caràcter històric, mercantil, industrial i de relacions interlocals. Pau Vila, però, es va mostrar poc receptiu als arguments dels de Banyoles, basant-se, tal com els va comunicar, en el criteri d'evitar comarques de petites dimensions. Davant del caire que prenia el tema, la comissió banyolina va demanar que si era inevitable haver-se d'incorporar-se a una altra comarca, que almenys es mantingués la unitat comarcal, és a dir, que no es repartissin els pobles de la comarca de Banyoles entre diferents comarques.

Una postura similar va ser la de Jaume Butinyà i Granés, que en el volum cinquè de l'*Àlbum Meravella* va definir amb claredat la comarca de Banyoles, que anomena també Baixa Garrotxa.³

LA REIVINDICACIÓ CONTINUA

Finalment, però, en finalitzar els seus treballs, la ponència va decidir que Banyoles i bona part de la seva comarca quedés adscrita al Gironès, mentre que els pobles més occidentals (Dosquers, Sant Ferriol, Besalú, Beuda i Maià) passessin a formar part de

² E. Lluch; O, Nel-lo (1983), *La gènesi de la Divisió Territorial de Catalunya*, Barcelona, Diputació de Barcelona, p. 236-238.

³ J. BUTINYÀ (1933), «Comarca de Banyoles (Baixa Garrotxa)», a *Àlbum meravella*, volum v. Barcelona, Llibreria Catalònia.

la Garrotxa.⁴ Poca resposta hi va haver a la premsa local a aquesta decisió. Només la revista local *Avant* va publicar un article, l'octubre de 1935, reivindicant la comarca de Banyoles:

Formem un sol cos, constituïm una personalitat col·lectiva que proclamem tots els qui en formem part. Ens cal, doncs, que ens la reconeguim.

El decret establint la divisió territorial es va aprovar el 27 d'agost de 1936. El desenvolupament de la guerra i la desfeta republicana final van deixar sense efecte aquesta divisió territorial, que va esdevenir una de les reivindicacions democràtiques i catalanistes mantingudes durant el franquisme. A Banyoles, la consciència de constituir una comarca pròpia es va mantenir viva al llarg dels anys. Per posar només un exemple, quan el 1943 es va fundar el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, ningú va dubtar a introduir la paraula comarcal en el nom de la nova entitat. A la premsa local banyolina, limitada en els anys de la dictadura franquista a la revista *Horizontes*, el tema va apareixent de manera recurrent. Així, Jaume Farriol va escriure:

No som de la Garrotxa. No som de l'Empordà. Per què som al Gironès? Francament tinc una mica la impressió que hi som perquè ens havien de col·locar en un lloc o altre.⁵

Frederic Corominas, Boi Juscafresa, Joan Vilardell (que va ser qui va dedicar més energia i més esforços a reivindicar la comarca de Banyoles) i altres van intervenir en la polèmica, amb articles i cartes no sols a *Horizontes*, sinó també a altres mitjans com *El Correo Catalán* o *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*. El moviment reivindicatiu va agafar més força quan, amb la democràcia, es va plantejar el tema de l'estructuració territorial del país. Es va constituir una Comissió per al reconeixement de la nostra comarca (1978), amb una cinquantena d'entitats, fins que finalment es va arribar al reconeixement oficial de la comarca del Pla de l'Estany.

LA CERCA DEL NOM DE LA COMARCA

El nom de la comarca sempre ha estat motiu de discussió. Ja hem indicat que les respostes dels municipis consultats per la Ponència de la Generalitat va mostrar una certa vacil·lació entre la denominació de la comarca de Banyoles i la Garrotxa. En el document presentat per l'Ajuntament de Banyoles el 1932, com hem esmentat, es va parlar de la comarca de Banyoles. Quan, en la postguerra franquista, es va tornar a reivindicar la comarca, se solia parlar de la comarca de Banyoles, sense més precisions terminològiques, però també es van presentar altres formulacions. Josep Pla va suggerir

⁴ Sobre els treballs i formulacions de la Ponència, pot consultar-se Pau VILA (1977), *La Divisió Territorial de Catalunya*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes; i E. LLUCH; O, NEL·LO (1983), *La gènesi de la Divisió Territorial de Catalunya*, Barcelona, Diputació de Barcelona.

⁵ *Horizontes*, núm. 329, 15 de juliol de 1969.

el nom de Terraprim de l'Empordà, Frederic Corominas va proposar dir-ne la Banyolia, Boi Juscafresa va defensar la Vall del Terri i Joan Rebagliato va proposar el Banyolès. La denominació que va prendre més força va ser la de Baixa Garrotxa, que va ser defensada per Convergència Democràtica de Catalunya i per Esquerra Republicana de Catalunya, mentre el Partit dels Socialistes de Catalunya, seguint una proposta d'Ernest Lluch, va defensar Garrotxes d'Empordà.⁶

La utilització de la denominació de l'Estany apareix per primer cop l'any 1975 quan es va constituir la Mancomunitat Intermunicipal de l'Estany, que va agrupar pràcticament tots els municipis que posteriorment formarien part de la comarca. I aquesta va ser l'opció que es va imposar finalment. De fet, si la nova comarca no es va denominar senzillament comarca de l'Estany, va ser per l'existència d'un municipi del Moianès que té aquest nom.

LA POTÈNCIA PAISATGÍSTICA DE L'ESTANY

Dintre del procés de reivindicació de la comarca, la representació de la comarca basada en la potència paisatgística de l'estany de Banyoles ha centrat bona part de la construcció literària de la realitat comarcal.

La representació literària de l'estany al segle XIX i primeres dècades del segle XX

La presència de l'estany de Banyoles en les descripcions literàries arrenca ja del segle XIX, amb Enric Claudi Girbal, Francesc Xavier Butinyà, Jacint Verdaguer, Carles Bosch de la Trinxeria i Dolors Monserdà, entre d'altres.

L'escriptor i historiador gironí Enric Claudi Girbal és l'autor de la primera aproximació a la història de Banyoles: *Bañolas. Noticias históricas de esta villa* (1863). Girbal, que devia visitar Banyoles per documentar-se, va quedar impressionat per la visió de l'estany. L'evocació que en fa de la visió nocturna és un dels primers textos literaris sobre el tema:

Quan la nit comença a estendre sobre la terra la seva capa tatxonada d'estrelles i la lluna brilla majestuosa i trista sobre la superfície neta del llac i el ventijol agita suaument les fulles dels arbres, en una solitud tan misteriosa i encantada, el silenci de la qual només interrompeixen amb les seves notes darreres els enamorats trobadors de la vall, el pensament es lliura a reflexions malenconioses i profundes. I, en efecte, pot donar-se un lloc més adient per a l'amor i el misticisme?

⁶ Es poden seguir les diverses opcions proposades a P. RIERA (1986), *L'Àrea de Banyoles dins de la Divisió Territorial de Catalunya*, Banyoles, Ajuntament de Banyoles.

Un altre dels primers textos literaris sobre l'estany de Banyoles és el del jesuïta banyolí Francesc Xavier Butinyà, autor diverses obres de caràcter religiós. En una d'elles, *La venjança del martre* (1871), recorda amb nostàlgia l'estany:

Quan amb la imaginació contemplava lo pintoresc estany de ma vila, ara solcat per ramats d'ànecs, suara enterbolit per los saltirons i engallades d'un vol de polles aquàtiques; quan me figurava veure pintades en ses platejades aigües jatsia les verdes muntanyes de Rocacorba i de Sant Patllari, ja les blavenques cimes de la Mare de Déu del Mont, jatsia les blavenques crestes del Canigó, no podia menys d'admirar la grandesa i bondat infinita del Criador, que tan bellíssima morada fabricà per a pobres desterrats.

El tercer text que presentem és de Jacint Verdaguer, que va visitar Banyoles el juliol de 1884, per recollir materials per a l'elaboració del *Canigó*. Un grup de banyolins es va aplegar al seu entorn i el van portar a conèixer l'estany. Fruit d'aquesta estada, Verdaguer va recollir la llegenda del drac de l'estany, que després va utilitzar en el *Canigó*. Des de la Mare de Déu del Mont, on va continuar treballant en la seva obra, en veure l'estany i una barca «de blanquinoses veles», va recordar l'estada tan agradable que va passar a Banyoles i va escriure el poema «A mos amics de Banyoles», on trobem una altra de les primeres evocacions literàries de l'estany:

*L'estany estava llis, sens una arruga,
com un front de quinze anys; la marinada
ens duia olors de romaní i espígol,
suaus cançons i música llunyana.*⁷

Carles Bosch de la Trinxeria, en la seva obra més representativa, *Records d'un excursionista* (1887), inclou una descripció de l'estany de Banyoles que introdueix el tema de les seves potencialitats turístiques:

No hi cap població a Espanya que reuneixi les circumstàncies de Banyoles: pla bonic, fèrtil, regat per l'aigua abundant que surt de l'estany, clima temperat al peu de serres que l'abriguen del nord-est i est. El seu meravellós estany, de gran extensió, és un vertader llac, que fa recordar els llacs de Suïssa; no en tenim cap altre a Espanya. Si Banyoles, amb el seu bonic pla i estany, les seves aigües sulfuroses abundants, fos a França o Alemanya, ja n'haurien fet una estació de banys de primer ordre amb hotels, xalets, *kursaal*, passeigs, parcs, barques i vaporets de recreu, etc. Però som a Espanya, en aquest pobre país desgraciat per la guerra civil, discòrdies, desgavells i més que tot, la ignorància que ens endarrereix d'un segle, en comparació de les nacions europees.

Podríem esmentar més escriptors que van contribuir a crear aquesta representació literària del paisatge de l'estany, en els anys anteriors de la guerra civil. És el cas de

⁷ Aquesta poesia es pot llegir a Modest PRATS; Joan CARRERA (1984), *Verdaguer a la Mare de Déu del Mont*, Salt, Edicions del Pel; i també a Jacint VERDAGUER (2003-2006), *Obres completes, Poesia*, Barcelona, Proa.

Dolors Monserdà, que a finals del segle XIX va formar part d'una incipient colònia d'estiuejants i va dedicar alguns poemes a Banyoles i el seu paisatge, que arriba a comparar amb «l'encisera Suïssa». Per la seva banda, Prudenci Bertrana situa a Banyoles la seva novel·la *Naufrags* (1906) i hi inclou descripcions de l'estany, tot i que, curiosament, el nom de Banyoles no apareix en el text. El veterinarí Joan Vidal va publicar *L'Estany de Banyoles* (1925), que és la primera monografia sobre l'estany. També descriuen l'estany el mestre Anicet Villar de Serchs en el seu llibre de lectures escolars *Terra i ànima* (1934) i l'excursionista Pere Llach, que va publicar un article sobre l'estany de Banyoles a la revista granollerina *La Gralla* (15 de març de 1936). D'altra banda, trobem també articles, poemes i fotografies sobre l'estany a la premsa banyolina de l'època: *Semanario de Bañolas* (1894-1898), *Juventud* (1912-1915), *Gazeta Banyolina* (1914-1918), *Vida Banyolina* (1922-1931), *Renovació* (1933-1934), *El Lluitador* (1933-1934) i *Avant* (1935-1936). El dibuix de l'estany forma part de les capçaleres del *Semanario de Bañolas*, *Gazeta Banyolina* i fins i tot, en alguns anys, del *Full Parroquial*. A poc a poc, doncs, el paisatge de l'estany va centrant la representació literària de la comarca de Banyoles.

La representació literària de l'estany durant els anys de dictadura

Durant els anys de la dictadura franquista la presència de l'estany es multiplica i esdevé motiu d'inspiració de poetes i prosistes. Esmentem-ne els més significatius.⁸

Josep Tharrats i Josep Gimeno-Navarro van participar als Jocs Florals que, l'any 1948, va convocar el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, amb sengles poesies dedicades a l'estany.⁹ A la revista local *Horizontes* van aparèixer poemes de Camil Geis i de la poetessa barcelonina Francesca Fabra. Fem una menció especial de l'escriptor empordanès Carles Fages de Climent, que va quedar fascinat per l'estany i li va dedicar un poema titulat «Festeig vora el llac de Banyoles»,¹⁰ que inclou aquesta definició de l'estany:

*Cala marina enfuita terra endins,
racó de Costa Brava que es desterra,
mar naufragada entre fonolls i pins,
llac de Banyoles amb perfils de gerra!*

Per la seva banda, Joan Perucho, que va viure uns anys a Banyoles exercint la seva professió de jutge, va evocar en diverses obres els seus records sobre Banyoles i l'estany.

⁸ Per a una visió més completa de la presència de l'estany a la literatura, és bo consultar Xavier XARGAY (2003), «El Pla de l'Estany», a Narcís-Jordi ARAGÓ i Mairàngela VILALLONGA (ed.), *Atlas literari de les terres de Girona segles XIX i XX*, volum II, Girona, Diputació de Girona.

⁹ (1949), *Juegos Florales de Bañolas, 25 Octubre de 1948*, Banyoles, Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.

¹⁰ Podeu llegir-lo sencer a Joan GRATACÓS (1989), *Antologia de l'estany*, Banyoles, Ajuntament de Banyoles.

Esmentem, a tall d'exemple, el poema «Paisatge a la gramola», publicat a *El mèdiu* (1953), que transmet una visió plàcida i idíl·lica de l'estany:

*Flota una vaga, tendra melangia
que, com el crit, es perd en els boirosos
desmai d'aquesta tarda.
L'aigua és llisa i lluent, i aquí, entre l'herba,
juguen, alegres, els infants.
Sentim el xiscle viu de les falzies
Ara és morat el llac. I violeta
la dama que passeja pensativa.
Un aire lleu i tebi ens acompanya
mentre vespreja lentament.
Dolços ulls, dolces cares giravolten
en el record del llac.*

Altres escriptors han tractat també de l'estany en les seves obres. És el cas de Josep Vicente, autor del cinquè volum de la col·lecció «Catalunya Visió», dedicat a la Garrotxa, l'Empordà, el Gironès i la Selva (1969), que conté unes magnífiques descripcions de l'estany. O de Joan Alavedra, que va publicar a la revista local *Horizontes* (1965) un article on explica la seva descoberta de l'estany. Un altre escriptor banyolí, Antoni M. Rigau, a més de dedicar diversos articles a l'estany, va escriure un llibret titulat *Una volta de l'estany de Banyoles* (1990). Per la seva banda, Miquel Joseph i Mayol va anar a Banyoles el 1968 per visitar el seu amic Josep M. Capdevila, que hi vivia, i va quedar enamorat de la ciutat i de l'estany, tal com va manifestar l'any següent en la revista *Horizontes*, en un article titulat, significativament, «El goig de l'estany»:

Ens atreviríem a dir que l'estany de Banyoles és l'únic existent al nostre país que s'acosta a un llac de debò. Ni tan gran per a que s'assembla a un mar interior, ni tan xic per a que s'avergonyeixi de les seves dimensions. És un estany com cal, que no deu sentir enveja dels més grans. Té la mida justa pel paisatge que l'emmarca, el qual li dona la «grandiositat» que s'escau a l'indret. La natura s'hi desplega harmoniosament; de la plana puja, escalonant-se, el mateix que un gran amfiteatre, retallat pel Pirineu coronat pel cim del Canigó. El conjunt forma un paisatge deliciós de justa bellesa.

Esmentem també els textos de dos personatges que van tenir el seu paper en la protecció administrativa de l'estany: José Francés i Javier de Wintuysen. El crític d'art José Francés, secretari perpetu de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando de Madrid, va emetre, l'any 1950, un informe per a la Direcció General de Bellas Artes del Ministerio de Cultura, en l'expedient que es va obrir per declarar l'estany paratge pintoresc, informe que va contribuir positivament a aquesta declaració, l'any 1951, fins al punt que el mateix decret, publicat al *Boletín Oficial del Estado*, reproduïx textualment algunes de les paraules de l'informe de José Francés, que fan referència a

«la turbulencia de grises alborotados» i als «remansados oros otoñales». No deixa de ser curiosa la presència d'aquestes expressions líriques en el text prosaic i eixut d'un decret oficial. Per la seva banda, Javier de Winthuysen, pintor i dissenyador de jardins, va visitar Banyoles, a la dècada de 1940, com a Inspector General de Jardines Antiguos y Paisajes Pintorescos. Així és com descriu, en les seves memòries,¹¹ l'impacte que va rebre en veure l'estany:

La impresión que recibí al ver la realidad del inmenso lago que la luz envolvía en azul y plata, con sus riberas cultivadas, los grupos de vegetación espontánea, los detalles pintorescos y los relieves de las montañas que cierran el marco, no son para describirlos sino para disfrutarlos en esa realidad insuperable.

La representació literària de l'estany en l'actualitat

A les dècades finals del segle xx i els inicis del segle XXI, l'estany continua sent motiu d'inspiració de poetes, prosistes i novel·listes.

Entre els poetes esmenten Pere Ribot, el capellà poeta de Riells del Montseny, autor del poema «L'Estany de Banyoles», publicat a la *Revista de Banyoles* (1982), que és un bon exemple de poesia religiosa inspirada en l'estany. Frederic Corominas, que va ser un poeta i escriptor molt estimat a Banyoles, va fer de l'estany el tema de molts dels seus poemes i articles. La poetessa banyolina Neus Corominas va incloure en el seu llibre *L'àlber i els camins* (1977) el poema «El meu llac, el meu poble» amb moltes referències a l'estany. La poetessa gironina Margarita Colom, en el seu llibre *Girona, ciutat submergida* (1995), fa referència a l'estany de Banyoles amb aquests versos:

*Jo voldria saber del misteri
de les deus i les aigües del llac
i cercar les clarors i la màgia
dels colors i el paisatge callat.
D'aquells grisos com fades de boira
que tremolen lliscant transparents
i en les ombres que porta la tarda
quasi es ponen en el firmament.
I voldria de tanta bellesa
naufregar dins dels seus fons marins,
al palau fet de vidre i miracle
que el meu somni ha pogut intuir.*

¹¹ JAVIER DE WINTHUYSEN (2005), *Memorias de un señorito sevillano*, Winthuysen Foundation.

Entre els prosistes trobem l'historiador empordanès Joan Badia i Homs, autor del volum dedicat al Pla de l'Estany (1991) de la col·lecció «El Nostre Patrimoni». Aquesta és la seva visió de l'estany:

Les seves aigües adormides emmirallen les siluetes aspres i fosques de les muntanyes. A les vores, hi creix la vegetació d'espai humit, les arbredes i diversitat de canyissos, i els joncs que neixen dins l'aigua on formigueja la fauna domèstica de l'estany, les aus aquàtiques, els peixos. La visió de l'estany sempre sorprèn i encisa. Les matisacions de la llum, les variacions del fullatge, hi produeixen uns canvis de vegades inesperats, a voltes gairebé imperceptibles de tan subtils. Uns canvis que s'aprecien molt segons les estacions, però que també s'esdevenen segons les hores del dia. La contemplació d'aquest paisatge a la matinada o al capvespre és una experiència inoblidable.

Josep Pla, un dels escriptors més prolífics de la literatura catalana, va dedicar moltes pàgines a Banyoles i a l'estany. A la seva *Guia de Catalunya* (1960) fa referència a l'estany «com a productor d'estats d'esperit», especialment a l'època del modernisme:

El llac ha traspuat simbolisme, intimisme, vaguetat i escenografia, làngüides nimfes, desmais i clars de lluna desfibrats.

L'escriptor Josep Vallverdú va publicar un article al programa de la festa de Sant Antoni Abat de Banyoles (2010), comparant l'estany de Banyoles (que anomena llac) i l'estany d'Ivars d'Urgell, on confessa que, mentalment, «els tinc agermanats, el llac i l'estany».

L'estany està present també en diverses novel·les, com la novel·la juvenil *Els ulls de cadascú* (1983), d'Estanislau Torres, que descriu l'estany amb tot luxe de detalls, fins i tot amb referències a la fauna que hi habita. Núria Esponellà situa també a Banyoles la seva novel·la *Una dona d'aigua* (2013), amb una presència destacada de l'estany, del qual ens ofereix descripcions de gran poder evocador. L'estany i el paisatge de Banyoles és present a gran part de l'obra del banyolí Josep Navarro Santaquil·lana, com és el cas d'*Una ombra a l'herba* (1998), *Memòria de la carn* (1987), *La llum dins l'aigua* (1996) i, sobretot, la seva novel·la *Ulls d'aigua* (2002), l'acció de la qual se situa a Banyoles i on sovintegen les descripcions de l'estany:

A les branques dels arbres encara queden algunes fulles seques, penjant com ocells morts. Enllà dels joncs, l'aigua és ben llisa. A l'altra vora, darrere unes arbredes despul·lades, es veu una esglesiolina, posada d'esquenes al llac i de cara a dues muntanyes de carena llarga que semblen grans animals ajaguts. El sol, a punt de pondre's, projecta sobre l'aigua les seves formes invertides, lleugerament borroses. Més a la dreta, al fons de tot, alguns cims dels Pirineus, blancs de neu.

En un altre moment, un dels personatges contempla l'estany des de dalt del puig de Sant Martírià, i diu:

¿No trobes que, vist des d'aquí dalt, l'estany té un perfil femení? La gran madona, blava, ajaguda entre els joncs.

És només una selecció dels molts textos literaris relacionats amb l'estany de Banyoles, que podríem completar amb referències pictòriques i musicals. Tot plegat evidencia clarament l'aspecte clau en el procés de construcció de la realitat comarcal: la representació de la comarca basada sobretot en el vessant paisatgístic i, en concret, en el paisatge de l'estany.

Per acabar, esmentem el catàleg de paisatge corresponent a les comarques gironines, publicat per l'Observatori del Paisatge de Catalunya.¹² Entre els vint-i-sis paisatges que s'hi descriuen, hi trobem, com no podia ser d'altra manera, l'Estany de Banyoles. El catàleg en descriu els trets distintius, n'explica l'organització, la dinàmica actual i l'evolució històrica, en detalla els valors, esmenta les principals rutes d'observació i, finalment, exposa uns objectius de qualitat paisatgística, amb criteris i propostes d'actuació. Un paràgraf d'aquesta obra ens serveix per resumir el sentit de la nostra comunicació:

L'estany de Banyoles i els seus entorns presenten una elevada càrrega simbòlica i identitària que es posa de manifest en nombroses llegendes i contes, com el drac de Banyoles, el castell enfonsat, en Morgat de Porqueres, les bruixes d'Usall o la llegenda del clot de la Draga, però sobretot en el fet de constituir l'element paisatgístic amb una càrrega identitària més forta per a la població de la zona.

¹² Joan NOGUÉ (coord.) (2014), *Les comarques gironines. Catàleg de paisatge*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.

L'emblemàtic Turó de la Seu Vella de Lleida, el gran referent d'una contrada

Joan-Ramon González Pérez
Associació Amics de la Seu Vella de Lleida

Al mig de la plana de Lleida, formalment en la depressió nord-oriental de la vall de l'Ebre, s'aixeca un gran tossal, el turó més gran de la contrada, testimoni dels sediments oligocènics depositats al fons d'un mar existent llavors entre la placa ibèrica i l'europea, el xoc de les quals donà origen al Pirineu i a partir de llavors s'inicià un llarg procés de dessecació que deixà a la vista les capes de lutites margoses i de gresos que havien format el fons marí. La forta i constant erosió ha anat modificant aquell gruixut sediment i allí on la resistència fou major, aparegueren com autèntics testimonis els tossals i les serres, aquelles característiques elevacions que solquen el paisatge del ponent meridional de Catalunya.

La vegetació que espontàniament creix en els vessants d'aquells turons, com els timons o les farigoles, són la mostra més clara d'allò que seria aquesta part del país si l'home no hagués desenvolupat una meravellosa xarxa de reg, que porta l'aigua a llocs cada cop més alts i lluny dels rius que baixen tot l'any la necessària aigua de les muntanyes septentrionals.

La situació geoestratègica del gran turó és un segon factor clau a tenir en compte. Situat vora el Segre, la gran via natural que comunica la vall de l'Ebre amb el Pirineu. Però a la vegada el camí més fàcil per arribar des de la costa cap a l'interior de la vall de l'Ebre és a través de les grans planes existents: Urgell, Llitera i Monegros. La cruïlla d'aquestes dues rutes naturals que l'home va saber valorar bé, se situa on està el gran

tossal lleidatà, que a la vegada serveix de referent en un paisatge essencialment horitzontal i que convida al viatger a atansar-se cap a ell.

BREU PANORAMA HISTÒRIC

Aquella elevació de gairebé 236 metres destaca sense cap dubte enmig de la plana lleidatana i esdevé una mola que des de sempre ha estat un punt atractiu del paisatge, cosa que animaria fa uns 2.500 anys a què els ilergets bastessin dalt de tot la seva capital: *Iltirta*. Arqueològicament cal reconèixer que a hores d'ara s'ha resistit la troballa de restes materials que confirmin l'antiguitat d'aquell assentament, però tampoc hi ha una altre candidat clar per ubicar topogràficament aquella ciutat que apareix a les monedes i a les fonts clàssiques. L'època romana comporta la ja confirmada construcció de cases i per tant la indubtable existència d'una ciutat coneguda com *Ilerda*, la qual tindrà com a element destacat l'existència d'un pont de pedra sobre el Segre, ja des del principi del segle I aC. Aquesta important obra ratifica el paper destacat en la xarxa viària romana, que es correspon essencialment amb les rutes que arriben avui fins la capital del Segre. Els camins que puguen o baixen per les vores del *Sicoris*, les vies que arribarien de *Tarraco* i de *Barcino* o les que portarien a *Julia Celsa*, *Caesaraugusta* i *Osca*. L'àrab *Larida* tindrà una fesomia semblant a la Lleida medieval: dalt de tot del turó, un castell per a l'autoritat civil, primer conegut com la *Suda*, nom que s'estendria per tot el barri situat a l'entorn, i després *Castell del Rei*, quan els monarques aragonesos bastiren un palau fortificat per tal de tenir una residència adequada en el mig del regne, a cavall de les terres catalanes i aragoneses. La mesquita major de la ciutat andalusina ocupava l'espai on ara s'aixeca monumental la vella catedral cristiana.

Tanmateix, la privilegiada situació que fou la fortuna de Lleida, ha estat també causa de la seva desgràcia. Les guerres modernes viscudes al país, la del Segadors, la de Successió i la del Francès, ocasionaren la progressiva i sistemàtica destrucció de tot el barri noble i la seva substitució per baluards i muralles d'una fortalesa que, per la seva posició respecte a la ciutat, esdevé una gran fortalesa, lligada a la seva muralla protectora i coneguda pels lleidatans com «lo Castell», cosa que demostra la renúncia que farà la gent a les seves arrels, al veure que el bressol de la seva urbs era ocupat durant gairebé tres segles per una forta guarnició militar.

Per tant podem suposar que des del segle V aC fins a l'actualitat hi ha hagut ocupació humana en el denominat Turó de la Seu Vella, però amb dos moments clau i ben diferents. Des de la fundació de la ciutat per allà l'any 500 abans de la nostra era fins al 1640, quan Catalunya com a aliada total de França esdevé en els seus límits sud i oest la nova frontera amb l'estat veí, enemic tradicional de la corona espanyola. La ciutat de Lleida, hereva de la ciutat andalusina que s'estenia pels tres vessants del turó amb més insolació, és a dir menys la banda nord que no fou mai ocupada fins a la segona meitat del segle XIX, veu com el destí li portarà un canvi radical a la seva trama urbana. La flamant fortalesa, el Castillo Principal de Lérida, segons les fonts oficials,

i lo Castell de Lleida, segons la denominació popular, es veurà potenciada a costa de desfer les poques construccions que queden del vell barri noble a partir de la conquesta de la ciutat per les tropes de Felip V l'any 1707. Solament dues edificacions restaran de l'esplendorós passat medieval: la Seu Vella i el Castell del Rei. La vella catedral romandrà convertida en caserna de la tropa, cosa que obligarà, un cop convenientment buidada de tot el contingut possible, a adaptar-la a les noves necessitats castrenses: com la construcció de dos o tres pisos per aprofitar la gran alçada de les naus, l'aixecament de parets per compartimentar els grans espais o l'alçat de murets per tapiar les gran finestres o arcades claustrals. La residència reial esdevindrà el magatzem i polvorí de la fortificació; precisament aquesta ubicació de la munició serà la principal causa de la seva ruïna, ja que l'any 1812 la seva voladura en un fracassat intent d'alliberar la ciutat del domini napoleònic, destruirà la banda oriental de l'edificació; l'any 1936 es produirà a més una segona explosió que acabarà amb l'ala occidental; tres quartes parts de la formosa residència reial han desaparegut!

L'any 1948, ara fa setanta anys, l'exèrcit abandonà la caserna ubicada a la Seu Vella després de la inauguració del nou aquarterament de Gardeny. Poc a poc s'anirà marxant també d'altres espais del turó: als anys cinquanta del castell del Rei i als seixanta del baluard de Louigny. El conjunt monumental endega progressivament un procés de recuperació fins esdevenir un referent fonamental pel patrimoni del país. Ja l'any 1918 la societat de Lleida aconseguí la declaració de l'edifici catedralici, tot i estar ocupat per la tropa, la declaració com a Monumento Nacional, ara fa un segle! L'any 1931 la flamant República considerà molts edificis que calia preservar i, per tant, la seva declaració com a Monumento Nacional era sens dubte un pas important en la difícil tasca de recuperació del llegat dels avantpassats; el castell del Rei fou beneficiat amb aquella política proteccionista. L'any 1949 Francisco Franco signa un decret pel qual tots els castells espanyols assoleixen la màxima consideració patrimonial de l'estat; tota la fortalesa, coneguda popularment com «les muralles», tindrà igual reconeixement i així es consolida el valor de tot el conjunt monumental existent al turó. A més, la Generalitat de Catalunya delimitarà també l'any 1993 un entorn de protecció, la qual cosa facilita la salvaguarda dels singulars valors existents en aquest indret de referència per a la ciutat de Lleida i per a bona part del territori proper. A més, ara tot el conjunt monumental del Turó de la Seu Vella es troba en la recta final de la consecució de la declaració com a Patrimoni Mundial per la UNESCO.

LLEIDA, CAPITAL DE FRONTERA

Moltes vegades la gent de Barcelona o de la part oriental de Catalunya no és conscient de la situació tant propera a l'Aragó que té la ciutat de Lleida. La clamor Salada, el límit oficial que actualment estableix la frontera entre Aragó i Catalunya, està a poc més de vint quilòmetres cap a l'oest. Aquesta proximitat fa de Lleida una ciutat fronterera; probablement mai no massa rígida, i quan ho va ser per qüestions bèl·liques

fou bastant efímera, ja que del 1640 fins el 1644 l'exèrcit francès va ocupar-la i després l'exèrcit espanyol fins al final de la guerra. L'any 1707 fins el 1714 també podem dir que era una ciutat de frontera, però ara cap a l'est... Els altres conflictes viscuts al llarg de la història tingueren diferents posicions segons els moviments de les tropes, com per exemple va passar amb la Guerra del Francès o durant la darrera Guerra Civil, quan, llavors sí, el riu Segre fou del 3 d'abril al 23 de desembre de 1938, ara fa vuitanta anys, front de guerra entre l'exèrcit franquista i el republicà.

Aquest fet inqüestionable dona personalitat a la ciutat, la qual projecta actualment encara el seu potencial econòmic, i sobretot de serveis, als territoris del voltant, siguin a un costat o l'altre de la clamor Salada o d'Almacelles, riuet que juntament amb el darrer curs del Cinca són la frontera oficial entre Aragó i Catalunya a partir del segle XIV.

Un bon exemple d'aquesta àmplia àrea relacionada amb la capital ilerdenca, esdevinguda un autèntic epicentre supracomarcal, ha estat la diòcesi de Lleida, tradicionalment més vinculada cap a l'oest que cap a l'est. Nascuda el segle XII, potenciada amb el trasllat de la de Roda i arribant més enllà del mateix riu Cinca. Poc a poc la retallada occidental ha estat gradual, fins arribar l'any 1998 a la situació actual que la fa una de les diòcesis més petites, l'única que s'ha adaptat al límit administratiu vigent (la província) i que és molt llarga, ja que arriba pel nord fins a Vilaller, però força estreta, entre el bisbat històric d'Urgell i el molt més recent de Barbastro-Monzón.

EL TURÓ DE LA SEU VELLA

El gran tossal que domina la plana de Lleida té, a més del seu destacat volum, tres grans construccions que completen la inconfusible icona que ha esdevingut en el paisatge de l'occident català.

Castell del Rei

De l'època medieval, roman dalt de tot allò que encara resta del castell reial, molt malmès però amb tota l'ala meridional ben visible i presidint tot el conjunt monumental, com a clar testimoni de l'esplendor que tindria aquell indret, força important per a la història del país:

- 1150, casament del comte Ramon Berenguer IV i de la reina Peronella, inici de la Corona d'Aragó.
- 1214, Jaume I és jurat per la noblesa com a futur rei d'Aragó, a canvi del reconeixement dels seus privilegis.
- 1278, el primer i fonamental pariatge d'Andorra és signat pel comte de Foix, Roger Bernat III, i el bisbe d'Urgell, Pere d'Urtx, actuant com a mediador el rei Pere el Gran.
- 1313, es lliura per Jaume II a la representació de síndics d'Aran la Querimònia, un reconeixement legal a la seva peculiaritat cultural.

L'EMBLEMÀTIC TURÓ DE LA SEU VELLA DE LLEIDA

El gran tossal destaca al mig de la plana (Fot. Amics Seu Vella).

Imatge emblemàtica: el turó vora el riu (Fot. Amics Seu Vella).

- 1380, Pere el Cerimoniós signa l'ordre per la qual s'envien dotze ballesters a protegir el castell de Cetines, és a dir l'acròpolis d'Atenes, «la pus richa joia que al mont sia». Una de les primeres accions de la història de protecció del Patrimoni.
- 1460, Carles, príncep de Viana, és empresonat pel seu pare Joan II, durant les sessions de les Corts Generals que demanaran al rei la seva llibertat.

Seu Vella

De totes maneres, a ningú li estranya que guanyi per golejada la imponent catedral; la seva peculiar fisonomia des del sud, marcada per tenir el claustre amb una gran galeria oberta a la ciutat i situat als peus del temple, li donen un gran toc de singularitat. El temple té un poderós cimbori que fa de contrapunt a l'altre principal element referencial del conjunt catedralici: el gran campanar octogonal, de seixanta metres d'alçada, amb un cos més estret al capdamunt per guardar les campanes horàries, el qual fou bastit el mateix segle xv, esdevenint per tant un element de coronament de la torre que lliga tant estilísticament com cronològicament amb l'execució del projecte original. Aquesta esvelta torre, situada també en un lloc poc habitual com és lluny del temple, amb el claustre entre mig, té una silueta inconfusible, cosa que li dona el cos final més petit, el qual, val la pena recordar, fou acabat seguint l'obra prevista, cosa que el fa únic del seu estil. Veritablement, si repassem altres campanars octogonals, o bé no tenen al capdamunt un cos o element de coronament més petit, o bé si el tenen és d'un estil diferent a la gran base gòtica que és el cos principal d'aquestes torres tant característiques de la Corona d'Aragó. Està documentada la visita dels constructors del Miquelet per tal de bastir amb plena seguretat la gran torre de la catedral valenciana.

Probablement la força d'una edificació està determinada per la influència que ha pogut tenir en altres edificacions més o menys properes. No hi ha dubte que la catedral medieval lleidatana, concebuda pel mestre d'obres Pere de Coma dins dels canons de l'estil romànic, esdevé un referent al llarg del segle XIII i el primer terç del segle XIV del que podem denominar el romànic tardà. Les seves peculiars portalades han donat origen a la denominada Escola de Lleida, és a dir, una sèrie de temples que si més no tenen unes portalades que tenen més o menys influència de la catedral lleidatana, especialment a partir de la seva magnífica porta dels Fillols: Cubells, Vilagrassa, Verdú, Vinaixa, Torrebesses, Gandesa, El Tormillo, Salas, Foces, Cartagena són alguns dels exemples, però n'hi ha molts més; però probablement podem destacar la porta sud de la catedral de València i la meravellosa porta principal de Santa Maria d'Agramunt.

Ciutadella

La magnífica situació de la Seu Vella dalt del tossal que domina Lleida adquireix un valor més marcat de referència pel fet que des del segle XVII ha perdut les cases que hi havia al seu voltant: el barri de la Suda, l'autèntic barri gòtic de Lleida. La substitució

d'aquelles nobles edificacions pertanyents a famílies poderoses o també a comunitats religioses per una gran ciutadella, fa que l'única sobrevivent d'aquella època medieval, com és la catedral, esdevingui encara més ressaltada en la seva solitud, envoltada de baluards i muralles. La separació de la fortalesa de la ciutat no solament és física, sinó que mentalment es produeix una autèntica renúncia al principal monument de la ciutat que, tanmateix, li agrada saber que dalt de tot hi ha el seu castell, un castell estrany, que molts comencen a admirar però sense saber la causa de tan estranya bellesa...

UN CLAR REFERENT IDENTITARI

Independentment de la seva incontestable vàlua artística i històrica, el conjunt monumental existent al Turó de la Seu Vella de Lleida esdevé un referent paisatgístic de primer ordre i un element que identifica tot un territori, per la qual cosa ens trobem davant d'un patrimoni excepcional que manifesta la seva forta presència molt més enllà del límit de la ciutat on es troba ubicat.

No conec a ningú que no hagi dit mai que quan, venint de fora de Lleida, veu en l'horitzó la silueta familiar i estimada de «lo Castell», de la Seu Vella, digui la famosa expressió: «Ja sóc a casa!» Veritablement és tot un tòpic, que també podem dir que és compartit amb altres referents, més modestos si de cas, que tenen gairebé tots els pobles. No obstant, és un fet objectiu que ja de ben lluny s'albiri el campanar de Lleida, al voltant dels trenta quilòmetres és fàcil distingir-lo, evidentment segons la carretera per la qual es vingui. Aquells que ens movem sovint pel territori sabem ben bé quina és la corba o la pujada darrere la qual apareixerà ferm, majestàtic, imponent el meravellós conjunt patrimonial que s'aixeca sobre el nostre gran tossal. Joan Baptista Xuriguera el defineix molt encertadament com a «far poderós». No hi ha dubte que en el paisatge de Ponent, el campanar en especial i tota la Seu Vella en general esdevenen unànimement el més clar referent identitari no solament de la ciutat de Lleida, sinó per extensió de tots els pobles de l'entorn i fins i tot de les ciutats del voltant. És tal la força plàstica del Turó de la Seu Vella que es difícil sostreure's al seu encisador reclam, d'admirar-lo amb orgull com a cosa pròpia, de voler-lo conèixer encuriós per aquells esperits sensibles a les sorpreses que la ruta depara.

Cal dir aquí que molts visitants que s'atansen a Lleida ho fan sense saber ben bé el que es trobaran i quan veuen el potencial de la vella catedral, s'estranyen que no sigui un element més conegut, de que tingui una discreta referència en la guia que porten i que fins i tot han estat a punt de no aturar-se...

Crec sincerament que part de la culpa d'aquest desconeixement del tan valuós conjunt monumental de Lleida la tenim els mateixos lleidatans, amb l'habitual complex d'inferioritat de considerar que allò que és molt nostre solament és ben valuós per a nosaltres, ja que les nostres venerables pedres no tenen interès més enllà de la vall del Segre; de tan quotidianes i familiars no som capaços de veure que tenen força interès per a tothom.

JOAN-RAMON GONZÁLEZ PÉREZ

La Seu Vella dalt del turó empara la ciutat (Fot. Amics Seu Vella).

Un tossal de referència amb vocació de Patrimoni Mundial (Fot. Amics Seu Vella).

A nivell de ciutat cal reconèixer que gairebé tothom està, més o menys conscient, de tenir un esplèndid referent d'identitat com la Seu Vella. Molts no puguen amb la freqüència que caldria, d'altres desconeixen la seva fascinant història, però la majoria tenen una foto o un quadre del monument a casa seva, moltes empreses o entitats trien posar en els seu logotip una referència clara a la vella catedral. Aquesta podrà estar tota sencera, el claustre tindrà tres, quatre o cinc arcades, però el campanar amb el característic cos més petit al capdamunt esdevé la representació que no falla mai, de vegades ell sol figura com a representació de la ciutat, tal és la força que té la seva peculiar silueta.

Per tant, crec que tothom està d'acord en considerar l'emblema de la ciutat de Lleida el conjunt monumental del Turó de la Seu Vella, lo seu Castell. Però també la capitalitat que exerceix la ciutat està reforçada per aquest element patrimonial de primer ordre.

Probablement Sant Climent de Taüll ha estat el referent plàstic més icònic de l'arquitectura pirinenca. Quan l'any 2000 fou reconegut, juntament amb vuit esglésies més de la vall de Boí, com a Patrimoni Mundial ningú es va estranyar, ja que la seva silueta amb el campanar ple de finestres és un referent del romànic en general i dels edificis d'interès del Pirineu en particular.

Davant d'aquell just reconeixement per a les terres del nord, era fàcil pensar que a les del sud, a la plana, el referent sens dubte històricament i formalment diferent, però de força plàstica equivalent, era la Seu Vella de Lleida i el conjunt que l'envolta. Aquesta senzilla reflexió va comportar l'aparició de la proposta per a la seva inclusió en la llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO l'any 2001. Han passat uns quants anys, s'han donat molts passos i la declaració és cada cop més propera; el camí ha estat llarg, però com tots els bons recorreguts i bells projectes ha valgut la pena. Si més no la societat lleidatana en sentit ampli ha començat a sentir un orgull especial per la seva vella catedral i la seva difícil història, poc a poc se l'ha fet més seva i progressivament està aconseguint que d'altres també comencin a creure's que veritablement el Turó de la Seu Vella és una joia històrica i artística, digna de millor sort. Però el que no ha calgut ensenyar ni insistir és el gran valor identitari per a tots els que viuen sota la seva empara, que sempre ha tingut, té i tindrà, tardi el que tardi l'esperat reconeixement universal.

BIBLIOGRAFIA BÀSICA

- BOLÓS, Jordi; PIQUÉ, Joan Ramon (2008). «El bisbat de Lleida: un territori i unes institucions». A: Joan Ramon GONZÁLEZ (coord.). *Arrels Cristianes. Presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida*. Volum I. *Temps de Forja. Els inicis i l'Alta Edat Mitjana. Segles V-XII*. Lleida: Bisbat de Lleida / Pagès Editors, p. 249-266.
- BONEU, Ferran; TARRAGONA, Jesús; GONZÁLEZ PÉREZ, Joan-Ramon (2009). «L'Associació Amics de la Seu Vella i la seva contribució a la represa de la ciutat com a cor de la

- ciutat». A: Manuel LLADONOSA (COORD.). *Arrels Cristianes. Presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida*. Volum IV. *Temps de llums i ombres. Temps d'esperança. L'època contemporània. Del segle XIX fins als nostres dies*. Lleida: Bisbat de Lleida / Pagès Editors, p. 657-662.
- DD.AA. (1991). *Actes del Congrés de la Seu Vella de Lleida*. Lleida: La Paeria/Estudi General de Lleida.
- DD.AA. (1997). *Catalunya Romànica. XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- DD.AA. (1999). *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*. Núm. 1. Lleida: Associació Amics de la Seu Vella de Lleida.
- DD.AA. (2000). *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*. Núm. 2. Lleida: Associació Amics de la Seu Vella de Lleida.
- DD.AA. (2001). *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*. Núm. 3. Lleida: Associació Amics de la Seu Vella de Lleida.
- DD.AA. (2002-2003). *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*. Núm. 4. Lleida: Associació Amics de la Seu Vella de Lleida.
- DD.AA. (2003). *Seu Vella. L'esplendor retrobada*. Lleida: Departament de Cultura / Fundació la Caixa.
- DD.AA. (2004-2006). *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*. Núm. 5. Lleida: Associació Amics de la Seu Vella de Lleida.
- DD.AA. (2015). *El Turó de la Seu Vella en la història de Lleida*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- ESTEVE PERENDREU, Francesc (1986). *Lleida, la Seu, la boira... (Antològica de trobadors)*. Lleida: Cercle de Belles Arts.
- FITÉ I LLEVOT, Francesc (2016) «A New Interpretation of the Thirteenth-Century Capitals of the Ancient Cathedral of Lleida ("Seu Vella")». A: G. BOTO; J. KROESEN (eds.). *Romanesque Cathedrals in Mediterranean Europe. Architecture, Ritual and Urban Context*. Turnhout, Belgium: Brepols Publishers n.v., p. 245-258.
- GIL, Isabel; LORIENTE, Ana; PAYÀ, Xavier; RIBES, Josep Lluís (2007). *El conjunt monumental de la Suda. El castell reial i les restes arqueològiques del seu entorn*. Lleida: La Paeria.
- GONZALEZ, J.R.; BALASCH, E.; RODRÍGUEZ, J.I. (1998). *Visions de la Seu Vella. Recorregut antològic, escrit i gràfic, pel procés de recuperació del castell de Lleida. Història de l'Associació Amics de la Seu Vella de Lleida (1972-1997)*. Lleida: Associació Amics de la Seu Vella.
- GONZÁLEZ PÉREZ, Joan-Ramon (2009). «Presència de la Seu Vella en la societat lleidatana». A: Manuel LLADONOSA (COORD.). *Arrels Cristianes. Presència i significació del*

cristianisme en la història i la societat de Lleida. Volum IV. *Temps de llums i ombres. Temps d'esperança. L'època contemporània. Del segle XIX fins als nostres dies*. Lleida: Bisbat de Lleida / Pagès Editors, p. 617-626.

GONZÁLEZ PÉREZ, Joan-Ramon (2009). «El Patrimonio Monumental Militar y la ciudadanía». A: *Los Monumentos Militares y la Sociedad Catalana. Actas de la IV Jornada sobre Patrimonio Fortificado de los siglos XVI al XX*. Girona: Fundació les Fortaleses Catalanes, p. 29-38.

GONZÁLEZ PÉREZ, Joan-Ramon; SÁEZ ARAGONÉS, Guillem (2013). «Comentario a la aparición, desarrollo y conservación de la fortificación abaluartada de la ciudad de Lleida». A: *El arte abaluartado en Cataluña. Estrategia de defensa en el siglo XVIII*. Madrid: Ministerio de Defensa, p. 287-313.

LORÉS, Imma (2007). *La Seu Vella i el Turó*. A: Xavier PAYÀ; Isabel GIL; Anna LORIENTE (col·laboradors). Lleida: Pagès Editors.

REY, Manel; MACIÀ, Montse; PIQUÉ, Núria (2004). *La Seu Vella de Lleida*. Lleida: Pagès Editors.

La llengua primordial: realitat o supervivència?

Josep M. Nadal, Pilar Monreal, Santiago Perera,
Francesc Feliu i Annabel Gràcia

PRESENTACIÓ

Joan Vinyoli va escriure *Dies al camp*.¹ Els últims versos del poema són aquests:

*Les eines del treball dormissen a l'entrada
de la masia en ombra, cada dia més
arraconades pel triomf vermell
de les grans màquines ferrisses
que sobre els camps naveguen.
Magall, aixada, càvec,
diuen pel mànec la indefensió
de no poder servir sense la mà d'un home,
però proclamen tostemp,
dessota l'òxid del tall,
l'antiga força de la mà de l'home.*

Llegir que «les eines del treball dormissen a l'entrada de la masia en ombra, cada dia més arraconades pel triomf vermell de les grans màquines...» ens ha fet pensar en dos llibres de Pasolini: *Scritti corsari* ([1975] 2016) i *Volgar'Eloquio* (1978).

¹ Aquest article s'ha realitzat a partir del Projecte de Recerca i Desenvolupament «Lengua, identidad y cohesión social: el paradigma de los territorios de frontera lingüística», ref. FFI2014-53589-C3-1-R, finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació per al trienni 2015-2017.

En el primer, podem llegir coses com aquesta:

Si tenim en compte els resultats, no hi ha dubte que la televisió és autoritària i repressiva com mai ho ha estat cap altre mitjà d'informació al món. El diaris feixistes i les consignes mussolinianes dels grafitis d'ahir, avui ens fan riure, com també ens fa riure, però en aquest cas amb dolor, una arada davant d'un tractor (Pasolini 2016: 24-25).

A *Volgar'Eloquio*, Pasolini fa una reflexió sobre el futur de les llengües locals en la Itàlia contemporània. Els dos textos tracten del mateix: «Itàlia ha estat unificada pel consumisme i no pas pel *Rissorgimento*» (Pasolini, 2017: 79) i, per això, mentre que la diversificació [lingüística] va ser fins ben entrat el segle xx una diversitat feta de realitats vives, avui és feta de meres supervivències (Pasolini 2017: 90). Preguntem-nos si això és veritat perquè, si tenim en compte que el benestar dels parlants depèn en molt bona part d'uns sentiments lligats a la seva llengua més íntima, no és una qüestió irrellevant.

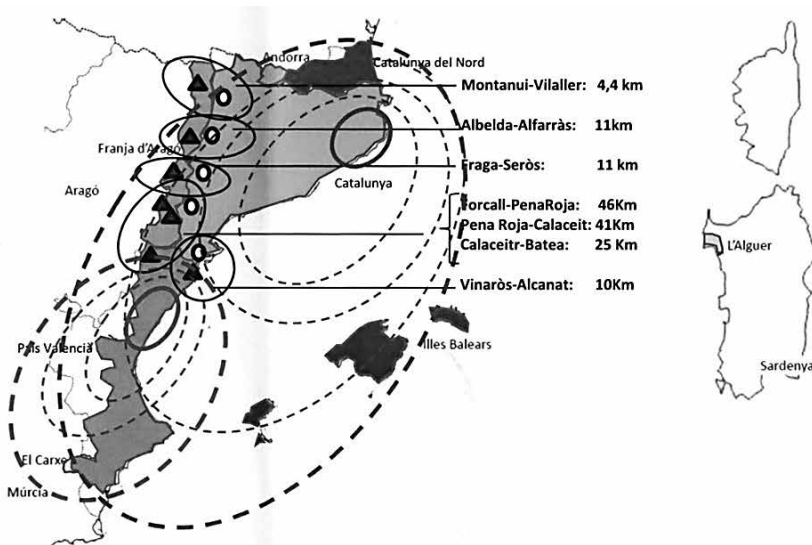
Llegir no és un acte neutral i per això aquests textos han hagut de passar pel sedàs dels records i de les coses que ens preocupen. I a nosaltres, fa temps que ens preocupa saber com viuen els parlants la seva llengua. Però quina és la seva llengua exactament? Sempre hem considerat que una llengua és un feix de llengües o, si ho preferiu, un feix de dialectes. De moment no distingim els uns de les altres. Aquest feix sempre s'estructura d'una manera jeràrquica i plena de desigualtats: a la base, en un primer nivell, hi ha moltes entitats lingüístiques petites i molt indexicalitzades, que serveixen per interactuar en grups molt petits. Uns grups formats per gent que es veu i es relaciona molt sovint perquè conviu en el mateix espai i ho fa xerrant amb les llengües primordials, les que parlen unes persones que el contacte freqüent ha unit amb forts lligams emocionals (Gamble; Gowlett; Dunbar, 2014: 46). Després, en un segon moment, la gent es relaciona en espais més grans, on es comunica amb unes llengües també més grans que han emergit espontàniament a partir dels contactes que han mantingut les llengües primordials. Finalment, en un últim nivell, l'espai es fa més gran i el procés acaba amb una única llengua que és de tots i alhora de ningú, i que és l'única que, erròniament, solem considerar «la» llengua. És una llengua per a la comunicació anònima, la que tots intentem compartir i la que acumula tot el prestigi. En aquesta estructura hi ha *un centre* que atreu i s'imposa —la llengua compartida per tots— i *diverses perifèries* que són atretes i sotmeses —els dialectes particulars. Aquesta desigualtat entre un centre hegemònic i unes perifèries secundàries és un reflex de les relacions de poder. Per això, ara sí, hem introduït la distinció entre llengua i dialecte perquè el nom, quan fa la cosa, posa fronteres en allò que inicialment era el mateix i, així, reflecteix les desigualtats: unes perifèries sotmeses al centre. La distinció és una mera conseqüència de la ideologia de la llengua nacional i, en conseqüència, aquesta estructura jeràrquica és contingent i històrica. Per exemple, la llengua catalana de prestigi en els segles xvi i xvii se situava fonamentalment a València i, en canvi, en el segle xx a Barcelona. Francesc Feliu ho ha explicat molt bé. Diu, de la València dels segles xvi-xvii això:

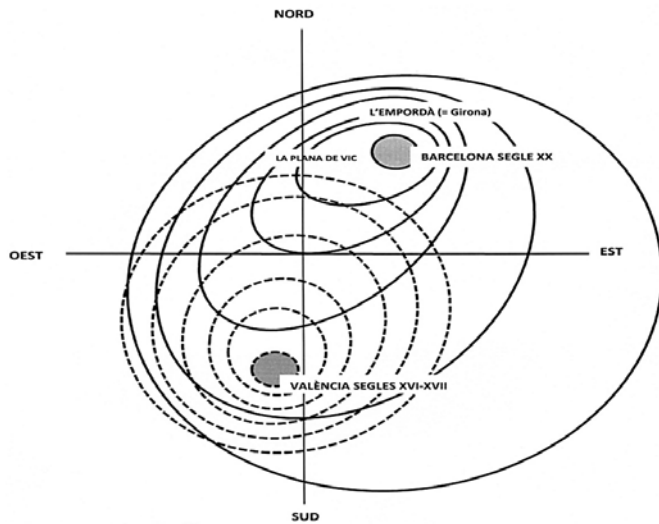
Als segles XVI i XVII, que és quan comença la construcció de les identitats nacionals modernes arreu d'Europa, no sembla que l'Empordà ocupi un lloc gaire rellevant en l'imaginari col·lectiu. Un predicador anònim escriu, en la justificació d'un sermó de la primera meitat del XVII, que «si no és lo llenguatge tan llimat com deuria, servesca'm de excusa lo no esser-me criat en las riberes de Segre, ni de Ebro, sinó entre Ampurdà y montanya ahont se parla lo llenguatge més grosser y çafi de tota Catalunya», i en el mateix segle XVII sovintegen afirmacions com la del jesuïta rossellonès Anton Ignasi Descamps (1666), segons el qual «les ciutats de Catalunya aont se parla millor la llengua catalana [...] són les de Tortosa y Lleyda, y d'elles lo à pres la de València».

El mateix Feliu diu això de la Barcelona i de l'Empordà del segle XX:

No tinc pas temps de caracteritzar, aquí, la profunda renovació de la perspectiva sobre la llengua catalana que va comportar el catalanisme, que va convertir la llengua pròpia, a més, en l'element que fonamenta tota la seva reivindicació. La centralitat lingüística, en correspondència amb la centralitat cultural, econòmica i política, l'haurà d'ostentar Barcelona, però per als aspectes més lligats a la tradició, a l'antiguitat i a les essències, que solen projectar-se en la natura, el paisatge i la vida del camp, la capital s'haurà de recolzar en un territori més o menys adjacent, un rerepaís que li permeti incorporar la dimensió d'una genuïnitat intemporal. És en aquest moment que prenen un gran protagonisme espais com la Plana de Vic i l'Empordà, i que es consolida el simbolisme de llocs i, sobretot, muntanyes com Montserrat, el Montseny o el Canigó, totes elles cantades pel gran poeta nacional, vigatà i símbol ell mateix d'aquesta perifèria barcelonina, una perifèria que esdevindrà ben central" (Feliu 2018).

FIGURA I (A-B)

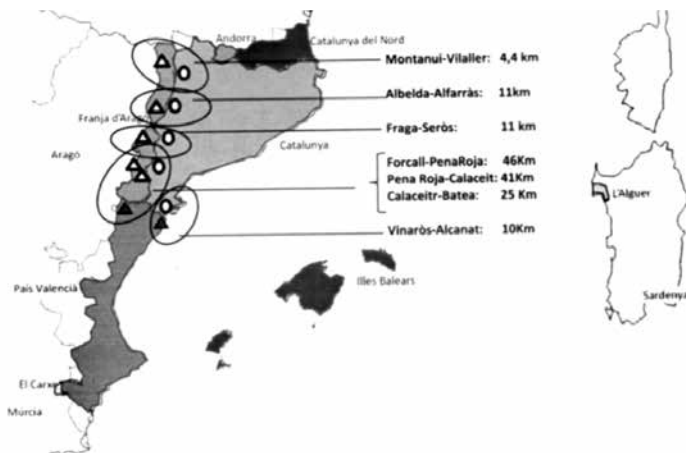

Tenint en compte que la resiliència d'una llengua depèn de la capacitat dels parlants de poder triar el dialecte adequat a cada situació i la *competència dialectal* dels parlants és fonamental i esdevé un baròmetre fonamental de la seva *adaptabilitat*.

En aquesta intervenció, ens proposem reflexionar sobre com viuen la tensió entre centre i perifèria els catalanoparlants de les dues bandes d'unes fronteres administratives que separen un mateix espai de llengua. En el següent mapa (figura 2) presentem el conjunt de pobles que hem estudiat. Hem treballat amb una mostra vàlida de 499 persones catalanoparlants (238 homes i 261 dones), de les quals 223 viuen a Catalunya i 276 a Aragó o al País Valencià.

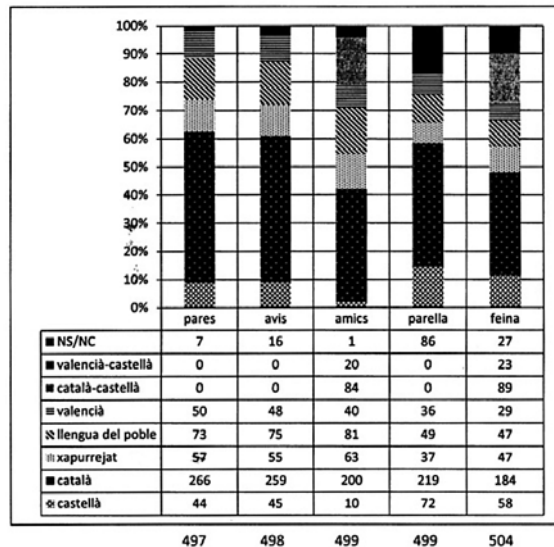
FIGURA 2

Hem estudiat 5 pobles d'Aragó (Montanui, 223 habitants/20 qüestionaris; Albelda, 735/56; Fraga, 13.000/50; Calaceit, 1039/50 i Pena-roja, 465/25), 2 del País Valencià (Forcall, 481/25 i Vinaròs, 28.290/50) i 5 de Catalunya (Vilaller, 552/28; Alfarràs, 2.923/45; Seròs, 1.912/50; Batea, 1.967/50 i Alcanar, 9.494/50). Per l'edat, hem separat quatre grups: de 14-25 anys/78 individus; de 26 a 49/220; de 50 a 69/ 154 i més de 70 anys/47. Un 36,7% tenia estudis primaris, un 42,6 secundaris i un 19,9 superiors. A la pregunta «Com et definiries identitàriament?», el 23% es defineixen com a *catalans*, un 4,8% com a *aragonesos*, un 1,6% com a *valencians*, un 14,2% dona una definició *escalar* («soc català, espanyol i europeu»), un 6% es manifesta amb una identitat *compartida* («soc català i espanyol»), un 16,6% es *defineix ideològicament* o políticament («soc d'esquerres» o «soc de centre»), un 14,8% es defineix a partir de *l'espai local* (soc «canareu» o soc «vinarosenc»), un 2% es defineix com *espanyol*, un 5,4% dona *diverses* respostes difícils de classificar («soc altruista») i un 11,4% no ho sap o no respon (NS/NC). És destacable que les identitats aparentment més lògiques representen un percentatge molt desigual del total: un 23% s'identifica com a *català* sobre un total de 223 individus que viuen a Catalunya, és a dir el 44% del total; un 1,6% diu sentir-se *valencià*, quan el nombre de persones que viuen al pobles valencians és de 75, que és un 15,1% del total i un 4,8% es defineix com *aragonès* quan els individus que viuen a Aragó són 196, és a dir, un 39,2% del total. Catalunya, ja es veu, presenta una relació que s'acosta més a l'esperada que l'Aragó i el País Valencià.

Pel que fa a la llengua que parlen amb els pares, els avis, els amics, la parella o a la feina, la figura 3 recull les respostes:

FIGURA 3

Algun comentari, sense oblidar que tots els enquestats són catalanoparlants. 1) el català, la llengua predominant, manté una gran estabilitat en la comunicació amb avis i pares i disminueix lleugerament en les relacions amb els amics, la parella i la feina; 2) la comunicació bilingüe català/castellà o valencià/castellà augmenta especialment amb els amics i a la feina; 3) la llengua local (del poble) i el xapurrejat tenen una presència important (junttes, 130 amb els pares, 130 amb els avis, 144 amb els amics, 86 amb la parella i 94 a la feina), tot i que és menor on predomina el bilingüisme (amb la parella i a la feina); 4) el castellà penetra especialment en les relacions amb la parella (72 de 499).

LA REPRESENTACIÓ DE LA LLENGUA: LLENGUA ESTÀNDARD O LLENGUA LOCAL

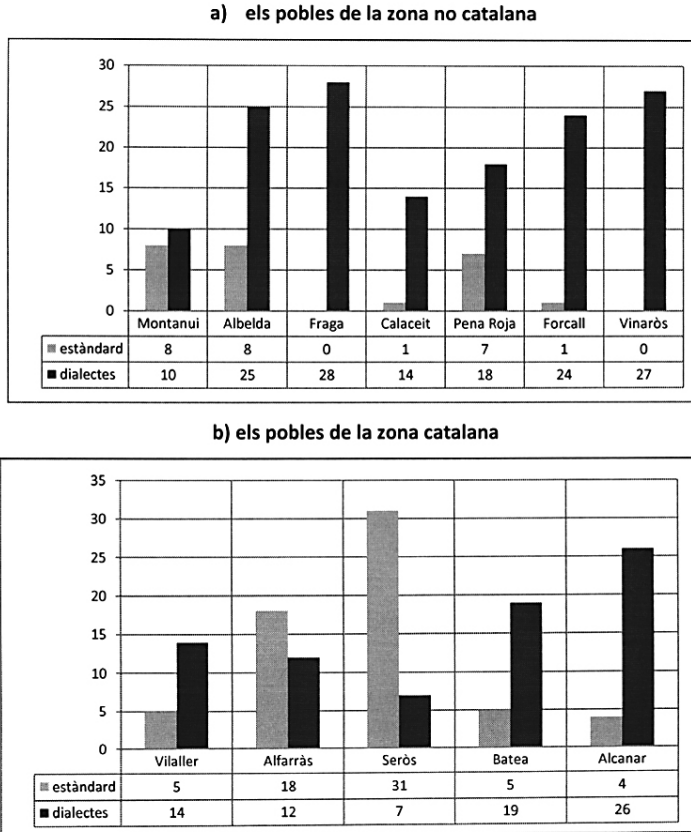
Per estudiar de quina manera la representació de la llengua reflecteix la tensió centre/perifèries hem demanat a tots els enquestats que relacionin, en un qüestionari d'associació lliure, la seva parla a un màxim de 12 paraules. En les respostes hem acumulat 1.630 paraules diferents amb freqüències molt diverses (entre 246, la més freqüent, i 1, les menys freqüents) que hem reduït a 211, a través d'agrupar les que presenten simples diferències gramaticals i les que són clarament idèntiques pel significat. Després hem pres en consideració les que tenen una freqüència superior a 21 i la llista definitiva s'ha reduït a 63 paraules. Hem separat aquestes 63 paraules en dos blocs: aquelles que ens ha semblat, en una reflexió llarga i conjunta de tot l'equip de recerca, que fan referència al centre, que és l'espai de la llengua estàndard (19), i aquelles paraules que ens ha semblat que fan referència a la perifèria, que és l'espai dels dialectes o llengües locals (44). Exemples de les primeres són *11 de setembre, Montserrat, Sant Jordi, Canigó, Barça, escola, llibres, TV3...* i de les segones *festes, faldeta, camp, dialecte, minoritari, arrels, identitat, avis, fills, amics, mullareros...*

Cada variable seleccionada —per exemple, el TERRITORI ON ES VIU, l'EDAT, el nivell d'ESTUDIS, el POBLE, la IDENTITAT, etc.— defineix grups. En el treball, hem seleccionat els quatre prototips de cada grup, que són aquells individus que resumeixen millor el conjunt de totes les respostes del grup —seguint el programa *Data and Text Mining-Visualization, Inference, Classification, Dtm Vic 5.2*. En el cas dels pobles catalans, els quatre prototips han respost amb 27 paraules relacionades amb el *centre*, i, doncs, amb l'estàndard, i només amb 8 amb la *perifèria* i, doncs, amb les llengües locals. En canvi, en el cas dels pobles aragonesos o valencians (276 individus en total), els quatre prototips han respost amb 35 paraules associades a la perifèria i 0 paraules relacionades amb el centre. Ja es veu que l'efecte frontera és important.

Les dades dels pobles situats a cada banda de la frontera, recollides a les figures 4 (a-b), mostren la importància de la llengua local en la representació de la llengua. Però cal matisar que és molt més intensa a la zona no catalana que a la zona catalana; que a la zona nord-occidental, i molt especialment a Seròs, la llengua estàndard té una presència destacable; i que a les poblacions grans, Vinaròs, Fraga i Alcanar, el sentit de

pertinença associat a la importància de la població afavoreix una representació especial a la llengua local que, en aquest cas, pren un nom específic (figura 5).

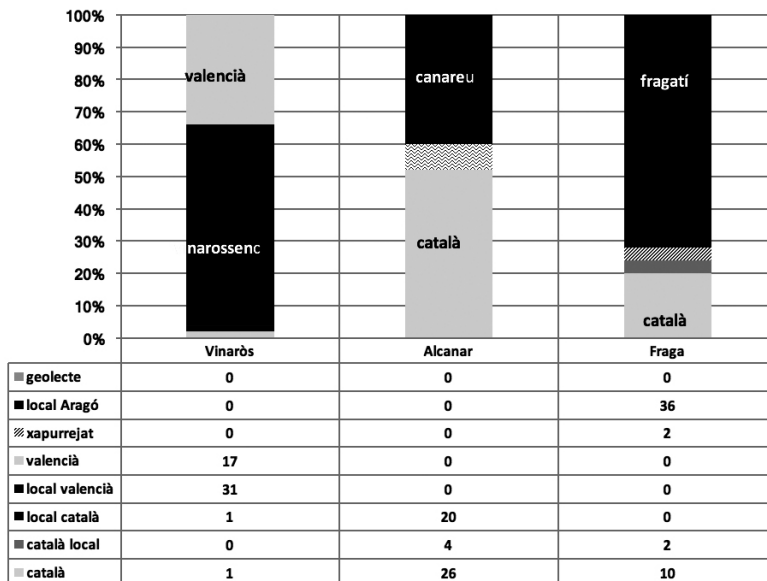
FIGURES 4 (A-B)

Importància de la llengua local en la representació de la llengua, però:

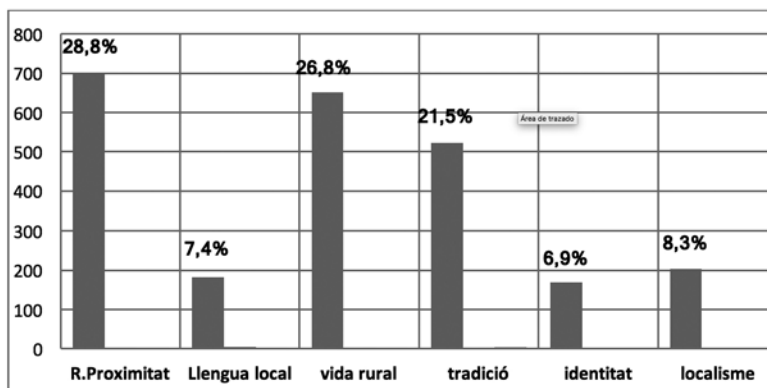
1. Més en la zona no catalana que en la catalana.
2. A la zona no catalana, la llengua estàndard té una presència destacable a la zona nord-occidental (Montanui i Albelda) i també a la zona catalana (Vilaller i Alfarràs).
3. Al Baix Cinca, Fraga (amb un 100% de llengua local) i Seròs (amb un percentatge molt alt de llengua estàndard) mostren l'efecte frontera d'una manera molt acusada.
4. A les poblacions grans, Vinaròs al País Valencià, Fraga a l'Aragó i Alcanar a Catalunya, el sentit de pertinença que comporta la magnitud de la població afavoreix una representació local pròpia, amb nom inclòs: *vinarossenc*, *fragatí* i *canareu*.

FIGURA 5. TANT PER CENT DEL NOM DE VINAROSSENC, CANAREU, FRAGATÍ, VALENCIÀ I CATALÀ A VINARÒS, ALCANAR I FRAGA

La segona mena de dades que presentem fa referència a les formes de vida amb què els enquestats associen la llengua local. Hem establert, a partir de les 44 paraules, 6 tòpics: *les relacions de proximitat* (família i amics, bàsicament), *la llengua local*, *el camp* i *la vida rural*, *les tradicions*, *la identitat* i els mots considerats específicament locals (*localismes*).

FIGURA 6

LA LLENGUA PRIMORDIAL: REALITAT O SUPERVIVÈNCIA?

FIGURA 7

PERIFÈRIA: 44 paraules diferents que sumen 2.430 ítems					
RELACIONS DE PROXIMITAT		VISIÓ DEL DIALECTE		CAMP I VIDA RURAL	
11 paraules: 701 = 28,8%		8 paraules: 182 = 7,4%		11 paraules: 652 = 26,8%	
FAMÍLIA	246	LLENGUA MATERNA	32	POBLE	214
AMICS	195	DIFERENT	28	COMARCA	128
CASA	52	DIALECTE	23	TERRITORI	47
COMUNITAT	40	LLENGUA LOCAL	22	NOM POBLE	46
FIGURA FAMILIAR	33	BARREJA	21	CAMP	43
AVIS	32	DEIX	21	PAISATGE	39
FILLS	28	MINORITARI	19	TERRA	37
PROPER	22	LLENGUA HABITUAL	16	PAGESIA	30
VEÏNS	19			FRUITA LOCAL	27
XERRAR	18			ESTRI RURAL	21
ÀPATS	16			MENJAR LOCAL	20
TRADICIÓ		IDENTITAT		LOCALISME	
11 paraules: 523 = 21,5%		2 paraules: 169 = 6,9%		1 paraula: 203 = 8,3%	
TRADICIÓ	131	PROPI	94	LOCALISME	203
FESTES	127	IDENTITAT	75		
COSTUMS	53				
INFANTESA	47				
ARRELS	42				
FESTA LOCAL	31				
HERÈNCIA	21				
HISTÒRIA	20				
AUTÈNTIC	18				
AVANTPASSATS	17				
RECORDS	16				

Sembla evident que els espais on interactuen els homes condiciona la mena de gent que hi interactua i els temes fonamentals de la interactuació. Les formes de vida que es reflecteixen en els grups, en la llengua i en els temes de la interactuació són produïdes, en bona part, pels diversos espais.

Aquests espais de relació separen dues menes de poblacions: les petites i mitjanes (de 223 a 2.928 habitants), d'una banda, i les grans (més de 9.000 habitants), de l'altra. Les característiques dels espais de les poblacions petites i mitjanes són «el cafè, els amics, la tertúlia, xerrar, celebrar un aniversari, etc.» que van lligades a una comunicació cara a cara, sempre entre coneguts, que és la que es produeix en aquests espais en els quals la visió del campanar de l'església dibuixa el territori; un territori on els veïns són amics i el toc de les campanes marca el ritme de la vida. En canvi tot és diferent a les poblacions més grans com Vinaròs, Fraga o Alcanar. També hi ha cafès i amics que fan tertúlies, sí, però no hi ha «el» cafè, ni «els» amics o «la» tertúlia, perquè de tots n'hi ha més d'un. Ja es veu que en aquestes situacions, mots com *amics, àpats, avis, casa, família, fills, veïns, xerrar, etc.*, que reflecteixen la intensitat de les *relacions de proximitat*, agafen un paper representatiu fonamental. Per això hem agrupat mots com *amics, àpats, avis, casa, família, fills, veïns, xerrar, etc.* en un tòpic comú que hem anomenat *relacions de proximitat*, que a cada població es manifesten de maneres diverses.

En aquests pobles de la perifèria, la vida tendeix a girar al voltant del camp i dels seus productes i, a la costa, a l'entorn del mar i de la pesca. És el món de pagesos o de pescadors i el d'artesans. Els animals i les eines que s'utilitzen per al treball, els productes que produeixen, la mateixa visió del paisatge o el sentiment de ser «de» la terra o de ser «del» mar, defineixen una relació entre els homes i el seu entorn natural concretades en unes formes de vida arrelades a la terra, que també diferencien els espais i, sobretot, aquests espais perifèrics dels espais del centre Desideri Lombarte, poeta nascut a Pena-roja de Tastavins el 1937, va escriure un poema que fa referència a l'associació de les *formes de vida rurals amb la llengua local* —i, de retruc, amb la distància amb la llengua supralocal del centre on la gent sap *escriure bé i fi*:

*Tinc lo cuquet² al cap i em poso a escriure
i escric totes les coses com pel cap me passen.
Alguns altres ho escriuriem millor
però no poden. Que les coses meues no les saben,
que no més les sé jo.
[...]*

² Tenir lo cuquet al cap: tenir el corcò al cap, estar encaparrat.

*Com no pot parlar de punxes d'argilaga³
 qui no ha fet formiguers⁴
 i de mel de romer
 qui no ha tingut abelles,
 ni de carn de corder⁵
 qui no ha guardat ovelles?*

*No sé què donaria per escriure bé i fi,
 però n'hi ha molts que en saben
 i no saben què dir.*

Finalment, en aquesta vida de poble la memòria col·lectiva té una importància extraordinària. Els avis expliquen les mateixes històries als néts, al bar s'expliquen les mateixes històries reals o inventades, els contes de sempre, i, així, es va conformant una manera de ser, una identitat singular, que es lliga íntimament amb la llengua local que esdevé una peça identitària fonamental. No ens ha d'estranyar, doncs, que *arrels, tradició, avantpassats, herència, història, records, festes, costums*, etc., siguin paraules amb les quals els enquestats representen la seva llengua. Per això hem volgut destacar un tercer tòpic centrat en les *tradicions*.

Relacions de proximitat, formes de vida i tradicions centren bona part de les respostes dels enquestats (77,1%), com hem vist en els quadres de les figures 6 i 7. A la figura 8 les detallem una per una.

Per acabar. No hauríem d'oblidar els orígens pagesos de la nostra cultura. Uns orígens que s'arrelen a unes llengües primordials que no sabem fins quan podran resistir la modernitat, però que fins fa ben poc eren el gruix de la nostra cultura. Ho ha explicat molt bé Tullio de Mauro en un diàleg amb Andrea Camilleri sobre la llengua supralocal i les llengües locals —la llengua i els dialectes en la seva manera de dir-ho:

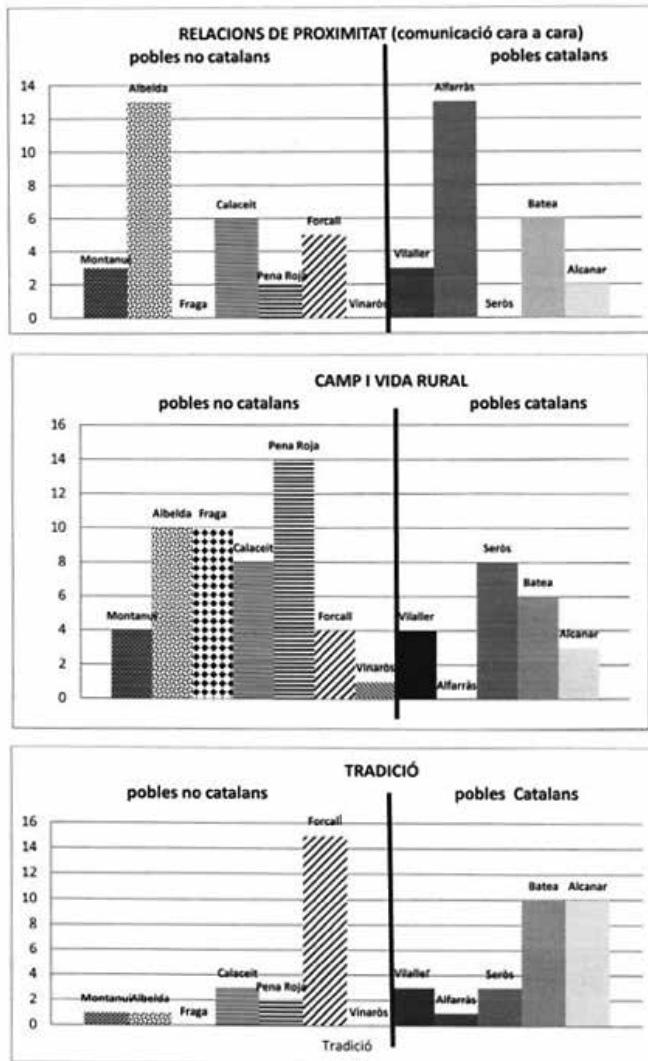
Però la llengua continua colpejant una dent que fa mal. Cada dialecte es va basar en una trama de cultura material, en una mena d'ordit, que era la cultura dels camps i, com va dir una vegada Sciàcia, també la «dels artesans». Fins i tot aquells que no eren camperols o artesans van viure aquesta cultura. I amb aquest entramat es podien fer els llenços més refinats. Però va succeir que els dialectes es van separar d'aquell ordit, o millor, que aquell ordit ha desaparegut gairebé completament. Els dialectes resisteixen, però gairebé a tot arreu privats de la seva arrel més antiga.

³ Argilaga: planta lleguminosa i molt espinosa (Argelaga).

⁴ Fer formiguers: fer boïcs; munt de terrossos sostingut per un feix de llenya o de brossa, que es crema en el camp conradís per fer servir la terra cremada per a abonar el camp. Boïc: feix de llenya i brossa cobert de terra, al qual peguen foc i el deixen cremar sense flama per escampar després la terra i cendres com a femada.

⁵ Corder: anyell, a la comarca, «fins que té prop d'un any».

FIGURA 8

La llengua de la terra està malalta: a Catalunya i a Espanya, a Andalusia, a Lecce o a Sant Cristóbal de las Casas. Ja sabem que no és el temps d'anar a la cort de les vaques amb els *esclops*, ni de segar el blat amb la *falç*, ni de treballar l'hort amb la *fangà*. Però de sota els sons de cada mot, a casa nostra i arreu, s'amaga una vida col·lectiva que ens explica d'on venim. Per això la llengua de tots, «la» llengua per antonomàsia, l'estàndard per ser clars, ha de saber donar vida a totes aquestes *paraules cansades* de les llengües primordials. Nosaltres, si volem perviure, hem de ser fidels a aquella *antiga força de la mà de l'home* que encara batega dessorra les eines abandonades.

BIBLIOGRAFIA

- CAMILLERI, Andrea i DE MAURO, Tullio (2013). *La lingua batte dove il dente duole*. Roma-Bari: Laterza.
- DE SAUSSURE, Ferdinand; KAVAFIS, Konstandinos (2011 [1932]). *59 Esborranys i poemes inacabats*. Pròleg, traducció i edició d'Eusebi Ayensa i Prat. Vic: Jardins de Samarcanda.
- GAMBLE, Clive; GOWLETT, John; DUNBAR, Robin (2018). *Thinking Big: How the Evolution of Social Life Shaped the Human Mind*. Thames and Hudson Ltd.
- NADAL, Josep M. (2016). «Multilingüisme i multiescalaritat de les llengües. Un peix que es mossega la cua». A: *Miscel·lània d'Homenatge a Joan Martí i Castell*, vol. II, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, p. 43-51.
- NADAL, Josep M.; PERERA Santiago; MONREAL, Pilar. *Meeting spaces, identities and linguistic diversity*. En premsa.
- NADAL, Josep M.; FELIU Francesc. «Linguistic norms, centre-periphery dynamics and the tension between uniformity and diversity in processes of standardisation». En premsa.
- PASOLINI, Pier Paolo (2016). *Scritti corsari*. Milà: Garzanti.
- PASOLINI, Pier Paolo (2017). *Vulgar llengua*. Madrid: Ediciones El Salmón. Versió original (1978). *Volgar'Eloquio*. A. PIROMALLY; S. SCAFOGLIO (eds.). Nàpols: Athena.
- PEREC, Georges (1974). *Espèses d'espaces*.
- SILVERSTEIN, Michael (2003). «Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life». *Language & Communication* 23, p. 193-229.

El Carxe, territori i minoria catalanoparlant a la Regió de Múrcia: o la perifèria de les perifèries

Ángel Custodio Navarro Sánchez

Secretari del Consell Insular de Formentera, professor associat de Dret Administratiu de la UIB, lletrat excedent del Consell Insular d'Eivissa i Formentera

El Carxe —àrea oriental dels municipis de Favanella, de Yecla i de Jumella—, en el si de la Regió de Múrcia i confrontant amb la Comunitat Valenciana, constitueix l'expressió més petita de tot el domini lingüístic català i la que menys protecció i reconeixement rep.

La protecció murciana d'aquesta minoria és viable, si bé improbable sociopolíticament. Emperò, un cert redreçament de la situació prové de l'actuació de les autoritats valencianes, com a realitat transfronterera: espai murcià *vinculat*, en les seues gents, culturalment i perifèricament a allò valencià, per veïnatge, llengua i origen històric.

Es dona a conèixer el descobriment del Carxe per la intel·lectualitat murciana l'any 1957, qüestió desconeguda per la catalanística, i es descriu la seua realitat actual, inclosa la vinculació *a* i *amb* les immediates terres valencianes.

Com a obvietat de la visió murciana, es tracta la no-conceptuació d'aquesta minoria per part dels poders públics i de la mateixa societat murciana. I per a la resta de Múrcia, la poca o mínima consideració envers el fet cultural i lingüístic (dialectal) autòcton.

INTRODUCCIÓ

Dins de la Regió de Múrcia, a més del patrimoni lingüístic representat per les parles murcianes pròpiament dites, també existeix en l'àrea oriental dels municipis de Favanella (*Abanilla*), Yecla (*Yecla*) i Jumella (*Jumilla*) una expressió lingüística, mino-

ritària, però certa, del valencià/català, en aqueixos tres municipis, integrants els dos darrers de l'anomenada comarca murciana de l'Altiplà (*El Altiplano*) i el primer de l'anomenada comarca murciana Oriental, en territori confrontant amb la contigua província d'Alacant, en zones valencianoparlants. Aqueix àmbit geogràfic se sol conèixer, a efectes identificatius, com el Carxe, en castellà *El Carche*, per la serra del Carxe, que configura a aqueix territori administrativament murcià, i repartit entre els tres termes municipals citats, com un enclavament i prolongació lingüística valenciana en terra murciana; en concret, confrontant amb els municipis valencians limítrofs i veïns següents: de nord a sud, Villena, el Pinós, l'Alguenya i Oriola —el primer i el darrer, oficialment castellanoparlants, sense perjudici de tenir llogarets valencianoparlants— i, sobretot, els dos del mig valencianoparlants, amb els quals, des del Carxe murcià, la comunicació és fluïda, en plenes Valls del Vinalopó.

Aqueixa manifestació lingüística té el seu origen a mitjans del segle XIX, quan persones d'origen i expressió valenciana, dels contorns territorials propers s'establiren en les citades terres murcianes, i des de llavors es parla valencià allí.

En el nostre recent treball «Sobre la protecció i el reconeixement jurídics de l'expressió lingüística del català més desconeguda i abandonada de totes: la del Carxe, a la Regió de Múrcia (I)», publicat a la *Revista de Llengua i Dret, Journal of Language and Law*, núm. 69 (juny 2018),¹ hem tractat d'aproximar-nos a la normativa per a protegir aqueixa expressió lingüística, tan i tan desconeguda, i desemparada.

Això, a mode de resum, ens ha portat a referir en primer lloc —i per raó de jerarquia normativa— l'establert en l'article 3.3 de la Constitució.² I tot seguit a tractar el que regula explícitament res, la normativa murciana, ja siga l'estatutària, ja siga, en grau descendent, la de desenvolupament normatiu —en matèria de patrimoni cultural; de mitjans de comunicació audiovisual; educativa; toponímica; i, inclús, de caire honorífic i simbòlic—, tot i que aqueixa protecció sí que és possible a partir dels vímets trenats per l'esmentada legislació murciana vigent, a partir d'una interpretació progressiva, teleològica o finalista ex article 3.1 del Codi Civil. En qualsevol cas, i ja en el pla dels Tractats internacionals, resulta molt més explícita la via de la protecció d'aquesta minoria lingüística. En concret, per via de la Carta Europea de les Llengües

¹ Á.C. NAVARRO SÁNCHEZ (2018), «Sobre la protecció i el reconeixement jurídics de l'expressió lingüística del català més desconeguda i abandonada de totes: la del Carxe, a la Regió de Múrcia (I)», *Revista de Llengua i Dret, Journal of Language and Law* [en línia], núm. 69, juny, p. 176-209. DOI: 10.2436/rld.i69.2018.3093. <<http://revistes.eapc.gencat.cat/index.php/rld/article/view/10.2436-rld.i69.2018.3093/n69-navarro-ca.pdf>>

Ha estat difós a Internet així: NAVARRO SÁNCHEZ (2018), «Cal protegir jurídicament la llengua pròpia del Carxe», *Diari de Balears* [en línia], (8 de juliol), <<https://dbalears.cat/horitzons/2018/07/08/317211/navarro-sanchez-cal-protectir-juridicament-llengua-propia-del-carxe.html>>. La segona part d'aquest treball, en premsa.

² La redacció d'aquest important precepte de la Constitució, però poc conegut, en el fons, és la següent: «La riquesa de les diferents modalitats lingüístiques d'Espanya és un patrimoni cultural que serà objecte d'especial respecte i protecció».

Regionals o Minoritàries, en el marc del Consell d'Europa, així com per la *Convenció per a la salvaguarda del patrimoni cultural immaterial*, en el marc de la UNESCO, que permeten també una protecció a través de la normativa de la Comunitat Valenciana, per immediació geogràfica, immediatesa i origen, i que el Carxe i la mateixa Comunitat Valenciana —i més enllà, en la resta del domini lingüístic del català—, comparteixen, en particular com a realitat transfronterera.

Aquesta darrera via o perspectiva, ja ho podem avançar, ha estat la que ha reeixit en part, i no en absolut, de cap manera, la via o perspectiva estrictament murciana. En efecte, això és el que es deriva de l'Orde 65/2016, de 18 d'octubre, de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana, «per la qual s'aproven les bases reguladores del procediment de subvencions a ajuntaments, mancomunitats de municipis i entitats locals menors de la Comunitat Valenciana i municipis del Carxe que realitzen activitats de promoció de l'ús del valencià», la primera vegada que ocorre en la història.

LA CONCEPCIUACIÓ COM A MINORIA: TERRITORIAL I LINGÜÍSTICA

L'explicació de tractar-se de terra (murciana) fronterera amb la immediata Comunitat Valenciana ho explica tot, així com el ser, per al territori murcià —i per a la globalitat de la societat murciana—, un territori ultraperifèric; allunyat; perdut; perifèria de perifèries; i, a més a més, amb unes gents, que tot i que murcianes, parlen valencià i, alguns, fins i tot se'n *senten* així, valencians o assimilats als valencians o mig valencians, i la seua vida es lliga a tot el que és valencià o hi està prou vinculat. O fan una vida més valenciana que murciana...

A l'anterior s'hi suma el factor geogràfic, com a dada clau i determinant: els nuclis que formen el Carxe es troben separats de la respectiva capitalitat municipal —amb uns termes d'extensions superficials molt grans— per distàncies prou considerables o més que considerables, la qual cosa els aïlla de Favarella, de Iecla i de Jumella —com és més que evident, per mor del que significa de manera patent, per a Iecla i per a Jumella, la serra del Carxe, imponent i emblemàtica— i els lliga per raó de proximitat *natural*, geogràfica i de veïnatge sense obstacles ni distàncies extremes al nucli valencià més proper, el del Pinós sobretot.

El que hem descrit sobre la llunyania envers l'interior de les tres capçaleres municipals i els desplaçaments subsegüents, un mateix, que va conèixer i trepitjar per primera volta el Carxe el 2 de gener de 2012³ i va fer el viatge des de la població de Jumella, pot ben acreditar que les distàncies entre la capital municipal i els nuclis corresponents,

³ Acompanyat del jurista murcià Pedro Jesús Sánchez Galindo, gran coneixedor de la zona, per treball professional a Jumella, si bé oriünd i resident a la ciutat de Múrcia, i així mateix, molt conscienciat en la protecció del fet lingüístic murcià en general (com es deriva de la bibliografia que s'inclou) i del fet particular del Carxe.

en la banda oriental confrontant amb el territori valencià, són ben considerables i que l'element orogràfic imponent i majestuós de la serra del Carxe —amb 1.371 m d'altitud i, sobretot, amb una geomorfologia molt particular com a element físic— constitueix una barrera geogràfica que aïlla a les capitals municipals del que és i anomenam, des d'una perspectiva valenciana/catalana, *el Carxe*.⁴

La concepció del territori la feim des d'un enfocament lingüístic i cultural tot partint de la serra del Carxe i els vessants que queden a l'orient, és a dir, a l'est en direcció cap a la frontera valenciana —no a propòsit dels vessants muntanyosos que queden a l'oest o ponent, en direcció cap a les capitals municipals i el territori de l'interior murcià.

¿DESCOBRIMENT PER LA INTEL·LECTUALITAT MURCIANA DEL CARXE, ANTIC I MODERN?

El que hem descrit sobre l'aïllament geogràfic del Carxe enfront de les capçaleres municipals murcianes respectives —i en concret l'aïllament del nucli del Raspall o Raspay, enfront de la capital municipal a la ciutat de Iecla— ja apareix perfectament descrit i tractat en el breu, però importantíssim, article del geògraf i historiador Fernando Jiménez de Gregorio, intitulat *El enclavado de Raspay*, publicat en la revista murciana *Monteagudo. Revista de Literatura Española, Hispanoamericana y Teoría de la Literatura*,⁵ l'any 1957, editada per la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Múrcia.

Tret que ens equivoquem, es tracta del primer document, en castellà i per a la intel·lectualitat murciana —o resident a Múrcia, sobretot—, que fa avinent explícitament que en una part del territori murcià es parla, l'any 1957, valencià; o, dit d'altra manera, que hi ha murcians que parlen valencià. El títol ja és expressiu: *El enclavado de Raspay*. Desconeixem quina repercussió va tenir o si en va tenir alguna, però el cert és que aquest article va ser un *descobrimient*, una *constatació* d'una realitat lingüística per a Múrcia i, sobretot, per a la mateixa ciutat de Múrcia. Si bé és cert que la Filologia Catalana/Valenciana ja havia difós el que va escriure Manuel Sanchis Guarner, sobre el descobrimient del Carxe allà per 1950 com a territori i societat, per al valencià/català i partint d'aquesta visió [és el cas del molt exhaustiu treball d'Artur Quintana i Font intitulat *Don Manuel Sanchis Guarner i la descoberta del Carxe*, de l'any 2001,⁶ també això que portam a col·lació va suposar una *descoberta a i per a* Múrcia.

⁴ Perquè fins i tot, resulta, que fora del territori valencianoparlant, fent el viatge des de Jumella, en arribar a un dels vessants de la Serra del Carxe, ens trobam amb una petita *pedania* de nom precisament *El Carxe* (terme de Jumella), però aquesta no es pot confondre amb el que és el conjunt del Carxe o quasi comarca del Carxe, on s'aglutinen les àrees valencianoparlants de Iecla més al nord, de Jumella al centre i de Favarella, al sud.

⁵ F. JIMÉNEZ DE GREGORIO (1957), «El enclavado de Raspay», *Monteagudo. Revista de Literatura Española, Hispanoamericana y Teoría de la Literatura*, Múrcia, núm. 20, p. 10-15.

⁶ A. QUINTANA I FONT (2001), «Don Manuel Sanchis Guarner i la descoberta del Carxe», a C.D. PUSCH (ed.), *Katalanisch in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen, Stauffenburg Verlag, p. 193-210.

I per això el text sobre el Raspall, tot i que molt breu, té un valor considerable, per l'època en què es redacta i pel contingut concret, perquè cita fins i tot paraules en valencià, expressions, menjars de la contrada, realitats vivencials, etc.; i explicita la història de la zona des d'un segle abans —i dona dates exactes, més antigues que les que se solen conèixer o difondre: 1857— i la vinculació social incontestable amb la població valenciana confrontant i limítrof —ja en la província d'Alacant— del Pinós i la llengua comuna, i en res i per res, o mínimament —per mor de la geografia i la mateixa orografia de la serra del Carxe— amb Iecla —i amb Múrcia—, tret de l'administrativa, a través de la figura de l'alcalde pedani i poc més.

¿HI HA CONSCIÈNCIA D'AQUESTA MINORIA, PER LA SOCIETAT MURCIANA, EN 2018?

L'evidència —prova plena— que existeix patrimoni lingüístic valencià/català viu a Múrcia, amb independència del nul o inexistent reconeixement jurídic per part de la legislació i pràctica administrativa murciana —en qualsevol ordre, sense perjudici d'algunes actuacions menors municipals, com ja veurem—, la tenim en els *Informes* elaborats per l'Administració General de l'Estat a propòsit del compliment pel Regne d'Espanya de la citada *Carta europea de les llengües regionals o minoritàries*. En el darrer Informe —*Valencian in Murcia*, en el seu text original anglès i *Valencien à Murcie*, en el seu text original francès—, fet públic el 20 de gener de 2016, aquesta minoria lingüística apareix inclosa dins de la consideració de *les llengües més amenaçades* del conjunt d'Espanya⁷, essent aquesta *la* prova irrefutable (i incontestable) de la seua existència.

Fins al dia, l'única aproximació jurídica al fet lingüístic valencià del Carxe, i la seua reivindicació, ha estat elaborada per qui modestament això escriu,⁸ en l'article intitulat «Necesidad de la protección urgente, por la vía legislativa, del patrimonio lingüístico de la Región de Murcia y de toda la cuenca del Segura», publicat l'any 2001 —i primera aproximació nostra a aquesta causa—, objecte de difusió en revistes almerienques i

⁷ Reproduïm el que diu l'original anglès: «There is a lack of adequate protection for the most endangered languages, like Arabic in Ceuta, Portuguese in Extremadura, Leonese in Castile and Leon, Galician in Extremadura, and Valencian in Murcia. Consequently, increased attention and further action is needed. Nevertheless, some progress has been made with regard to Tamazight in Melilla» [en línia]

<http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/E_Reports/SpainECRML4_en.pdf>

En idèntic sentit l'original francès:

<http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/E_Reports/SpainECRML4_fr.pdf>

⁸ Resident a les Balears (en concret a les Pitiüses) i catalanoparlant, però vinculat, per naixement i contacte permanent i continuat, amb les pròpies terres d'Almeria (amb Vélez Blanco al capdavant) i de Múrcia, i el seu fet cultural i lingüístic autòcton i identiari, inclòs el cabal d'origen aragonès i català i, per tant i amb major èmfasi, la particularitat extrema del Carxe i la seua llengua.

murcianes;⁹ i, sobretot, en l'article intitulat «Estatuto jurídico del patrimonio lingüístico de la cuenca del Segura. Hablas murcianas, dentro y fuera de la Región de Murcia, y valenciano/catalán, en la Región de Murcia», publicat l'any 2006.¹⁰ I també posteriorment hem publicat d'altres treballs —en els anys 2010, 2012, 2015 i 2017, detallats en la bibliografia— on apareix tractat —i reivindicat— el fet lingüístic valencià del Carxe; així com, sobretot per raó de fons, el mateix fet lingüístic dialectal de la resta de la Regió de Múrcia i voltants, a la sencera conca del Segura en tot l'àmbit territorial de les províncies que formen el sud-est peninsular.¹¹

L'ESTATUT D'AUTONOMIA DE LA REGIÓ DE MÚRCIA ¿RECONEIX EL CARXE?

Tot i que, com hem dit, no hi ha preceptes explícits en l'Estatut d'Autonomia de la Regió de Múrcia (aprovat per la Llei orgànica 4/1982, de 9 de juny) a propòsit del fet lingüístic, una idea de possible protecció i d'especial respecte per al patrimoni lingüístic del Carxe —i per al patrimoni lingüístic dialectal murcià pròpiament dit—, resultaria de la lectura i interpretació finalista de l'article 8, que ho estaria innatament permetent i, pel que ens interessa, no ho descarta o prohibeix, ans al contrari. La redacció actual d'aquest precepte —provinent avui de la Llei orgànica 1/1998, de 5 de juny, de reforma de l'Estatut murcià— és la següent:

⁹ Per tal de no ser repetitius i prolixos ens remetem, modestament, al treball citat en la nota núm. 1, que, per estar degudament actualitzat, i localitzar-se a Internet, fa de bibliografia, també cronològica, sobre el Carxe, en la comunicació present.

¹⁰ En aquest article, la nostra proposta de modificació de l'Estatut d'autonomia de la Regió de Múrcia per a protegir explícitament i efectivament el *total* patrimoni lingüístic que es dona al territori murcià era, respectivament, la que es descriu tot seguit. En concret, afegir a l'actual article 8 dos apartats nous, amb la qual cosa el text de l'article 8 (que transcrivim més avall) passaria a ser el d'un apartat primer d'aqueix article. Els dos apartats nous proposats —un per a les parles i modalitats lingüístiques murcianes pròpiament dites i un altre específic per al valencià/català del Carxe— a afegir a l'article 8 actual diuen així: «2. Las hablas y modalidades lingüísticas de la Región, en toda su riqueza y variedad —como patrimonio cultural, histórico e idiomático común a los territorios de la cuenca del Segura— serán objeto de especial respeto y protección. A tal efecto, se adoptarán por la Comunidad Autónoma medidas legislativas y administrativas apropiadas y se fomentará la creación de entidades que atiendan a dichos fines y a su conservación, con respeto, en todo caso, a las variantes locales y comarcales» i «3. En igual sentido, el idioma valenciano/catalán —propio de la zona oriental de los municipios de Abanilla, Jumilla y Yecla— será objeto de especial respeto y protección. A tal efecto, se adoptarán por la Comunidad Autónoma las medidas legislativas y administrativas necesarias, se garantizará su enseñanza, se fomentará su recuperación y se protegerán los derechos de sus hablantes. En su caso, y mediante Ley de la Asamblea Regional, se le podrá atribuir un estatus de oficialidad para el citado territorio, junto con el castellano, idioma oficial del Estado y del conjunto de la Región».

¹¹ Inclosa la particularitat (i l'afront, descrèdit i baldó per a la mateixa Múrcia) que el patrimoni lingüístic murcià o paramurcià sí que està protegit a Almeria, Granada i Jaén, per la Llei orgànica 2/2007, de 19 de març, d'Estatut d'autonomia per a Andalusia; cosa que no ocorre, com a paradoxa, amb l'estricta patrimoni lingüístic murcià *dins* la Regió de Múrcia.

Artículo 8

La Comunidad Autónoma prestará especial atención al Derecho Consuetudinario de la Región, con particular referencia a los tribunales consuetudinarios y tradicionales en materia de aguas y protegerá y fomentará las peculiaridades culturales, así como el acervo de tradiciones populares de la misma, respetando en todo caso las variantes locales y comarcales.

Tot i amb això, que l'article 8 —que versam— no contengui una referència explícita a la qüestió lingüística, no fa que aquesta no deixi d'estar *protegida*, dins de l'expressió *peculiaritats culturals* i dins de l'expressió *cabal de tradicions populars* de la Regió, ja que la diversitat lingüística *ad intram* i *ad extram* és una part substancial de la cultura.

En conseqüència, es pot arribar a considerar que l'article 8 de l'Estatut d'Autonomia de la Regió de Múrcia també protegeix la diversitat lingüística en el si del territori murcià, almenys com a element vinculat a *les peculiaritats culturals*.

A propòsit de la vida al Carxe —a la base de la seua economia: agrícola i ramadera i, per tant, de mantenir la població i evitar l'èxode demogràfic evident que la zona pateix—, cal, així mateix, estar a l'establert en la lletra *a* de l'article 49 de l'Estatut murcià, del tenor següent:

Artículo 49

La Comunidad Autónoma, como poder público y en el marco de sus competencias:

a) Atenderá a la modernización y desarrollo de todos los sectores económicos y, en particular, de la agricultura, de la ganadería, de la pesca y de la artesanía, a fin de equiparar el nivel de vida de todos los ciudadanos de la Región.

Finalment, transcrivim el que diu la disposició addicional 2a, que cal relacionar plenament amb l'article 3.1 —«El territorio de la Región es el de los municipios comprendidos dentro de los límites de la provincia de Murcia»— sobre límits territorials de la mateixa Regió de Múrcia, confrontant amb el territori veí de la Comunitat Valenciana, i que, per tant, petrifica el caràcter del Carxe com a territori necessàriament i imperativament murcià.¹²

¹² Aquesta és una qüestió de molta rellevància (perquè afecta als límits territorials externs de la mateixa Regió de Múrcia) i que els geògrafs han palesat, com ara Jesús Burgueño Rivero, al treball «El mapa escondido: las lenguas de España». *Boletín de la A. G. E.* Núm. 34, 2002, p. 171-192, tot explicant la realitat del Carxe, singular des del punt de vista lingüístic, en un lloc remot de l'interior murcià. També seria rellevant, com a hipòtesi, el que el conjunt del territori valencianoparlant de la Regió de Múrcia —el que aquí descrivim— constituís un únic municipi, el Carxe, regit per un Ajuntament propi i exclusiu per a la zona de parla valenciana, i no que està repartit entre els tres termes municipals actuals. Però ni això s'ha previst en el passat (quan jurídicament era possible, sobretot per raons demogràfiques), ni hi ha demandes o peticions en tal sentit. I, fins i tot avui, per mor del que preveu la legislació estatal de règim local —en virtut de la Llei 27/2013, de 27 de desembre, de racionalització i sostenibilitat de l'Administració local, avalada plenament pel TC— això no seria possible, de cap de les maneres, perquè si bé hi hauria superfície territorial suficient, existeix el handicap insuperable de comptar amb un mínim de 5.000 habitants per al territori segregat resultant. I, com veurem més avall, això en absolut s'acompliria al Carxe.

Disposición adicional segunda

Cualquier alteración de los límites territoriales de la Región de Murcia se hará mediante reforma de este Estatuto y aprobación de las Cortes Generales, por ley orgánica, de conformidad con la Constitución y las leyes.

¿LA RESTA DE LA NORMATIVA MURCIANA RECONeix EL CARXE, COM A MINORIA CULTURAL I LINGÜÍSTICA?

La normativa a tenir en compte és, com a mínim, la següent:

- La Llei del patrimoni cultural de la Regió de Múrcia, de 2007.
- La Llei sobre la radiotelevisió de la Regió de Múrcia, de 2004.
- La Llei de consells escolars de la Regió de Múrcia, de 1998.
- La Llei de règim local de la Regió de Múrcia, de 1988.
- La Llei aprovada en 2015, de modificació de la Llei de 1985, d'Honors, condecoracions i distincions de la Regió de Múrcia.

I, enlloc, absolutament enlloc, es reconeix el Carxe com a minoria cultural i lingüística.

De totes les Lleis citades, és la Llei 4/2007, de 16 de març, de patrimoni cultural de la Regió de Múrcia, la que permetria que el patrimoni lingüístic valencià de la zona fos declarat i protegit, almenys, com a Bé d'interès cultural immaterial (BIC immaterial), la categoria més alta de protecció i reconeixement.

Però no se'ns amaga que estam tractant d'una expressió lingüística tan i tan minoritària,¹³ que és més que desconeguda en el conjunt de la Regió de Múrcia,¹⁴ la qual cosa ja explícita moltes coses.¹⁵ I a nivell general murcià només hom té constància (i consciència) sobre aquesta palesa minoria lingüística en alguns cercles culturals o aca-

¹³ Sobre 628 persones en total empadronades al Carxe, i d'elles nadiues sobre 485, segons dades de 2014 i amb dades de 2016, sobre 849.

¹⁴ Amb una població, segons les xifres oficials a data 1 de gener de 2015 i 1 de gener de 2016, d'1.467.288 i d'1.464.847 habitants respectivament, del quals a la concreta ciutat de Múrcia, capital regional, vivien 439.889 habitants en 2015 i en 2016, 441.003.

¹⁵ A la Regió de Múrcia hi ha un únic municipi amb menys població que la que té el Carxe. Es tracta del municipi d'Ojox, ubicat en plena Vall de Ricote, al centre de la Regió, just a la vora del Riu Segura, en un paisatge d'horta feraç, de clara arrel morisca. En concret, la població és d'uns 497 habitants, i la superfície del municipi és de 45,28 km². Són molts, fins i tot, els municipis murcians amb una extensió superficial molt i molt inferior a la del Carxe (s'estima en uns 310 km²), amb diversitat de contingents poblacionals (alguns grans o molt grans), però a hores d'ara el que ens interessa és que ja existeixen com a tals municipis, cosa que no ocorre —ni pot ocórrer— amb el Carxe, on s'esdevé impossible jurídicament constituir un nou i exclusiu municipi per a aqueixa zona, regit per l'únic Ajuntament en hipòtesi valencianoparlant de Múrcia, i aglutinador de tot aqueix territori limítrof amb les terres valencianes de la província d'Alacant, d'expressió valenciana.

dèmics erudits o, sobretot, aquí sí, en els respectius municipis de Favanella,¹⁶ de Iecla¹⁷ i de Jumella;¹⁸ cosa que no passa amb els territoris veïns valencians —i més en general en el conjunt del domini lingüístic del català—, on sí que se n'és conscient d'aqueixa expressió lingüística al/del Carxe i sí se'n té certa constància i del que representa.

Per aqueixa raó, la inacció proteccionista juridicoadministrativa murciana pot haver-se, fins i tot, justificat, pel fet que la possible protecció i/o reconeixement ja li ve o li vendrà atorgat de manera *reflexa* o *indirecta* pel que pugua representar l'actuació que puguin fer els poders públics (i acadèmics) valencians territorialment immediats, amb una població major i considerable;¹⁹ tot això sense perjudici d'algun tipus d'actuació (menor o escadussera) per part dels poders públics municipals de Favanella, de Iecla i de Jumella.

Una expressió lingüística d'autèntic enclavament —en part equiparable al Carxe com ha expressat explícitament la Lingüística— i que ha estat declarada BIC immaterial, que molt bé es podria prendre com a exemple, la tenim amb el supòsit d'*A Fala de Xàlima*, a Càceres, on el Consell de Govern de la Junta d'Extremadura va dictar en 2001 el Decret 45/2001, de 20 de març, pel qual es va declarar Bé d'Interès Cultural *A Fala* com a expressió de protecció d'aquesta minoria lingüística.²⁰

¿ES CONCEPTUA AVUI EL CARXE COM A MINORIA LINGÜÍSTICA, PER LA INTEL·LECTUALITAT MURCIANA?

No és per complet aliena una part minúscula de la intel·lectualitat murciana, representada per Santiago Delgado Martínez —escriptor i assessor en el seu dia en matèria d'educació de l'Administració regional murciana— del que significa la minoria lingüística del Carxe —que qualifica com a catalana, en la seua versió valenciana, com es va palesar ja l'any 2002, amb motiu d'unes Jornades organitzades pel Consejo Escolar de la Región de Murcia (CERM) sobre *Identidad regional y enseñanza*.²¹

¹⁶ Amb un total de 6.347 habitants en 2015 i de 6.184 habitants en 2016.

¹⁷ Amb 34.100 habitants en 2015 i de 34.037 en 2016.

¹⁸ Amb 25.484 habitants en 2015 i de 25.362 en 2016.

¹⁹ Les dades de població són: 1.413 habitants en 2015 i 1.391 en 2016 el municipi de l'Alguenya i, sobretot, 7.695 habitants en 2015 i 7.627 en 2016 el municipi del Pinós, termes directament confrontants; 1.855.047 habitants en 2015 i 1.836.459 en 2016 la província d'Alacant i 4.980.689 habitants en 2015 i 4.959.968 habitants en 2016 el conjunt de la Comunitat Valenciana.

²⁰ Bé intangible i modalitat lingüística de determinats municipis de la zona de la Sierra de Gata (dins de la família lingüística gallegoportuguesa, com la tercera branca del diasistema galaicoportuguès, si bé amb relacions amb l'asturleonès i el castellà dialectal propi d'aquesta contrada extremeña). Així surt publicat al *Diario Oficial de Extremadura* núm. 36, de 27 de març de 2001.

²¹ S. DELGADO MARTÍNEZ (2002), «La identidad lingüística de la Región de Murcia, en el aula de Secundaria», *Identidad regional y enseñanza. Estado de la cuestión*, Múrcia, Consejo Escolar de la Región de Murcia (CERM), 55 p.

En aquesta intervenció se'n va fer un cert ressò del que significa aqueixa minoria, però va deixar en mans dels polítics de l'Administració autonòmica murciana qualssevol idees de possible protecció o d'aprenentatge *del i en* valencià a l'escola a la dita zona del Carxe —cosa que, com és evident, no ha ocorregut en aquests 16 anys passats.²²

Així mateix, en descriure les fronteres del murcià, el pare Francisco Gómez Ortín, filòleg murcià i autoritat màxima en matèria de dialectologia murciana, en diversos articles que apareixen compilats en l'obra intitolada *Filologando* (2010), ha esmentat la realitat del Carxe, però molt somerament i com de passada.²³

Ben distinta del que acabam d'esmentar, és la concepció que manté l'entitat murci-anista *L'Ajuntaera pa la Plática, el Esturrie y'el Escarculle la Llengua Murciana* —creada l'any 1989, responsable de la web www.llenguamaere.com i que organitza les anomenades *Semanas la Llengua Murciana*, que van ja per la 29a edició, i que compten amb algun suport institucional murcià, com ara de l'Ajuntament de Múrcia—; tot resultant que la citada *Ajuntaera*, que representa a sectors culturals actius però molt minoritaris, advoca per l'íntegra protecció del patrimoni lingüístic murcià, com a fet lingüísticocultural i, per tant, té alguna consciència del que significa el Carxe. El mateix succeeix amb l'entitat sociocultural murciana *Jarique* —responsable de la web www.jarique.com— que, a més d'exigir l'anterior amb molt d'èmfasi, reconeix la singularitat absoluta del Carxe i la seua llengua pròpia —com a expressió valenciana incontestable, de llengua i cultura— com a minoria lingüística a la Regió de Múrcia. Però, com deim, es tracta, en els dos casos, de sectors culturals molt i molt minoritaris.

Mereix ser destacat l'investigador murcià Juan José Navarro Avilés, autor de l'obra *La Literatura en Murciano. Historia, variantes comarcales y selección de obras* (2010),²⁴ on efectua una molt completa recopilació moderna de la tradició literària murciana vernacla; obra global i general, de tots els temps i procedències geogràfiques, sobre el que el seu títol expressa —inclòs un apartat explícit de caire estrictament jurídic, on cita

També disponible en línia <http://www.regmurcia.com/servlet/s.Sl?sit=c,373,m,1202&r=ReP-19537-DE-TALLE_REPORTAJES>

²² La referència literal que hi va fer és la següent: «Y cerremos nuestra intervención en este foro, aludiendo a la excepción señalada en el párrafo inicial [no existe en la Región de Murcia más que una lengua, el español [*sic*, i no s'empra el terme *el castellano*], sin perjuicio de lo que se dirá]. Se trata de la existencia en el suelo regional de localidades donde, para alguna parte de la población, el catalán, en su variante valenciana, es idioma materno. Nos referimos a la pedanía yeclana de Raspay, y acaso otras situadas en la misma raya de Alicante. ¿Debe la autoridad educativa de la Región de Murcia contemplar esta realidad? ¿De qué manera? ¿Se debe actuar con dicha población imponiéndoles la inmersión lingüística educativa en español? Son cuestiones a las que se debe responder políticamente, no desde la perspectiva de la didáctica de la lengua».

²³ F. GÓMEZ ORTÍN (2010), *Filologando*, Múrcia, Publicaciones del Instituto Teológico de Murcia OFM. En concret en l'apartat I. *Dialectología murciana*, amb l'article intitolat *Cabalgada por las fronteras del dialecto murciano* (p. 46-47), en parlar de la frontera valenciana i de *La recalitrante Llengua Murciana* (p. 90-91).

²⁴ J.J. NAVARRO AVILÉS (2010), *La Literatura en Murciano. Historia, variantes comarcales y selección de obras*, Múrcia; Diego Marín, Librero, 255 p.

els nostres treballs sobre aproximació legal a la protecció d'aquesta riquesa lingüística, també fins i tot al Carxe.²⁵

En aqueixa obra *La Literatura...* de Navarro Avilés, no només es recullen les expressions literàries o literaturitzades del murcià —i l'evidència notòria del cabal aragonès i valencià/català en el substrat i en l'adstrat actual—, sinó que aporta, amb especial relació al Carxe i la frontera amb el valencià, una troballa curiosa i importantíssima, extraordinària i ignota per a la història lingüística i literària del Carxe, així com expressió d'identificació lingüística i cultural, i completament desconeguda fins al dia per la catalanística: la relativa a l'ús del valencià per autors costumistes murcians de Jumella en textos teatrals de final del segle XIX, representats a la capital municipal —Jumella, en concret al Pòsit de la localitat— tot distingint en un mateix text entre personatges que parlen en dialecte murcià i personatges que parlen en valencià, a mode de diàleg.²⁶

Una aproximació sobre els territoris que componen el Carxe com a *pedanías* —formes d'ocupació tradicional del territori— la tenim, amb cert detall, des d'una perspectiva murciana i on també es tracta la qüestió lingüística del valencià autòcton, en l'obra del que va ser mestre a la zona, Antonio-Mateo Jareño López, que es va publicar a Múrcia l'any 1993 amb el títol *Radiografía de los territorios murcianos de habla valenciana*.²⁷

Deixam constància que un estudi molt complet sobre el Carxe, i la seua consideració com a enclavament, l'ha elaborat el novelder Brauli Montoya i Abat, catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant, i té per títol «Reproducció primària de la llengua i sistema escolar al Carxe, un enclavament catalanoparlant en una regió castellanoparlant (Múrcia)», de l'any 2014,²⁸ en una obra col·lectiva sobre enclavaments lingüístics i comunitats locals del català. En aqueix treball hi ha un molt exhaustiu i documentat recull de bibliografia sobre el Carxe.

²⁵ També és meritòria la seua funció com a coordinador de las *Jornadas del Murciano* (organitzades per la citada Ajuntaera, i que ja van per l'edició 9a), amb especial atenció al fet lingüístic català com a realitat consubstancial a i del murcià; que brillen per l'estricta enfocament científic i filològic i que reben algun suport institucional —si bé molt menor— per part de la Universitat de Múrcia.

²⁶ És el cas del que va escriure Pedro Jiménez López, conegut com a *Perico el de Úrsula* (1882) amb l'obra intitulada *La pesadilla de Antón (monólogo de costumbres jumillanas)* [reeditat l'any 1993 per una oficina bancària de la localitat, i localitzable a Internet] i on el personatge que parla valencià (de procedència segurament del Carxe, per la tipologia de llocs citats del terme de Jumella i del veí de Favarella, alguns en la frontera i voltants), és conegut com un *Che*, per parlar valencià i emprar aqueixa expressió típica valenciana de *Xe*; designació que fins i tot s'ha vingut mantenint per a referir-se a aqueixa població (*Los Ches*), front a la resta de població murciana dels contorns, que parla en castellà dialectal.

²⁷ A-M. JAREÑO LÓPEZ (1993), *Radiografía de los territorios murcianos de habla valenciana*, Múrcia, Antonio-Mateo Jareño López.

²⁸ B. MONTOYA I ABAT (2014), «Reproducció primària de la llengua i sistema escolar al Carxe, un enclavament catalanoparlant en una regió castellanoparlant (Múrcia)», *Enclavaments lingüístics i comunitats locals: el català a Sardenya, al Carxe i entre els gitanos catalans de França*, Barcelona, Biblioteca Càtedra UNESCO, 5, p. 187 a 208.

Un altre estudi sobre el Carxe, concís però molt actualitzat (2017), és el del sapatoler Antoni Mas i Miralles, catedràtic de la Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant, difós en el marc del *Foro de debate sobre a Carta Europea para as Linguas Rexionais ou Minoritarias*, organitzat pel Consello da Cultura Galega, i que va tenir lloc a Santiago de Compostel·la els dies 29 i 30 de juny de 2017, dins l'apartat relatiu a *As Linguas sen recoñecimento oficial, o Catalán (en Murcia)*. Les *Conclusions* d'aquest Fòrum, donades a conèixer el febrer de 2018, són molt significatives també en allò que inclouen la referència explícita al Carxe.

MÉS QUE LIMITACIONS JURÍDIQUES PER A L'ACTUACIÓ MURCIANA ENVERS EL CARXE, LIMITACIONS POLÍTIQUES I DE CONSIDERACIÓ

Els vímets jurídics per a la protecció i el reconeixement jurídics explícits del patrimoni lingüístic del Carxe per l'Administració murciana i, per tant, des de l'estricta Regió de Múrcia són possibles, legalment factibles i significaria un canvi de rumb respecte al que fins ara s'ha fet, però, tot i això, hem de tenir en compte que és més que probable que no es faci res o ben poc.

En l'actualitat s'ha parlat d'una eventual reforma de l'Estatut d'Autonomia de la Regió de Múrcia, amb un text a debatre com a futurible al final d'aquesta legislatura, o en la propera, però tot i que l'Estatut murcià es reformi, s'haurà de veure si hi ha alguna referència a la qüestió lingüística en l'estricta Regió de Múrcia, i com: aquí està el *quid*, perquè si poc (o no res) es fa per l'estricta patrimoni lingüístic dialectal murcià, menys encara es farà per al valencià/català d'un extrem geogràfic i perifèric del mateix territori murcià, allunyat territorialment i mentalment del concepte defensat com a representatiu d'allò més *típic* murcià en matèria de cultura —el tòpic del *huertano* panotxo—, molt poc conegut —assimilat *de facto* o, fins i tot, *de iure* als veïns valencians de l'interior i, per tant, no murcià o quasi no murcià, sinó més bé alacantí o, directament, clar i ras, *valencià*— i amb una tan petita i minúscula repercussió en efectius humans en el conjunt de la Regió de Múrcia.²⁹

De tal manera que si alguna actuació de protecció o de reconeixement haurà de venir, ho serà a partir d'allò que el conjunt de la població del Carxe demani —no oblidem, repartida entre tres municipis i no un de tot sol, per a major significació i dificultat—, del que puguin fer els tres Ajuntaments murcians de la zona, en major o menor mesura concernits o pseudoconcernits, segons els casos, i, sobretot, provindrà

²⁹ Doncs bé, percentualment i com a paradoxa, més petita és encara, en xifres absolutes sobre la població, la minoria lingüística occitana representada per l'Aran en el conjunt de Catalunya, i allí l'Estatut d'Autonomia de l'any 2006 va declarar ex article 3.2 de la Constitució (anant més enllà de l'article 3.3), l'occità, *aranès* a l'Aran, llengua pròpia i oficial a l'Aran i oficial a tota Catalunya.

del que en col·laboració (allò desitjable) amb les veïnes autoritats valencianes es pugui finalment aconseguir, com a realitats transfrontereres o interautonòmiques.

LA VISIÓ DES DEL VESSANT VALENCIÀ: EL VALOR DE LA CARTA EUROPEA DE LES LLENGÜES REGIONALS O MINORITÀRIES PER A TERRITORIS FRONTERERS

El reconeixement d'aquesta minoria lingüística (i cultural) en terres murcianes, prové fins al dia, com hem avançat, d'aplicar el que significa la Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries, de 5 de novembre de 1992, Tractat internacional aprovat en el marc del Consell d'Europa i que constitueix Dret intern aplicable plenament a Espanya.

I no hi ha dubte que el valencià/català del Carxe se subsumeix, ben a les clares, dins l'article 1 de la Carta, precepte importantíssim als nostres efectes, i té, conforme a aquesta norma, la naturalesa de *llengua regional o minoritària* a la Regió de Múrcia.

Fins i tot la Carta resultaria d'aplicació *indirecta o reflexa* per al patrimoni lingüístic dialectal murcià, dins el castellà com a llengua, en la resta de la Regió de Múrcia.

ALTRA NORMATIVA (ESTATAL) APLICABLE EN PRO DEL RECONeixEMENT DEL CARXE COM A MINORIA LINGÜÍSTICA

També resulta d'aplicació, en pro d'aqueixa protecció, si bé fins al dia la qüestió es manté inèdita per aquesta via, la Convenció per a la salvaguarda del patrimoni cultural immaterial, feta a París el 3 de novembre de 2003, també Tractat internacional dictat a instàncies de la UNESCO. I, en qualsevol cas, Dret intern espanyol.

La seua plasmació la tenim, a nivell espanyol, en el *Plan Nacional de Salvaguarda del Patrimonio Cultural Inmaterial* del Ministeri de Cultura, d'octubre de 2011, que té un contingut —també *a i per a* la Regió de Múrcia— inconcús i molt revelador; però no s'ha explicat en res de cara al Carxe. Ni tampoc s'ha aprofitat el que significa la Llei 10/2015, de 26 de maig, per a la salvaguarda del patrimoni cultural immaterial, estatal, i que també resulta d'aplicació al supòsit present i explícita d'una manera considerable —però no total, si bé prou aprofitable i profitosa— el que es deriva de la diverses vegades referida Convenció per a la salvaguarda del patrimoni cultural immaterial de 2003, amb tot el que aquesta comporta.³⁰

³⁰ Emperò, tota aquesta normativa —internacional i també estatal— és inèdita aplicada al Carxe, fins al dia; com així mateix ho és la importantíssima *Resolució del Parlament Europeu, d'11 de setembre de 2013, sobre les llengües europees amenaçades de desaparició i la diversitat lingüística a la Unió Europea* (2013/2007 (INI)) —l'anomenada *Declaració Alfonsi*, pel nom del ponent.

En qualsevol cas, les actuacions de protecció si les fa l'Administració murciana ho seran més que *motu proprio*, pel que hem vist, per algun tipus d'intervenció promoguda, fomentada o de quasi obligació envers la població del Carxe, com a conseqüència d'intervencions internacionals, en el marc del Consell d'Europa a propòsit d'actuar com a darrer remei respecte a la protecció del que ja vàrem veure que es conceptua com una de *les llengües més amenaçades* del conjunt d'Espanya o de l'Administració de l'Estat, a propòsit de les obligacions internacionals que té aquesta pel que fa a la protecció dels drets fonamentals —i entre ells i dins ells, els de caràcter lingüístic.

L'ACTUACIÓ DETERMINANT DE LA GENERALITAT VALENCIANA AMB L'ORDE 65/2016, DE 18 D'OCTUBRE

L'actuació derivada d'aquesta *Ordre*³¹ de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport, *per la qual s'aproven les bases reguladores del procediment de subvencions a ajuntaments, mancomunitats de municipis i entitats locals menors de la Comunitat Valenciana i municipis del Carxe que realitzen activitats de promoció de l'ús del valencià*, tengué i té una rellevància màxima, històrica, tal qual explicita ben palesament la mateixa Exposició de motius.³²

L'Objecte de l'*Ordre*, segons l'article 1, en la versió valenciana, és el següent:

Article 1. Objecte

Aprovar les bases reguladores del procediment de subvencions a ajuntaments, mancomunitats de municipis i entitats locals menors de la Comunitat Valenciana i als municipis del Carxe: Iecla, Jumella i Favarella,³³ que realitzen activitats de promoció de l'ús del valencià.

Les *Accions objecte de les subvencions* abasten un objecte gegant, en pro de la normalització lingüística del valencià *de i al* Carxe.

³¹ Publicada al DOGV núm. 7900, de 20 d'octubre de 2016.

³² S'indica el següent: «D'altra banda, la Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries, en l'article 14, insta els estats, "en benefici de les llengües regionals o minoritàries, a facilitar i/o promoure la cooperació a través de fronteres, en particular, entre les autoritats regionals o locals en el territori en què el mateix idioma s'utilitza de manera idèntica o similar". En el tercer informe d'avaluació, la Comissió d'Experts va considerar que el govern valencià no complia aquesta petició i va instar la cooperació transfronterera. Amb aquesta finalitat, s'inicia una acció històrica de cooperació amb els municipis i les entitats locals de la zona coneguda com el Carxe, de la Comunitat Autònoma de [falta dir, *la Regió de*] Múrcia, on molta de la població té el valencià com a llengua compartida amb la Comunitat Valenciana». Amb anterioritat algunes actuacions valencianes a la zona, a través de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, han provingut de l'aplicació de l'específica legislació valenciana sobre comunitats de valencians ubicades en l'exterior al marc geogràfic estricte de la Comunitat Valenciana, fruit de la immediatesa territorial.

³³ En la versió castellana la referència als topònims ho és en castellà; en realitat, i és sobrer dir-ho, l'única oficial: "... y en los municipios de El Carche: Yecla, Jumilla y Abanilla".

A ningú se li amaga que el tipus d'activitats subvencionables de què tracta són, com és obvi des d'una perspectiva valenciana, les pròpies d'un territori on la llengua siga oficial o, almenys, estiga reconeguda estatutàriament o legalment, però en el supòsit del Carxe això no ocorre: la mateixa *Ordre* és la primera que ho reconeix, sinó oficialment sí com a realitat administrativa *quasi* equivalent, supòsit curiós i inèdit en el conjunt del Dret espanyol: és la legislació no murciana (la dels veïns) la que protegeix una riquesa existent *dins* el mateix territori murcià.³⁴ En puritat, la importància de l'*Ordre* en si mateixa deriva d'haver obert camí cap al futur i posar en evidència rotunda el que l'Administració autonòmica murciana no fa respecte a una llengua *viva* en el seu territori, de tal manera que el valor de testimoni de l'*Ordre* és màxim; però cal reconèixer que moltes actuacions són, avui per avui, *impensables* —o molt dificultoses de fer sense una declaració d'oficialitat de la llengua o almenys de reconeixement legal d'aquesta al Carxe, inclosa una política de protecció *ad hoc*.

L'*Ordre* compta amb una referència expressa a la Llei de creació de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua i a la normativa oficial del valencià que cal emprar, amb la qual cosa, per extensió, també aqueixa normativa serà la que caldrà emprar al Carxe per tal de poder rebre les subvencions —ara i en el futur, quan es repeteixi l'actuació—, i així queda fixada la normativa oficial del valencià fora de l'estricta territori valencià, en aquest cas al Carxe. Estam, com és evident, davant d'una altra fita històrica, de rellevància màxima, tot i que puga passar inadvertida.

Però la cosa no acaba aquí, perquè avançant en el temps, el març de 2017, fins i tot hi ha hagut una referència expressa al valencià del Carxe en el vot particular que acompanya al Dictamen del Consell Jurídic Consultiu de la Comunitat Valenciana (Dictamen núm. 165/2017) sobre el Projecte de Decret pel qual es regulen els usos institucionals i administratius de les llengües oficials en l'Administració de la Generalitat, que ha acabat convertint-se en el Decret 61/2017, de 12 de maig, aprovat pel Consell de la Generalitat, just a propòsit, ni més ni menys, que de la qüestió de *l'àmbit lingüístic del que forma part el valencià*, inclòs el Carxe.³⁵

³⁴ Per aquesta raó el conjunt d'actuacions subvencionables conformaren, enfocades al Carxe, un *desideratum* tan i tan gran al Carxe que no resultava possible fer-ne ús de totes elles sinó, en el fons, només d'algunes, per l'evidència que, fins ara, no hi ha hagut cap actuació municipal semblant o les que s'han fet estaven molt allunyades o ni tant sols se li assemblaven.

³⁵ Aqueix vot particular diu: «L'AVL va assenyalar que els criteris que han inspirat la redacció de la *Gramàtica Normativa Valenciana* són, amb caràcter general, els que assenyala l'article 4 de la Llei de Creació de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua i que, en termes més concrets, s'especifiquen en el Dictamen sobre els principis i criteris per a la defensa de la denominació i l'entitat del valencià, aprovat unànimement en la reunió plenària de l'AVL del 9 de febrer del 2005. Estos, fonamentalment, són: "a) La llengua pròpia i històrica dels valencians és també la que compartixen les comunitats autònomes de Catalunya i de les Illes Balears i el Principat d'Andorra, així com altres territoris de l'antiga Corona d'Aragó (el departament francès dels Pirineus Orientals, la ciutat sarda de l'Alguer i la franja oriental d'Aragó) i la comarca murciana del Carxe. Els diferents parlars de tots estos territoris constituïxen una mateixa llengua o sistema lingüístic [...]».

A MODE DE RECAPITULACIÓ FINAL

La protecció del valencià *del i al* Carxe, com hem vist, és una exigència obligada i necessària del Dret intern espanyol, del Dret supranacional (comunitari europeu) i també del Dret internacional.

Fins i tot també seria una conseqüència, indirecta, aqueixa protecció de la consideració de la llengua —i més com a minoria— com a símbol ple d'identitat i com a l'expressió cultural més completa. I així es va plasmar en els primigenis Reials Decrets pel quals s'inicià el procés de normalització i recuperació de les llengües pròpies —en matèria escolar— tot just aprovada la Constitució, com ara en el Reial Decret 2003/1979, de 3 d'agost, «por el que se regula la incorporació de la Lengua Valenciana al sistema de enseñanza del País Valenciano» —amb alguns efectes reflexos al Carxe, llavors, però també avui.

Fins i tot amb aqueixa protecció, de què hem parlat al llarg d'aquest treball —del valencià al Carxe per part de les administracions murcianes, inclús amb suport de les administracions valencianes, allò més imaginable—, s'estaria construint un *camí de fraternitat* entre territoris —el murcià i el valencià, en allò que tenen en comú respecte a l'idioma valencià—, la qual cosa, en senyal de sana reciprocitat, obligaria també a aqueixa col·laboració a la inversa —de les Administracions murcianes envers les administracions valencianes— respecte a un altre patrimoni que els territoris murcià i valencià tenen en comú: el relatiu al patrimoni lingüístic de base *murciana* o equiparada en l'estricta Comunitat Valenciana, com també ve explicitant la Dialectologia.

En aqueixa empresa la veu dirigent i la coordinació hauria de correspondre a l'Administració autonòmica murciana —per exemple, declarant el valencià del Carxe com a BIC immaterial— i a l'Administració autonòmica valenciana, en la part respectiva. I també els poders públics locals, murcians i valencians, així com la ciutadania, tal com es deriva del mateix articulat de la citada Llei murciana del patrimoni cultural i, en el mateix sentit, la Llei valenciana del patrimoni cultural.

Aqueixa idea de protecció esdevé una necessitat incontrovertible, entre d'altres per a la salut —*per a la bona salut*— present i futura, de la Cultura sencera explicitada al si de la Regió de Múrcia i de la seua mateixa expressió feta llenguatge, ja siga en castellà *murcià*, ja siga, al Carxe, en valencià/català.

De manera que, resumint i resumint-nos, el conjunt de la normativa citada —murciana i valenciana; estatal; supranacional i internacional— evidencia la realitat i l'existència d'un patrimoni lingüístic a la Regió de Múrcia, dins el Carxe —en valencià— i fora del Carxe —com a fet lingüístic dialectal murcià, que també es dona en les comarques i territoris limítrofs a la Regió de Múrcia, a Andalusia, Castella-la Manxa i la Comunitat Valenciana—, que ha de ser protegit i reconegut com a tal en ser un exemple de vertadera i autèntica *Diversitat* cultural i humana.

I, en aquest mateix sentit de *diversitat* i de reconeixement de la diversitat, feim nostra i invocam que s'acompleixi com a regla jurídica —amb ple compliment del

principi d'aconfessionalitat de l'Estat—, com a plasmació d'un Valor universal del Dret, la Constitució *Gaudium et Spes*—Sobre l'Església en el Món actual— del Concili Vaticà II, a propòsit del fet lingüístic i cultural autòcton a les terres de la Regió de Múrcia que parlen valencià/català i a les terres de la Regió de Múrcia que ho fan en la varietat dialectal murciana —i, fins i tot, en les terres dels voltants que també ho fan en aqueixa varietat dialectal murciana, en el conjunt de la conca del Segura i més enllà—, i de la protecció autèntica de tota la seua riquesa cultural i humana, així com de la interpretació fidel i veritable d'aqueixa protecció quan diu el següent, que ho resumeix tot: «Resulta que poc a poc es va gestant una forma més universal de cultura, que tant més promou i expressa la unitat del gènere humà quan millor sap respectar les particularitats de les diverses cultures».

CONCLUSIONS

CONCLUSIONS

Assaig de cloenda

Jaume Mascaró Pons

Institut Menorquí d'Estudis

En un congrés que es titula *La construcció del territori: geografia, identitat i usos polítics*,¹ que ha donat lloc a dues conferències, inaugural i final, sis ponències, dues per a cadascun dels tres grans àmbits temàtics proposats, i a vint comunicacions, vuit, set i cinc, respectivament, em sembla agosarada la pretensió de fer-ne un bon resum i, menys encara, proposar-ne unes conclusions, si això significa un plec de propostes coherents i sistemàtiques sobre tot el que s'ha dit, comentat i discutit al llarg d'aquests dies. Per tant, el que a mi m'agradaria és, tan sols, fer un assaig, de forma sintètica, en el breu espai de temps previst en aquesta cloenda, tot construint una espècie de mapa conceptual o, si voleu, un mapa-viatge, que pugui servir d'esquema mental del recorregut fet durant aquests dos dies. Mapa i viatge, que, com s'ha mostrat en una de les ponències, ha estat una de les metàfores dominants a Catalunya en aquests últims anys, per explicar els processos polítics, socials i culturals.

En aquest mapa-viatge, o més ben dit, en aquest mapa del viatge conceptual d'aquest congrés, la primera expressió, el primer concepte que voldria destacar, que va aparèixer ja en la conferència inaugural, és **complexitat**. Terme que expressa no només la multiplicitat i la diversitat d'elements i factors que integren una situació o un problema,

¹ Aquest text és una versió revisada de la intervenció oral feta a la sessió de cloenda del Congrés

sinó també la dificultat per aïllar-los adequadament per donar una resposta correcta. Entendre la complexitat és comprendre la manera de com aquests diferents elements es relacionen entre ells, generen superposicions, dualitats i vectors molt diversos que fan que no sempre sigui fàcil, més enllà de plantejar la simple idea de complexitat, tenir-ne una comprensió clara, ja que sovint, per a molts, complexitat designa simplement la multiplicitat de factors presents en un problema. En aquest sentit, la diversitat de divisions territorials, la seva segmentació de cara a una bona *governança*, la pluralitat de criteris, històrics, jurídics, polítics i socials, fan realment la qüestió del territori una qüestió complexa. Ara bé, voldria destacar de la primera xerrada una idea que a mi em sembla fonamental. Si avui volem plantejar i resoldre un problema assumint que és complex i volem fer-ho des de la lògica de la complexitat, la primera qüestió que hauríem de tenir en compte és que no és la lògica de la racionalitat el que hauríem de fer servir, de forma exclusiva, sinó la lògica de la intel·ligència. I aquesta em sembla una distinció extraordinàriament important, perquè, com hem vist, la major part de propostes d'ordenació territorial s'han fet explícitament des de propostes de la racionalitat i de la racionalització, però no sempre, com també hem vist al llarg d'aquests dos dies, des de la lògica de la intel·ligència. Això significa que la solució dels problemes no radica tan sols en tenir en compte qüestions com la racionalitat de les distàncies, del principis legals o de les legitimitats històriques, sinó també aquells aspectes que suposen la manera amb què les persones ho viuen, la «lògica» de les emocions i els sentiments i el conjunt de factors humans implicats. La globalitat d'aquests aspectes i la seva complicació és el que, al meu entendre, defineix la lògica de la intel·ligència. I com hem vist, al llarg de la història, la simplificació ha presidit sovint les propostes d'organització territorial.

El segon concepte que voldria considerar deriva en bona part de l'anterior. Perquè la lògica o el plantejament de la complexitat, ho hem vist també des del primer dia, no és només la lògica de la racionalitat versus la lògica de la intel·ligència, sinó que és la lògica del diàleg. I la lògica del diàleg enllaça amb una altra paraula que, tal vegada, ha estat la més repetida al llarg de tot el congrés, que és la paraula *xarxa*. És a dir, entendre la complexitat vol dir entendre els elements que integren una xarxa, la dels nuclis de població, els pobles, que ocupen tot un territori, els camins que permeten la comunicació, els obstacles que la dificulten, però, sobretot, vol dir com organitzar, com resoldre els problemes de les interaccions, de les relacions, dels diàlegs i dels conflictes. En definitiva, vol dir donar respostes als problemes i a les necessitats del que hi ha al darrere de tota xarxa, que és la gent, la població. Per tant, el problema de la xarxa planteja i es relaciona, a la vegada, amb tota una sèrie de qüestions que han anat sortint al llarg d'aquests dos dies, que em semblen especialment rellevants. Un d'ells, que ha sortit amb molta freqüència, és el fet que tots els elements que integren aquesta xarxa, que ha de ser ordenada intel·ligentment, es plantegen des de tensions, des de conflictes. Però d'aquestes tensions i conflictes, els més comuns, els que més

han aparegut en les diverses intervencions d'aquests dies, són els que determinen i marquen els límits d'una demarcació territorial.

El terme *límit*, i la seva forma més lligada al debat territorial, *frontera*, han sigut freqüents tant en les comunicacions com en les ponències. La paraula frontera és probablement, després de la de xarxa i complexitat, la tercera en freqüència d'ús, al llarg d'aquest dos dies. Què significa, en aquest cas, límit i frontera? Significa que algú, en algun moment al llarg de la història, planteja on acaba alguna cosa i on comença una altra. El problema de les fronteres és que sempre tenen dues cares. La cara d'aquell que mira d'una banda i imagina l'altra banda i la cara de l'altra banda que fa el mateix. Resoldre el problema del límit, com s'ha mostrat aquí a partir d'estudis històrics i d'estudis jurídics, ha sigut el més comú en els debats sobre l'ordenació del territori a Catalunya. Sovint són criteris jurídics, criteris històrics, però, moltes vegades, els criteris són utilitzats com a coartada, com a excusa, per justificar un límit que hom pretén, que hom vol, que en realitat es basa en altres criteris no explicats. Això el que vol dir és que el concepte de frontera no és, no té un referent natural, la qual cosa no vol dir que no hi hagi problemes i obstacles naturals, vol dir que el concepte de frontera remet a un constructe mental, a un fet cultural o, si és vol dir així, a una concepció social. Crec que al llarg del congrés això ha quedat molt clar.

I el fonament d'aquest caràcter sociocultural de la idea de frontera rau en el fet que remet a un altre concepte que s'expressa en la quarta paraula màgica d'aquest congrés, que és *identitat*. En aquest cas, les identitats van aplicades al territori, des de la identitat municipal, la identitat comarcal, la identitat provincial, que solem tendir a donar per artificiosa, i la identitat nacional i, fins i tot, la supranacional. La qüestió clau, en la qüestió de les identitats, és plantejar-se *qui* i *com* es marca, en cada cas, la ratlla que delimita el nosaltres i els altres. Aquesta és una pregunta que no s'ha fet ningú directament, però que han fet indirectament molts dels que han intervingut i que, probablement, és el tema que ha ocupat més temps en les reflexions d'aquest congrés. Per a mi, i perdoneu la referència personal, que vinc del món de la filosofia i de l'antropologia i no de la geografia, és indiscutible que tota identitat es defineix sempre des de l'alteritat; és a dir, un té sempre una identitat no només per afirmar qui és, sinó també per dir qui no és, fins al punt que la consciència de la pròpia identitat gairebé sempre comença per la constatació d'una alteritat. Definir els nosaltres i els altres, en el món de l'antropologia, que es dedica a estructures socials i a l'àmbit de la reflexió sobre les cultures, és un tema permanent. A una de les comunicacions hi havia una referència que m'ha semblat molt suggestiva, era aquella que feia referència a l'àmbit del Sénia, un riu que des del punt de vista geogràfic podria ser entès com una frontera, i així ha estat sovint en altres temps, però que, en canvi, és construït avui com un espai de cooperació i de construcció d'un nosaltres més enllà del riu, com un esforç de cooperació més enllà de la suposada frontera natural, que tradicionalment marcava jurídicament i històricament una frontera administrativa i política.

Aquesta és una bona reflexió sobre la qüestió de la identitat, sobre la qual es podrien dir moltes més coses i es podrien recollir les moltes referències que se n'han fet aquests dies. Però voldria afegir-hi encara un altre element, que a mi m'ha agradat i m'ha sorprès, que enriqueix especialment el viatge d'aquest congrés, sobretot pel que fa a la reflexió sobre els límits i les identitats. Tal com s'ha subratllat en la conferència final, moltes vegades el criteri que s'utilitzen per definir, des del punt de vista territorial, les demarcacions que serveixen de base per fonamentar una identitat, es digui identitat municipal, comarcal o provincial, plantegen dualitats, triplicitats o multiplicitats, que poden semblar sorprenents. Primer, la identitat municipal, la identitat comarcal, la identitat basada en el territori, és una qüestió científica o és una qüestió política? Hom ha tingut la impressió, almenys jo l'he tinguda, que quan ens han explicat el procés, fonamentat en criteris jurídics i històrics, per determinar els diferents límits que han definit els territoris del conjunt dels Països Catalans, com ha quedat palès en la darrera xerrada referida al País Valencià, en la definició de comarques sovint no quedava clar si el debat dels científics era *el* criteri o si a darrere d'aquests eren els polítics que reclamaven dels científics una estructura de resposta prejutjada des d'un altre tipus de criteri. No es diu que sigui així, sinó que aquesta és la impressió que sovint es té. En qualsevol cas, una clarificació d'aquests criteris d'identitat, exigiria també una clarificació, i crec que ha sortit prou vegades però no sé si suficientment, de quins són els criteris científics, geogràfics, paisatgístics, etc. que determinen el criteri de delimitació d'un territori, de quins són els criteris polítics que tenen com a responsabilitat la gestió d'una sèrie de problemes relacionats amb la població, i que van des dels serveis, els recursos i, cosa que no es diu gairebé mai tot i que avui s'ha dit també, el càlcul dels vots que una estructura o l'altra donarà. El cas més explícit, avui el Dr. Rosselló ho ha dit ben clar i en una de les comunicacions també s'hi va fer referència, és la creació d'una unitat administrativa a Formentera, que a l'origen té una motivació estrictament política fonamentada en un fet geogràfic d'insularitat. No sembla que els que la van promoure obtinguessin el rèdit polític que imaginaven, però, vist des de prop, és clar que els criteris científics de la lògica territorial o administrativa es subordinaven, en aquest cas, a interessos polítics. Per tant, aquesta reflexió simplement el que ha deixat viu és que el problema segueix essent un problema i, com ha dit en la conferència final, no hi ha una definició clara de comarca, ni un fonament senzill del que vol dir una comarca, perquè els criteris geogràfics, polítics, administratius són criteris múltiples, que no sempre s'apliquen de forma coherent i ajustada, de manera clara, a la voluntat i al sentiment d'identitat. Retornem així a la qüestió inicial de la complexitat. Però també és cert que la necessitat d'administrar el territori exigeix criteris per a les divisions administratives que el facin viable, possible i, en definitiva, donin resposta als problemes de la gent, a les seves necessitats i a la seva manera de sentir-se i d'identificar-se.

L'última reflexió que volia plantejar és una prolongació de les qüestions ja esmentades i que s'expressaria en la cinquena paraula del mapa conceptual d'aquest congrés: *ciutat*.

Paraula que ha estat explícita en molts de casos i una mena de fantasma en alguns altres, però que ha donat lloc a una de les ponències, per a mi de les més interessants, sobre el problema del territori-ciutat. El problema de la urbanitat, en el sentit de conurbació, com a fenomen creixent en el panorama mundial, ha servit per formular dos models de concepció del territori i, en conseqüència, dues maneres d'entendre la gestió dels problemes de la població. En la ponència que més directament plantejava la qüestió, s'atribuïa, en el cas de Catalunya, la contraposició dels dos models al que podien haver representat les polítiques territorials de Jordi Pujol i de Pasqual Maragall, basat el primer en una concepció de la distribució i demarcació territorial, enfront d'una concepció que parteix de la idea de territori-ciutat o, més ben dit, en el paper que les estructures urbanes i la seva evolució impliquen en la dinàmica de l'organització del país. En qualsevol cas, la importància de plantejar la doble perspectiva es basaria en la constatació de com la vida de la gent es veu modificada per processos de relació, en la qual l'evolució de les infraestructures, l'evolució dels mitjans de comunicació, el creixement de les ciutats i la seva dinàmica, estan configurant un model que ja no és estrictament de petit territori o de marc territorial, sinó de pulsions organitzatives que tenen la ciutat com a referència, siguin les grans ciutats, siguin les ciutats mitjanes. El problema de la ciutat o conurbació i la seva relació amb el conjunt del territori és, probablement, un dels temes més vius en aquests moments al nostre país, però que, en cap cas, no hauria d'enterbolir el debat, per molt que a darrere hi pugui haver criteris polítics i que, com ja hem constatat anteriorment, sempre formen part, inevitablement, del procés de construcció dels criteris per decidir.

Amb això tancaria aquest resum. En aquest congrés ningú ha posat en qüestió, ningú ha dubtat que els criteris polítics són legítims i que els criteris polítics tenen un sentit, però també ha quedat clar, creiem, que aquests criteris polítics, a l'hora d'aplicar-se, el que no poden fer és manipular o enterbolir el criteri de l'organització, de la gestió i de la decisió sobre el territori i la gent.

Com veieu, i resumint-ho, cinc paraules clau: *complexitat, xarxa, fronterallímit, identitat, ciutat*, que, en la meva particular visió, articulen molt bé un mapa conceptual i que pretenen sintetitzar les reflexions que han sortit al llarg d'aquests dies al congrés i que, espero, siguin útils per a que els qui prenen decisions les puguin prendre amb més criteri.

Moltes gràcies a tots.

